

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HATODIK KÖTET.

(11. 12. SZÁM.)

BUDAPEST, 1874.

KIADJA RÁTH MÓR.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMT. LÁRA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P. 11901/959

EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA . SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTINENSIS.
DUPLUM VENDITUM

Orsz. Levéltár Igazgatóság
1845/10
1945. évi
n. sz.

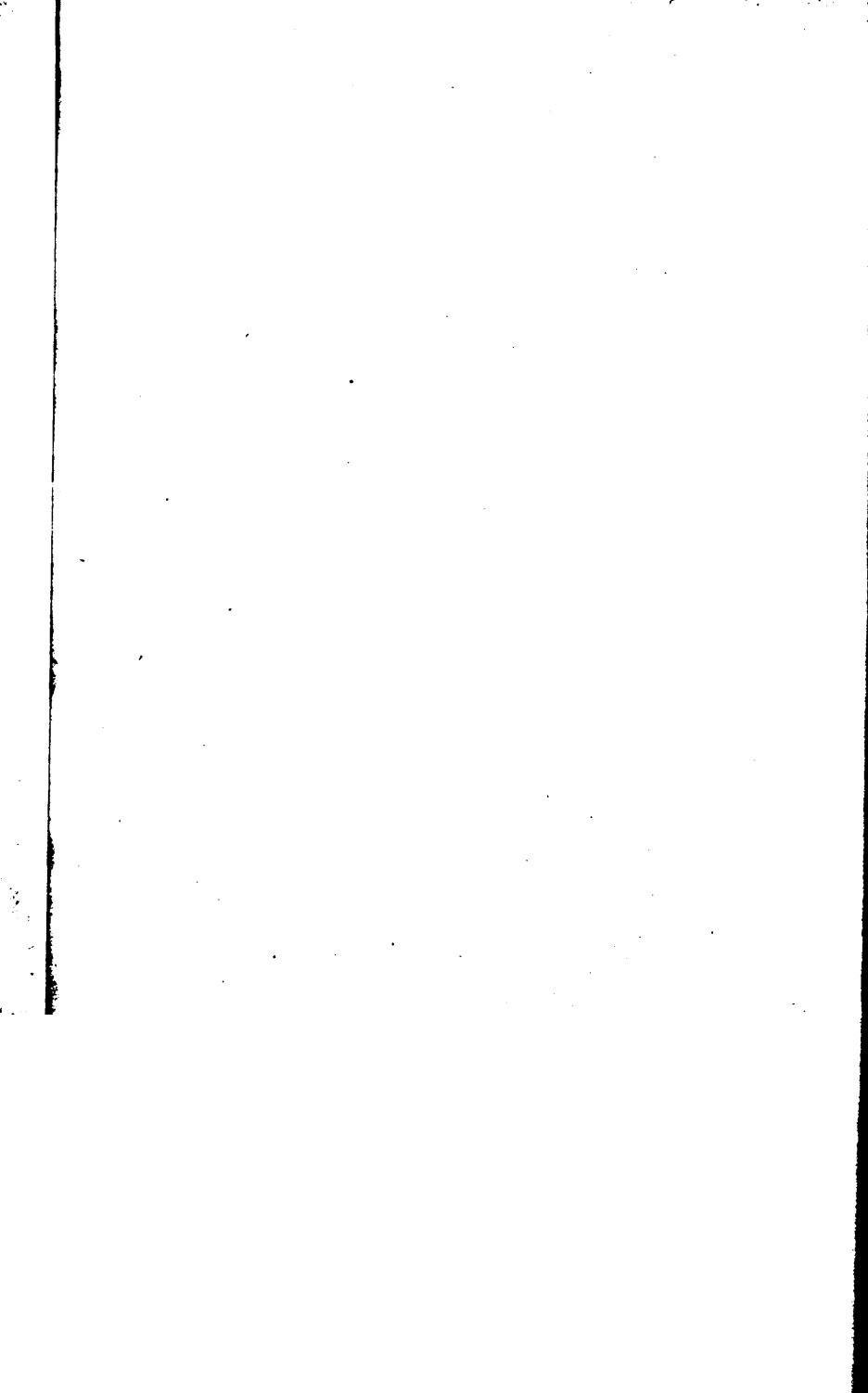
TARTALOM.

XI. SZÁM.

	Lap
SCHLIEMANN HENRIK TRÓJAI ÁSATÁSAIRÓL. — Pulszky Ferencztől	1
ANTWERPEN OSTROMA. (II.) — <i>Motley után</i> , gróf Károlyi Tibortól .	17
SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE. (III.) — Kállay Bénitől .	66
AZ ANGOL KRIZISEK. — Dapsy Lászlótól	102
EGY PÁR KIS FACZIPÓ. (<i>Ouida beszélye.</i>) (I.) — Belényesi Gábortól .	128
KÖLTEMÉNYEK. — <i>A szív</i> . Szász Károlytól. — <i>Későn</i> . Lenau után .	182
CSENGERY ANTAL ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI. — Bodnár Zsig- mondtól	185
ÉRTESITŐ: Kákay Aranyos: <i>Legujabb fény- és árnyképek</i> . A. L. — Lewes Gy. H.: <i>Goethe élete</i> . —sz —ly	200

XII. SZÁM.

ÉSZAKAMERIKA, KHINA ÉS JAPÁN JELEN ÁLLAPOTÁRÓL. — Gróf Lónyay Menyhértől	209
SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE. (IV.) — Kállay Bénitől	276
EGY PÁR KIS FACZIPÓ. (<i>Ouida beszélye.</i>) (II.) — Belényesi Gábortól	322
ROMHÁNYI NEGYEDIK ÉNEKÉBŐL. — Gyulai Páltól	407
A HAZAI ÉS A KÜLFÖLDI ISKOLÁZÁS A XVI. SZÁZADBAN. — Garádytól.	414
ÉRTESITŐ: Darwin: <i>A fajok eredete stb.</i> XX. — Huxley: <i>Elemi élettan</i> . Högyes Endrétől. — Ráth Mór „ <i>Családi könyvtára</i> “ . .	424

SCHLIEMANN HENRIK TRÓJAI ÁSATÁ- SAIRÓL.

Az archaeologia oly értelemben, melyet neki a jelen kor tulajdonít, az új tudományok közé számítandó. Alig múlt el száz év, hogy Winckelmann meggyilkoltatott Triesztben, kit méltán e tudomány atyjának nevezhetünk; előtte a tudósok, kik az ó világ maradványait gyűjtögettek, kiadták és értelmezték, összehozták ugyan mindazt, mi ezeknek alakjára s használatára nézve a klaszikusokban fel volt található, de a régi emlékeket leggyakrabban csak fogantyúnak tekintették, melyre nézeteiket a régiségről felaggasztgáták. Winckelmann ellenben megalapította a műtörténelmet s a régi emlékeket egyetemesen fogta fel, mint egy elmúlt culturának maradványait s megadva mindeniknek történelmi helyét és értékét, ezekből szerkesztette össze az ó világ eleven képét. Korától kezdve s útmutatása szerint megszoktuk kapcsolatba hozni a művészetet a történelemmel, s műveikből megfejteni a nemzetek culturai állapotait.

Ha Winckelmann szép irányú munkáit olvassuk, bámulnunk kell, mikép foghatta fel oly szabatosan, mondhatnók jós tehetséggel, a különböző korok jellegét oly időben, midőn a legjelentékenyebb emlékek még nem kerültek volt napfényre. Az egyiptomi sphinxet a Nilus iszapja s a pusztá fvénye fődte, várva, hogy Napoleon expeditiója fedezze fel, hogy Champollion találja fel a szót, mely rejtélyeit megfejti, hogy Rossellini, Lepsius, Birch, Rougé, Brugsch, Mariette világra hozzák s elolvassák fajunk legrégebbi irott történelmi lapjait. Ninive királyi palotái még el voltak temetve csak úgy, mint akkor, midőn Xenophon mozgó főhadi szállását felettök ütötte fel egy éjjelre, s nem is álmodott azon régi dicsőség emlékeiről, melye-

ket a föld lábai alatt rejtett. Napjainkban fedezte fel Botta s Layard felásta a Sargon, Sennacherib és Sardanapal palotáinak romjait, melyek nem csak a királyi termek domborműveit, hanem a könyvtárt is híven megőrizték, mert a tűz, mely az épületeket elpusztította, csak keményebbre égette a vályogba nyomott betűket. A görög művészetnek Winckelmann csak azon kevés emlékeit ismerte, melyek legnagyobb részt a Diadochok korából származnak s Rómában s környékén a XVI-ik század óta ástak fel. Az emberi lángész azon legnemesebb művei, melyek a Parthenon párkányzatán, homloktábláin s az oromtér szobortöredékeiben Phidias művészetéről tanuskodnak, nem voltak még megmentve lord Elgin által a tudomány és művészet számára, mely csak azóta élvezheti szépségüket, mióta a British muzeumban méltó módon helyeztetek el. Tudva van, hogy a század kezdetén utazó angolok s németek fedezték fel az aeginai csoportozatot s a phigaliai templom párkányzatát, hogy Serra di Falco herczeg ismertette a világgal Selinunt ősrégi homloktábláit, hogy sir Charles Fellows találta meg a lyciai régiségeket, köztök Xanthos városának a műtörténelem két különböző korszakát oly jelesen képviselő emlékeit, hogy lord Stratford de Redcliffe szerezte meg az angol nemzet számára a mauzoleumnak a budruni bástyákba befalazott maradványait, hogy annak nyomán Newton ásta fel ezen világhírű emléket, mely Scopas és iskolájának stíljét hitelesen ismerteti meg velünk ugyanakkor, midőn Wood az ephesusi Artemision romjai közül kihalozta a domborművekkel ékesített oszlopok, azon columnae coelatae maradványait, melyek Plinius rövid említése folytán az archaeologoknak annyi föltevésre adtak alkalmat. Az angolok Milétről is elhozták a régi Egyiptomra emlékeztető szobrokat, melyek már Thales idejében ott álltak; Kypros, Knidos, Kyrene, Attika megnyitották sírjaikat s templom-romjaikat, úgy hogy a műtörténelmet nem többé kizárólag Pausaniából s Pliniusból, s a régi írók elszórt helyeiből, hanem magokból a műemlékekből vagy utánzásaikból tanulmányozhatjuk. Német tudósok, mindannyian Winckelmann iskolájának hívei, felismerték a régi gyűjteményekben az athénei zsarnokgyilkosok híres szobrait, Attalus király azon csoportozatainak tíz darabját, melyeket a pergamusi király az Akropolisba felajánlott a Gallusok fölötti győzelmének emlékéül, és Praxiteles apja és fia egy-egy remekművének utánzását: Irénét s Menandert. Nem hagyhatom még említetlenül a méloszi Aphroditét, a lysipposi

Apoxyomenost s a Myron művészetére emlékeztető tánczólo satyrt, azon görög műemlékek közül, melyek e században napfényre kerültek.

A mint az egyiptomi régiségek feltalálásában, kiadásában és megfejtésében a francziáké az oroszlánrész, úgy Ninive s Babylon emlékei s az ékiratok olvasása az angolok dicsősége, kik szintén a görög műemlékek legnagyobb részét ásták ki s mentették meg. Az olaszok azalatt feltúrták Etruria halotti városait s százezrekre menő festett görög eredetű díszedényeik, falfestményeik, kisebb bronz alakjaik és kis szarkophagjaik mély betekintést engedtek a rejtélyes etruriaiak kulturai állapotába s kereskedelmi összeköttetésekbe. A nem kevésbé ismeretlen Phoenicia maradványai sem maradtak figyelem nélkül, angolok s francziák kutatták fel Tyrus, Sidon és Carthago romjait, az olaszok a szardiniákat.

Szint' oly nevezetes azon nyereség, melylyel egy század a tudományt Rómának s provinciainak régiségeivel gazdagította. Rómában felásattak a fórumok s a császárok palotái, kívül a nagyok villai; Pompeji kifogyhatatlan kincsei földérikék a provincialis városi élet legkisebb mozzanatait; Algiriának még szűz földjét átkutatták a hódító francziák, s most alig maradt oly tartománya a római világbirodalomnak, honnét legalább feliratok s domborművek nem kerültek volna ki, melyek a római életre s kormányzatra új világot vetnek. A német szorgalom s kritika összefoglalta mind ezeket két nagy világhírű munkában, a *Corpus Inscriptionum graecarum*-s az óriás terjedelmű *Corpus Inscriptionum latinarum*-ban, az első Boeckh, a másik Mommsen szerkesztése alatt, melyekkel a berlini tudományos akadémia nagyszerű emléket emelt magának.

Századunk vívmányai azonban túlterjedtek a klaszikusok világán s korán, melyre az archaeologia azelőtt szorítkozott. Rossi felkutatta a római katakombákat s földérikette a keresztyénség legrégebb műemlékeit. Jelenleg a műtörténelem nem szűnik meg többé Caracalla híres mellszobrával, se szent Helena porphyri koporsójával vagy a római nyugati császárság összedültével. A byzanczi emlékek s a byzanczi befolyás nyomán Olasz-, Német- s Franciaországban kifejlett újabb művészet, s ennek folytán a csúcsíves stíl, a renaissance, sőt a barokk- és rokokokor is megelégték századunkban illető megbecsüléseket. Vogüé feltalálta napjainkban a VII-ik század óta elhagyott keresztyén városokat. A Boisseré testvérek már a század kezdetén

összegyűjtötték a rajnavidéki templomok és kolostorok képeit. Rumohr, Foerster, Crowe és Cavalcaselle fölébresztették az olasz műtörténelmet. Muzeumok keletkeztek mindenütt a középkori emlékek számára s a fősöntvények s fényképek lehetőségessé teszik a műtudósnak, hogy otthon is tanulmányozhassa az emberi lángész legnemesebb manifestatióit. A figyelem végre kiterjedett a barbár korszakokra is, a dánok gyűjték s Warsaë nyomán tanulmányozták az úgy nevezett történelem előtti maradványokat s megalkották ezeknek felosztását a kő-, bronz- és vaskorra; a francziák pedig idomtalan kőeszközöket fedeztek föl hazájokban, melyek az emberek létezését a jégkorban, sőt a pliocæn időkben bizonyítják be. Boucher de Perthes, Lartet és Christy leleteinek folytán a kőkor ismét palaeolith, iramszarvas és csiszolt kőkorra oszlott, ez utóbbit a svájcziai a czölöpépítők telepjeiben, a dánok az őslakók konyhahulladékai-
ban, az olaszok a terramarékban tanulmányozták, míg mindezekből az emberi művelődésnek egy a történelemből ismeretlen phasisa rekonstruáltatott ugyanakkor, midőn Santorinban hatvan lábnyi vastagságú láva alatt emberi lakokat s edényeket találtak, melyek a görögök művészet előtti korának tanui.

A művelt világ figyelme mindig kísérte ez ásatásokat s fölfedezéseket, melyek által látkörünk tágult, s ezen belül minden korszak szabatosabb körvonalokat nyert, de alig van újabb korban lelet, mely a nagy közönség figyelmét annyira lekötötte volna, mint Schliemann Henrik trójai ásatásai.

Harmadfél ezred év óta Trója mindig kiváló érdeket kötött a műveltek körében, a homéri költemények alapjai maradtak a görög nevelésnek mindaddig míg a hellenismus szellemi uralkodása tartott, s a rómaiak szemében, kiket az ősi hagyomány Aeneással kötött össze Trója volt ismét az ősi törzshely, mely őket barbár létökre a görög polgárosodással egyenjogossítá s eredetüket dicsőíté. Ugyanazon büszkeséggel, melylyel Nagy Sándor családi fáját Achilleshez vitte fel, felvitte azt Julius Caesar Julus által Aeneashoz, az új kort pedig úgy a hellen, mint a római irodalom mindig a trójai háborúra emlékeztette, annyira, hogy alig van régi nyugat-európai krónika, mely a mostani nemzetek eredetét Priamusra s fiaira vagy a rómaiakra ne vinné vissza. Természetes tehát, hogy a legrégebb idők óta sokan keresték a híres város fekvését, hogy mondhasse: „ez a hely, hol Trója állt.“ Minthogy a régiek felfogása

szerint a trójai háború jelképe minden későbbi összeütközésnek Európa és Ázsia közt, már Xerxes is megállt hadjáratában azon város alatt, melyet a lydiai királyok idejében a VII-ik században Krisztus előtt a görögök azon helyen építettek fel, melyet a hagyomány Laomedon és Priamosz várának régi helyéül jelölt ki, s míg a hajóhíd a Hellesponton megépült, a királyok királya felment a dombra s ezer ökröt áldozott az ili Pallasnak. Midőn ismét Nagy Sándor Ázsia meghódítására macedoniai seregével erre járt, ő is meglátogatta a dombot s engesztelő áldozatot hozott Priamosz árnyékának s megkoszorúzta ősenek, Achillesnek, sírdombját, kit csak azért irigyelt, hogy Homért nyerte tetteinek hírnökéül. Lysimachus, Nagy Sándor vitéz utódja, kegyeiben részesítette a várost, kiterjesztette határát, körfalakkal látta el, s díszépületeket emelt benne. A római hadvezérek és császárok is hol meglátogatták, hol kiváltságokkal ajándékozták meg a régi helyet, melyből származtak, sőt az örült Caracalla annyira ment a homéri énekek bámulásában, hogy ittlétekor megölette Festust, udvaronc barátját, és Achillest utánozva halotti játékokat rendezett holt teste fölött, mintha még egyszer égetnék el Patroclost; később azonban Iliont a szomszéd Alexandria Troas túlszárnyalta gazdagságban, mert a régi traditiót homályba szorította az új hagyomány, Priamosz szent Pál, ki itt kapta meghívását Macedonia megtérítésére, itt hagyta el köpenyegét s itt élesztette fel Eutycheszt, ki az apostol prédikációja alatt elaludt s az erkélyről lezuhant.

Konstantin császár pártolta tehát a várost, mely mindinkább felvirágzott, míg Iliion folyvást süllyedt s a mint látszik II. Konstantin alatt végkép elhagyatott, épületei pedig széthordattak előbb a keresztyének, később a törökök által. A domb, melyen e görög város állt, Hissarlik név alatt ismeretes, ezen minden kapavágás régi márvány- s cseréptöredékeket hoz napfényre s számtalan régi pénz s felírás, mely itt találtatott, bizonyítja, hogy ez a hely, melyet a régiség Croesus elődeinek ideje óta Troja fekvésének tartott. De ez sem történt minden ellenvetés nélkül. Az alexandriai tudósok kritikája megtámadta mindenütt a régi hagyományokat s Demetrius, Skepsis város szülöttje, nem akarta elhinni; hogy a görög Iliion azon helyet foglalná el, melyen régente Priamosz Iliosza állt, s minthogy Homér költeményeit történelmi okiratoknak tartotta, behínytotta az Iliászból, hogy Priamosz városának távolabb kellett feküdnie a Hellesponttól, mint a görög Iliion, s hogy ez újabb

várost Hector s Achilles körül nem futhatták volna háromszor a végzetes párbaj előtt. Ő tehát a régi város helyét az úgy nevezett iliok falvában, Ilieón kome, kereste, s azon körülményt, hogy ott semmi rom nem létezett, onnét magyarázta, hogy a görögök Troját végkép elpusztították. Strabó, a híres geograph, helyeselte Demetrius nézetét Augustus idejében, megvallja azonban, hogy a vidéket nem ismeri, azóta csak Ulrichs pártolta a Skeptikuszt. Ellenben Le Chevalier, ki 1786-ban járta be Troja vidékét, a bunarbasi dombra helyezte a régi Ilioszt, mert ott vélte találni a Homér által említett két forrást, melyeknek egyike meleg, másika hideg s melyekben a trójai nők mosták a ruhát. Rennel, Leake, Forchhammer és Welker elfogadták ezen új theoriát, mely annyira divatossá lett, hogy azóta a földabroszokon, melyek a régi világot ábrázolják, Bunarbasi alatt ott találjuk nagy betűkkel a szókat: Ilium Vetus, Hissarlik alatt: Ilium novum, mind a mellett, hogy az osztrák consul, Hahn, 1864-ben és még későbben Sir John Lubbock Bunarbasiiban csak oly töredékeket hoztak napfényre, melyek kétségtelenül görögök, hogy két forrás helyett ott negyven forrás bugyog ki a földből, s hogy közülök egy sem meleg. A kérdés tehát, hogy hol állt voltaképen Trója, nem volt végkép megoldva s valószínűleg megoldatlan marad, mert nem volt kilátás arra, hogy találkozzék ember, ki Troasz romvidékét felássa csak azért, hogy Homér commentátorai új anyagot nyerjenek, hiszen Angolország művelt pénzügyministere, Lowe Robert, ki annak idején az oxfordi egyetemnél a klaszikai tudományokból első osztályt vívott ki szorgalmával, később a közoktatási tanácsnál elnökösködött, midőn a régiségbuvárok társasága által felszólítottatott, hogy a régi Ilion helyén ásatásokat rendeljen el, minőket a kormány oly szép eredménnyel a Mausoleum és az ephesusi Artemisium helyén tétetett, klaszikai tudományának fitogtatásával azt felelte, hogy hiában keresnék Priamosz Trójáját, hiszen már a régi római költő szerint is „etiam periere ruinae“, s e mellett mély sajnálkozását fejezte ki, hogy Herodes Attikus szelleme nemzedékünkre nem szállt át. Sime ugyanazon időben, midőn a mély tudományú, klaszikai nevelésű angol minister ezeket írta, egy német ember görög feleségével két fabódét állítottott össze Ilion dombján, hogy az időjárás viszontagságai ellen némi menhelyet találjon, és száz meg száz munkással hozzá látott az ásatásokhoz azon reményben, hogy a homéri Trója romjait megtalálja. Nyereségvágy nem

indíthatá ily vállalatra, mert ő, mint mindenki, átlátta, hogy legjobb esetben is mind az, a mit találhat, nem fedezheti költségeit, hogy nyerő csak a tudomány lehet. Schliemann Henrik azonban bízott Homérban, a mint maga mondja úgy bízott az Iliasban, mint a szentírásban, s mélyen meg volt győződve, hogy a város falait, a skaei kapút s Priamosz régi várának romjait fel fogja találni, talán egy fegyverdarabot is, vagy valami edényt, mindenesetre tanút azon kornak, melyben Priamosz uralkodott, Hektor vitézkedett s Helena kaczerkódott. Szegény mecklenburgi szülők fia, nem részesült a winchesteri latin iskola s az oxfordi egyetem klasszikus nevelésében, mint az angol államférfi; fiatal korában nem tanulmányozhatta Virgilt s Homért, hanem mint boltos legény, árúcsomagokat emelt, sőt mért s heringeket árult. A húsz éves igyekvő fiatal embert egy hamburgi nagykereskedő vette pártfogása alá, ki őt a kórházban találta s idővel elküldötte Pétervárába, hol Schliemann később önállóan irodát nyitott s az évek hosszú során szerencsés üzletek által végre legjobb férfikorában meggazdagodott. De prózai foglalkozása alatt el nem veszté szelleme ruganyosságát, azon meleg ragaszkodást minden iránt a mi nagy, a mi szép, a mi tudományos, mely a tudós oxfordi fellow, közoktatási tanácselnök s angol financzminister lelkében régen kihalt; ő hitt és bízott, hitét s bizodalmit nem fojtotta el a positiv tudomány, hiszen autodidact volt, nem ismerkedett meg soha a modern kritika éles bonczkésével, mely minden illúciónak gyökerét elmetszi, s mindenben kételkedni tanít, mit számtanilag bebizonyítani nem lehet.

Báró Hammer-Purgstall, az ismeretes orientalista, akademiánk egyik elhunyt kultagja, a mongol arany törzs történelmének előbeszédében állítja, hogy minden egyes nyelvnek megtanulására szorgalmas embernek körülbelül hat hónap elég. Schliemann ezen állítást még kereskedő korában bizonyította be, s a mint maga beszéli, ily idő alatt megtanult francziául, később angolul, oroszul, svédül, dánul, hollandul, olaszul, spanyolul, lengyelül, végre görögül is, pedig ez volt a nyelv, mely őt leginkább érdekelte, mert gyermeksége óta csüggött a görög mythologia regényes meséin, élte legfőbb vágya volt Homer költeményeit a helyszínén olvashatni, s Ithakát, Mykéné, Tróját felkutatni. Midőn e czélra elégséges vagyont és érkezt szerzett, előbb még körülutazta a földet, meglátogatta Indiát, Chinát, Japánt, Amerikát s utoljára 1867-ben csak-

ugyan elment Görögországba, átvizsgálta Ithakát s Cephaloniát, ásatott Odysseus hazájában, de egy pár későbbi diszedényen kívül semmit nem talált, — meglátogatta Mykénét is, s a Hellespont vidékét, fölkereste mindazon pontokat, melyek igényt formálnak arra, hogy a régi Ilion helyét foglalják el, s ezek után kutatásainak eredményét francia s német nyelven adta ki. Érett férfi kora daczára egy görög leányt vett nőül, ki szerencséjére csakúgy buzgott Homér mellett, mint ő maga. Páris világvárosi csábjaít megvetvén, 1870ik-ben Trója vidékére mentek, hol nagy nehezen sikerült azon török földműves-től, ki a görög Ilion területének felét bírta, e telket drága pénzen megvásárolni, s az amerikai consul közbenjárása mellett a nagyvezértől kieszközölni fermánt, mely az ásatást megengedi; itt azonban mindjárt nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, mert a török kormány kincskeresőt gyanított benne; hiszen az is volt, csakhogy nem olyan, minőnek Konstantinápolyban hitték, a nagyvezér tehát kéz alatt ráijesztett a török földművesre, megsemmisítette Schliemann szerződését, s fele árán maga vette meg a telket, de megengedte a német tudósnak, — mert első publicatiója következtében valamely német egyetem megadta neki a tudor czímet — hogy tulajdon költségén ásasson a mennyit akar, a lelendő kincsek felét azonban adja át a török kormánynak, miért is az ásató költségén török biztost adott melléje, ki az ásatásokat folyvást ellenőrizze. A domb másik felét az angol Calvert bírta, ki itt évek óta nagy birtokot szerzett volt, s azon gazdálkodott, s a mellett az angol kormányt képviselte mint consul a Dardanelláknál. Schliemann evvel barátságot kötött s a munkához fogott, — de ez nagy bajjal járt. Az ég alj kedvezőtlen, a tavasz későn nyílik meg, s az éjszaki s keleti szél dühösen járják a vidéket, már Homér ἄνεμοςσται (széljárta) melléknévvvel jelzi Iliont, a nyár végén láz uralkodik a mocsáros síkon, mór-ges kigyók tenyésznek a törmelékben, a napszámosok megbizhatatlanok s ügyetlenek, czélszerű szerszámok, taligák, ásók s emeltyük helyben vagy közel piacon meg nem szerezhetők, az első év ásatásainak eredménye nem volt biztató. Schliemann kezdettől fogva összeköttetésbe lépett a lapokkal, s időről időre írt számukra czikkeket, melyekben biztos eredmény hiányában több volt a lelkesedés s tapogatózó feltevés, mint a tudomány, a német tudósok tehát kinevették a kritika nélküli buzgóságot, és sajnálták, hogy ily nagy költséget nem fordít többet ígérő

kutatásokra. A második évben a munka rendszeresebben folyt, egy francia vasúti mérnök rendezte ezt be s utasításokat készített folytatására, mert Schliemannnak s lelkes nejeének buzgósága ernyedetlen maradt, habár az ásatások sok illúziót enyészttettek el. — Tagadhatatlan volt például, hogy, habár Homér szerint a várost legalább 50,000 ember lakta, s annyi el is fért volna e fensíkon a domb alatt, hol Lysimachus városa terjedett el, ezen görög telep házai szűz talajon épültek, hogy tehát a görögök előtt itt régibb lakosság nem létezett. E szerint a régi város nem terjedt ki a dombon túl, melyet Schliemann előbb csak a fellegvárnak, Homér Pergamusának (Akropolis) tartott s ennek egész területe alig foglalt el öt holdat. Igaz, hogy a régi Mykéne, Tyrius és a régi Athénae Theseus előtt, sem voltak nagyobbak, úgy látszik, hogy csak a templomok, a királyi paloták, az agora, a vásártér foglalták el a falaktól körülvevett helyet, — a vár ekkor is úgy, mint később a feudális időkben, központja és védhelye volt a vidéknek, hol a lakosság szétszórva falvakban s kunyhókban élt béke idejében s csak háború alatt vonult a falak mögé; de Schliemann még is mélyen elszomorodott, hogy le kellett mondania hitéről Homér statistikai pontosságában. S nemcsak a terjedelemre nézve csalatkozott az ásató, hanem a leletek természetére nézve is. A föld legfelsőbb rétege alatt nem várt ugyan egyebet, mint a mit talált, pénzeket, márványdarabokat, terra cottákat s felírásokat görög időkből, melyeknek különös műbecse alig van, — később egy kitűnően szép dóriai homloktáblára akadt ugyan Nagy Sándor utódának fényes korából, melyen Apollo négylovas fogatot hajt, de ez nem elégitette ki Schliemannt, ki nem kereste a diadochok műemlékeit, hanem az ős Trója düledékeit, pedig a görög város talaja alatt nem akadt cyclopi falakra, minők Mykénét veszik körül s minőknek létezéséről tökéletesen meg volt győződve, midőn első könyvét írta, hanem oly réteget talált, melyben sok volt a szén s hamú, kevés törmelék s ez alatt egy más réteget, hol csak nem kizárólag csiszolt kőeszközök, csontszerszámok s itt-ott egy bronz véső feküdtek a hamú közt; számtalan volt pedig azon lencsealakú, középen kilyukasztott, égetett agyagkarika, minőkkel sok helyütt találkozunk a kőkor végén és a bronzkor elején. Olaszországban fusajoliknak nevezik, Schliemann, nem tudjuk, mi okból, hol vulkánoknak, hol carrouselleknek. Használatuk bizonytalan, sokan orsóknak hiszik, mások nehezekeknek a

szövöskéknél vagy hálókánál, a német ásató fogadalmi ajándékokat gyanít bennök. Azok, melyeket ő a hissarliki dombon talált, annyiban különböznek a magyar- s dánországiaktól, hogy fekete fény mázzal vannak bevonva, durva, bekarcozott diszítványokkal, melyek fejr színnel töltettek be. Az agyagedények közt, melyek itt találtattak, feltűnt neki egy alak, melyben meleg képzelődése bagolyfejű nőt lát s abban Iliosz védasszonyát, a glaukopis Athenát ismeri fel, míg a többi világ azon képzelt bagolyfőben csak az ügyetlen kéz első kísérleteit találja az emberi alak utánzására, olyakat, minők azon kis márványdarabokon is fordulnak elő, melyeket Schliemann idóloknak nevez. Ő a dán theoria szerint e rétegben már túl ment a homéri Trója idején, ott volt a kőkor végén, mely századokkal megelőzte Ilioszt. De ez nem rendítette meg határozott szándékát leásni mindaddig, míg a mészsziklát nem éri, bár mi legyen az eredmény. S íme e réteg alatt még két gazdagabb romréteg feküdt finomabb gyártású agyagedényekkel, melyek nem készültek korongon, de nagyságuk által is kitűntek, köztök a fentebb említett glaukopis Athenának vélt forma többször fordult elő, s fekete fény mázos bekarcozott fejr festéssel betöltött diszítványokkal ékesített díszedények. A bronzeszközök s fegyverek száma, melyek a kőkalapácsokkal, kovakésekkel, nyílhegyekkel, csontárákkal s tükkel együtt napfényre hoztattak, minden theoria ellenére sokkal nagyobb volt, mint a felső kőkori rétegben.

Schliemann kezdetben a legalsóbb városromot, mely közvetlenül a sziklára épült, nézte a homéri Trójának, s az itt talált edényeket szebbeknek s nemesebbeknek tartotta, mint a felette épült városéit, azon rajzokban azonban, melyek kiadványához csatolvák, nem voltam képes ily különbséget észrevenni, annyi bizonyos, hogy az utolsó előtti réteg mutatkozott legérdekesebbnek. Építményei egy tűz által elpusztult város romjai felett emelkedtek, s magok is tűz által pusztultak el. A házak vályogból készültek, kőalapon, kőküszöbökkel. A város falai tömörök, hét láb vastagságúak, de kis kövekből összerakvák. A házak kicsinyek, csak egy közülök tágasabb, mely a kapú szomszédságában áll, talán a fejedelem palotája. A város kapúja kettős volt; egy külső s egy belső; ebben Schliemann felismeri a skaei kapút, melyről az Iliasz mindig többes számban szól. Mellette áll egy szilárd szerkezetű 40 láb vastag torony; ez megfelelne annak, melyről az Iliászban Priamosz s

a város vénei nézik a csatatér, midőn Helena hozzájok jő, csakhogy magassága nem több mint húsz láb. Ezen torony és palota közt lelte Schliemann a legfontosabb emléket, egy bel-értékre is nevezetes kincset, arany s ezüst kupákat, s női ékszereket, melyek, a mint látszik, faládba voltak berakva, mely itt elejtetett s az égő romok közt eltemetett. Kulcsot is találtak a kincs mellett, valószínűleg a ládáét. Schliemann ezen leletet természetesen Priamosz kincsének nevezte s miután becsesebbnek tartotta, sem hogy annak bármi részét olyakra bizza, kik Homért s Priamoszt még hírből sem ismerik, felét nem adta ki a töröknek, hanem felhagyva a megvásárlott telken úgy is bevégzett ásatásaival, Athénbe ment, hol gyűjteményét rendezte s felállította, s azon leveleket minden változás nélkül kiadta, melyekben időnkint az ásatások miben létéről számot adott, s mind azt, mi ezekre nézve eszébe jutott, egyszerűen följegyezte. Hogy könyve e szerint ép oly naiv a mint lelkiismeretes, hogy az átlász, melyet hozzá mellékel, nem felel meg a várakozásnak, ez mind tagadhatatlan, valamint az is, hogy az író nem tud némely rögeszméitől megszabadulni, hogy olvasmányait az ind és ninivei emlékekről átviszi az általa talált tárgyakra, hogy Homér *depas amphiküpellonját*, a két öblös poharat, minden áron meg akarja azon edények közt találni, melyeket fölászott, s hogy azt előbb egy bizonyos formában, később egy egészen különbözőben ismeri fel, hogy a glaukopis Athenát, melyet bagolyfejűnek tart, mindenütt látja, szóval, hogy az író lelkesedése sokkal nagyobb, mint kritikája. Az átlászban pedig ugyanazon alakú edények, kő- és bronzeszközök számtalanszor ismételtetnek, még pedig nagyobb résziut rajzok után fényképezve, mi a munkát sok haszontalan anyaggal terheli meg, a nélkül, hogy a stilre szabatos tájékozást nyújtana. Ellenben el kell ismernünk, hogy a szerző távol van minden praetensiótól, és nézeteinek sehol sem igényel csalhatatlanságot. Ha azonban a hissarliki ásatásokról szólunk, nem az íróval van dolgunk, hanem leleteivel, hiszen a közönségre nézve, mely ezektől új anyagot vár a homéri énekek felvilágosítására, kevés érdekű a kérdés: vajon Schliemann észjárása fegyelmezett-e, vajon könyve az irodalomra nyereség-e, vajon szakavatott tudós nem írt-e volna jobban; mi azt kérdjük inkább, mi ezen ásatások eredménye, melyeket Schliemann roppant fáradozás s pénzbeli áldozatok árán (körülbelül 200,000 frank) három éven át folytatott; a vár, a melyre akadt,

azon Trója-e, melyről Homér énekelt? a nemzedékek, melyeknek nyomait fölfedezte, a művelődésnek mily fokán állottak s mily viszonyban állnak a felkutatott emlékek más országok őskori leleteivel?

E kérdések veszik jelenleg az archeologiai körök figyelmét igénybe, sőt a művelt közönségét is. A *Revue des deux Mondes*, az *Edinburgh* és *Quarterly Review* közöltek már ismeretető cikkeket e hissarliki leletekről s Conze, Max Müller, Burnouf s Newton nyilatkoztak rólok; a napilapok is nem egy alkalommal foglalkoztak velök, sokkal inkább, mint más a műtörténelemre nagyobb fontosságú ásatásokkal, minők például az ephesusiak. Mindez mutatja, minő varázserőt gyakorol még most is mindaz, mi Trójával kapcsolatban áll, mily hatalmas azon befolyás, melyet az Iliasz a képzelődésre évezredekken keresztül folyvást gyakorol.

Schliemann pontosan s lelkiismeretesen írja le ásatásait hónapról hónapra, levélről levélre, sőt szavainak hitelesítéséül időnkint le is fényképezette azokat, a legnevezetesebb épületeket meghagyta helyükön s fenmaradásukat is az által igyekezett biztosítani, hogy azon kapuba, melyet ő a skaei kapunak tart, fészületet állíttatott fel s a főpalota romjaira a szűz Mária képét, elhitetvén az ottani görögökkel, hogy Krisztus Urunk meglátogatta Priamosz királyt Trójában. Schliemann adatainak hitelessége iránt tehát nem is emelkedett semmi kétely, mi bátran indulhatunk nyomán mindannyszor, a mennyiszor ásatási tényekről szól, ha hypothesiseit nem is fogadjuk el, s könnyen fellobbanó fellengzése bennünket fel nem melegít.

Az eredmény ezek szerint a következő:

Azon időben, midőn a fazekas-korong még nem volt felalálva, midőn az emberek a vasat nem ismerték s a réz használata is csak az előkelőkre terjedt ki, míg az alsóbb osztályok kő- és csonteszközökkel éltek, valamely hatalmasabb fejedelem Troaszban, a szélső dombra a Hellespont felé várat épített magának s törzsének, mely a környéknek központul s védelmül szolgált. Ezen első várost elégette s elpusztította az ellenség, de a fejedelem vagy utódai újra felépítették a romok fölött, mert miután az e rétegben talált edények s eszközök azonosak az előbbi rétegeivel, világos, hogy ugyanazon néptörzsöktől erednek; e második vár azonban gazdagabb volt az elsőnél, az előnyös helyről kiterjesztette hatalmát távolabb vidékre, vagyomban gyarapodott, ezüst s arany kupákkal s ékszerekkel bírt,

vitézei ércfegyverekkel éltek, de a nép csak kovanyilakkal, csonttükkal s kőalapácsokkal. E város azonban szintén fel-dulatott, még pedig gyökeresen; a tűz, mely által elenyészett, oly nagy volt, hogy a rezet s bronzot felolvasztotta, s a vályog-ból kőalapra épült házak romjai tetemesebb szélességű réteget formálnak. A lakosok azon része, mely a végveszélyt kikerülte, a régi helyen építkezett újra, vagy talán egy durvább törzs, mert e harmadik város szegényebb volt az előbbieknél, hatalma meg volt törve, tulajdon szoros határain túl a szomszéd vidékre nem terjeszthette ki uralmát. Ez a Schliemann harmadik ré-tege, melynél a bronz eszközök igen ritkák s a kőfegyver divik nagyobb számban. De e város sem volt állandó, ez is elégette-tett más fajú barbárok által, kiknek culturája még alacsonyabb fokon áll; házaik valószínűleg fából készültek, mert a romréteg, mely a hissarliki domb e phasisát képviseli, a legsekélyebb. Több itt a hamú s szén, kevés a törmelék. Végre e telepet is elpusztította a görög gyarmat, mely a VII-ik században Krisz-tus előtt a dombot, hol az akkori hagyomány szerint a régi Trója helye volt, megszállta s azon várost építette fel, mely a régi Ilion nevének közel ezer évig állt fen, míg végre a körül-mények változása következtében ez is elhagyatott hogy a szom-széd Alexandriát gyarapítsa, s végkép elpusztult.

E tényállás tökéletesen megfelel a régi hagyománynak Trója városáról, mely szerint Herakles pusztítja el Laomedon várát, de ez újra felépül, gyarapodik s gazdagodik, végre Agamemnon és szövetségesei Priamosz korában dulják fel. Trója veszte után Homérnak két homályos verse szerint Aeneas ural-kodik a trójaiak fölött — eltérőleg a római hagyománytól — s fiai és fiainak fiai. Straboból pedig tanuljuk, hogy a görögök, kik a lydiai királyok idejében telepedtek meg a régi Ilion helyén, thraciai és cimmeriai barbárokat űztek el innét; thraciai s cim-meriai barbárok voltak tehát azok, kik vagy az Aeneadák ural-mának vetettek véget, vagy pedig mindjárt Agamemnon után az elpusztult helyen telepedtek meg s magok is később görögök által űzettek el. Ily magyarázat mellett nem is csodálkozhatunk azon különben feltűnő tényen, hogy a görög város romjai alatt kőkori eszközökre akadnak, nem bronzkoriakra, s hogy a bronzkor megelőzi, nem pedig követi a kőkort, mert a dán tudósok theoriája, mely a történelemelőtti archaeologok által rögtön elfogadtatott s melyhez nagy többségük szorosan ragasz-kodik, csak oly országokban s helyiségeken kifogástalan, hol

ugyanazon nemzet állandóan lakott vagy mindig műveltebb néptörzs által hódított meg. Ekkor a sorozat s haladás nem szakadt meg, hol azonban műveletlenebb népek betörése s nagy katasztróphák zavarták s akasztották meg a fejlődést, hol durvább nép lépett a műveltebb helyébe, mely csak elpusztítani, nem elsajátítani tudta a culturát, ott a dán theoria nem lehet irányadó; ilyen kicsinyben Hissarlik, ilyen nagyban hazánk, hol a művelődés legkülönbözőbb fokain álló népségek váltották fel s szorították ki egymást.

Ha tehát azt kérdik: feltalálta-e Schliemann a homéri Tróját s Priamosz kincseit, bátran azt felelhetjük, hogy feltalálta azon város romjait, melynek ostroma alkalmat adott a homéri énekekre, s feltalált oly kincset, mely valószínűleg e város királyáé volt, de ez által még nem akarunk a homéri énekeknek történelmi igazságot tulajdonítani, bizonyítottnak tartjuk ugyan, hogy volt trójai háború, látjuk Iliosz vesztének tanúságait, de elismerjük, hogy Homér képzelő tehetsége nem ismert kisszerű korlátokat, hogy midőn a hagyományos legendákat nagyszerű költeményében egy gyönyörű egészzé alakította át s az öt holdra terjedő Ilioszt nagy várossá változtatja, tulajdon korának fegyvereivel s szokásaival ruházta fel azon hősöket, kik örök fényben élnek az emberek emlékezetében, mint az emberi nem ifjúságának legszebb megtestesítői.

Ha továbbá kérdezik, mi a hissarliki leleteknek jellege, a felelet eddig egyhangú, hogy ez nem görög, azaz nem olyan, minőt mi görögnek szoktunk nevezni, azonban ne feledjük el, hogy a mykénei várkapu domborműve is eltér egészen az archaicus görög stiltől s ott áll a műtörténelemben, mint Melchisedek az apostol levelében, kinek nincsen származása, nincsen utódja, se kezdete, se vége, nem tudjuk mily stilből fejlődött ki, befolyását a későbbi művekre nem vesszük észre. Newton, a British muzeum régiségtárának igazgatója, ki Athénbe utazott, hogy Schliemann gyűjteményét vizsgálja, azt találja, hogy a British muzeum kincsei közt nem talál semmit, a mit e lelethez lehetne hasonlítani, s még leginkább azon santorini ásatásokra útal, hol hatvan lábbal a láva alatt, a görögök művészet előtti korának maradványai fedeztetek fel, mások a hallstadti leleteket említik mint némileg hasonlókat. Mi nagyobb hasonlóságot hozhatunk fel mind ezeknél, mert éppen minálunk számos a lelet azon átmeneti időből, midőn a kőkort a bronzkor váltotta fel. A kovakések s nyílhegyek, a kőbalták s kalapácsok,

a csontárok s tűk, melyeket Schliemann talált, azonosak azokkal, melyek muzeumunkban őriztetnek, ilyenek azonban más-hol is gyakran fordulnak elő, szintúgy mint a közepén lyukas agyagkarikák, csakhogy fénymáz s bekarcozott díszitmény nélkül.

Ellenben az agyagipar egy neme, mely a trójai leleteket jellemzi, nálunk is található, nem értem ez alatt azon különös alakot, melyben Schliemann bagolyfejű Pallasát látja, ilyen eddiggelé a hissarliki dombon kívül sehol sem fordult elő, hanem a korong nélkül, kézből készült edényeket, melyek durva fekete mázzal vannak bevonva s bekarcozott részint idomtalan díszitményekkel ellátva, melyek fehér festékkel töltettek be. E technika eddig csak hazánkból volt ismeretes, tolnai, baranyai, komáromi leleteknél jött elő, miért is Rómer Flóris tudós tagtársunk ezeket pannoniai edényeknek nevezte el, minthogy a rómaiaktól szint' úgy eltérnek, mint azoktól, melyeket Dáns Németországban találnak, s ime éppen ily technikát látunk a hissarliki leleteknél is. Itt azonban nincs még vége a hasonlatosságnak; ismeretes a régiségbuvároknál, hogy az ezüstékszerek későbbiek, mint az aranydíszitmények, s hogy ezek Dániában csak a késő bronz- s vaskorban jönnek elő, Schliemann a trójai leletnél ezüst s arany kupákat talált bronz- és kőfegyverekkel együtt, s nálunk Szihalmon, hol az emlékek szintén az átmeneti korból valók a kő- s bronzkor közt, csontárrakkal s tűkkel, kőbaltákkal s bronzceltekkel együtt arany- s ezüstékszerek is találtattak csak úgy, mint a hissarliki dombon, sőt a szihalmi aranyékszerek némelyike analog alakot mutat avval, mely az úgy nevezett Priamosz kincse közt a 3508, 3536, 3538, 3544 és 3545 számok alatt kiadatott.

Legyen elég jelenleg azon tényállást minden további következtetések nélkül constatólni s a tudósoknak figyelmét, kik a trójai ásatásokkal foglalkoznak, azon tárgyakra irányozni, melyek más-hol is a kő- s bronzkor közti átmeneti időkből származnak, különösen pedig muzeumunk kincseire, melyek e korból számosak.

Lehetetlen említés nélkül hagynom még azt, hogy némely tudósok azon karcolatokban, melyek a trójai terracottákat díszítik, betűkre akartak ráismerni, egy francia tudós chinaiakra, egy német phoeniciaiakra, egy osztrák cypriotákra, kettőt közülök mindenesetre lelkesedése a kritika határain túl hajtott, valószínűleg mind a hármat, sőt a szöveg maga, melyet kiolvasnak, megczáfolja föltevésöket.

Egyébiránt nem búcsúzhatunk el Trójától és Schliemann-tól a nélkül, hogy rosszaló véleményünket ne mondanók el azon kiméletlen bírálatokról, melyekre a buzgó ásatónak munkája talált, mert a ki távol minden nyereségvágytól, kizárólag tudományos czélnak áldozza idejét, munkásságát és vagyonát, és mindenesetre nevezetes eredményt mutathat fel, ki tapasztalásait e részben lelkiismeretesen írja le a nélkül, hogy mélyebb szaktudományt és csalhatatlanságot igényelne magának s praetensio nélkül adja elő hypothesiseit, úgy a mint épen eszébe jönek, az nem érdemli, hogy a kritika csak ez ötleteknek forduljon s azokat minden egyéb érdem elismerése nélkül kegyetlen bonczkés alá vegye, holott a tudomány nagy hálával tartozik a férfiúnak, ki csakugyan bebizonyította, hogy Herodes Atticus szelleme jelen korunkra is átszállt s hogy prózai viszonyaink közepette is találkozik ember, ki a nélkül, hogy akár szaktudós, akár nagy úr volna, fáradsággal szerzett száz ezreit lelkesedve a tudomány gyarapítására fordítja.

PULSZKY FERENCZ.

ANTWERPEN OSTROMA ¹⁾.

(1584—85.)

Második és utolsó közlemény.

Richebourg marquis halála nagy veszteség volt Parmára és a király ügyére; de Billyt, ki hű, tapasztalt és bátor katona volt, szintén nagyon megsiratták. „Haláluk által okozott szerencsétlenséget,“ írja Parma, „nem lehetne nagyítani. Mindig készek voltak Felsőged szolgálatában kötelességüket teljesíteni, nekem pedig számos dolgomban segédkezet nyújtani. Mindazonáltal,“ folytatja ájtatosan a herceg, „hálával tartozunk az úrnak mindazért, a mi történt s kegynek tekintjük, a mi tőle jő.“

Sándor méltán siratta Melun Róbert, de Gant vicomte, Richebourg és Roubaix marquis vesztét. Becses tábornok volt ő, ki roppant vagyont bírt; e vagyon legközelebb még feltűnően szaporodott idősb testvére elkobzott birtokával, melyet a király Farnese kérésére neki adományozott. E bátyja a hon-szerető Epinoy herceg volt, kit a rendek követségének élén láthattunk volna Franciaországban. Richebourg hálás volt Sándor iránt, mert azon kívül, mit bátyjától részére elkoboztak, dicső pártfogója közbenjárására két örgrófságot s legmagasabb katonai állásokat nyert el. Mindenki iránt sértő, gögős, kegyetlen volt; Farnese iránt azonban engedékenynek, engedelmesnek, figyelmesnek, sőt szolgainak mutatkozott. Ez ember, ki se fáradtságot, se félelmet, se lelkiismeret-furdalást, se benső érzelmeket nem ismert, ki egy nagy katonai vállalat minden részletére türelemmel tudott felügyelni vagy vezetni egy nagy

¹⁾ Motley L. I. *History of the United Netherland*. 4. Vols. London, 1869.

politikai ármányt, felváltva a megvesztegetést és gőgöt alkalmazva, ki képes volt az elhaló reményt felébreszteni vagy hideg vérrel leszúrni egy foglyot, vagy egy vulkánnak látszó égő kráterbe ugrani, mindig tevékeny, aggály nélküli és hasznos szolgálója volt urának. Legkivált lényeges szolgálatokat tett Richebourg marquis a vallon tartományok leigázásában s a Scheldén vert híd alkotásában, Farnese életének e két nagy dicsőségében. Most eltűnik azon szinpadról, melyen oly tevékeny és fényes szerepet játszott s a folyam zajló hajjai közt egy hajó horgonylánczán összezúzva függ.

Ez emlékezetes éjen Parma mint mindig hű maradt önmagához és urához. „El voltunk készülve,“ írja, „hogy a lázadók rögtön a felrobbanás után bennünket meg fognak támadni. De ez óriási esemény mindenkit aunyira meglepett, hogy csak kevesen fogták fel azt, a mi történt. Előnyösnek találtam, daczára a veszélynek, mely személyem e kockáztatásával járt, embereinket a megfutamodástól visszatartani. Ezt tettem, s valamennyire javítottam is helyzetünkön; de nem eléggé arra, hogy ha az ellenség ekkor bennünket megtámad, *a legnagyobb veszélyben ne forogjunk*. Kötelességemet megtettem, s reménylem ezt mindig meg is fogom tenni; de nem akarok még tovább arról szólni, mi már megtörtént, sem arról, mit én tettem, mert nem illik, hogy erről én beszéljek.“

E kudarcz daczára a honfiak nem csüggedtek el és folyton intéztek támadásokat Parma munkálatai ellen. A híd elleni támadásaik azonban, noha elég erélyesek voltak arra, hogy a spanyol vezért folytonos nyugtalanságban tartsák, még sem voltak soha oly hatásúak, mint azon emlékezetes napon, midőn a mantuai mérnök és a flamand órás lángelméjük egész teremő erejét kimerítették. A lázadók hajói teljesen ellepték az előntött területet, minduntalan egy vagy más pontot veszélyeztetve s mindig szerencsésen visszavonulva, mert Parma hajócsapata a híd két végén állomásozott. Időnkint gyújtóhajókat is küldtek ki a városból, de Sándor rendes őrszolgát szervezett helyenkint felállított ladikokból, melyek horgokkal és kaszákkal fölfegyverzett emberekkel ellátva a talpak előtt czirkáltak s oltalmazták azokat.

E hadjáratok néha okoztak némi kárt az ellenség munkálataiban, de leggyakrabban több ijedtséget, mint valódi rombolást. A spanyolok rémülete rendkívüli volt, midőn e „pokoli hajók“ egyike, mint nevezék, közeledett feléjük. Nehezen

felejtették el, hogy a *Remény* egy másodpercz alatt e kis seregből a legkiválóbb ezer embert légbe röpíté. Ily gyors eljárás természetesen fájdalmas nyomot hagyott az életben maradtak emlékezetében. A virasztás fáradalmi rendkívüliek voltak. Az ostromlók közül alig volt egy tiszt vagy egy katona, ki az álmodást ismerte volna; mert a honfiak örökös jelekkel, tüzekkel és röppentyűkkel közlekedtek s nem volt oly éj, melyen a spanyolok ne vártak volna az antwerpeniek és a hollandok közt előre megegyezett támadásokat ágyúszázadok-, gyújtóhajók-, uszóaknák- s más pokoli találmányokkal.

„Szakadatlanul ügyelnünk kell fegyverrel kezünkben,“ írja Parma. „Mindenkinek őrszolgálatot kell tenni, nekem úgy, mint a többinek, egész éjen át s a nappal nagy részén.“

Tudta, hogy mindig forrallnak valamit, s a bátor veteránok leirhatatlan halálos nyugtalansága eléggé bizonyítá, hogy az olasz lángesze, noha nem létesíté azon nagy eredményt, melyet óhajtottak, még sem működött hiában. Az antwerpeniek ördögi hajóinak képe eltörülhetetlen vonásokkal volt a spanyolok emlékébe vésvé, mint oly természetfölötti dolog, mely ellen az emberi bátorság előnyvel nem küzdhet, s nem volt már távol azon nap (a világtörténelem ez emlékezetes napja, mert Anglia, Spanyolország, Hollandia, sőt az egész keresztényiség sorsa dült akkor el), midőn néhány gyújtóhajó látványa s a felkiáltások „az antwerpeni gyújtóhajók!“ határoztak egy nagy vállalat kiemetele fölött. Egy ismeretlen olasz csapása Antwerpen hídja ellen, noha eredménytelen maradt, mégis meglepő módon éreztette befolyását, néhány évvel később, egy nagyobb küzdterén.

A nyugtalanság és álmatlanság kezdé azonban kimeríteni az ostromló sereget. „A városban soha sem maradnak tétlenül,“ írja Parma, „makacsságokat és fejességekét találékony elméjükkel s mindig új eszközeikkel mutatják. Minden nap új találmányokra lehetünk elkészülve. Mindent elkövetünk, hogy meghiusítsuk erőlködéseiket minden emberi módon, mi hatalmunkban van, de meg kell vallanom, hogy emberi észjárásunk nem képes kitalálni az ő pokoli elméjük céljait. Valóban rendkívüli és csodás dolgokat láttunk, olyanokat, hogy még legvénebb harczosaim sem láttak hasonlókat.“

Sándor észrevette, hogy ereje fogy s hogy serege már csak árnya a réginek, mert rosszul élelmezett és öltöztetett zsold nélküli katonái túl voltak terhelve teendőikkel. Minden csapatot Antwerpen körül kellett összevonnia, s így a támadásokkal

Ostende ellen, a katonai műtétékkel Frieslandban és Geldernben, noha ezek is kívánatosak voltak, fel kellett hagyni.

„Gyalogságomat és lovasságomat visszahívtam Ostende alól,“ írja, „és Don Juan de Manrique szerencsésen megérkezett Stabroekba ezer bátor némettel. A lovassági főbiztos is megjött jelentékeny csapatokkal, melyek eddig az ország más részeiben táboroztak. Mindazonáltal még nyomorúltan gyöngék vagyunk és kevesen megkísérteni azt, mit tennünk kellene. Ha ellenségünk erősebb volna vagy a francziák által háborgatnánk, Felsőged láthatná mily szükséges lett volna ez eshetőségek ellen még idejében elkészülni. Noha elcsüggedt szomszédaink saját vesztkre rohannak és minket békében hagynak, teendünk azért van elég. Megbecsülhetetlen előny volna Geldernben és Frieslandban is működhetni, mert akkor a hollandok, oly közel látván határaikhoz az ellenséget, megvonnák támogatásaikat Antwerpentől. Fájdalmas látni mily kevés spanyolt hagyott nálunk Felsőged és seregünk mennyire megfogyott. A betegségek is ilyenkor szoktak megtámadni bennünket és ez antwerpeni ostrom tagadhatatlanul óriási arányokat ölt magára. Ha rövid idő alatt segélyt nem kapunk, elkerülhetetlenül megsemmisítettünk; kérem tehát Felsőgedet, foglalozzék ez ügygyel s ne késsék a gyógyszerrel.“

Fülöp kétségtelenül sokat gondolkodott e tárgy felől, de ez nem volt elég. Fülöp nagyon képes volt sokáig gondolkodni, de a gyógyszer bizonyára ép oly sokáig késett; ez alatt pedig Sándor és bátor, kiéhezett serege védje magát, a hogy tudja.

Panaszai, noha legalaposabbak voltak, mégis eredmény nélkül maradtak. Mindazon segélycsapatok, melyeket összegyűjthetett, elvonván a mennyire csak lehetett, minden katonát Gent, Brüssel, Vilvorde mellől és más őrségekből, nem voltak elégségesek saját őrhelyeik betöltésére. Szóba sem jöhetett visszafoglalását megkísérteni azon erődöknek a Doelon, melyek nem rég a lázadók hatalmába estek. A betegségek annyira megtizedelték a spanyolokat, „hogy fájdalmas volt őket látni, de az olaszok s németek sem örvendtek jobb helyzetnek. A mi pedig a vallonokat illeti,“ mondja Parma, „megszöknek mint rendesen. Valóban egyike legfenyegetőbb veszélyeimnek az, hogy a Francziaországban kitört polgárháború miatt katonáim előnyösnek tartják átlépni a határt, mert ott nagyobb a gazdagság és több zsákmányolni valót nyújt.“

Néhány héttel a *Szerencse* és *Remény* nevezetes szereplése után, mint fentebb említők, a honfiak számos veszélyes, de nem oly nagyszerű kísérletet tettek a híd ellen. Céljük volt a királpártiak figyelmét félrevezetni és lekötni ez oldalon, mi alatt tényleg Kowenstein ellen készültek nagy támadásra. E hatalmas gát áthághatatlanabb akadályt képezett, mint a híd, az ostromlott város s a künnlevő szövetségeseik közlekedésében. Ennek elfoglalása és szétrombolása még ekkor is megnyitotta volna az utat Zéland egész hajórája előtt.

Az ápril 5-ki vállalatban elkövettek mindent, mit emberi ész kigondolhat, de a diadal gyümölcse a teljes siker daczára elragadtatott tőlük. Most tehát Parma szeme láttára határozott, erélyes támadást készültek intézni Kowenstein ellen. Minden bizonynyal e gáton kellett az ostrom kimenetelének eldőlni. E gát hossza három mértföld volt és Stabroektól, e brabanti falutól, hol Mansfeld táborozott, az elárasztott környéken keresztül egészen a Schelde vonaláig terjedt, innét pedig a gát hosszában, a folyam mentében és át a hídon Kallooig és Beveerenig, hol Parma serege feküdt, körülbelül három mértföldnyi megerősített út vezetett akkép, hogy az ostromló sereg két hadosztályát e fontos vonal kötötte össze.

A Kowenstein szétrombolása azt eredményezné, hogy e vizek egybeolvadnának, míg most a gát azokból két nagy tavat képez. Továbbá azt is hitték, hogy ez esetben a Schelde fölkeresné régi medrét a Brabanton keresztül s megválván jelenlegi folyásától, a nagyhirű hidat következképen szárazon hagyná. Széles hajózható vitzükör terjedne így el Antwerpen és a zélandi partok között, míg Parma hídjá, hét hónapi fáradság gyümölcse, oly haszontalanná válnék, mint egy szétzúzott gyermekjáték.

Sándor tudta, mily fontosságú Kowenstein bírása s mindent megtett, mit csekély erejével tehetett. Mindkét oldalát egész hosszában megrakta sűrű czölöpökkel s az egész gátat gerendákkal és alapkarókkal erősítette meg. Végpontjára a folyam oldalán, hol e gát a Schelde nagy gátjával találkozik, Szent-Kereszt nevű várat emeltette s ezt Mondragon parancsnoksága alá helyezte. Ezenkívül egy-egy mértföldnyi távolságra még három erődöt épített a gáton. Az, mely a Mondragoné mellett volt, a kowensteinii kastélynál épült és Szent-Jakab nevet viselt. Védelme Camillo Bourbon del Monte olasz tisztre bízott, ki büszkén állítá, hogy ereiben francia királyi vér

foly s ki megragadott minden alkalmat, hogy hős tettei által méltónak mutassa magát e dicső nemzetséghez. Ezután következett Szent-György vára, melyet gyakran Feketebástyanak neveztek. Ezt La Motte építé, de ekkor Benites nevű spanyol tiszt parancsnoksága alatt volt. A harmadikat a *czölöpzetek erődjének* nevezték el, mert fentartására czölöpöket kellett a vízbe verni, nem lévén elég föld, melyen állhatott volna. Ebben Gamboa kapitány parancsnokolt. E kis várak a vízből és a vizen épültek az ellenséges várak és hadihajók ágyúzása alatt, melyek egy pillanatra sem hagyták nyugodtan az árkászokat.

„Kemény munka ez,“ írja Parma, „mert katonáink nagyon ki vannak téve s a lázadók szünet nélkül lövöldöznek reájuk hajóikról, melyek biztosítvák a golyók ellen; az egész elárasztott vidék hajóiktól hemzseg, míg nekünk alig van. E három erődöt tér és anyag hiánya daczára kellett építenünk, rőzséket és földet hordva saját magunk készítettük a talajt, melyen építeni akartunk. Leírhatatlan a nyugtalanság és fáradság, mely bennünket terhel. Nincs egy embernek nyugodt éjszakája, nincs oly tiszt, nincs oly katona, kinek folyton őrt állania ne kellene. E fáradoalmak közt az éleszti bátorságukat, hogy én ép úgy, mint bárki más, részt veszek e munkában. Sikerült végre a gátat jó karba hoznunk, s ha az ellenség kedvet kap a támadásra, legalább melegen fogadhatjuk.“

A Kowenstein végén épült Stabroek nevű erősség, mely az egész gáton uralkodott, ennek közelében ütötte fel Mansfeld főhadiszállását.

E keskeny földnyelvre így elhelyezett kis fellegrákok láthatlanok lévén még egész közelről is, minden oldalról hullámoktól környezve, tündéri s természetfölötti látványt képeztek s inkább ég és föld között úszó kastélyoknak, mint valódi erődöknek, inkább csalképeknek, mint valóságnak tetszettek. Nem volt azonban semmi képzeletes abban, mit véghez fognak vinni.

Egész sora a támadásoknak, részben színleges, részben komoly intéztetett a híd és a gát ellen; de Sándornak nem sikerült embereivel saját éberségét teljesen közölni. Május 7-én Lillo hajórajja az eddigieknél komolyabb kísérletet tett Kowenstein ellen. Hohenlo és Ysselstein ezredes vezényelték e támadást. A kiválasztott pontokon elhelyezett örök naponként fenyegetve lévén oly ellenségtől, mely leggyakrabban azonnal visszavonult, fáradtak és vigyázatlanok voltak; így napkeltevel meglepettek s mindannyi lemészároltatott. „Az igazat meg-

vallva“, írja Parma, „az örök mélyen aludtak.“ Ötszáz zélandinak számos árkászszal és bányászszal sikerült Szent-György vára és a Czölöpzetek erődje közt a gáton megtelepedni. A támadás noha eleinte élénk volt, eredménytelen maradt; mert félreértés következtében az antwerpeni hajóraj, melynek közreműködését várták, nem érkezett meg. Sainte-Aldegonde a hadiszerekre felügyelő tanács több tagját a székesegyház tornyában helyezte el, azon parancsossal, hogy három röppentyűt bocsásanak fel, mihelyt észreveszik a tüzet, melyet ő Tholouse várában gyújtani fog. Ez örök egy szomszédos tábor tüzet a meggyezett jelnek vettek és a röppentyűt feleresztették. Hohenlo tehát azt képzelvén, hogy azt antwerpeni csapatok készen állanak az indulásra, sietett a hadjárat ötét illető részét véghez vinni s felvonatta a vitorlákat. Kötelességét megtette s a gáton megtelepedett, de egyedül találta ott magát s csekély erővel arra, hogy e helyzetet megtarthassa. Azt antwerpeni hajóraj nem indult meg s később azt is állíták, hogy nem véletlenül, de szándékosan maradt el. Azt beszéltek, hogy az antwerpeniek előbb tudni akarták Hohenlo kísérletének kimenetelét, mielőtt sorsában osztoznának. Ez Farnese véleménye Fülöphöz írt leveleiben, de valószínűleg csalatkozott. Bármí lett legyen is oka, kétségtelen volt, hogy a zélandiak vereséget fognak szenvedni. Szent-György és a Czölöpzetek várából azonnal ágyúzni kezdtek a honfiakra, s az ágyúgolyók az aknászok és bányászok közé hullottak, mielőtt még néhány kapavágást tehettek volna. Csakhamar leölték vagy elűzték a gátról az egész kis vállalkozó csapatot. Az életben maradtak, úgy a mint lehetett, visszavonultak, négy hajót s három-négyszáz embert hagyván magok után.

„A gáton negyven ember fekiüdt elterülve, írja Parma, és legalább százötven a vízbe fült. Az ellenség sokkal nagyobb számot vall be, mint melyet én említék, de én nem szeretek többet mondani, mint a mennyit bebizonyíthatok; különben azt nem tudom, a hajókon mennyi öletett le.“

E kísérlet azonban csak előjátéka volt azon nagy vállalatnak, melyre már régen készültek. 1585. május 26-án terveztetett egy kétségbeeső támadás az antwerpeniek és hollandok által közösen Kowenstein ellen. Remélették, hogy ekkor nem fog tévedés előfordúlni a jeladásokban. „Ez oly kétségbeeső s vakmerő elhatározás volt. írja Parma. hogy józan ész-

szel kivitelét nem találhattuk ki; el voltak határozva győzni vagy meghalni.“

Háromszáz hajót készítettek el, melyek egy részének Zélandból Hohenlo és Nassau Jusztin vezérlete alatt kelle érkezni, más részének pedig Sainte-Aldegonde alatt Antwerpenből. Rendeltetésük helye a kowensteini gát vala. E hajók közül néhány meg volt rakva élelmi szerekkel, mások sánczkosarakkal, rőzsékkal, ágakkal, homok- és gyapjúzsákokkal, egy szóval minden szükséges anyaggal gyorsan erődítvényt emelni.

Reggeli két óra volt, fél órával a hűvös május 26-diki hajnal előtt, vasárnapi napon. A lenyúgvo hold sápadt sugarai alig észrevehető fényt kölcsönöztek az égnek. Egyszerre a Kowensteinon felállított örök, kik ekkor nem aludtak, Lillo felé tekintvén, négy lángoló kisértetet láttak a habok felett feléjük siklani. Azonnal riadót vertek s a spanyolok gyűlni kezdtek a gáton, nem minden vonakodás nélkül, eltelve azon titokszerű rémülettel, melyet e pokoli hajók bennök mindig fölébresztettek.

A gyújtó hajók lassan közeledtek s végre a czölöpzethez értek, hol, megtöltve levén szúrokkal, löporral és gyantával, lassan égtek, időnként robbanásokat hallattak, s végre kárt nem okozva kialudtak. Céljaik egyike, meggyújtani a czölöpzetet, nem sikerült. De másik céljuk el volt érve; az ellenség ugyanis, félvén a sírkövek és ekevasak vulkanikus esőjétől s visszaemlékezvén fegyvertársai sorsára a hídon, remegve visszavonult a várakba. Ez alatt ezen óriási fáklyák világánál számos ágyúnaszádot s más hajót láttak a sötét hullámok felett könnyedén siklani s lassanként a gáthoz közeledni. Ez Hohenlo és Nassau Jusztin hajórajja volt, kik esti tíz órától fogva vitorláztak és eveztek. Az égő hajók menetökben vezényelték őket s egyúttal elűzték a spanyolokat.

A sajkák körülbelül egy mértföldnyire Szent-György és a Czölöpök várától kikötöttek s egy csapat zélandi élén Haultain tengernagy, Walcheren kormányzója, partra ugrott. A királpártiak a gyújtó-hajókat ártalmatlanul elégni látván, összeszedték magukat s kijöttek váraikból. Haultaint és zélandjait, midőn a gátra léptek, több száz spanyol rettenetes erővel körülfogta. Rövid, de heves küzdelem után, arczzal arcz ellen, egy lándzsányi távolságra, a honfiak visszaverettek a gátról és sajkáikba menekedtek. Haultain tengernagy lelépven a gátról, elsiklott, a feléje nyújtott kötelet nem tudta elkapni, beléesett a vízbe s fegyverzete súlya miatt elmerült. Az ellenség üldö-

zöbe vevén a megtűtamodókat, derékig vízbe rohant a gát mentében s így folytatta a küzdést. Az ágyúnaszádok ekkor hevesen tüzelni kezdtek, mit percznyi mérges összecsapás követett, de minden eredmény nélkül. A zélandiak helyzete mindazonáltal veszélyessé vált, midőn egyszerre az elhatározó perczben felkiáltás hallatszott a gát túlsó oldalán s az antwerpeni hajórajt gyorsan segélyre sietni látták. A spanyolok két tűz közé szorítva, elvesztették előnyöket s ez új ellenséges csapatok partra szállását lehetetlen volt megakadályozniok.

Az antwerpeniek a gátra ugrottak. Az elsők közt vala Sainte-Aldegonde, e költő, szónok, polgármester, törvénytudó, hitszónok és theologus, ki most tetőtől talpig fegyverben a csata legnagyobb hevében bátorítá katonáit. Antwerpen és Zéland egyesült erői csakhamar partra szálltak, s háromezer ember helyet foglalt azon téren, mely Szent-György erődtől a Czölöpzetek váráig terjedt.

Sainte-Aldegondedal egyidejűleg megérkeztek, a szerencsétlen Koppenloppen s Balfour és Morgan vezénylete alatt, mindazon angol és skót csapatok, melyek nélkülözhetők valának Antwerpenben. Hohenloval és Nassau Jusztinnal jött Kant Rayner is, ki mint Holland ügyvédje Buys Pál utódja volt. Ezen kívül két más egyén is jött egymás mellett, vagy talán épen egy ladikon, kikkel a világ később sokat foglalkozand s kiknek nevei Németalföld történelmével mindig szorosan össze lesznek fűzve; egyik gyermekded arczczal, szőke hajjal bíró tizenhét éves ifjú, a másik csontos, széles, komor arczú körülbelül negyven éves férfi: Móricz herczeg és Olden-Barneveld János. Ezen államférfi az elsők közt volt, kik Hallgatag Vilmos fiának jogait Holland és Zéland stathouderatjára érvényesíték, s mondhatnók ő volt a fiatal herczeg ifjúságának politikai öre. Gyakran viselt már ő fegyvert, mert Batenbourg alatt is szolgált s részt vett azon merész, de szerencsétlen hadjáratban, melyet e vezér Haarlem segélyére indított. Ilyen volt e neerlandi lázadók élete. Írói, törvénytudói, szónoki munkálatok, diplomatai küldetések felváltva követték a leggyakorlatibb ügyeket, minők ostromok és hadjáratok a spanyol alabárdosok és olasz lövészek ellen. E jelenlegi hadjáratban vette első komoly leczkéjét a fiatal Móricz azon művészetben, melynek utóbb egyik mesterévé vált. Kezdetnek szép volt ez. Mert csakugyan a küzdelem e földnyelven, mely alig volt hat lépés szélességű, minden oldalról mély vizektől környezve, e korszak

legkitünőbb vezére által megerősítve s Olasz- és Spanyolország dicső gyalogsága által védelmezve, bizonyára nem lesz kezdőnek való munka.

Sándor maga is nyilvánítá, hogy a rendek részéről vakmerő és kétségbeesett elhatározás volt e hely megtámadása. „Katonák és polgárok, írja Parma, egyaránt oly fejesek mint az öszvér e vállalat megkísértésében.“

Homok- és gyapjúzsákokkal, rőzsékkal, deszkákkal s más velök hozott anyagokkal a honfiak haladék nélkül el-sánczolták dicsőségesen elfoglalt állásukat; ugyanekkor pillanatig sem halasztván el azon nagy terv kivitelét, mely miatt jöttek, az árkászok és bányászok megtámadták a gát szilárd talaját; kapákkal, ásókkal és csákányokkal dolgozva, ásva és vájva a földet mindenütt, mint emberi hódok, legyőzhetetlen ösztöntől indítatva a munkára.

Azonban a hódok nem munkálkodhattak békében. Az antwerpeniek és angolok, hollandok és zélandok népes és bátor csapatai védték a gyorsan emelkedő erődítvényeket s oltalmazták a kitartással ásó utászokat; de az ellenség sem maradt tétlen. Szent-Jakab erődből, mely közvetlen Szent-György vára mellett feküdt, Camillo del Monte erős csapattal segélyre sietett. Ezt borzasztó küzdés követte, test test ellen, lándzsával és pisztolylyal, karddal és törrel. A háború kezdete óta nem volt oly bőszült küzdelem, mint e keskeny földszoroson. „Mindkét részről bámulatos kitartást és bátorságot mutattak“, írja Parma, ki pedig igen ritkán használt ily erélyes kifejezéseket, „katonák és polgárok mindannyian dühödt szelindekekhez hasonlítottak.“ Hollandok, olaszok, skótok, spanyolok, angolok sűrűn és szaporán hullottak el. A küzdés a még befejezetlen sánczolások és főkép a kapák- és ásókkal dolgozó árkászok és bányászok körül folyt, kiknek kapáihoz és ásóihoz volt kötve Antwerpen sorsa. Sokan e munkások közül saját sirjukat ásták meg s egymásután holtan hullottak az oly hévvel készített részbe. Ezrek reménye e keskeny földnyelvhez kötve. E háromezer ember e májusi hajnalon azért jött, hogy kettévágja a gátat, az ocean vizét Antwerpenig ereszsze, s így a nagy várost dicsőséggel kiragadja Fülöp igája alól. Ezt meggátlandó s a rájuk bízott nagy kincset híven megőrzendő, küzdöttek oly nagy hévvel a spanyolok. Összehalmozva és egymáshoz szorítva, fegyveröket egymás arczába sütve el, átkaroltan gurulva le a gát meredek partjain az ijesztő mélységbe,

minden oldalon verekedve, mialatt a zélandi hajóraj s a királyi várak ágyúinak dördülései összevegyültek a puskák élénk ropogásával, honfiak és katolikusok egy óráig küzdöttek; míg e zavar és zaj közepett a bányászok szünet nélkül ástak és kapáltak.

Végre mégis győztek a honfiak. Megvédték sánczolataikat s a spanyolokat nagy vérengzés után, egyik oldalon Szent-György váráig, másik oldalon a Czölöpszetek erődjéig üzték, s e két pont közti tért tisztára separték. A gát központja hatalmokban volt; a nagy Kowenstein, Antwerpen e kulcsa, szabadítói kezébe esett. A győzelmet felhasználták s megtámadták a Czölöpszetek várát. Gamboa parancsnok veszélyesen megsebesült, több fő tiszt meghalt vagy haldoklott, s a külső sánczok már a hollandok birtokában voltak; a gyenge alapkarók, melyek e várát a vízben tartották, már erősen meg voltak ingatva, a győzelem már csaknem teljes volt.

Ekkor óriási diadalkiáltás hallatszott. A hódok bevégezték munkálatokat, az akadály teljesen átváगतott s a szétrombolt gáton keresztül tódult be a sós víz. Pár percz mulva egy zélandi hajó, élelmi szerekkel megrakva, dicsőséggel áthaladt a résen a másik oldalra, hol a vizek többé nem képeztek elzárt tengert. A hőstett tehát létesült, a győzelem teljes volt, nem maradt más hátra, mint biztosítani az eredményt, a vészthozó gátat teljes hosszában szétrombolni s a hullámokba temetni. Akkor, ha majd az egész földszoros elmerül, ha a Schelde visszatér régi medrébe, ha Farnese Sándor híres hídja szükségtelemmé válik, ha Antwerpen és Holland tengeri hajózása teljesen helyreáll, nem marad más a spanyolok számára, mint erődítményeikben patkányokként magokat vízbe ölni, vagy az ostromot kétségbeesetten abbahagyni. Mindez a honfiak hatalmában állott; mert a Kowenstein az övék volt; a spanyolok visszaverettek a csatatérről s váraik ütegei kénytelenek voltak elhallgatni. Több órán át a lázadók nem zaklattattak s nyugodtan érezhették magokat.

„Körülbelül három óráig maradtunk így, mindent biztonságban hívén“, írja Jams kapitány, ez angol tiszt, ki részt vett a csatában s katonai nyers modorban azonnal leírta az egészet Walsinghemnak. A győzelem tetőpontján azonban a hollandok és antwerpeniek két vezére nem volt a helyzet magasságán. Sajnálattal kell bevallanunk, hogy nem csak a könnyelmű Hohenlo, de a bölcs Sainte-Aldegonde is nagy hibát követett

el. A veszély perczében mindkettő feddhetetlen bátorságot és ügyességet tanúsított; de a győzelem pillanatában gyermekes ittasságnak engedtek. Mindkét vezér ép oly hihetetlen, mint megrovandó gyorsasággal a gáton áthaladó hajóra rohant, hogy a győzelem hírért személyesen vihessék Antwerpenbe, kongassák a harangokat s meggyújtsák az örömtüzeket. Magukkal vitték Spinola Ferrante halálosan megsebesült olasz főtisztet, a csata diadaljeléül s egy hússal és liszttel megrakott hajót, a közeledő segély előleges zálogául.

Mialatt a győztesek így eltávoztak, győzelmüket élvezendő, a legyőzöttek, megzavarodva és visszaverve ugyan, nem nyugodtak meg vereségökben. Nem is tudták, hogy legyőzettek. Kénytelenek voltak elhagyni a csata színhelyét és a honfiak elsáncolták magukat a gáton. De sem Szent-György, sem a Czölöpszetek vára nem foglaltatott el, noha ez utóbbi nagy veszélyben forgott. Mansfeld Ernő Péter gróf, ez ősz hajú veterán, kinek gyermeksége, ifjúsága, férfikora és öregsége a csatákban telt el, parancsnokolt a gát brabanti végén, Stabroek várában, melynek szomszédságában feküdt egész hadosztálya. Látván az ügyek ilyenén állását, haditanácsot hívott össze. Kétségtelenné vált, hogy a honfiak hatalmukba kerítették a gát e nagy részét. Képesek leendnek-e ugyanazon napon teljesen szétrombolni e védbástyát? Ha igen, hogyan lehetne őket munkájuk befejezte előtt onnan kiverni? Helyzetük nehezen volt megtámadható; háromezer hollandi, antwerpeni és angol valódi „dühödt szelindekek“, mint Parma őket nevezé, vadsággal csikorgatván fogaikat és a gát két oldaláról ágyúzó hatvan zélandi hajótól védve, veszélyes ellenfelek voltak.

„Sokat adnék Sándort csak fél óráig is a csata színhelyén láthatni!“ kiáltott fel a tanácsban egyike a spanyol tiszteknek. De Sándor több mint négy mértföldnyire volt s kétes, hogy tudta-e a szerencsétlen eseményt. Hogyan lehetne mégis futárt küldeni hozzá? Ki érhetne el oda a halál e völgyén keresztül? Nem lenne-e jobb az éj homályát bevárni? A sötétségben legalább meg lehetne kísérteni azt, mi nappal lehetetlen. Nagy volt a nyugtalanság s számtalan különböző vélemény hallatszott, midőn végre Capizucca Camillo, az olasz legio ezredese, szóhoz tudott jönni. E beszédben ép úgy mint tettben merész férfi hevesen megtámadá azok csüggettségét, kik vagy Parmara, vagy az est homályára akartak várni. „Mily előnyt nyerünk azzal, kérdé az ezredes, ha a csatát Parma

jövetelég, vagy az éj beálltaig elhalasztjuk? Mindkét esetben időt engedünk az ellenségnek a gátat elrombolni s a várost segíyezni, s ha ez létesül, mit eredményezhetnek fegyvereink? Elcsüggedt katonáink felhagynának a haszontalan küzdéssel vagy biztos halálnak rohannának.“ Miután helyzetöket így sok hévvel, de egyszersmind nagy éles látással előadta, beszédét folytatá, kijelentvén, hogy sem önmaga, sem legiója részére semminemű előnyt sem követel a sereg többi része felett; mert nem hiszi, hogy a veszély perceiben az olaszok többet érjenek mint a többi csapatok; de arról bizonyos, hogy nálánál hübb embere a páрмаi herczegnek nincsen. Csak hogy az ő jellemével nem fér össze, azzal mutatni ki e hűséget, hogy összefont karokkal egy bástya megett várja, míg a herczeg övéit kiszabadítja a bajból. Engedélyt kért tehát, hogy olaszait azonnal az ellenség elé vezethesse; az első sorban, ha vannak mások is, kik követni akarják, egyedül, ha bajtársai jobb vezető jöttére akarnának várni.

Az olasz ezredes szavai viszhangra találtak mindenki szívében. Azon tiszt, ki Capizucca alatt parancsnokolt, a híres Piccolomini nevet viselte s atyja volt Ottavio herczegnek, kiről annyiszor lesz szó az általunk most tárgyalt nyolczvan éves tragédia mindazon részének harci jeleneteiben, melyet Németország harminczéves háborújának neveztek el. Piccolomini melegen pártolta ezredese ajánlatát. Mansfeld örvendvén, hogy tisztjeit ily lelkesedés hevíti, engedett óhajaiknak, melyekben tenyleg ő is osztozott. Táborában hat század volt az olasz legióból, míg a többi messzebb a hídon tanyázott, Károly fia parancsnoksága alatt. Még jókor reggel, mielőtt megszakadt a közlekedés a gáton, az ősz condottieri füleit hegyezvén, érezve a csata közeledtét, sietett hírnököt küldeni fiához.

„Károly fiam, irta, ma győznünk vagy veszünk kell.“ („Charles mon fils, il te faut vaincre ou crever“ *Le Petit II* 514.) Az ősz Ernő Péter kitalálta, hogy a régen várt s gyakran elhalasztott támadás ma meg fog történni az ellenség egész erejével s a királypártiaknak a hídon, úgy mint a gáton, védeni kellend magokat. Piccolomini összeszedett háromszázat olaszai-ból, mindannyi válogatott hadastyánt, s jó rendbe Mansfeld elé vezette őket. Ugyanekkor érkezett e vezér számára csekély, de váratlan segély. Azon spanyol legio egy része, mely egy ideig Pacchi Pedro vezénylete alatt állott, a stabroeki tábor legvégén feküdt több mértföldnyi távolra. Az ágyúk

dördülésére felébredvén s gyanítván az eseményeket, Don Juan d'Aquila, a parancsnokoló ezredes, pillanatnyi késedelem nélkül összegyűjtött csapatai élén, melyek körülbelül kétszáz főre mehettek, azonnal Mansfeld főhadiszállására sietett. Hozzá csatlakozott Cardona, de Castro Gonzales, Toralva s több más kitünő tiszt. Épen midőn ezek megérkeztek, indult meg Capizucca a csata színhelyére; most vita támadt az olaszok és spanyolok között az elsőbbség felett. Capizucca követelte az elsőséget vezényelni ezen végső és reménytelennek látszó kísérletet, s jogait nem akarta átengedni a később érkezetteknek; más részről pedig a spanyolok sem voltak hajlandók mást követni ott, a hol azt hitték, hogy jogosan elől mehetnek. A vita hevülni kezdett, midőn d'Aquila vetélytársa jobbját megragadva felkiáltott, hogy ez nem azon percz, melyben barátok egymás közt ezivakodhatnak az elsőség felett. „Vállvetve menjünk tehát a csatába, kiáltott fel, s csapásaink inkább az ellenséget ériék, mint a mieinket.“ Ez véget vetett a meghasonlásnak. A már csatarendben álló olaszok és spanyolok térdre estek, rövid imát intéztek a szent szűzhöz s a legjobb hangulatban megindultak a gáton. Stabroek vára után, melyből elindultak, körülbelül egy mértföldnyire következett a Czölöpzetek vára, mely már csaknem a honfiak hatalmába esett, kiknek egész erejük e vár és az egy mértfölddel messzebb fekvő Szent-György erőd közt volt elhelyezve.

A Capizucca és d'Aquila által vezényelt csapatok csakhamar elértek a Czölöpzetek váráig s megtámadták az ostromlókat, míg e váratlan segítyől felbátorított őrség erélyes kitörést intézett. Rövid, de vérengző verekedés után, melyben mindkét részen igen sok ember esett el, a honfiak visszavonultak sánczolataik mögé, s a vár mentve volt. Nevét azonnal Győzelem-várrá változtatták s a királpártiak most készültek megtámadni a lázadók elsánczolt táborát, melynek közepén a gát szétrombolását czélzó munkálatok szakadatlanul folytak. Ugyanekkor a gát túlsó végén szájról szájra röpi egy örvendetes hír. A Schelde mellől, Szent-Kereszt várától, mint magnetikus folyam terjedt el azon felvillanyozó újság, hogy Sándor közeledik a csatatérhez.

Ez igaz volt. Miután, mint rendesen, fél éjszakát ébren töltött, hogy a hídon őrt állhasson, Sándor visszavonult, hogy bevereni táborában pár órai nyugalmat vehessen. Hajnalban már fölébredt az ágyúk dördülésére, gyorsan felöltötte fegy-

verzetét, lóra ugrott s kétszáz fegyveressel a küzdelem színelhelyére sietett. Megállíttatván a hídon az antwerpeni hajóraj egy kis szakasza által, melynek kiadatott a rendelet, e tájon czirkálni, hajói ágyúival elűzte az ellenséges hajókat s miután Mansfeld Károly grófnak figyelmébe ajánlotta az öreg Ernő Péter által írott néhány szót, gyorsan folytatta útját Kowenstein felé. Szent-Kereszt várához érve, Mondragontól megtudta az ügyek állását. Megtudta, hogy háromezer lázadó megtelepedett a gáton, hogy a Czölöpzetek vára ingadozik, hogy mindkét oldalról egész hajóraj ágyúzza a spanyol sánczolatokat; végre, hogy a sós viz már átömlik a vágott résen. Sándor hét hónapnyi fáradsága közel áll a megsemmisüléshez; a hajózás Antwerpen és a tenger közt már foly; Kowenstein az ellenség hatalmában van. De Sándor nem azon ember, kit korai kétségbeesés leverhet. „Épen az utolsó perczben érkeztem meg“, írta még az nap estve Fülöpnek. Kevésbé bátor vezér valószínűleg azt hitte volna, hogy pár órával későn érkezett. Magával hozván minden fegyverest, kit a hídon és Beverenben nélkülözni lehetett, rendeletet adott Camillo del Montenak, hogy Szent-Kereszt és Szent-Jakab várakból még néhány ágyút Szent-György várába vitessen. Minden várnak egyszerre erősen kellett lövetni a lázadó hajórajt.

Mondragon száz lövészzsel és alabárdossal a lehető legnagyobb gyorsasággal szintén Szent-György várába küldetett. Senki gyorsabb nem lehetett volna. Ez agg hadastyán, ki több oly emlékezetes kaland hőse volt, melyeket a történelem nem feled el, a küzdők közt gyalog útát tör magának mint egy fiatal tiszt, kinek még vállhojtjait kell megszereznie. Különben nem is oly körülmények voltak ezek, hogy ravasz taktikával messziről a vezér ügyes hadmozdulatokat rendelhetett volna. Böszült, test test elleni csata folyt; egy neme a homeri küzdecsnek, melyben a vezéreknek személyes hőstetteikkel kellett jogaikat a parancsnokságra igazolni. Sándor, mintegy színpadi jelenetben, akkor érkezett meg, midőn már minden veszve látszott lenni, mint az egekből leszálló harc istene, s karja erejével kellett igazolnia azon lelkesedést, melyet neve mindig felkeltett. Első tekintetre átkarolván az egész helyzetet, néhány rövid rendelkezést tett, bejárta a sorokat, s csapatait a legelőnyösebben helyezte el. Csak néhány szót ejtett ki ajkain, de ezek egyenesen a szívekbe hatoltak.

„Az, ki ma nem akar engem követni, kiáltott fel, soha sem tartott saját becsületére és soha sem hordta a szívéen az isteu és a király ügyét.“

Már csüggedő spanyoljai és olaszai mintegy bűvös riadókiáltására felébredtek s hévvel kérték, hogy a lázadók ellen vezényeltessenek. A királpártiak tehát a gát két végéről megindultak a honfiak által elfoglalva tartott központi állás felé. Míg Capizucca és d'Aquila a Győzelem-váránál voltak elfoglalva, addig Parma lassan, de erélyesen útát tört magának Szent-Kereszt várától Szent-Györgyig. Gyalog, paizszsal és egyenes karddal felfegyverezve, vasingével fedve s katonái élén haladva a gát hosszában, — míg Bevilacque Bentivoglio, Manriquez, Sforza s más elismert bátorságú főtisztek, kiknek neve ismert a történelemben, mellette haladtak, néha az úton, néha a meredek hajlatokon, máskor ismét nyakig vizben, hol e veszélyes út áthaladt, minden lépésen küzdve a honfiak egyes elszórt csapataival, kik lassan vonultak vissza elsáncolt táborukba, s küzdve az antwerpeni és zélandi hajók ellen, melyeknek golyói kegyetlenül pusztítottak a királpártiak sorai-ban, a vezér végre elért Szent-György váráig. E hely megtartásától függött e nap kimenetele, mert Parma már értesítve volt a Czölöpök várának felszabadításáról, mely Győzelem-várrá vált. Azonnal homok- és gyapjúsákokból külső védművet emeltetett Szent-György vár előtt s egy üteget állíttatott e mögé, mely egyenesen az ellenség sáncolatára irányozza tüzét. Ott fog az elhatározó harc lefolyni. A honfiak és a spanyolok tehát azon egy mértföldnyi térre voltak összeszorúlva, mely Szent-Györgytől a Győzelem váráig vonult. E keskeny földnyelven, mely alig volt hat lépés szélességű, több mint ötezer ember küzdött; a tenger által két oldalról összeszorítva, keskeny küzdőtér volt ez ily sok gladiator számára. A honfiak ünnepelesen megesküdtek a vállalatra indulva, a gátat szétrombolni és Antwerpent segíyezni, vagy a munka közben meghalni. Hük maradtak esküjükhöz. Sem bátávok, sem neri-viek nem mutattak soha több kítartást a római legiókkal szemben, mint utódaik e rettenetes napon, küzdve a híres spanyol és olasz gyalogság ellen. A kowensteini csata kitérülhetetlen emléket hagyott Spanyolország és Hollandia katonái évkönyveiben. A Németalföldön lefolyó nagy dráma kezdete óta soha ily borzasztó összeütközés nem fordult elő. Hátrálni nem lehetett; alig maradt hely lándzsára és törre s a küzdők oly szorosan

állottak, hogy a halottak állva maradtak. Egy mértföldnyi téren mindenütt csak elkeseredett párbajokat lehetett látni s a gát iszapos talaja csakhamar vértől ázott.

Végre a honfiak sánczolatai minden oldalról megtámadtattak, egy részről Capizucca és d'Aquila, más részről Sándor által. A királpártiak mint a kalászkok hullottak a megtámadott sánczok előtt, de társaik a holttestekre hágva igyekeztek az ellenséges táborba jutni. A támadók három ízben verettek vissza nagy veszteséget szenvedve, s minden visszaverés után újabb hévvel indultak meg a támadásra; míg a sánczolat közepén az árkászok, a körültek folyó küzdelem daczára, nyugodtan és kitartással ásták és vájták a földet.

A negyedik erélyesen intézett támadás vígan visszaveregett az antwerpeniek és hollandok által, kik sánczaik mögött tartózkodva, bátran szembeszálltak ellenségeikkel. Héraugiére kapitány — kiről még szólni fogunk később — kétszáz embert vezetett a tűzbe s már csak tizenhárom volt körülte. A halál így pusztított a honfiak több más századában is, úgy szintén a spanyolok soraiban, s az olasz és spanyol alabárdosok ismét engedtek a hollandok rideg tekintetei és súlyos csapásai előtt.

A küzdelem már másfél órája folyt, midőn végre az ötödik ostromnál egy borzasztó és titokszerű megjelenés felébreszté a spanyolok lelkesültségét. A spanyol legio volt főnökének, Don Pedro Pacchinak kísértete, ki néhány hónap előtt Fermonde ostrománál esett el, most megjelent ezrede előtt nyargalva, jól ismert fegyverzetében s életében szokásos mozdulatait téve. E csalkép soha sem lett kielégítő módon megmagyarázva, de a sereg minden sorában hitelre talált s e babonás korban oly hatást gyakorlott, mintha valóság lett volna. A csüggedő spanyolok utoljára összeszedték magokat rémkapitányok vezérlete alatt s rohantak a honfiak sánczainak ostromára. Torelva katonái egyikének vállaira mászva, volt az első, ki átvette magát a sánczokon; csakhamar azonban halálosan megsebesülve összeesett, de Capizucca, néhány elhatározott fegyveressel közéről követte őt. A sánczolat be volt véve, a küzdelem azonban ép oly böszülten folyt; ugyanekkor észrevették, hogy több honfipárti hajó felvonja horgonyát s az árnak átengedve magát, távozik a gáttól. A megmaradtak nagy része használhatlanná vált azon heves tüzelés folytán, melyet Sándor igen előrelátólag intéztetett a hajóraj ellen. Az apály nem hagyott más választást e hajók parancsnokainak,

mint vagy visszavonulni, vagy maradni és az ellenség hatalmába esni, ha ez leend győztes. Ha ki akarták volna tenni magokat e veszélynek, talán biztosították volna az egész vállalat diadalát, míg ellenben a tényleg követett elhatározás a legszerencsétlenebb eredményeket szülte.

„Győztünk!” — kiáltott fel Sándor a visszavonuló hullámokra mutatva. „Még a tenger is elpártol az eretnekektől. Foszszátok meg most őket utolsó reményüktől, s vágjátok el útjokat hátráló hajóikhoz.” A spanyolok felfogták előnyüket, míg a honfiak bátorsága a távozó tengerrel hanyatlani kezdett. A csata el volt vesztve. Mulékony diadalmi pillanatban a hadjárat vezénylői elhagyták bajtársaikat s most, miután ezek bátorságoknak annyi jelét adták, a szerencse is elhagyja őket. Vad ellenállásuk borzasztó vak rémületté változott s ezt a vérrrel áztatott gáton örült vadászat követte. A honfiak egy része lándzsával és puskával végeztetett ki, mások a hullámok közétaszítottak, sokan pedig a gát partjait fedő iszapba fultak. A futamodók útát törvén hajóikhoz, a spanyolok által üzőbe vétettek, kik kardjaikkal fogaik közt úszva követték őket s a hullámok közt végezték be az élet-halál harcot.

„Mindannyit lemászároltuk tehát, írja Parma, mert a lázadók minden oldalról hatalmunkban voltak s nem hiszem, hogy katonáim bajtársaik halálát meg ne boszúlták volna.”

Az angolok és skótok, Balfour és Morgan vezérlete alatt, voltak az utolsók, kik elhagyták azon állást, melyet hét órán át oly bátran védelmeztek. A derék James kapitány, ki az utolsó pillanatig küzdött s még ugyanazon éjjel a lehető leg-rövidebben leírta a csatát, oly véleményben volt, hogy a hajóraj csak azon czélból távozott, hogy előnyösebb állást foglalhasson. „Felvonták a horgonyokat, hogy több terük legyen az ellenségre tüzelni, mondja; de a hollandok és zélandok látván, hogy az ellenség oly hévvel támad s azt képzelvén, hogy hajóink elhagynak bennünket, megfutamodtak. A skótok ennek láttára szintén követték példájokat; egyedül az angolok maradtak az ellenség rohamát fentartani s ezért csaknem az utolsóig elestek. E szégyenteljes visszavonulásban több mint kétezer ember veszett el részint fegyver által, részint a vizekben.” James kapitány jogosan boszankodik, hogy a sikeréhez oly közel álló vállalat, vezénylői eltávozása miatt, tönkre ment. „A gátat három helyen átvágtuk, írja, *de szégyenteljesen elhagytuk, vezér hiánya miatt.*”

Szegény Koppenloppennak, kinek ügyetlenségei más körülmények közt oly nagy veszteségek okai voltak, azon szerencse jutott, hogy becsületét visszanyerhette, mint katona halván meg. Haultain tengernagy, mint láttuk, mindjárt a csata kezdetén a vízbe fült. Nassau Jusztin szerencsésebb volt, mert a küzdelem végén sikerült a hajókhöz menekülnie. Ő is a hullámok közé rohant, midőn a vereség már teljes lett, de sekély vízbe esvén elrejtőzhetett a nád és a sás közé, míg nehéz fegyverzetétől megszabadult; így sikerült úszva elérnie egy kis csónakot, mely őt Lilloba vitte. Roelke van Deest, jeles tiszt, oly borzasztó sebet kapott arcán, hogy egész életén át álarczot kellett viselnie.

Parma, győzelmétől elragadtatva, Capizuccát az egész sereg láttára átkarolta, fennen kijelentvén bámulatát magaviselete felett. Az olasz ezredest és spanyol vetélytársát d'Aquilát hön ajánlá Fülöpnek, kérvén, hogy jutalmat és előléptetést adjon nekik. Torelvát sebesülten Sándor sátrába viték és a vezér saját ágyára fektették; ott maradt teljes felépüléseig s akkor jutalmul — mit igen nagyrabecsült — azon fegyverzetet kapta, melyet a herczeg a csata napján hordott. Parma személyesen azonnal a csata végével a vérengzés színhelyéről tisztjeivel Stabroek helység kis templomába ment, hol letérdelve áhitattal adott hálát az égnek győzelméért. Kevéssel ezután a gát helyreállításához fogott, mely noha több helyt szétrombolva, még sem szenvedett javíthatlan károkat; s e czélból a lázadók holttesteit más anyagokkal vegyest, százával hányattak azon árkokba, melyeket ők magok ástak.

Így végződött a nyolcz óráig tartó kowensteini csata. „Az ünnepély, írja Parma, hét-nyolcz óráig tartott, s mindkét részről oly makacs bátorságnak adták jelét, melyet régóta nem láttam.“ A királysárhoz ezer embert veszítettek, a honfiak még egyszer annyit s az ütközet kimenetele a végső perczig bizonytalan maradt.

„Veszteségeink nagyobbak mint kívánnám, írja Sándor Fülöpnek. A munka heves volt és soha életemben nem voltam ily nyugtalan az eredmény felől Felségedre nézve. E nap kimenetele folyton csak egy hajszálon függött.“ Segélycsapatok inkább mint valaha szükségessé váltak s valóban csoda volt, hogy ily szerény segédforrásokkal még is győzhettek. „Hosszú, fáradságos, költséges háború ez, írja Parma, Capizucca és d'Aquila jogait emelvén ki, mert minduntalan küzdenünk kell

és itt nincsenek se kastélyok, se más jutalmak úgy annyira, hogy ha a katonák előléptetésben nem részesülnek, csüggedni fognak.“ Harminczkét lázadó hajó esett a spanyolok hatalmába, kik azokon kitérő ágyúkat nyertek. Egy szóval az eredmény döntő volt s a honfiakra nézve legkétségbeejtőbb.

Ez alatt, mint mondók, Hohenlo és Sainte-Aldegonde sietve Antwerpenbe értek, hogy diadalukat kihirdethessék. A partszegélyzeteken élénk csoportokat találtak a polgárok közül, kik kíváncsian kérdezősködtek a csata borostyánkoszorúival megérkező két vezértől s lelkesedéssel fogadták a győzelem részleteit. Szegény Spinola haldokolva hurczoltatott mint diadalmi jelvény; az élelmi szerekkel terhelt hajót megalégedéssel tekintették s nagyszerű előkészületek tétettek a rakpartokon és raktárakban azon bőséges segélyeszközök számára, melyek sokáig már nem késhettek. Örömjelek és örömtüzek gyújtattak, minden torony harangja vígan megkondult, az ágyú diadalmasan megdördült nem csak Antwerpenben, de Amsterdamban és más távolabb fekvő helyeken is. Időt nem veszítve a városházán fényes lakomát készítettek a győztes Hohenlo tiszteletére. A reformatusok örömtől ujongtak; borzasztó fenyegetések mondtak már a katolikusok ellen. A leghveesebbek mindannyit felakasztani ajánlták, mások a Scheldébe hányni; a legmérsékeltebbek azt akarták, hogy utasíttassanak ki a városból, mihelyt megszűnik az ostrom, mi nem késhet sokáig.

Hohenlo a díszlakomán az asztalfőnél ülve a háború istenét látszott személyesíteni. Mellette a legszebb antwerpeni nők ültek, kiknek mosolyai jutalmazták meg vitézségét. A gróf számos serleget ürített ki egészségökre, a honfiak sikerére s a királpártiak megromlására; s míg ő evett és ivott, a trombita, dob, réztányér és az örömharangok hirdették diadalát. A győztes oly víg, oly nyájas volt, hogy más napra ő kívánt adni egy díszebédet Antwerpen felszabadításának örömére s a körülte ülő szép hölgyeket meghívta, hogy jelenlétükkel tiszteljék meg ünnepélyét. Állítják, hogy a mellette ülő nő felsohajtv azzal válaszolt volna szavaira, hogy ha előérzete nem csal, a holnap nem lesz oly vidám, mint a ma s hogy diadalérzete még talán korai volt.

Alig fejezte mondatát s vészteljes zaj hallatszott fel az utcázáról. A szerencsétlen ütközetből megmenekültek egynehány megérkezett azon borzasztó hírrel, hogy minden veszve van, a gát visszavétetett, a spanyolok győztesek s a honfiak

serege megsemmisült. Több irtózatosan megsebecsült és haldokló katonát a lakoma termébe vitték. Hohenlo megszökött az ünnepeélyről, mely ily borzasztó módon szakítottatott félbe, kiáltásoktól és fenyegetésektől követve. Bösz ordításokkal fogadták az utcákon s egy időre el kellett rejtőznie, hogy a nép dühét kikerülje.

Parma hercege más részről természetszerűleg rendkívül boldog volt a csata szerencsés kimenetele fölött s nála szokatlan diadalérzettel szolt e tárgyról. „Ma, vasárnap, junius 26-án,“ írja Fülöpnek még ugyanazon éjjel s levelét külön futártól küldi, „isten kegyelméből Felséged teljes és jelentékeny győzelmet aratott. Ily körülmények közt természetes, hogy a legjobb és leginkább óhajtott eredmények fognak eléretni, ha Felséged kész a szükségést megtenni. Sokszorosan üdvözlöm Felségedet ez alkalommal s hálát adok az isteni gondviselésnek.“

Levelét tovább folytatva, vázlatban röviden és gyorsan leírja a csata részleteit, a legnagyobb dicsérettel emlékezőn meg Capizucca- és d'Aquiláról, Mondragon- és Vastoról s más tisztokról. Előléptetést és jutalmat kért részökre; végül mindazokat melegen dicsérte, kik közreműködtek a győzelemben, önmagát kivéve, noha az főkép személyes erőfeszítésének volt köszönhető. „A mi a bátor ősz Mansfeldet illeti, — mondja — hozzá méltó módon viselte magát s megérdemli, hogy Felséged kiváló jelét adja királyi megelégedésének személyesen spanyolul irván neki, mire ő végtelen becsét fog fektetni.“ Sándor helyesnek vélte még, hogy Fülöp Mansfeldnek, számos évi hű szolgálatai jutalmául, a Biart grófságot adományozza.

E kowensteini csata fejezte be Antwerpen tényleges ellenállását. Pár nappal előbb bocsátották vizre a szörny hajót, melynek alkotásához annyi pénz és ember kellett. A *Háború végének* nevezték el s a mi Antwerpent illeti, a sors mintegy szójátékot csinált, midőn e jóslatszerű névre keresztelték el. E hajó nagyobb volt mindannál, mit akkorig a hajóépítészetben ismertek; négy árbocczal és három kormánynyal volt ellátva. Oldalai tiz lábnyi vastagságuak voltak s ellenálltak a golyóknak. Húsz nagy öblü ágyút vitt, nem számítva számos kisebb fajta ágyút, melyek legalsó sora csaknem a víz színével egy vonalon feküdt. Ezer ember fért el rajta s dugaszdarabok és üres hordók tartották, hogy semmi körülmények közt se merülhessen el. Valami nagy úszó várhoz hasonlított tulaj-

donkép, mely el nem merülhet s melynek a golyók nem árt-hatnak. Szerencsétlenségére, daczára négy árboczának és három kormánylapátjának, nem volt se hajózható, se irányozható s mindvégig csak egy nagy, nehéz és nevetséges teknő maradt, megérdemelvén mindazon gúnyolódásokat, melyekben részesült építése alatt, mely csaknem oly sokáig tartott, mint maga az ostrom.

A spanyolok *Caranjamaulának* nevezték el, tudniillik gyermekek ijesztgetésére szolgáló szörnynek. A honfiak elkeresztelték *elefántnak*, *antwerpeni örültségnek*, *elveszett garas-nak* s még sok más módon. Azt állították, hogy egy kis sereget egy hónapon át lehetett volna fentartani, vagy a várost három hónapon át élelmezni azon pénzösszezen, melybe ez óriás került. Végre május hó utolsó napjaiban, kevéssel a kowensteini ütkö-zet előtt, elindult Antwerpenből az előntött vidéken keresztül, hogy küldetését teljesítse a spanyol erődök megsemmisítésével s így vessen véget a háborúnak. De csakhamar önnön végét érte el, mert miután körülbelül egy óráig irány nélkül ide s tova úszott, Oordam mellett a homokzátonyokban megfeneklett, hol mozdulatlanul maradt, míg legénysége és a katonák meg-szöktek róla és visszajöttek a városba, hogy részöket elnyerjék azon nevetségességéből, mely kezdettől fogva e szörnyhajóhoz volt kötve.

Két nappal a kowensteini esemény után Sándor küldött egy hajócsapatot Mansfeld Károly vezénylete alatt a nagy *Caranjamaula* lefoglalására. Azon ladiknak, mely Károly gró-fot, d'Aremberg grófot, ennek brabanti testvérét s más önkén-tes nemeseket vitt, szerencsétlensége történt: egy lőporhordó légbé röpült, d'Aremberget a habok közé vetvén, honnan azon-ban minden baj nélkül kiúszott, Mansfeld arczát pedig borzasz-tóan megsebezvén. E véletlen baj, az egyedüli kár, mit a híres *Háború vége* az ellenségnek okozott, nem akadályozta meg a vállalkozók többi ladikjait a hajó lefoglalásában, melyet diadal-masan Parmához vontak. Miután a spanyolok jól megvizsgál-ták és nevetségessé tették, szét daraboltatott; ágyúi, készletei s minden értékes tárgy róla elvitetett s ez volt vége azon híres hajónak, melyet *Háború végének* neveztek.

E haszontalan kiadás, mely a legjelesebb személyek tanácsa és kérése daczára tétetett, csak egy példa azon nehézségek közül, melyekkel az ostrom első napjától az utolsóig Sainte-Aldegonde-nak küzdenie kellett. A város minden lakója

hivatva érezte magát tanácsait a hely védelmére nézve közölni. A különböző hangulatok, a köznép szabadossága, a fejtelenség nem voltak a legjobb kormányzási anyagok oly városban, melyet Farnese Sándor ostromlott. Láttuk azon halálos csapást, melyet mindjárt az első napokban a mészárosak butasága mért az ügyre; láttuk azon bátor ellenállást, melylyel Sainte-Aldegonde az ő kapzsiságukat és barátjaikét le akarta győzni. Számptalan oly nehézségekkel küzdött, melyek naponként támadtak körülte; legjobb szándékai félremagyaráztattak s legerélyesebb rendszabályainak örökösen ellene dolgoztak. Oly város volt ez, melyben igen sokat tartottak a pénzre s hol a kereskedés, mely mindig félénk, de főkép midőn idegenek kezei közt van, gyakran a legmegvetendőbb gyávaságok oka volt.

Időnkint fenyegetések hallatszottak a polgármester ellen, ki Antwerpen ellenállását hosszabbítva, ennek nagyszerű kereskedelmét tönkre teszi s a keresztyénség leggazdagabb városának bukását idézi elő. Nagyszámú népzavargások is fordultak elő, — melyeket a lakosság katolikus része könnyen élesztett fel — ezek célja volt kenyeret kérni. „Kenyeret, kenyeret vagy békét,“ kiáltozák rekedt hangon rongyokba öltözött emberek, kik Sainte-Aldegonde lépteit követték s lakását ostromolták; de a polgármester a lehető legjobban viselte magát, ékesszólásával és személyes bátorságával küzdve a köznép és az ellenség ellen, hogy polgártársai nagy részébe átöntse azon nemeslelkű gondolkozást, mely őt hevíté. Sokáig számolt a francia alkudozásokra s nehéz volna nagyítani azon vészes eredményt, melyet a Valois udvar árulása előidézett. Le Petit történész, ki Antwerpenben tartózkodott az ostrom alatt, titkos megbizással Párisba küldetett s közölte a rendek követségével Sainte-Aldegonde sürgős felhívásait, hogy ha lehetséges, eszközölnék ki segélyt emberekben úgy, mint pénzben, mielőtt még késő lenne. Rögtöni, habár csekély segély valószínűleg elégséges lett volna Antwerpen megmentésére s megakadályozására annak, hogy a többi város is az ellenség kezeibe essék. E titkos követ visszatért a polgármester, a hozott hírek által felbátorítva, több ékesszóló beszédet tartott a senatusban és egyelőre polgártársai csüggedt hangulatát felemelte.

Azon boszantó diadal, melyet tényleg a híd ellen arattak és a kowensteini nagy hadjárat tragikus eredménye teljesen megtörte az antwerpeniek szívét. Ez utóbbi szerencsétlenségért Sainte-Aldegonde kemény szemrehányást érdemlett, noha a fő

hibás Hohenlo volt. Hollandia országrendei mindazonáltal hűk maradtak a szövetség és a szabadság ügyéhez; mert daczára a lényeges kiadásoknak, melyeket tettek, daczára a számos feláldozott embernek melegen buzdították az antwerpenieket az ellenállás folytatására, igérvén, hogy legföljebb három hó lefolyása alatt tizenkét ezer gyalog- és hétezer lovasból álló sereget szerelnek fel s kötelezik magukat, ezzel Antwerpent az ostrom alól felszabadítani vagy a kísérletben elveszni.

Ugyanekkor az Angolhonba küldött követség, melynek megbízása volt a főuraságot Erzsébet királynénak ajánlani fel, bátorító sürgönyököt irt az antwerpeniekhez s biztosította az előljárást, hogy lépések tétettek már számokra segélyt küldeni, míg Erzsébet sajátkezűleg így irt hozzájuk:

„Hallom,“ mondja az uralkodónő, „hogy a Schelde elzárása miatt önök készülnek Parma herczeggel oly egyességet kötni, melynek kimenetele kétes lehet, a mi legalább előjogaik fentartását illeti. Visszaemlékezvén azon szilárd barátságra, mely mindig élt koronám és a burgundi uralkodóház közt, melyhez önök tartoztak s számbavéve azt, hogy alattvalóim, kik a kereskedelemmel foglalkoznak, mindig több előnyt találtak Németalföldön, mint bárhol másutt, el vagyok határozva önöket késedelem nélkül támogatni és segíyezni. A terv részleteit követségek közölni fogja önökkel, de legyenek meggyőződve, hogy általam soha sem lesznek elhagyva vagy elhanyagolva.“

A következő fejezetben előadjuk az olvasónak ezen alkudozásokat Erzsébettel, melyek oly fontosak valának Németalföld, Anglia és Európa jövőjére s melyek a Franciaországgal folytatott gyermekes diplomatiái tanácskozásokat követték. Üdvös együvé gyűjteni mindezen adatokat, hogy első tekintetre fel lehessen fogni az alkudozások fejlődését és lényegét, mi főkép kitűnik azon nyilvános és hivatalos okiratokból, melyek maig a titok és feledés fátyola alá valának temetve. De ezen alkudozások Antwerpent illetőleg, a türelmetlen és felhevült polgárok vágyaihoz képest, nagyon is óvatosan vezettettek.

A kereskedelmi központ bátorsága, mely már régóta inogni kezdett, most teljesen megsemmisülni látszott. Minden szív kétségbeeséssel telt el. A nép csak panaszkodni tudott, az előljárók pedig nem szüntek meg czivakodni. A főtanácsban előforduló viták és czivakodások csüggesztők és végnélküliek voltak. A nemzetőrség nyolcz ezredese közül hat a minden

áron folytatandó ellenállás pártolója volt, ellenben a nyolczvan kapitány többsége a megadás felé hajlott. A pórnép lázongónak és fenyegetőnek mutatkozott, minden áron békét és kenyeret követelt. Hollandia bőven ígért mindent s ebben őszinte volt, de a nagy csalódások után most nagy volt ellene az elkeseredés. A válságos percz kézzelfoghatólag közeledett s ha csak segély azonnal nem érkezik Hollandiából vagy Angliából, a város megadása elkerülhetetlenné válik. La Noue, miután öt évet fogságban töltött, végre kicseréltetett Egmont Fülöp grófért. E főnemes ősrégi franczia család feje s a franczia királyné unokatestvére, boszankodott egy egyszerű hugenotta nemesért cseréltetni ki, noha e nemes a nagy hírnevű vaskarú La Noue volt, de szabadságáért még is feláldozta gögjét. Még inkább bántotta az, hogy La Nouetól, kiért Navara királya állott jót, százezer aranyat követeltek biztosítékul arra, hogy soha sem fog többé fegyvert viselni Németalföldön, ha csak nem a franczia király szolgálatában, míg ellenben tőle senki ily ígéretet nem követelt. La Noue meglátogatta Parmát Antwerpen alatt, hogy elbucsuzzék s azon tisztelettel fogadtatott, melyet emelkedett jelleme s fényes hírneve megkövetelt. Sándor élvezettel mutogatta meg neki erődítményeit, megmagyarázta az ostrom egész tervét s La Noue őszinte bámulattól volt áthatva. Kijelenté, hogy a munkálatok nagyszerűek és bevehetetlenek, s ha ő künn volna tizenkét ezer harcossal, kénytelen lenne felhagyni a reménnyel a város felszabadítását illetőleg. „Antwerpen nem menekülhet meg öntől,“ vallá be az ősz hugenotta, „s nem sokára kénytelen lesz magát megadni. Bevonulásakor azt tanácslom, akaszsa fel kardját a kapura s legyen e város bevétele a korona győzelmei hosszú során.“

„Igazá van önnek,“ válaszolta Parma, „sokan barátain közül ugyan e tanácsot adták, de hogyan vonuljak vissza, midőn életem hátralevő napjaira le vagyok kötve királyom szolgálatában?“

Ez volt La Noue véleménye, azon férfiúé, kinek ragaszkodása a reformata valláshoz és a politikai szabadság ügyéhez kétséget nem szenvedhet, mint szintén hivatottsága véleményt adni nagyobb katonai dolgok felől. Alig szabadulván ki egy gyalázatos börtönből, melyből Fülöp egy ízben azon föltétel alatt akarta kibocsátani, ha szemeit kitolatni hagyja, nem gyanúsítható ő részrehajlással e fejedelem vagy ennek képviselője iránt.

Továbbá, noha Hollandia országrendei és az angol kormány őszintén kívántak segíteni a városon s alapos ígéretekkel bátorították a honfiakat, a zélandi előljárók lanyhaságot mutattak. A zélandi tengerészet főbbjei, kikhez oly sok reményt kötöttek, végre elcsüggedtek. Oly nyilatkozatot szerkesztettek, irtak alá s küldtek Nassau Jusztin tengernagyhoz, melyben azon véleménynek adtak kifejezést, hogy most annyi kiszáradt és veszélyes hely van a Scheldén, a nyári éjek annyira különbözök a hosszú, zivataros téli éjszakáktól s oly csendesek és rövidek, hogy nem lehet sikert várni oly kísérlettől, mely vizen történnék a város segélyezésére.

Bizonyára volt ok a csüggedésre s végre magán Sainte-Aldegondeon is erőt vett ez. Láta, hogy az utolsó remény, Antwerpent megmenteni, elveszett s azzal együtt minden lehetőség egy egyesült németalföldi köztársaság lételére. A vallon tartományok már elvesztek; Gent, Brüssel és Malines már megadták magukat; Antwerpen bukása magával rántja Flandria és Brabant vesztét s még egy gát sem fog maradni Hollandia megmentésére. A kétségbeesés eltöltte a polgármester szívét s nagyon is korán hallgatni kezdte a csábító tanácsokat. Mégis, noha nem hitt egy szabad állam lehetőségében, azt képzelte, hogy II. Fülöppel alkudozva, lehetséges volna a vallási szabadság számára biztosítékot szerezni. Sajnálattal lemondott két nagy czélja egyikéről, melyért húsz éven át harczolt Oraniai Vilmos oldala mellett, de azt képzelte, hogy így másik czélját elérheti. Most tehát szándéka volt Antwerpen megadására előnyös föltételeket eszközölni ki és ezzel egyidejűleg Hollandiát, Zélandot és a többi szövetséges tartományokat reábirni, hogy ismerjék el a spanyol király főuraságát. Ime bizonyára nagy nézetváltozást látunk most a honfiak egyik legjelesebb s mindeddig legszilárdabb férfianál; szükséges tehát, ha tökéletesen ismerni akarjuk ez embert s a válságos perczeket, melyeken átment, hogy lépésről lépésre kövessük őt az alkudozások e titkos útján, melyre most lépett s mely az antwerpeni dráma befejezése lesz. Ez alkudozásokban a főszereplők lesznek egyik részről a parmai herczeg, mint a zsarnokság és a pápaság képviselője, másik részről Sainte-Aldegonde, ki egész életén át a reformatioért küzdött.

Kétségtelen, hogy a polgármester külső befolyásoknak volt alávetve. Minden nap fordultak elő zavargások s lázongó csoportok ostromlották kapuját, vádakat kiabálva ellene s ke-

nyeret kérve. Egy ízben népes és zajongó tömeg foglalta el a lóvásártért s bántalmazta és sértegette Sainte-Aldegondeot, midőn szét akarta oszlatni. Más részről Parma a polgároknak reményt nyújtott teljes bocsánatra; mérsékeltebb föltételek alatt, mint minőket várhattak és sok ügyességgel felhasználta számos lényegtelen körülményt, hogy megnyerje jó szándékába vetett bizodalumukat. Így például egy öreg, beteges nő lakott a városban, ki azt képzelte, hogy számartej nélkül nem élhet meg s szállítóját kiküldte a városból, élete veszélyeztetésével, tejet keresni a környéken. A fiatal embert elfogták és Sándor elé vezették; azt hitte, hogy mint kémét rögtön halálra fogják ítélni. De a herceg ellenkezőleg nem csak szabadságát adta vissza, de egy számmal is megajándékozta, melyet még foglyokkal és kappanokkal is megrakott az öreg nő számára. Az előjárók megtudván ez eseményt s nem akarván udvariasságban felülmulatni, részökről egy ó borral megrakott szekeret s kitűnő süteményeket küldtek ajándékképen Sándornak; e kölcsönösen váltott nyalánkságok útát nyitottak a diplomatiái édességeknek.

Sainte-Aldegonde helyzete kinossá vált. A város mintegy hálóba volt fogva, mely folyvást összébb szorult. A hid bevehetetlennek látszott; a híres Kowenstein véglegesen az ellenség hatalmába esett vissza s most az Antwerpen körül fekvő kis várak is, Borgh, Hoboken, Cantecroix, Stralen, Berghen és mások, kezei közt voltak. Junius elsején összeszámították a még megmaradt gabonát s azt találták, hogy még egy hónapra való van egy fontot számítva fejenkint, vagy két hónapra fél fontonkint számítva. Ez még távol volt azon éhségtől, mely Leydenben pusztított; de a polgárság bátorsága, a közelebbi csalódások befolyása alatt, gyorsan csökkent. Kézzelfoghatóvá vált a polgármester előtt, hogy a feladás percze elérkezett.

„Sokáig zavargás és nagyobb szerű vérontás nélkül megtudtam tartani a várost,“ írja Sainte-Aldegonde; „noha e város népessége igen nagy volt s főkép kereskedőkből s kézművesekből állott, kik megfosztva kereskedésöktől s munkájoktól az élet minden kényelmét s minden életfentartási eszközt nélkülöztek. Ime ezt tettem a vélemények és a jellemek ily nagy meghasonlása közt, daczára a nép hallatlan féktelenségének, daczára a rendkívüli fejteltségnek, egy csapat katonai parancsnoktól körülvéve, kik közül a legtöbb épen nem ismerte a hadi művészetet; kevés tekintélylyel bírva, csekély erőtl

támogatva úgy a hajókat, mint a katonákat és matrózokat illetőleg; nem remélvén segínyt künn se hercegtől, se királytól, se benn a katonai őrségtől. És e nehézségek közepett igyekeztem mindig minden lehetőt elkövetni a város megvédésére, épen annyira abban, a mi belkormányzatát illeti, mint fegyverrel, tengeren úgy, mint szárazon, nem hátrálván semmi veszély vagy fáradság előtt.“

„Tudom, hogy sokan vannak, kik a tüzhely mellől s távol a színpadtól, hol súlyos csapások osztatnak, szeretik bölcsességeket azzal mutatni, hogy mások tetteit egyedül az eredmények után ítélik. Én csak azt kérem, hogy méltányossággal és igazsággal ítéljenek fölöttem, félre téve minden szenvedélyt; kérem, hogy védjék meg becsületedet rágalmazóim ellen, mert meg kell gondolni azt, hogy nem én vagyok az első ember s nem is leszek az utolsó, kit jogtalanul vádoltak. Mindazok, kik a közügyekkel foglalkoznak,“ folytatja, „ki vannak ennek téve. Annak ítélete és akarata alá vetem különben magamat, ki ismeri a szíveket és a gondolatokat, ki mindenek fölött áll, kit tanuként hívok fel, hogy úgy Antwerpen megadását illetőleg, mint minden más cselekedetemben fiatal koromtól kezdve mindig őszinte és hű voltam, nem tekintve saját személyemet, csak mindig az ő dicsőségét és szegény népe javát.“

Kétségtelenül itt nem csak Antwerpen sorsát kell elbeszelnünk. Sainte-Aldegonde hírneve ekkor komoly sérelmet szenvedett. Egy nagy ember jellemét mindig közelről s éles szemmel kell megvizsgálni, ha szükséges védelmezni a rágalmak ellen, de minden gyöngeség nélkül a világ elé kell tárni. A lángész és erény által nagygyá lett nevek a történelem legbecsesebb kincsei; híven kell azokat megőriznie, de az mindig nagy szerencsétlenség, ha szemeit kölesönzött fény vakítja el.

Sainte-Aldegonde tagadhatatlanul lángelméjű férfi volt, s jelleme minden nemtelen és önző nagyravagyás fölött állott. Különböző alakokat öltött fel, hogy Németalföld országrendeit szolgálhassa s tett szolgálatai nagyok és fényesek voltak. Most közeledünk azon perczhez, melyben nagy változás áll be viselkedésében és politikájában; annál szükségesebb tehát most közelről szemügyre venni magaviseletét és jellemét.

Junius első napjaiban Richardot, az artvisi tanács elnöke, irt egy levelet Sainte-Aldegondehoz, Parmai Sándor parancsára, azon czélból, hogy titkos összejövetelt eszközöljen a polgármester és a herceg közt. Junius nyolczadikán Sainte-Aldegonde

igenlőleg válaszolt, legalább a mi az összejövetelt illette; megjegyezte ellenben, hogy miután ő hivatalos állást foglal el, kénytelen e tervet közölni az előljárókkal. Kifejezi továbbá ama reményt, hogy Parma meg fogja hallgatni e kínálkozó alkalmat, hogy az összes tartományokkal általános szerződést kössön; mert Antwerpennek oly részletes egység, melyből Holland és Zéland ki lennének zárva, e város teljes bukását, kereskedelme és ipara teljes megsemmisülését vonná maga után; míg ellenben most kínálkozik az alkalom a hercegnek „halhatatlan dicsőséget szerezni, s az egész országot gyors és önkényes hódolatra bírni ő Felsege iránt.“ Megemlíti továbbá, hogy nem egyedül fog jönni, de több képviselővel, kiket Antwerpen fog küldeni, hogy Sándorral tanácskozzanak.

Junius tizenegyedikén Richardot válaszolt saját és a herceg nevében, sajnálatát fejezvé ki, hogy a találkozás nem létesülhet egyedül a polgármesterrel; de elismeri Sainte-Aldegonde okainak helyességét s elfogadja ajánlatát a nagyobb küldöttségre vonatkozólag. Három nap múlva, miután titokban bizalmas embereivel tanácsot tartott, Sainte-Aldegonde megváltoztatta véleményét s kijelentette, hogy magánösszejövetelt négy szem közt a parmai herceggel célszerűbbnek tart s útlevelet kért. Ez rögtön megküldetett neki Sándor meglegedésének kifejezésével s azon ajánlattal Richardot részéről, hogy ő kész Antwerpenben kezesül szolgálni, míg a polgármester Parma táborában lesz Beverenben.

Sainte-Aldegonde tehát kész volt elindulni mindjárt más nap, 1585. junius tizenhatodikán, de ezalatt híre szárnyalt e tervnek. Ily titkosan tervezett összejövetel gyanúsnak tünt fel a polgárok előtt s mindenféle roszakaratú magyarázatok s heves demonstratiók tétettek a polgármester ellen. „Aldegonde, mondják, elmegy Parmához, írja egy polgár, s ez nagy elégedetlenséget idéz elő, mert félnek, hogy a herceg *étvágya és akarata szerint* fog békét kötni, miután már pénzért eladta magát a király ügyének. Azt mondja, hogy szerencsétlenség lenne több polgárt küldeni ily megbízásra. Múlt vasárnap, junius tizenhatodikán összejövetel volt a nagy tanácsban. A hitszónokok behatoltak az ülésterembe s vallásuk érdekében úgy feltűzeltek a polgárokat, hogy mindannyian a béke ellen s a háború mellett kiáltozva hagyták el a tanácsstermet.“

E vágy jó és kívánatos volt, de szerencsétlenségre az antwerpeniek nem adták mindig jelét ennyi erélynek és egy-

ségnek Parma herezege ellen folytatott küzdelmökben. Most azonban felbőszültek, mihelyt Sainte-Aldegonde titkos céljait megtudták. A város tervezett megadása, melyet hetek óta számos csoportosulások zajosan követeltek a polgármestertől, egyenesen a polgármester arcátlan megvesztegethetőségének tulajdonított. Kétségtelenül spanyol aranyokkal vásároltatott meg, mondák, hogy beleegyezék abba, mit mindedig oly makacsul ellenzett. Van Werne nevű egyén pár nappal azelőtt Antwerpenből Hollandba ment, Parmától nyert útlevéllel, saját ügyei érdekében. Sainte-Aldegonde nem szólott neki a tervezett dologról, de felhatalmazta Mansfeld gróftól titkos összejövetelt kérni. Ha ezt elnyeri Van Werne, adja értésére Mansfeldnek, hogy azon esetre, ha a szövetséges tartományok valósi békét remélhetnek, Sainte-Aldegonde véleménye szerint lehető volna Hollandot, Zélandot s a többi tartományokat a régi engedelmességre bírni. Van Werne visszatérve Antwerpenbe kibeszélte e titkos alkudozásokat s ezzel véget vetett a polgármester ama terveinek, egyedül menni Parmához. „Ez gyanút támasztott a népben, írja Sainte-Aldegonde Richardothoz, anynyira, hogy zavargásoktól félek. A nagy tanács ülést tartott, de nem tudom mit végzett s kérdezni nem merem.“

Az indok, mely Sainte-Aldegondeot saját vallomása szerint e titkos összejövetelre bírta, az volt, hogy nem kapott választ első levelében foglalt legfőbb pontra nézve, t. i. ajánlatára az általános kiegyezésre vonatkozólag. Ezért, hogy a tanácskozások gyorsabban haladjanak, az előleges kérdést előre titokban meg akarta beszélni. „De most, írja Richardotnak, miután az ügy már nagyon is nyilvánossá vált, — részben különböző jelentések és helytelenül terjesztett iratok, részben Van Werne jövetele által, — nem találtam kivihetőnek, hogy útra induljak, mielőtt ezt a tanácsstagokkal közöltem volna nem ugyan megvitatás végett, de mint oly dolgot, melyet elhatároztunk.“ Levelét tovább folytatva, előadja a nehézségeket, melyek támadtak, épen mint előre megmondta. Az előljárók általános egységről nem akartak hallani, útját tehát bizonytalan időre el kell halasztania. Melegen kérte Richardot, hogy biztosítsa Sándort, miszerint ő legkevésbé sem üz vele tréfát. „Nem könnyelműségből, mondja, vagy más hasonló okból késleltetem ez ügyet. Mindent, mi hatalmamban van, el fogok követni, hogy engedélyt nyerjek, herczegségedet táborában felkeresni, bár mibe kerüljön is ez s reménylem, hogy rövid idő múlva

elérem czéломát. Ha nem sikerül, a köznép hangulatának kell tulajdonítani, mert leghőbb vágyam a tartományokat visszavinni az ő Felsége iránti engedelmességre.“

Másnap, 1585. június tizenhetedikén, Richardot válaszában kifejezi sajnálatát, de Sándor részéről a legkisebb csodálkozást sem a kapott hír miatt. „Az emberek, mondá, igen különböző hangulattal bírnak s nem képesek mindannyian okoskodni.“ Figyelmezteti azonban a polgárokat, hogy ne értsék félre Parma szelidségét, mert ő el van határozva inkább egész seregével elveszni, mint Antwerpent be nem venni. „A mi pedig a királyt illeti, folytatja Richardot, minden koronáját elveszti, mielőtt e vállalattal felhagyna.“ Van Wernet nem tartja hibásnak, sőt a béke őszinte barátjának. Richardot pár szóban csak annyit mondott neki, hogy kapott néhány levelet Sainte-Aldegondetól, melyek a békére nézve kedvező véleményt fejeznek ki. A mi pedig a királpártiakat illeti, ők tökéletesen ártatlanok ama jelentésekben és iratokban, melyek oly helytelenül terjesztettek a városban. Kívánatos azonban, hogy az alkudozás ne nagyon halasztassék, mert ez esetben Antwerpen elbukhatik, mielőtt az egyesség Hollanddal és Zélanddal meg lenne kötve. Kéri Sainte-Aldegondeot, hogy üzzön ki fejből minden aggodalmat azon érzelmekre nézve, melyeket Parma táplál irányában és a város iránt. „Legyen teljesen nyugodt, Uram, mondja, ő Herczegsége legkevésbbé sem elégtelen önnel, s épen nem hajlandó e szegény népre haragudni.“ Biztosítja a polgármestert, hogy Parma legkevésbé sem tartja őt könnyelműnek, se azt nem hiszi, hogy a dolgozat hosszadalmasan vonni akarná; sőt sajnálatot érzett azon fenyegető nyilvánulások miatt, melyek Antwerpenben ellene tétettek. „Mert, folytatja, a népkormányzatok ezer veszélyvel járnak s fájdalmas volna reám nézve, ha önnek valami baja történék.“

Úgy látszik tehát, hogy főkép Sainte-Aldegonde volt az, ki a kibékülést Hollandia, Zéland és a király közt helyre akarta hozni; azon terv kezdeményezése is, hogy Antwerpen feladásával ugyanazon szerződésbe a szövetséges tartományokat is belé foglalják, eredetileg a polgármestertől jött s eleinte ellenkezésre talált a város előljáróinál, Parma herczegnél és tanácsosainál, Holland és Zéland országrendeinél. A demonstratiók a hitszónokok, községi előljárók és polgárok részéről

Sainte-Aldegonde és titkos összejövetelének terve ellen, mihelyt ez nyilvános lett, e szándék kivitelét lehetlenné tették.

„Aldegonde, ki Antwerpent kormányozza, írja Parma Fülöpnek, nyolcz nap előtt igyekezett alkudozásokba ereszkedni a béke érdekében. Kijelenté óhajását, ide jönni, hogy tölem magánösszejövetelt nyerhessen; én beleegyezésemet adtam. Múlt vasárnap, e hó tizenhatodikán, kellett volna e találkozásnak létesülnie; de egy népfelkelés következtében, melyet épen e körülmények idéztek elő, el kellett azt halasztani.“ A királpártiak végtelenül le voltak verve e szerencsétlen eredmény miatt. „A demonstratiók és szemtelen hegykeségek az ön emberei részéről, írja Richardot tiz nappal később, az egész ország vesztét fogják előidézni s a herczeg béketűrését és szelidségét kifárasztják. Azon jó és lelkes honfiak, kiket nagyon is felbízottatott ama kedvező szél, mely e napok alatt fújt, voltak okai e zavargásoknak s teszik tönkre szerencsétlen hazájokat; szerencsétlen mondom, mert ily nyomorúttakat állít elő.“

A történetek daczára Richardot értésére adta, hogy a herczeg még kész vele alkudozni. „S ha ön, Uram, mondja, befejezván Sainte-Aldegondehoz irt levelét, kiről barátaink nagy része most rosz véleménynyel van, azt híven, hogy önnek célja bennünket megcsalni, ha mondom, ön hajlandó egyenesen és nyíltan egyezkedni velünk, miről én szilárdan meg vagyok győződve, kedvező kimenetelt várhatunk.“

A polgármester tehát már mindkét párt előtt gyanús volt. Az antwerpeniek vádolták azzal, hogy spanyol aranyokkal hagyta magát megvesztegetni, a királpártiak pedig, hogy a királyt akarja rászedni. Nem valószínű tehát, hogy e feltevésekben mindenkinek igaza lett volna.

Vége 1585. július ötödikén elhatározott, hogy a nagy tanács követeket fog kinevezni, kik Parmával megkezdik az alkudozást. Sainte-Aldegonde tudatja Richardot-val, hogy ha ügyei engedik, ő is elkíséri ezeket; állítja továbbá, hogy minden dologban őszinte és nyílt volt. „Egyik oldalról, úgy mint a másiktól igyekeznek engem rágalmazni, mondja, de ártatlanságom győzedelmeskedni fog gyalázóim felett. Ha ő herczegsége hajlandó némi szabadságot biztosítani vallásunknak, oly szolgálatokat merek neki ígérni, melyekkel nagyon meg lesz elégedve.“

Négy nap mulva maga Sainte-Aldegonde, továbbá Duffel Schoonhoven és Hesselt Adorján Beverenbe, a parmai herceg táborába érkeztek, mint az antwerpeni előljárók küldöttsége. Udvariasan fogadtattak a herceg részéről s három napig voltak vendégei. E látogatás ideje alatt a város megadásának feltételeit alaposan megvitatták egy részről Sándor, más részről a követek. A küldöttek mindent elkövettek, előhozván minden rendelkezésükre álló indokot, rábírni a herceget, hogy a három előleges és elengedhetetlen pontba belégyezzzék. Akarták, hogy a vallásszabadság biztosíttassék, hogy a fellegrvár ne építtessék ismét fel, végre hogy idegen őrség ne helyeztessék a városba. De miután a király szilárdan el volt határozva, e három pontra nézve a legesekélyebb engedményt sem adni, a vitatkozásnak kevés eredménye lett. A nyilvános összejöveteleken kívül, melyeken minden követ jelen volt, Sainte-Aldegonde és Parma közt előfordult még egy magánösszejövetel is, mely négy óránál tovább tartott s melyben mind-egyikök elkövetett mindent, hogy a másikat véleményének megnyerje. A polgármester egész ékesszólását — mely oly nagyhirű volt — felhasználta, hogy meggyőzze a herceget, miszerint nem csak az antwerpeniek, de a hollandok és zélandok szívei is most könnyen megnyerhetők volnának. Adják meg számukra a vallásszabadságot, kormányozzák őket szelidséggel és ne spanyol őrségekkel, és az út nyitva lesz egy általános kibékülésre a tartományok és ő felsége között.

Sándor, ki tudta, hogy ura e három pontban hajthatatlan, udvarias, de határozott volt válaszaiban. Tanácsolta a lázadónak, hogy vegyék tekintetbe kimerültségüket, a király vég nélküli segédforrásait, a lehetetlenséget Franciaországból segílyt nyerni, Anglia indokolatlan késedelmezését; s ne veszítsék idejüket azzal, hogy a spanyol politika megváltozásába fektessenek hiú reményeket. Közvetve, de nagyon világosan, egyúttal tudatta Sainte-Aldegondedal, hogy az ő szerencséje meg lesz állapítva s hogy ő Felségétől mindent várhat, ha hasznossá teendi magát, a király terveinek létesülését segítve elő.

A herceg oly ékesszólást fejtett ki eszméi támogatására, hogy saját szavai szerint, úgy tetszett neki, mintha isten sugallta volna e helyzetben. Sainte-Aldegondeot is mélyen meghatották Sándor szavai, s személye mondhatnók teljesen elbűvölte. Később kijelenté, hogy gyakran társalgott barátságosan ékesszóló egyénekkel, de soha sem ismert hatalmasabb és

meggyőzőbb beszédü férfit a parmai hercegnél. Őszintén elmondhatta volna, mit Hasdrubal mondott Scipioról, hogy Farnese bámulatosabbnak tűnt fel előtte szemben látva, mint mindön dicső hőstetteiről hallott beszélni.

„A polgármester és három követ, írja Parma Fülöpnek, itt voltak julius tizenkettedikéig. Megvitattuk a kapitulaczió lényegét és feltételeit s teljesen megelégedve tértek vissza. Sainte-Aldegonde főkép rendkívül meg volt elégedve azon hosszú párbeszéddel, melyet velem több mint három óráig négy szem közt folytatott. Megmondtam neki mindent, a menyire erőtlenségem és harmadnapos hidegglélesem miatti szenvedésem engedte, mit isten ügyünk érdekében sugallott.“

Ha azonban Sainte-Aldegonde és társai teljesen megelégedve tértek vissza, kevéssel utóbb elég okuk volt a legnagyobb levertségre. Az előljárók és polgárok nem akartak halani sem a három előleges pont feladásáról, bármily hatalmasak voltak is helyzet kényszerűtségéből merített indokok s noha elmondták nekik Parma végtelen jó indulatát. A mi pedig a polgármestert illeti, mihelyt megtudták három órai magán-találkozását a herceggel, minden rágalom célpontja lett. A polgárok hangosan kijelentették, hogy fejét le kellene vágni s mint ajándékot zsákban Fülöpnek küldeni, hogy az áruló minél előbb szemben állhasson azon fejedelemmel, kivel békét akart kötni.

A követek, rögtön visszatértök után, jelentésöket elkészítették az előljárók, ezredesek, kapitányok és czéhmesterek számára. Másnap, 1585. julius tizenötödikén, noha vasárnap volt, a Breedenraat ülést tartott és Sainte-Aldegonde hosszú beszédet mondott, melyben, mint Richardothoz irt levelében mondja, elbeszélte mindent, mi magánpárbeszédében Sándorral előfordult. Jövő keddre ígérték választ Parmanak, de a polgármester nagyon el volt csüggedve az egyesség lehetősége iránt.

„Az örömet, melylyel visszatértünkkor fogadtak, írja, általános szomorúság és levertség követte, mihelyt az eredmény tudva lett. A vallási türelem megtagadása, úgy mint a másik két pont visszautasítása nem változtatta meg senki nézetét, még a *katholikusokét* sem. Egy fellegvár és egy idegen őrség kereskedelmi központunk bukása és veszte lenne. Mindent elkövettem, hogy a herceg által ajánlott feltételeket elfogadtassam s általános kifejezésekben jóézelmű szándokairól

beszéltem. A polgárok most is vágnak a béke után. Ha hercegséged a két vallást oltalma alá veszi, minden szívet megnyer s csakhamar a többi tartományok szintén meghódolnak, míg ő felsége kegyelme és nagylelkúsége így az egész világ bámulat tárgyát képezné.“

Úgy látszik, hogy Sainte-Aldegonde-nak oly gazdagon megajándékozott természetében hiányzott a képesség, helyes véleményt alkotni Fülöp jelleméről és azokról, kikkel érintkezett, úgy szintén korszaka általános jellegéről. Parma herceg személyisége megigézte és most úgy beszélt II. Fülöpről, mintha Németalföldön gyakorlott zsarnoksága, mely húsz éven át egyöntetű és borzasztó egésztest képezett, csak véletlen körülmények külső befolyása lett volna, nem pedig személyes jellemének szükségszerű kifejezése, mintha Nero egy bizonyos perczen Trajánná változhatott volna. Igaz, hogy a spanyol király lelkének mélyét egy korbéli sem ismerhette úgy, mint azt mi ma ismerjük három századdal később, legtitkosabb gondolatainak évkönyveit tanulmányozva. De mindenesetre egész életpályáján eléggé következetesnek mutatta magát arra, hogy a tőle várt kegyelem és nagylelkűség fokát megismerhessék.

„Ha ő felsége,“ írja Sainte-Aldegonde, „már a hatvanhatodik évtől kezdve a türelem útjára akart volna lépni, uralkodásának emléke szent lett volna az egész utókor előtt s örökké emlegették volna bölcsességét, jóságát és felséges boldogságát.“

Ez igaz lehetett, de mindazonáltal úgy kellene, hogy egy türelmes Fülöp 1585-ben lehetetlen képzetnek tessenk Sainte-Aldegonde előtt.

„A császárok,“ folytatja a polgármester, „kik közvetlenül Tiberius után jöttek, voltak okai azon bölcsességnek, melyet a jó Traján (spanyol eredetű) Antonius, Verus és utódaik mutattak. Ha azt hiszik, hogy néhányak száműzetésével rábirják e várost, hogy nyugodtan hagyja el a reformált vallást, csalatkoznak. Az idő meg fogja mutatni, hogy e vallás száműzetése romlást és pusztulást fog hozni e virágzó városra. Következzék be isten akarata. Addig azonban mindent el fogok követni, hogy rábirjam a polgárokat kibékülni fejedelmökkel. A nagy tanács nem sokára véleményét tudatni fogja s ekkor követséget küldendünk. Fel fogjuk hívni Hollandot és Zélandot, hogy csatlakozzanak hozzánk, de kevés reményem van beleegyezésükhöz.“

Valóban kevés remény volt ezek beleegyezésére. Sainte-Aldegonde most Antwerpen feladásán működött, minden föltétel nélkül a vallási szabadságot illetőleg, miután ezt Parma kereken visszautasította. Nem volt valószínű, hogy Holland és Zéland, húsz évi kemény harcz után, most épen, midőn Angliából gyors segílyt reméltek, minden további küzdelem nélkül rávehetők lennének lemondani azon nagy czélról, melyért eddig mindent áldoztak.

Több egy hónapnál telt el, míg Antwerpen előljárói válaszukat megküldték Parma föltételeire. Azonban 1585. augusztus 12-én Sainte-Aldegonde azon három nemesen kívül, kik az első küldetésben részt vettek, még tizenhét mástól kísérve, útlevéllal a bevereni táborba ment. Nagy udvariassággal és vendégszeretettel fogadtattak Sándor által, ki kezeikből egy ünnepélyes iratot vett át, melyben a feladás föltételei foglaltattak; ő átadta Richardot-, Pamel- és Vanden Bourghnak, hogy készítsenek arról jelentést. Ez alatt hosszú beszédek folytak s több ülést tartottak, néha a herczeg és a huszonegy követ közt, néha titkosabbakat, melyekre csak Sainte-Aldegonde s egy vagy két társa volt meghíva. Az első összejöveteltől kezdve, mely a múlt hónapban volt, kézzelfogható lett, hogy az alkudozások eredménytelenek fognak maradni mindaddig, míg az antwerpeni kormány nem mutatja magát késznek lemondani azon föltételekről, melyeket eleinte elengedhetetleneknek hirdetett. Sándor nem igen volt hajlandó engedményeket tenni, különben ez nem is igen állott hatalmában.

„A mennyire látom,“ írja Parma július 30-án, „távol állunk még minden elhatározástól. Szörnyű gondolataik vannak; beszélnek valamiről, mit lelkiismeret-szabadságnak neveznek, semmikép sem akarnak őrséget befogadni s e dolgok védelmére mindig helyes okokat tudnak felhozni.“

Ebből tehát az következett, hogy noha a követek megjöttek végre, a viták minden udvariasság daczára is, alig lehettek mindkét részre kielégítőek. „Minden czikk beható vizsgálat tárgyát képezi,“ írja Sándor, „minden követ részéről, s én igyekeztem titkosan tanácskozni Sainte-Aldegondedal, e kitűnő politikussal és törvénytudóval s még két-három más egyénnel. Mindent elkövetek, hogy beismerjék tévedésöket s bizzanak tetséged kegyelmében, hogy adják meg azt, mit a katolikus vallás érdeke s a város biztossága megkíván. Mindent, mit mondtam, harag nélkül hallgattak végig s nem tettek lényeges

ellenvetéseket, kivéve a vallási dolgot, de még inkább a fellegvárat és a helyőrséget illetőleg. Aldegonde sokat fáradozott, hogy megértesse velem miszerint e nagy és dúsgazdag kereskedelmi városra biztos bukás lenne, ha egy idegen seregnek alá vettetik. Ha jelenleg a szükség kényszeríti is őket ennek elfogadására, a lakók kénytelenek lesznek egészen elhagyni a várost s Európa egyik leggazdagabb és leghatalmasabb helyét átengedni a romlásnak; katholikusok és eretnekek ebben egyhanguak voltak. A követek mindannyian kijelentették, hogy ily káros, ily utálatos dolgot, mint egy fellegvár s egy idegen helyőrség, nem is ajánlhatnak elfogadásra megbízóiknak. Azt válaszoltam szavaikra, hogy míg a lázadás tart Hollandban és Zélandban, addig felséged kénytelen hatalmát Antwerpenben egyikével e két módnak biztosítani, de megígértem, hogy a város megszabaduland e tehertől, mihelyt e szigetek alá lesznek vetve.“

Sainte-Aldegonde nem csüggedt el, és azon reményben, hogy másokat is meg fog győzni vagy legalább kimutatja, hogy a lehető legjobban járt el, még egy ízben szólani akart az államtanács előtt. „Én ebbe beleegyeztem és Sainte-Aldegonde még egy nagy és ékesszóló beszédet tartott, hogy elhatározásomat megmátsítsa.“ Meg kell vallanunk, hogy ha e hosszú és ékesszóló beszéd megmaradt töredékei hívek, akkor a polgármester lelkesültsége Sándor iránt gyorsan bálványozássá fajult.

„Óhgyőzhetetlen herczeg, - mondja - nem azért vagyunk itt, hogy tűzhelyeink hosszas védelmét mentegessük. Ki hitte volna, hogy Németalföld leghatalmasabb városát ily csekély számú ostromló sereg veszélyeztetheti? Ön maga is csak kívánhatta, de nem helyeselhette volna, ha gyöngébben viseljük magunkat, mert a bátrak nem szerethetik a félénkeket. Ismertük csapatai létszámát, tudtuk, hogy táborát az éhség pusztítja, hallottuk mily csekély számú hajókkal rendelkezik, úgy szintén beszélték mily meghasonlások gyöngítik seregét s minden nap általános lázadás kitörését vártuk katonái közt. Elhibettük-e tehát, hogy sikerülnie fog tíz-tizenegy ezer emberrel a várost szárazon úgy, mint vizen, elzárni, minden segílyt megakadályozni úgy a szomszéd városokból, mint a hatalmas hollandi és zélandi tartományokból, s végre hajóraj nélkül ellentállani összes hajóink támadásának a gát ellen? Valóban, ha ötvenezer ember állott volna parancsnoksága alatt, kik közül mindegyik száz karral bírt volna, lehetetlennek látszott volna ennyi nehézség

ellen oly különböző helyeken és oly zavar közepette eredményel küzdeni. A mit véghez vitt most is csak azért hiszszük el, mert szemünk előtt tette meg. Legyőzte a Scheldét és daczára rohanó árjának, az apályok és dagályok böszült hevének, a jégzajlások rettentő erejének és hadihajóink örökös zaklatásainak kényszerítette, hogy hídja alatt leigázva haladjon el. Szétromboltuk hídját, megölve számos katonáit; de e mézszárlás csak bátrabbá tette önt s óriási munkáját ismét helyrehozta. Megtámadtuk a nagy gátat, keresztül vágtuk azt, kitárván ezzel az utat hajóink előtt; elűzött bennünket, midőn már győzteseknek képzeltük magunkat, helyreállította az elvágott gátat s így ismét elzárta a segély útját. Mily gépeket nem alkalmaztunk? Mily gyújtó tüzeket nem alkottunk? Mindent, mit lángész, merészség és tudomány teremthet, megkísérlettünk, segítségünkre híva fel a vizet, földet, eget és még a poklot is. Mégis mindez erőfeszítések ellenére, daczára romboló eszközeinknek, nem csak eltávolítani nem tudtuk falaink alól, de még ez alatt láttuk is, hogy más városok fölött győzelmeket tudott vinni. Óh herczeg, nagyobbat tett ön, mint mit eddig az ó és jelenkor történelme felmutathat. Míg számos vezér elveszít egy várost, mialatt egy másik távolesőt ostromol, addig ön Antwerpent ostromolva egyidejűleg beveszi Termondeot, Gentet, Nimwegent, Brüsselt és Malinest!“

A polgármester ily virágos ékesszólással folytatta tovább beszédét Farnese dicsőítésére s bizonyára a dicséret jól ki volt érdemelve. De nem igen volt illő, hogy épen ez ajkak mondjának oly dicsőítést arról, kinek győzelme a vallásszabadság bukását és Németalföld nemzeti függetlenségét határozta el. Társai kétségtelenül megütköztek, midőn ily nagylelkűen dicsőíteni hallották II. Fülöp képviselőjét s nem meglepő, hogy e percztől kezdve Sainte-Aldegonde népszerűtlensége naponként növekedett. Talán megbocsáthatjuk neki, hogy az egész ostrom folyama alatt követett célját most elhagyta, de mindenesetre túllépte a helyes tapintatot, midőn ily szóbeli hódolattal adózott a győztesnek.

Ezenkívül következtetései ép oly vakmerőknek tetszettek Sándornak, mint a mily alázatos volt az egész szónoklat hangja; mert miután a győztesről elmondta fényes dicsbeszédét, Sainte-Aldegonde egyszerűen a legyőzött részére kérte a küzdelem jutalmát.

„Mindaddig, míg a vallásszabadságra s a fellegvár és a helyőrség nem létre számíthatunk, — mondja — Antwerpen a legdúsabb és legvirágzóbb városa fog maradni a keresztyénségnek, de az ellenkező politika követése romlását fogja előidézni.“

Biztos volt azonban, hogy a vallásszabadság és a fellegvár és helyőrség nem létezése kérdésen kívül állott. Fülöp és Parma e három pontra nézve már régen megingathatatlan elhatározásra léptek.

„Midőn a polgármester elvégezte beszédét,“ írja Sándor uralkodójának, „magán beszélgetésben vitattam meg az ügyet vele, s a legnagyobb pontossággal és világossággal fejeztem ki magamat.“

A vallási kérdés csakhamar abban hagyatott, mert Sainte-Aldegonde látta, hogy hiába fecserli idejét a lelkiismeret szabadságáról tovább is beszélve. A helyőrségre nézve tétetett azonban egy más ajánlat, melyet a herceg elfogadott, mert oly föltételt foglalt magában, mely könnyen kijátszható volt.

„Aldegonde azt ajánlotta nekem,“ írja Parma, „hogy elfogad helyőrséget azon föltétel alatt, ha csak oly nemzetből való gyalogsági vagy lovassági csapatok vonulnak be a városba, melylyel ők rokonszenveznek, nevezetesen vallonok vagy németek s kik ne legyenek nagyobb számmal egy rendes testőrségnél. Elfogadtam ezt, mert ez is csak annyi, mint egy helyőrség s mert végre, ha majd minden hivatalnok meg lesz változtatva, nem lesz nehéz a népet hatalmamba keríteni, elhelyezni a helyőrséget s fölépíteni a fellegvárat.“

A herceg levelében előadta okait, melyek miatt elfogadta a kapitulációt, daczára oly föltételeknek, melyeket ő előnyöknek tartott az ostromlottakra nézve. Az ős közelgett. Több hajót már az orkán a gátakra vetett; a hollandi és zélandi lázadók készültek már hajórajokkal, mely több hadihajóval és gyújtógéppel szaporodott, kétségbeesett támadást intézni a Czölöpzetek vára ellen, mi nagy sikert ígért. Továbbá naponként vártak segílyt Angliából, úgy annyira, hogy e körülményeket számbavéve, Parma el volt határozva ő felsége lábailhoz vetni magát kegyelmet esdve. „Ha megnyerhetjük ez antwerpeni népet,“ mondja Parma, „kezünkben lesz a fő s nem sokára a többi tagok is meg fognak nyugodni.“

Ez okok bizonyára elhatározók voltak s nem valószínű, hogy a Sándor által röviden elősorolt körülményeket számba

véve, ne lett volna lehető a hontiaknak ellenségeikkel megküzdni mindaddig, míg a Hollandiából és Angliából ígért segély meg nem érkezik. A híd tényleg nem állhatott volna ellent az alkudozásokat követő télen át, mert spanyol tisztek, kik Antwerpenben voltak, gyakran adtak kifejezést ama véleményöknek, hogy a jégzajlások, melyek a Scheldén uralkodtak, elkerülhetetlenül húsz hidat is darabokra zúznának, ha lenne ennyi a folyamon. Bizonyára fölösleges volt a herezeg részéről annyira mentegetni magát Fülöp előtt, hogy az ajánlott feladást elfogadta. A győzelem minden gyümölcse biztosítva volt számára, ha csak a zsákmányolás, mészárlás és erőszak, melyek Alba herezeg győzelmeit kivétel nélkül kísérték, nem tartoznak a spanyol győzelmek elkerülhetetlen diadaljelei közé.

A szűkölködés, mely a városban uralkodott, jól eltitkolatott az ellenség előtt, mert három nappal a feladás után semmi áron sem lehetett Antwerpenben egy darab kenyeret venni. Sándor ki is jelenté, hogy soha sem egyezett volna be oly előnyös föltételekbe, ha tudta volna a dolgok valódi állását.

A kapituláció föltételei, melyek Parma és a követek közt állapítottak meg, augusztus 9-én a nagy tanács elé terjesztettek; sok ellenvetésre találtak, mert számos előljáró és más befolyásos egyén telve volt reménnyel az Angliával folytatott alkudozások iránt s minden bizalmát Erzsébet királyné ígéreteibe fektette. A vita hevülni kezdett, midőn néhányan a tanácsosok közül a terem ablakain kitekintve észrevették, hogy az utcán lázongó csoportosulások történnek. A nép, hangosan kiáltozva, kenyeret követelt, néhány elsoványodott szerencsétlent mutogatva, hogy értésre adja az uralkodó éhséget s a béke haladéktalan megkötésének szükségét. A községi kormány így mindig ki volt téve a nép erőszakoskodásainak, melyeket a legellentétesebb befolyások használtak fel. Néha a polgármester azzal vádoltatott, hogy eladta önmagát és hazáját a spanyoloknak s átkokkal szidalmaztatott, hogy ily gyors és szégyenteljes egyességre lép. Máskor ellenkezőleg azt veték szemére, hogy ő szerkeszti azon leveleket, melyek segélyígéreteket tartalmaznak az angol királyné és a hollandi rendek részéről, s ezt azon czélból teszi, hogy a háború kinjait még hosszabbítsa. Ez alkalommal a béke érdekében létesült csoportosulás győzött. A tanácsosok, kik az ablakok mellett állottak, a tanácsterembe rohantak, rémületes leírást adva a nép kegyetlen vadságáról. Azon előljárók és ezredesek, kik a leghevesebb ellenzékiek

voltak, rögtön hangot cseréltek s az egész Breedenraat egyhangulag elfogadta a kapitulacio föltételeit.

Az ablakok azonnal kinyitattak s a kapitulacio föltételei közzé tétettek a néppel. A csöselék örömtől ujongva rohant az utcákon, lerántva mindenütt Anjou herczeg czimerét, — mely a nyilvános épületeken még megmaradt a herczeg ideiglenes németalföldi tartózkodása óta — hogy bámulatos gyorsasággal helyettesítse II. Fülöp czimerével. Így ment át az antwerpeni csöselék egy pillanat alatt a legvakmerőbb demokriából a legbuzgóbb alattvalói hűségbe.

A föltételek általában oly előnyösek voltak, mint csak remélni lehetett. Antwerpen és Németalföld nagy részének egyedüli reménye csak abban feküdt, minden erővel ellentállani, míg a szövetkezett Anglia és Holland időt találnak a város segélyére jönni. Kétségtelen, hogy ez lehető volt. Ha Antwerpen Leyden bátorságával bír, ha Oraniai Vilmos még él, azon spanyol czimer, melyet most oly buzgalommal helyeztek vissza, talán soha sem függ többé egyetlen neerlandi épületen is. Belgium, e percztől kezdve, egy nagy és független állam nemzeti kiegészítő részét képezte volna a helyett, hogy korunkig egy távoleső s idegen főváros uralma alatt sorvadjon. Miután azonban az antwerpeniek semmi kedvvel sem bírtak a martírságra, mégis nagy nyereség volt elkerülhetni azon irtóztató borzadályokat, melyek gyakran érték a felbőszült zsoldosoknak átadott városokat. Örökké becsületére fog válni Farnese Sándornak, — valahányszor visszaemlékezünk Naarden, Haarlem és Maestricht sorsára Alba kormánya idejében, valamint Antwerpenére is a borzasztó „spanyol düh“ alatt — hogy se erőszakoskodások, se bántalmazások nem fordultak elő e gazdag és népes városban, mely oly hosszú daczolás után hatalmába esett.

A politikai és vallási szabadság lábbal tapodtatott, a kereskedelem és ipar tönkre ment, a lakosság legjava örökös száműzetésbe küldetett, de a polgárok többi része nem mészároltatott le hideg vérrel.

Az egyességet augusztus 16-án irták alá; Antwerpennek vissza kellett térni az engedelmességre. Kivétel nélküli teljes közböcsánat s a múltak feledése ígértetett meg. A menekült királpártiak vagyonaikat visszanyerik; a kolostorok, templomok és királyi vagyonok régi tulajdonosaikhoz kerülnek vissza. Egyedül a katolikus vallás türetik meg a városban. Azoknak,

kik áttérni vonakodnak, két év engedtetik ügyeik rendezésére és birtokaik eladására, azon föltétel mellett, hogy ez időközben „a régi vallás megbotránykoztatása nélkül“ fognak élni; ez nagyon is általános és ki nem elégítő föltétel volt. Téliignyt kivéve, minden fogoly szabadon bocsáttatik; a város előljárai négyszázezer forint sarcot tartoznak fizetni; a honfiak helyőrsége fegyverrel és podgyászszal és a háború minden jelvényével fogja elhagyni a várost.

E kapitulacio több meglepedést szült Antwerpen éhes népénél, mint Németalföld honfiai közt. Sainte-Aldegondeot pénzért megvásárolt és kegyelmet nem érdemlő árulónak szidalmazták. Bármik lettek legyen indokai, az tagadhatatlan, hogy magaviselete teljesen megváltozott; mert nem csak Antwerpent békítette ki Spanyolország királyával, de kibékíteni igyekezett Hollandot, Zélandot s a többi független tartományokat is. A honfipárt régi harczosa, a compromissum első aláírója, Hallgatag Vilmos benső barátja, Wilhelmus nemzeti dal szerzője bevallotta most meggyőződését, midőn az őt üldöző rágalmozó támadások ellenében nyilvános védiratot tett közzé: „hogy alattvalóknak lehetetlen nyugodt lelkiismerettel fegyvert fogni, bármi körülmények közt is, királyuk Fülöp ellen.“ Bizonyára ha mindig e véleményben osztozott, égető lélekfurdalások bánthatták hűsz évi dicső és tevékeny lázadása alatt. Most titokban Parma céljainak elősegítésével és az Angliával folytatott alkudozások megakadályozásával foglalkozott. Azzal ámitotta magát, alig érthető képzelődéssel, hogy a fellázadt tartományok részére lehetséges lesz kieszközölni a vallásszabadságot, mit Antwerpenben kénytelen volt feláldozni. Igaz, hogy nem olvashatta Parma és Fülöp titkos levelezését, de mi lehetett a király jellemében, mit mondhatott neki a főkormányzó, mi ily engedmény lehetőségét hitethette el?

Bármi volt Sainte-Aldegonde véleménye, annyi bizonyos, hogy Fülöp nem akart változtatni politikáján. Eleinte azt hitte, hogy a polgármester ármányos szándékkal nyújtja oly annyira az alkudozásokat.

„A szükség kényszerítette Antwerpent alkudozásokba bocsátkozni,“ írja augusztus 17-én, a kapitulacio tényleges aláírásának napján. „Értem Aldegonde fortélyát, ki azon ürügygel igyekszik nyújtani a dolgot és nehézségeket teremteni, hogy egyidejűleg Holland és Zéland feladásával is foglalkozzanak. Igen ügyes volt tehát az ön részéről e szándékot azonnal

kijátszani, Antwerpen ügyének befejezését követelve, nem zárva el azonban az útát más alkudozások előtt sem. Teljesen meg vagyok elégedve azon óvatossággal és tapintattal, melylyel ön mindeddig ez ügyet vezette.“ A király kifejezte egyszersmind meglegedését, hallván Parmatól, hogy Németalföld felhagyott a vallásszabadság követelésével.

„Daczára azon hevenségnek, folytatja, melylyel némi szabadságot kérnek a vallási dolgokban, végre is meg fognak elégedni, mint ön láthatja, azzal, mit a többi elfoglalt városok nyertek. *Ennek mindenestire meg kell lenni habozás és kedvezményadás nélkül.*“

Tudta mindenki, hogy „mit nyert el“ Brüssel, Malines és Gent. Az eretnekek választhattak vallások megtagadása vagy örökös kivándorlás közt; s ez volt azon rendszabály, melyet „habozás nélkül“ kellend alkalmazni Hollandra és Zélandra, ha e tartományok szintén leigáztatnak. Sainte-Aldegonde még is vallási békével ámitotta magát.

Egy más igen fontos levélben, ugyanazon napról keltezve, Fülöp előterjeszti politikáját. Parma hercege ugyanis, ki távolról sem volt oly vakbuzgó mint ura, a reformált vallás megtürésének lehetőségét sugallta fejedelmének a lázadóktól visszafoglalt városokban *sub silentio*, előre meg nem határozott és elég hosszú időre, hogy az eretnekek tévedéseiket megtagadhassák.

„Látom, írja a király Sándornak, hogy több böcs és lelkiismeretes ember azon véleményt fejezte ki ön előtt, hogy nem volna szükséges meghatározni az időt, mely alatt az eretnekeknek megengedtetik botrány nélkül élni; de én nagyon könnyen észrevettem e helyzet veszélyeit. A mi Hollandot és Zélandot illeti, úgy mint minden várost és tartományt, az első lépés, melyet tenniök kell, az, csak a katolika vallást fogadni el és tartani meg s a római egyház alá vetni magokat, nem tűrve más vallás gyakorlását sem városok-, sem falvak-, sem pusztákon, vagy bármily erre szánt helyen, legyen az a vidéken vagy máshol. E szabály alól nem szabad kivételt tenni, sem változást, sem engedményt, akár meggyőződés, akár vallási béke, akár más ok miatt. Mindenkinek a katolika vallást kell elfogadni és csak ezt szabad gyakorolni.“

Ez bizonyára eléggé világos volt és soha egy oly szó sem ejtetett ki, melyből azt lehetett volna következtetni, hogy Fülöp elveiben, melyek tetteit vezérelték, a legesekélyebb mó-

dosítás történt. E fejedelem azt hitte, hogy az eretnekség kiirtására született s nem lehet tagadni, hogy egész életét e küldetés teljesítésére használta fel.

Fülöp mégis beleegyezett, mint ezt Parmanak Antwerpenrel folytatott alkudozásaiban és még előbb Brüsszel, Gent és más helyek kapitulációinál kijelentette, az eretnekek tűzhelyeit nem bolygatni azon idő alatt, mely engedtetett nekik a pápaság és száműzetés közt választani.

„Szabad, írja Fülöp, *bizonyos meghatározott ideig* nem kutatni, hogy mit cselekesznek az eretnekek lakásaikban, egészen a magánéletben, botrány és minden vallásos tüntetés nélkül gyakorolván saját vallási szertartásaikat. De ez elnézés, az üldözés e szünetelése, vagy az eretnekek bűnhődése, éljenek bár a legnagyobb óvatossággal és szerénységgel, csak egészen általános szavakban fejezendő ki.“

Nagyon óhajtván, hogy új eretnek-nemzedék ne kövesse a régit, melynek kiirtására el volt határozva, önmaga irt Parmanak, hogy figyelmébe ajánlja azon szükségét, katolikus tanítókat és tanítónöket helyezni a visszafoglalt tartományok iskoláiba, minden reformatus kizárásával, hogy úgy fiúk, mint leányok az igaz hitben növekedhessenek.

És ez volt azon ember, kitől Sainte-Aldegonde vallási békét remélt kieszközölni.

Tíz nappal a város feladása után Parma diadalmas bevonulását tartotta Antwerpenbe. De a szerződéssel megegyezőleg megkímélte a polgárokat a spanyol és olasz katonák jelenlététől; katonai kísérete tehát csak vallonokból és németekből állott. Testőrségétől követve, körülvéve egy csapat hadastyántól s oly személyiségektől, melyek közt Arschot herceg, Chimay herceg, Mansfeld, Egmont és Aremberg grófok tüntek ki, Sándor megindult az elfoglalt város felé. A császár kapujánál bámulatos művészettel készített diadalmi szekér jött elébe, melyen gyönyörűen felöltöztetve és szép fiatal leányoktól körülvéve Antwerpia nympa ült. Antwerpia csókkal fogadta a győztest, dicsőítésére készített verset szavalt s átadta neki a város kulcsait, melyek közül egyik aranyból készült. A herceg ez utóbbit azonnal ama lánczra akasztá, melyen a nyakában hordott arany gyapjas bárány függött; e rendjellel kevésse előbb nagy pompa és ünnepély közt diszítettett fel.

A Mere nevű köztéren a genuai kereskedők két magas oszlopot emeltek, melyek mindegyikén egy óriási szobor állott

macedoniai Sándort és parmai Sándort ábrázolva. A portugalli ház előtt egy óriási phoenix kiterjesztett szárnyaival az útcza egész szélességét átkarolta; míg a város többi részeiben a menet hadihajókkal, továbbá elefántokkal, bálnákkal, sárkányokkal s más diadalmas csodaállatokkal találkozott. A vásárpiacon hét rézszobor, a hét bolygót és egy nyolezadik, Bacchust ábrázolta; talán helyes mythologiai okai voltak Jongeling Jakabnak, hogy Sándor diadalmanak tiszteletére együvé tette a bor istenét az égi rendszer egy részével, de mi elvesztettük e talány kulcsát.

A székesegyház egészen befüstöltetett tömjénnel és megöntöttetett szentelt vízzel, hogy megtisztúljanak e szent helyek azon szentségtelenítéstől, melynek a reformált istentisztelet gyakorlata által ki voltak téve; a templomban lévő protestans szószékeket erősen megvesszőzték s aztán hamúvá égették. Az egész menet a székesegyházba lépett s ott nagyszerű Te Deum-ot hallgatott s azután hosszas ágyúdörgések, harangkongások, örömtüzek és fáklyák közt történt séták után, a herczeg számára elkészített palota felé irányozta lépteit. Három napig tartottak a fényes ünnepélyek, melyeket a királpártiak diadal-muk emlékére adtak, s ez egész idő alatt nagy tömege a felületes és léha embereknek az egész vidékről összegyűlve tódult a város felé, nem győzván eléggé bámulni a hidat, az erődöket és nézegetni a kowensteini csata még fenmaradt borzasztó nyomait.

Ez alatt a spanyol és olasz csapatok, melyek vezérök iránt tanusított ragaszkodásban nem akartak elmaradni, sem azt megengedni, hogy ily ünnepélyben részük ne legyen, egy új nemét a tüntetésnek találták ki. A hid, mely mindenki tudtával pár nap múlva lerontandó volt, diadalívekkel, fákkal és virágokkal díszítettetett fel; az út a hidon galyakkal hintetett tele, s a czölöpök, korlátfák és várak koszorúkkal, a herczeg győzelmét ünneplő versekkel és jelképekkel ékítették fel. Magok a katonák galyakkal és levelekkel felezifrázva, naptól barnúlt arczokat rózsák- és liliomokkal véve körül, járkáltak a hidon és gáton, tündéri menetet képezve s a réztányérok és trombiták hangja mellett tánczolva és danolva, fegyvereiket diadalittasságokban a légbe sütögetve el. Ez örömmümpnek méltó megkoronázása volt; Sándor ugyanis e tüntetések ártalmatlan jellegével meg lévén elégedve, személyesen a hidra ment, hol örömujjongással fogadták sergei, melyek átalakultak

faunok és satyrok hadává. A hidon ezután nagyszerű lakomát rendeztek. A hid egész hossza, a flamand parttól a brabant oldalig — mely nem rég borzasztó csaták s a pokoli gép által okozott véres pusztítás színhelye volt — átalakítottatott, mint egy tündér varázsvesszejével, árkádiai ünnepélylyé, hol zamatos ételekkel terhelt asztalok állítottak fel. Ott ültek a háborúban megbarnult vitézek, kényelmesen lakmározva, homlokuk virágokkal koszorúzva, míg a sereg legfőbb tisztei készséggel részt vettek ez álarcozásban, kínálgatva őket nyaláncsággal és serlegeiket borral töltögetve.

E mulatságok befejeztével Parma a komoly ügyekhez fogott. A kapitulacio feltételeinek megvitatása alatt hevesen ellenezték a híres fellegvár felépítését. Ez erődöt soha sem tekintették az ellenség ellen épített védműnek, de egy eszköznek a polgárokat féken tartani egy idegen kormány igája alatt. Azonban a város előljárói, a czehmesterek és a testületek elnökei azonnal megcseréltettek s mindenütt katolikusok foglalták el az eretnekek helyeit. Nem volt tehát nehéz a nagy tanács véleményét megmásítani. Igaz ugyan, hogy a katolikusok sem nézték jobb szemmel mint a kalvinisták a polgári törvényeket helyettesítő katonai kényuralom kilátását, de alattvalói hűségöknek és a régi vallás diadalának első hevében nem fontolták meg a romlást, melyre önmagok ítéltek városukat. Champagny, ki hajdan dicsőséggel halmozta el magát hősi, noha szerencsétlen erőfeszítéseivel, Antwerpent megmenteni azon borzasztó „spanyol dühtől“, mely ugyanezen fellegvárból rontott ki, most kormányzóvá neveztetett s teljes erejével az erősség felépítésén működött. „Champagny különösen segített nekem, írja Parma, ügyességével és ékesszólásával s rábirta a nagy tanácsot, hogy ez önmaga részéről kérje a fellegvár felépítését. Tehát a polgárok akaratából fog felépülni, mint ha se felséged, se én nem kívántam volna.“

Ez csakugyan ügyességi és ékesszólási diadal volt; a város már jobban nem alázhatta meg magát, így térdre borulván legyőzője lábai előtt s kérvén őt, hogy az igát tegye nyakába. „Így elhatározták az erősség felemelését, írja Parma, s én látszólag nem is tudok semmit e határozatról.“

Valamivel később megjegyzi, hogy „hévvel dolgoznak a fellegváron s egy hónap múlva erősebb lesz az, mint volt valaha.“

A munkálatok csakugyan bámulatos erélyvel haladtak; a vár a királpártiak kezei közt romjai közül gyorsan kiemelkedett, csak nem oly gyorsan mint pár év előtt összeomlott a honfiak csapásai alatt. A régi alapzatok még léteztek s azon házesoport, mely romjaiból épült, széthányatott, hogy anyagai a fellegvárhoz használtassanak fel.

Az elszegényedett és nyomorúlt polgárok alázatosan folyamodtak, hogy a fellegvár építési költségei részletekben fizetessenek ki azon négyszázezer forintból, melyeket a kapitula-czio értelmében mint sarcot kelle adniok. „Ez nem lep meg, mondja Parma, mert a szerencsétlen város bizonyára *a lehető legszegényebb és legelhagyottabb, miután az eretnekek csaknem mind eltávoztak.*“ Nem kellett sok idő annak világos bebizonyítására, hogy az eretnekek jelenléte és az általános vallásszabadság elkerülhetetlen feltételei voltak a főváros jólétének. Bukása valóban gyorsan jött. A tevékeny kereskedők és kézművesek mind elhagyták a várost, mely mindaddig a kereskedelem központját képezte. A műveltség és a kereskedelem megszökött ugyan, de a jezsuiták és a fellegvár által lett helyettesítve. Fülöp különös parancsa folytán e társaság, melyet kevésse előbb száműztek, visszahelyeztetett Antwerpenbe és a többi legyőzött tartományokba; minden collegium, minden iskola közvetlen felügyeletök alá tétetett. E naptól kezdve minden gyermek csak ezen szent atyáktól nyerhetett tanítást s ez határozottabb uralkodási eszköz volt a fellegvárnál. A várat eleinte vallonok és németek tartották szállva. „Még nem sikerült a polgárokat rábírnom arra, írja Parma, hogy spanyol helyőrséget fogadjanak be; s ez nem lep meg, miután igen sokan visszaemlékeznek még a múlt eseményekre (ez alatt a spanyol dühöt értve, melyet nem akart valódi nevén hívni) s látják a jelenlegi forrongásokat. Rövid idő múlva azonban reményem a spanyolok épen úgy fognak fogadtatni, mint magok az ország lakói.“

Könnyen érthető, hogy Fülöp el volt ragadtatva vezére diadalától. Még háladatos is volt, vagy legalább annak tettette magát az iránt, ki e győzelmek hőse volt. Nagy dicséretekkel halmozta el Sándort magaviseletéért a hid ellen intézett támadás és a kowensteini csata emlékezetes napjain; érzékenyen megfordta őt mégis, hogy életét oly vakmerően kockáztatta. „Nem találok helyes szavakat, írja, kifejezni mindazon köszönetet, melylyel önnek tartozom. Hévvvel kérem

azonban, hogy vigyázzon személyére, mert ez mindennél becsesebb.“

A város megadása után ismét kifejezte háláját, de ekkor több hidegséggel. „Ily nyakas emberektől többet nem lehetett kicsikarni; a kapitulacio tehát kielégítő“, írja. Nehéz elképzelni mit akart volna ő még kicsikarni, mert bizonyára a csontok velejéig kizsákmányolták a szerencsétlen várost s most lassan elsorvadni hagyták az idegen helyőrség és egy sereg jezsuita halálos befolyása alatt. „A vallási ügyek talán rövid idő alatt javulni fognak“, írja Fülöp. S csakugyan hamar megjavultak, legalább azon értelemben, melyet Fülöp csatolt e szóhoz. A vallási magány rövid idő alatt mindenben magányt teremtett és Antwerpen pusztasággá vált, mint ezt Sainte-Aldegonde megjósolta.

A király azonban távolról sem volt oly nyugodt, midőn Madridban a kapitulacio hírére vette; ellenkezőleg még legrégibb udvaronczaik sem látták soha jó kedvének annyi jelét adni mint ekkor.

Midőn a dicsőséges lepantói győzelem hírére megkapta, vonásai nem változtak el s a kápolnában folytatta ájtatosságait, melyeket Don Juan küldöttje félbeszakított. Csak is a Szent-Bertalan-éj mészárlásának hírére mutatott oly örömet, mint midőn Antwerpen bevételét tudatták vele. „Soha sem volt, írja Granville, a király oly ragyogó, mint midőn a kapitulacio sürgönyét kezei közt tartá. A leveleket lefekvése után vitték be hozzá, de öröme oly nagy volt, hogy nem volt képes ágyában maradni. Mihelyt azokat átolvasta, kirohant szobájából, kedvencz leányához Clara-Izabellához futott, hevesen koczogott ajtaján s a kulcslyukon keresztül kiáltá: „Antwerpen a mienk“, s azzal gyorsan visszavonult lakosztályába.

Spanyolországban általános volt azon vélemény, hogy e város bevétele véget vetend a németalföldi háborúnak. Holland és Zéland alig fognak, azt képzelték, habozni a felett, hogy elfogadják-e azon feltételeket, melyeket Parma Sainte-Aldegonde közbenjárásával kínált; s e két tartomány legyőzése természetsszerűleg teljessé teendi a spanyol uralmat az egész ország felett. Idiaquez titkár, Carlo Colonna spanyol pénzember megbízó levelét szerkesztve, ki épen Németalföldre készült fontos küldetéssel, megjegyzé, hogy nem sokára vissza fog térni, mert Parma herezege rövid idő mulva véget vetend a belgiumi háborúnak.

Az idők folyama meg fogja mutatni, vajon Holland és Zéland épen oly hajlékonyak lesznek-e mint Antwerpen, s ha leend-e még néhány csata a belga háború bevégezte előtt. Addig Antwerpen szilárdan lelánczoltatott; de a kereskedelmi szellem, melynek példátlan emelkedését köszönhette, oly tájra vándorolt, hol a politikai és vallási szabadság menhelyet talált.

GRÓF KÁROLYI TIBOR.

SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE.

(1780—1805.)

Harmadik közlemény.

III.

A FORRADALOM ELŐTT.

Síri csend követte a harczi zajt, melytől Szerbiában három éven át hegy és völgy viszhangozott. Az Ausztriába kivándorlottak kezdtek visszaszállingózni s ismét fölkeresték elpusztított, fölégetett tűzhelyeiket. Sokan azonban a kiköltözöttek közül az osztrák határőrvidéken vagy a magyar és horvát megyékben végkép megtelepedtek úgy, hogy a békekötés után azoknak alig fele tért vissza hazájába, kik azt a háború folyama alatt elhagyták. E hazatértek, valamint a honmaradottak, kiknek egy része a hegyek és völgyek rejtekeiben keresett volt menedéket s csak most kezdett ismét megjelenni az elhagyott falvakban, csak remegve fogtak újra a mindennapi élet rendes foglalatosságaihoz; a bizonytalan jövő kínzó aggodalommal töltvén el az egész népet. A békekötés értelmében Szerbia ismét a porta uralma alá jutván, nem maradhatott kétség a felől sem, hogy a régi viszonyok újból vissza fognak állíttatni. A kormányzó pasa önkénykedése, a kádi és a muszelim részrehajló igazságszolgáltatása, a szpahik által követelt többé-kevésbé terhes szolgálatok, valamint a rája társadalmi elnyomatása, a régi szolgaság e szomorú emlékü intézményei most, midőn ismét életbe voltak léptetendők, egész összeségükben sem hatottak oly leverőleg a népre, mint az a gondolat, hogy a török uralom visszaállításával visszatérnek a rettegett janicsárok is s újra kezdik zsarolásait. A belgrádi vezir nem közlekedett közvetlenül a néppel s ha a harácsot és poretz pontosan megkapta,

nem sokat törődött azzal, a mi a pasalikban történt; a kádi és a muszelim jó pénzért sokszor hajlandó volt a vádolt keresztyéneket fölmenteni vagy a már elfogottakat szabadon bocsátani; a szpahik saját érdekekben nem zsarolták túlságosan a szegény ráját, sőt olykor még védelmezték is azt a török hatóságok ellenében; az oly annyira lealacsonyító társadalmi különbségek pedig kevésbé voltak érezhetők, minthogy a keresztyén és a mahomedán lakosság egészen elkülönítve élt, amaz a falvakat, emez pedig a városokat lakván. Daczára tehát a nyomasztó viszonyoknak, a rája félrevonulva és tetemes pénzáldozatokkal még mindig tűrhető állapotot biztosíthatott volna magának. A janicsárok és hatalmaskodásaik ellen azonban nem volt se védelem, se biztosíték. Erakonzátlan agák, nem törődve se a tehetetlen török hatóságokkal, se a nép végpusztulásával, egyedül kapzsi vágyaikat követve zsarolták és nyomorgatták a teljesen védtelen keresztyéneket. És ezért a szerbek semmitől sem irtóztak annyira, mint a janicsárok visszatértétől. A rája aggodalmai azonban egyelőre legalább alaptalanok voltak. A porta maga iparkodott a janicsárokat távol tartani a belgrádi pasaliktól, nem annyira a keresztyén rája, mint inkább saját érdekében, a szultán reformterveinek megvalósíthatása végett.

A gyöngye Abdul-Hamid szultán, ki Oroszországnak hadat üzent volt s ez által Ausztriát is beavatkozásra kényszeríté, nem érte meg e nagy horderejű háború befejezését. Meghalt 1789. április 7-én hatvannégy éves korában. Utána öcsese, az ifjú III. Szelim lépett Ozmán trónjára. A tehetséges és művelt Szelim mély bánattal szemlélte a török uralom tagadhatatlan hanyatlását s czélul tűzte ki, visszaszerezni az ozmánok birodalmának régi fényét és hatalmát. A fenkölt szellemű ifjú szultán csakhamar fölismerte az orvoslandó baj valódi okát s belátta, hogy a mahomedán állam részben vallásos, részben pedig katonai intézményeinek megkövesülésében és elfajulásában rejlik a minden józan haladást és fejlődést lehetetlenné tevő akadály. És ezért elhatározta nemzetének és hazájának reformatorává lenni. Különben is a nyugatról jövő újítási szellem, a XVIII-ik század e hatalmas tényezője, nem riadt vissza a keleti élet mozdatlan formáitól sem s ellenállhatatlan erővel igyekezett azokon áttörni. Az egész török birodalomban senki sem érezte annyira a reformok szükségességét, mint maga a szultán, ki még trónralépte előtt élénk levelezést folytatott XVI. Lajossal s a legnagyobb vonzalmat táplálta a nagy forradalmat megelőző

szellemi mozgalom iránt Franciaországban. Fájdalom, Szelim ragyogó tehetségei és lázas tevékenysége mellett nem bírt egyszersmind elegendő erélylyel és elszántsággal nagyszerű terveinek megvalósításához. Határozatlanságán és tétovázásán megtört minden igyekezete s végre mint előtte és utána annyi más reformatornak életével kellett lakolnia azért, hogy hazáját nagygyá óhajtotta tenni a nélkül, hogy képes lett volna a kellő tetterőt kifejtteni. Nem bocsátkozhatunk itt Szelim újításainak a Nizam-Dzsedidnek (új rendszer) méltánylásába, egyedül csak a janicsárok ellen tervezett intézkedéséről fogunk szólni, a mely nagy befolyást gyakorolt Szerbia sorsára is.

A janicsárok hatalmas testülete, mely egykor döntő szerepet játszott az ozmán birodalom megalapítását és kiterjesztését illetőleg, idő folytával, miként már egyszer volt alkalmunk futólag jelezni, teljesen elfajult. Szelim trónralépte előtt a százkilenczvenhat orduba mintegy négyszázezer janicsár volt bejegyezve s ezek közül körülbelül hatvanezer húzott még rendes zsoldot, háború idején azonban a porta nem számolhatott többre huszonötezernél. Mióta megszűnt a keresztyén gyermekek erőszakos besorolása a janicsár orduka s egyszersmind megengedettett a janicsároknak a házasság, részint saját soraikból kezdték kiegészíteni a támadt hézagokat, részint pedig mindenféle kalandorok fölvétele által, kiknek nem volt többé semmi veszteni valójuk s kik csak azért iratták be magukat valamely orduba, hogy kiváltságos, kényelmes életre tehessenek szert. E kiegészítési módozat következtében a janicsárok testülete még inkább magába zárkozott kaszttá vált, mintsem azelőtt volt. És ez idő óta a janicsárok nem is törődtek egyébbel, mint saját jólétökkel, ha mindjárt csak a birodalom vagy a többi lakosság érdekeinek rovására volt is az elérhető. Beiratták magokat a czéhekbe s mindennemű mesterséget kezdtek folytatni; sok helyütt kezökbe kerítették a vámokat, saját céljaikra fordítván azok jövedelmeit a szultán kincstárának nem csekély kárára; a XVIII-ik század közepe táján pedig vámmentességet csikartak ki a portától magok részére, ez által uraivá lévén némely tartományokban az összes kereskedésnek. Természetes, hogy ily viszonyok között a hajdani harczias szellem végképen kihalt a janicsárok testületéből s az utolsó osztrák-orsz-török háborúban tisztjeik kénytelenek voltak a nagyvezirnek kijelenteni, hogy nem képesek többé embereiket csatába vezetni. Gyávaság a harczban, kapzsiság és erőszakoskodás a békében

jellemzik a XVIII-ik század janicsárjait. A janicsár lázadások olykor végtromlással fenyegették magát Konstantinápolyt s nem egy szultán élete esett e felbőszült csapatok áldozatául. Ezért már korábban igyekeztek a szultánok, legalább a legrakonzátlanabbakat eltávolítani a fővárosból, a birodalom ázsiai és európai távol eső tartományaiban telepítvén meg őket. Így történt, hogy a belgrádi janicsárok már az 1788-ki háború előtt a legvadabbak, a legerőszakoskodóbbak közé tartoztak. A sistovi és jászvásári békekötés után minden elfogulatlan török államférfinak arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy a janicsárok intézménye nem csak nem képezte többé azon megdönthetetlen védfalat, melyen a múlt századok minden kültámadása eredmény nélkül megtört, hanem hogy épen az ozmán birodalom végromlásának csiráit hordta magában és hogy ezentúl csakis egy európai módon szervezett mahomedán sereg lehet képes a nyugati keresztyén államok hadseregeivel szembeszállani. E meggyőződéstől vezéreltetve, Szelim szultán mindenek előtt egy rendes, a hadtudomány legújabb vívmányainak megfelelőleg begyakorolt hadsereg teremtését tűzte ki feladatául. Csakhamar át kellett látnia azonban, hogy e törekvésében a janicsárok kiváltságos testületének részéről a legnagyobb ellenszegülésre fog találni, a mely ellenszegülés megghiusíthatná minden igyekezetét. Nem remélhetvén a janicsárokat tervének megnyerhetni, minden áron menekülni óhajtott tőlök. Ha Szelimnek elég bátorsága lett volna oly eszközöket alkalmazni, a melyeket néhány évtizeddel később utódja, II. Mahmud, használt, kétségkívül sikerült volna megtörnie a janicsárok ellenállását s vagy harmincz évvel előbb életbe léptetni a rendes hadsereg intézményét, a mi által Törökország sorsa más fordulatot vehetett volna. Szelim szultán azonban nem mert oly erélyes eszközökhöz nyúlni. Lassanként és csak részletesen iparkodott szabadulni az alkalmatlan janicsároktól. Erre most jó alkalom kínálkozott a belgrádi pasalik átvételekor a török hatóságok által. A Szerbiában megtelepedett janicsárok, mint már említettük, különben is sok gondot okoztak a portának zsarolásaik és rakonzátlankodásaik által. A szultán tehát rendeletet adott az ujonnan kinevezett belgrádi vezirnek, Ebu Bekir pasának, ki egyszersmind a váraknak az osztrákoktól való átvételével bízott volt meg, hogy a szerbiai janicsárokat kényszerítse a pasalik elhagyására. A szultán valószínűleg azt remélette, hogy ha eddigi birtokaiktól és előjogaiktól meg-

fosztja őket, máshol nem fognak menhelyet találni s okvetlenül elpusztulnak. E mellett ez intézkedés egyszersmind alkalmat nyújtott a keresztyén rája bizalmát és jó indulatát megnyerni, minthogy, mint láttuk, a szerbek semmitől sem rettegettek annyira, mint a janicsárok uralmának megújultától. És valóban, alig hogy Bekir pasa a szerb határra, Nisbe, érkezett, a szerb knézek és kmétek nagy számmal jelentek meg előtte, kérve és esdekelve, hogy ne engedje meg a janicsároknak, hogy a pasalikba visszatérhessenek. Bekir pasa, mintegy a hozzá intézett kérelmeknek engedve, megígérte a nép előjáróinak, hogy a gyűlölt janicsárokat elfogja távolítani hazájokból. Hogy azonban e czélt elérhesse, cselhez kellett folyamodnia, különben oly ellenszegülést támasztott volna maga ellen, a mely könnyen életébe kerülhetett volna. Az osztrák csapatok nem az egész Szerbiát szállották volt meg a háború folyama alatt. Főntebb volt alkalmunk említeni, hogy néhány vár és kerület, különösen a déli tájakon, a törökök birtokában maradt. Itt vonták meg magokat a szpahik és janicsárok, kik Szerbia többi részeiből kiszorítottak. A félnkebb és békésebb szpahik nem is merték jelenlegi lakásaikat elhagyni, a janicsárok ellenben mindjárt az' ellenségeskedések megszűntével s kivált a békekötés után, még mielőtt az átvételre kiszemelt török biztosok megjelentek volna, visszatértek a pasalikba s elfoglalták elhagyott birtokaikat. Nem lett volna tehát tanácsos, a már ismét megszilárdult janicsárokat egyszerűen kiutasítani. Egyedül az elrettentés hathatott rájuk és Bekir pasa épen ezen eszközhöz nyúlt.

A háború előtt bizonyos Ahmet volt a janicsárok feje. E bátor, sőt vakmerő, de kegyetlen s vágyaiban határt s akadályt nem ismerő aga, a kit merészségeért közönségesen Deli-Ahmetnek neveztek, már 1788 előtt nagy tekintélyre vergődött s rettegésben tartott keresztyént és mahomedánt. Önkénykedése minden képzetet túlhaladott. Egy ízben megölette a mahomedán Ali-Zajmovics Mehmed béget, és vele együtt még tizennégy más szpahit a nélkül, hogy e tetteért akár a vezir, akár a többi szpahik feleletre merték volna vonni őt. Nem is lehetett ez máskép, mert Deli-Ahmet mindenütt csak ezer, jól fizetett és így hűséges zsoldos kíséretében jelent meg. A háború kitörtkor a porta nem gondolhatott többé a hatalmas aga megfenyítésére, sőt örömmel fogadta őt, midőn szolgálatait a szultánnak felajánlá. Deli-Ahmet két lófarkú pasává neveztetett

ki s reá bízott Tyuprija védelme, melyet valószínűleg csak Mihajloviics önkénteseinek közeledtére hagyott el. Bekir pasa csakhamar belátta, hogy ha sikerülne e rettegett főnököt hatalmába keríteni és ártalmatlanná tenni, könnyen elbánhatna a janicsárokkal, a kik megfosztatván fejüktől, nem lennének többé képesek tervszerű erőteljes ellenállásra. E végre maga elibe idézte Nisbe a szomszédos kerületekből mindazon szpahikat, kik Szerbiában falvakat bírtak s ezentúl is a szultán hű szolgálói óhajtottak maradni. Meghívta egyszersmind Deli-Ahmetet is. Ez utóbbi semmi rosszat sem gyanítva, nem késett megjelenni a vezir előtt, régi szokásához képest nagyszámú kísérettel. Bekir pasa látva ezt, nem mert azonnal titkos tervének kiviteléhez fogni, hanem hogy még inkább megnyerje a hatalmas aga bizalmát, a legszívesebben fogadta őt. Deli-Ahmet már most teljes biztosságban érezvén magát, költséges kíséretének nagy részét elbocsátotta. Bekir erre magához hivatá Deli-Ahmetet, s midőn ez utóbbi a lépcsőn felment, az ott elrejtett szolgálók lelőtték őt, fejét utóbb, az akkori szokás szerint, levágván. A pasa most már az összegyűlt szpahik és knézek előtt felolvasta a szultáni fermant, mely bűnbocsánatot hirdetett a békekötés értelmében mindazon keresztyén alattvalóknak, kik a háborúban a török seregek ellen harczoltak s egyszersmind szigorúan megtiltotta a janicsároknak a belgrádi pasalikba visszatérni és ott megtelepedni. Megkönnyebbült szívvel tértek vissza a knézek kerületeikbe és a spahik, kik nem kevésbé rettegték a janicsárokat mint a keresztyén rája, birtokaikba. A janicsárok pedig értesülvén a pasa által felolvasott ferman tartalmáról és főnökük meggyilkoltatásáról, megfélemlettek s részint Boszniában, részint Albániában kerestek menedéket ottani társaiknál; némelyek meg nem költöztek el ugyan, de megvonván magokat, a legbékésebb és szerényebb magaviselet által iparkodtak jelenlétüket eltitkolni.

Bekir pasa bevégezvén feladatát Nisben, tovább folytatta útját a Morava völgyében, s miután átvette a várakat az osztrák parancsnokoktól, Belgrádon telepedett meg, mint a pasalikot kormányzó vezirek székhelyén. Az új vezir híven igyekezett teljesíteni a béke föltételeit és mindent elkövetett, hogy a megállapított bűnbocsánat értelmében a szerbeknek bántódásuk ne legyen. Kormányzóságának ideje alatt nem is volt a keresztyén rájának különös panaszra oka.

Csak lassan szervezkedtek a törökök a visszanyert tartományban, s elmúlt egy év, mielőtt újlag berendezettek a mahomedán hatóságok. Nem volt akkor Szerbiában se egy kádi, se egy muszelim. A míg ez utóbbiak ismét elfoglalták állomásaikat, a nép önmagát kormányozá a knézek és a kmétek által. És e részben Bekir pasa nem is gördített akadályokat a szerbek útjába, sőt megengedte, hogy olyanok is választassanak knézekül, kik a háború alatt a szerb önkéntesek sorában harczoltak. Így lett Nenádovics Aleksza ismét knézzé a váljevói nahiában, Grbovics Miklós a Kolubara túlsó partján s mások más vidékeken. Midőn aztán végre kádik és muszelimek neveztetek ki a városokba, a kettős, tudniillik a mahomedán és keresztyén igazságszolgáltatás és közigazgatás szépen megfér egymás mellett. Azok, kik a szerbek közül az utolsó három év alatt többször megfordultak az osztrák határőrvidéken, s ott hosszasabban időztek is — mint például Nenádovics Aleksza — most hazájukban igyekeztek érvényesíteni azt, a mit a határőrvidéki községekben, azok szervezetét s a közigazgatást illetőleg, előnyöst és hasznavehetőt láttak és tanultak. És ha a viszonyok különbsége miatt, nem is lehetett a túlparti intézményeket egész terjedelmökben meghonosítani a belgrádi pasalik kerületeiben, de mégis azoknak befolyása alatt, mindenütt nagyobb rendet s a régi szokásjog helyesebb alkalmazását látjuk életbe lépni. Nenádovics itt is jó példával ment elő s rövid idő mulva nem csak saját kerületében helyreállította a háború kitörése előtt gyakorolt tekintélyét, hanem még a szomszéd kerületek bizalmát is annyira megnyerte, hogy azok olykor őt kérték fel knézet jelölni ki számokra.

Törökországban már akkor is gyorsan váltakoztak a különböző tartományok kormányzói, s így Bekir pasát is két év mulva Sasin pasa váltotta fel. Ez utóbbi barátja volt a janicsároknak s ezért eltúrte, hogy azok lassanként visszazárlingózzanak a tartományba, a szultán határozott rendeletének ellenére s a keresztyén rája nem csekély rémületére. Az 1793-ik november elején, midőn a knézek elhozták a porezt Belgrádra, megkísérték könyörgéseikkel a vezirt rábirni, hogy akadályozná meg a janicsárok betolakodását a pasalikba. Sasin pasa azonban azt válaszolá, hogy a szultán megkegyelmezett a janicsároknak, visszaadván nekik régi előjogaikat, s ezért ő is azt tanácsolja a knézeknek, hogy menjenek békével haza, intsek a népet engedelmességre s teljesítsék az agák akaratát. Belgrád

ostroma következtében sok javítás vált szükségessé a vár kaszárnyáin s egyéb középületeken. Ez építkezéseket bizonyos Hadzsi-Musztafa vezette. Nenádovics Aleksza, ki nagy mennyiségű építkezési anyagot fuvarozott volt a várba, szoros viszonyban állott az említett Hadzsi-Musztafával, s ismervén szelid, igazságos jellemét, elpanaszolta a nép baját s a veszedelmet, mely a pasától nyert felelet következtében az összes ráját fenyegette. Hadzsi-Musztafa azt a tanácsot adta Alekszának, hogy készíttessen folyamodást a szultánhoz, elmondván abban mindazt, a mit Sasin pasa a nép nagy kárára a janicsárok érdekében tesz, s irassa azt alá minél több knézzel és kmettel, igérvén, hogy ő majd eljuttatja e folyamodást Konstantinápolyba. Hadzsi-Musztafa erősen biztatta Alekszát, hogy a válasz nem sokáig fog késni, s ezért fel is szólította ez utóbbit, hogy többi knéztársaival várja be azt Belgrádon. Sasin pasának, ki természetesen semmit sem tudott az ellene szőtt cselszövényről, nem tetszett, hogy a knézek mind csak késtek az elutazással s ezért meghagyta nekik, hogy mielőbb széledjenek el kerületeikbe. Aleksza azzal igazolta maradását, hogy még nem végezte be számadásait a fuvarozott építkezési anyagot illetőleg Hadzsi-Musztafával, a többiek azonban, nem bírván ily jó menséggel, elrejtöztek, részint a városban, részint a környéken. Szelim szultán, ki épen akkor a rendes hadsereg teremtésével foglalkozott, nem örömet látta a janicsárok elhatalmaskodását s így szívesen és gyorsan teljesíté a knézeknek kétségkívül Hadzsi-Musztafa által is pártolt kérelmét. És valóban pár hétre a folyamodás elküldése után, megérkezett Konstantinápolyból az új ferman, a mely által Hadzsi-Musztafa neveztetett ki a pasalik kormányzójává, Sasin pasa helyébe. Mondják, hogy a tatár ¹⁾, ki a fermant hozta, midőn Belgrádra belovagolt, folyvást hangosan így kiáltott: Maazul Sasin pasa, maazul! Haszil Hadzsi-Musztafa pasa haszil! haszil! ²⁾ Az új pasa kinevezési fermánján kívül ugyanazon időben még egy szultáni hatti-serif is érkezett Belgrádra, mely a rája által teljesítendő adózásra nézve tartalmazott némi intézkedéseket, megszabván azon összegeket, melyeket a keresztyének ezentúl, a különféle adók czimén, fizetendőek voltak. E hatti-serif sze-

¹⁾ Tatároknak nevezik Törökországban a posta-futárokat.

²⁾ Körülbelül annyit tesz, hogy Sasin pasa letétetett s helyette Hadzsi-Musztafa lett pasává.

rint, mely az 1793-ik év végéről kelt, a házas férfiak vagyis az adófizetők száma egész Szerbiában 20,000-ben, a porez összege pedig fejenként húsz piaszterben állapított meg. A knézek e reájok nézve nevezetes okiratot a Belgrádon székelő görög nem-egyesült metropolitának, Metódnak, mint a szerb egyház fejének, adták át megörzés végett.

Hadzsi-Musztafa pasa, ki az 1794. év elején lépett új hivatalába, még nagyobb ellensége volt a janicsároknak mint Bekir pasa. Alig hogy kissé megszilárdult új állásában, azonnal hozzá fogott a Sasin pasa alatt ismét némi hatalomra vergődött janicsárok megfélemezéséhez. Ez utóbbiak között bizonyos Kara-Izmail birt akkortájt a legnagyobb tekintélyvel, a ki minden áron janicsár-agává óhajtott volna lenni a belgrádi pasalikban. Musztafa követve Bekir példáját és a török birodalomban akkor általánosan uralkodó szokást, erőszakot alkalmazott s orozva meggyikoltatá Kara-Izmailt. A néhány hónap előtt a tartományba betolakodott janicsárok rémülve hagyták el azt ismét, de boszút forralva úgy Musztafa pasa, mint a szerbek ellen. A kiköltözködő janicsárok Viddinben kerestek menedéket, a hová gyültek nem sokára azon társaik közül is sokan, kik pár év előtt Boszniába és Albániába széledtek el s azóta ott is maradtak. Paszvan-oglu, Viddin úra, ki már ekkor kitűzte volt a lázadás zászlaját a szultán ellen, szívesen fogadta e menekülteket, segélyökkel reménylven Szerbiát is meghódíthatni. A míg Viddinben ily vészteljes tervek voltak készülöben a belgrádi pasalik ellen, az alatt a szelid lelkületű, igazság-szerető Hadzsi-Musztafa pasa kineveztetésével egy szebb kor virradt fel a sokat zaklatott tartományra. A knézek ismervén őt, örömmel siettek üdvözlétére, s általa a legszívélyesebben fogadtatván, azon biztatással bocsáttattak el, hogy örködjenek a nép felett, akadályozzanak meg minden zsarolást, különben pedig forduljanak mindenkor bizalommal hozzá s benne védőre fognak találni. És ez nem volt pusztá szólásforma, Musztafa pasa meg is tartotta a mit ígért. A tartomány kormányzatát teljesen a knézekre bizta, a kiket mindenkor a legszívesebb bánásmódban részesített. Midőn a knézek előtte megjelentek, csak rövid ideig hagyta őket állani, hogy így a török szokásnak eleget tegyen, aztán leültette őket, kávé-t adott nekik s a legnyájasabban beszélgetett velök, meghallgatván panaszait és segítve, a hol csak lehetett. Nagy gondja volt arra is, hogy a török hatóságok ne zsarolják a népet s tiszteletben tartsák

annak előljáróit. A váljevói muszelim, bizonyos Haszan-aga Szrebrniczából (Boszniából), nem tudván a dolgok ez új rendjéhez alkalmazkodni, a megszokott módon kezdte zsarolni a keresztyéneket. Nenádovics Aleksza, azon kerület knéze, nem tűrte ezt s e felett összeveszett a muszelimmal. Ez utóbbi meg-boszúlandó magát Alekszán, megvesztegetett négy törököt, hogy öljék meg a knézt. Midőn egy ízben Aleksza szolgájával Váljevóba jött, a négy orgyilkos egy erdő szélén lesből puska-lövésekkel meg is támadta őket. Alekszát elhibázták, de szol-gája halva maradt ott. Hadzsi-Musztafa pasa megtudván, hogy e merénylet Haszan agától származott, azonnal kiküldte egyik hivatalnokát Váljevóba, hogy kísérné a bűnöst Belgrádra. Megijedt erre Haszan aga s Aleksza nagylelkűségéhez folya-modott, a ki aztán titokban segédkezet is nyújtott neki, hogy Boszniába menekülhessen a bizonyos büntetés elől. Ily tények csak növelték Musztafa pasa népszerűségét, a ki különben nem csak igazságos volt a keresztyének iránt, hanem még anyagi és szellemi szükségleteikről is gondoskodott. Szabad kereskedést engedett az egész tartományban s a szegény rája akadály nélkül adhatta el terményeit s vásárolhatott be ott, a hol legelőnyösebbnek vélte. Nem ellenezte a templomok és kolostorok építését és kijavítását sem; csak minden új építke-zés előtt 500 piasztert kellett fizetni az engedélyért. Kormány-zása alatt épült Krivaja kolostor a sabaczi nahiában, talán az egyetlen századok óta. Hadzsi-Musztafa birta is teljes mérték-ben a szerbek bizalmát és ragaszkodását s a hálás nép szerbszka majka (szerb anya) névvel tisztelte meg őt. Nem sokára a Vid-din felől fenyegető veszély még szorosabbra fűzte a jó viszonyt, mely a vezir s a keresztyén rája között létezett.

Az ozman birodalom bel- és külerejének hanyatlásával, a központi kormányzat tehetetlenségének napról napra való növekedtével a kötelékek, melyek a fővárostól távolabb eső tartományok kormányzóit még a portához csatolták, mind-inkább meglazultak. A kormány, a hadsereg harcziás szellemé-nek elenyészte és a kincstár folytonos üressége következtében, nem bírt többé semmi eszközzel, hogy fennsőségét kellően gyakorolhatta volna a nagy kiterjedésű birodalom távolabb részeiben. Minden vezir korlátlan úr volt saját vilajetjében s majdnem tetszésétől függött a portának engedelmeskedni vagy a hűséget megtagadni. Tágas tér nyílt ily körülmények között az egyéni nagyravágyás előtt, s hogy a török birodalom, a ha-

talmas kormányzók önállóságra czélzó törekvései mellett, már akkor nem bomlott fel több kisebb független államra, azt talán egyedül azon körülménynek lehet tulajdonítani, hogy az ily nagyratörő vezirek vagy pasák a porta irányában ugyan lázadók, de egyszersmind jó mahomedánok is voltak. E hatalmas oligarchák, hogy úgy fejezzük ki magunkat, tartományaikban iparkodtak ugyan a porta fennhatóságát tényleg megsemmisíteni és saját uralmokat nem csak megszilárdítani, hanem még a szomszéd tartományokra is kiterjeszteni; elvben azonban óvakodtak a birodalom egységét megtámadni, mintegy öntudatlanul érezvén, hogy a birodalomtól elszakadhatnak ugyan, de aztán nem lesznek képesek aránylag mindig csak csekély terjedelmű birtokaikat a szomszédos keresztyén államok támadásai ellen megvédeni. A legmerészebbek titkos vágyai a szultánok trónjáig terjedtek, de mindég csak azon feltétel alatt, hogy azon mahomedán birodalom uraivá lehessenek, mely felett eddig Ozman utódai uralkodtak. Noha tehát az ily lázadó vezirek névleg mindenkor elismerték a szultán fennhatóságát, sőt rendszeren a szultán nevében mint a „szultán hű rabszolgái“ ragadtak fegyvert annak „gonosz tanácsadói“ ellen, e függetlenségi törekvések mindamelllett nagy veszélylyel fenyegették a birodalmat. Mert ha sikerül vala a nagyravágyó kormányzóknak, ha nem is névleg, de tetteleg önálló államocskákat alkotni, a birodalom egysége és ellenállási képessége végkép lerontatván, csakhamar bekövetkezett volna a birodalom teljes szétmállása is. Érezték ezt Konstantinápolyban s ezért részint fegyverrel, részint ármánnyal s látszólag nagylelkű engedékenységgel igyekeztek a török államférfiak az oly annyira alkalmatlan lázadókat ártalmatlanná tenni. A porta törekvései azonban e részben nagy nehézségekbe ütköztek, mert a mint egy nagyravágyó pasa kitűzte a lázadás zászlaját, azonnal ezrével özönlöttek hozzá a harczedzett martalóczok. Mióta meglazult a fegyelem a török hadseregben, a háborúk befejezte után elbocsátott csapatok nem tértek vissza tüzhelyeikhez, hanem kisebb-nagyobb csoportokká alakulván, rabolva kalandozták be a tartományokat, vagy pedig valamely hatalmas pasa zsoldjába szegődtek, ki a porta ellen felkelési terveket forralt. Különösen a XVIII-ik század utolsó tizedében, az osztrák-orosz-török háború után, oly nagy mértékben elszaporodtak e martalócz csapatok, főképp Bulgáriában és Rumeliben, hogy végre egész hadseregeket képeztek, melyek nem egyszer

győzelmes harcokat vívtak a szultán által ellenök küldött pasákkal s olykor Drinápolyt, sőt még Konstantinápoly külvárosait is fenyegették. Majd ismét szétoszlottak s kisebb, néhány száz főt számláló csapatokban járták be mindazon tájakat, a hol gazdag zsákmányra véltek szert tehetni, megtámadván s feldúlván még nagyobb városokat is. Többnyire török és albán elbocsátott katonákból állottak e martalócz csapatok, melyek közönségesen krdzsal név alatt lettek ismeretesekké (talán Krdzse vagy Kirza várostól nyervén ez elnevezést), de felvettek soraik közé más nyelvű és vallású kalandorokat is. Minden esapatnak külön főnöke volt. A sok közül itt csak egy ily krdzsal-főnököt említünk meg, Gusancz-Alit, ki, mint nem sokára látni fogjuk, nem jelentéktelen szerepet játszott Szerbia történetében. A krdzsálok nagy száma és készségük, minden ügynek szolgálni zsoldért és zsákmány fejében, igen megkönnyíté a hatalmassá lett pasák lázadását a központi kormány ellen. Két ily nagyravágyó nevéől visszhangzott ez időben az egész birodalom. Az egyik janinai Ali pasa, a másik a viddini Paszvan-oglu. Amannak cselekvési köre távol esett Szerbiától s így nem gyakorolhatott közvetlen befolyást az események fejlődésére a belgrádi pasalikban, Paszvan-oglu azonban tényleg beavatkozott a szerb viszonyokba s ezért bennünket az ő sorsa érdekel kiválólag.

Ozman Paszvan-oglu egy előkelő, egykor keresztyén, utóbb a mahomedán hitre áttért bosnyák családból származott. Nagyatya kitünt mint csapatvezér a háborúkban, mint rablófőnök a békében. Végre azonban ellenségei kézrekerítették őt s ekkor nyársra húzatott. Ennek fia Omár, Ozman Paszvan-oglu atyja, egy önkéntes csapattal vett részt a porta harczaiban Ausztria ellen a XVIII-ik század első évtizedeiben, s e jó szolgálatai jutalmául Bursza és Kirza falvakat kapta hűbérül Viddin közelében. Itt aztán mind nagyobb hatalomra iparkodott szert tenni, a mi annyira felizgatá a viddini vezir, Melek pasa féltékenységét, hogy egy ízben orgyilkos által kísértette meg tőle szabadulni. A merénylet nem sikerült s Omar napról napra fennhéjázóbban viselte magát s most már a Konstantinápolyból jött parancsnak sem engedelmeskedett, mely szerint Viddint el kellett volna hagynia. Sőt elég merész volt, saját palotájában elsánczolni magát s fegyveresen ellenállni a pasa csapatainak. Végre azonban palotája felgyújtatván, fiával együtt futásban keresett menedéket, de elfogatott és azonnal

ki is végeztetett. Fia, Ozman Paszvan-oglu, megmenekült s egy albán törzsnél vonta meg magát. Itt egy ideig a vad albánok rabló kalandjaiban vett részt, majd pedig az ipeki pasa szolgálatába állott. Később 1787- és 1788-ban az osztrák-orosz-török háború kitörtkor egy szabad csapatot toborzott s részt vett az Oláhországban kifejlődött harezokban. Már ekkor kitűnt vakmerő bátorsága által. Egy ízben Temesvárig, máskor meg Szebenig nyomult elő csapatával. A háború után a porta megkegyelmezett, sőt 1792-ben atyái birtokai egy részét is visszaadta neki. Paszvan-oglu-t a portától nyert jutalom nem elégíthette ki. Nagyravágyása sokkal magasabbra tört. Viddint hatalmába keríteni, aztán uralmát a szomszéd tartományokra kiterjeszteni s végre a szultánok trónjára lépni, volt a cél, mely Paszvan-oglu leghőbb vágyainak összeségét képezte. E tervek megvalósításához mindenekelőtt elszánt, megbízható seregre kellett szert tennie. A török birodalom akkori viszonyai között oly vakmerő főnökök, mint Paszvan-oglu, nem volt ez nehéz feladat. Első felhívására minden oldalról nagy számmal sereglettek táborába a szerte kalandozó krdzsálok, a kiknek hűségére feltétlenül számíthatott, mert szabad zsákmányolást engedett nekik. E csapatok segítségével csakhamar hatalmába kerítette Viddint és környékét s első gondja volt, a várost minden megtámadás és ostrom ellen lehetőleg megerősíteni. Megszilárdítván ekként uralmát Viddinben, a szultánnak fizetett adókat az egész tartományban hivatalnokai által saját kincstárának javára szedette be, s nyíltan kijelenté, hogy mint a szultán hű alattvalója kénytelen a Konstantinápolyban tervezett újítások ellen fegyverrel kezében fellépni. Serege ekkor már 80,000 főre szaporodott. E harczedzett csapatokkal aztán bekalandozta Bulgáriát és Rumelit, hatalmába kerítette Nikápolyt, Sistovot, Nist, Sofiát s benyomult több ízben Oláhországba is, pusztítva és rabolva, vas kézzel igyekezett az elfoglalt helységeket és vidékeket saját fennhatóságának alávetni. E foglalások nem voltak ugyan állandóak, s úgy a törököknek mint az oláhoknak több ízben sikerült az elvesztett városokat visszafoglalni s Paszvan-oglu krdzsaljait szétverni; ez azonban nem akadályozta a hatalmas lázadót, hogy csakhamar ismét nagyobb erővel ne jelenjen meg a küzdtéren. E közben, mint láttuk, a szerbiai janicsárok, kik a belgrádi pasalikot elhagyni kényszerültek, Paszvan-ogluhoz menekültek, s nála a legszívesebb fogadtatásra találtak. Paszvan-oglu felvétette magát a

janicsárok ordujába, hogy így annál inkább magához fűzze őket. A menekültek híven szolgálták Paszvan-oglut harczaiban, de azért nem feledkeztek meg szerbiai birtokaikról s a kényelmes életről sem, melyet elüzetésük következtében elvesztettek. Tekintetük folyvást Szerbia felé volt irányozva s biztatásaik és nógatásaik által sikerült is Paszvan-oglut rávenniök, hogy fordítsa fegyvereit a belgrádi pasalik ellen, melyet az ő segítségével könnyen hatalmába keríthet. Az 1797-ik évben indítá meg Paszvan-oglu első hadjáratát Szerbia ellen.

Hadzsi-Musztafa pasa, kinek nem volt oka a keresztyén rájától tartani, csak csekély számú zsoldos csapatokkal vette körül magát. Most tehát, Paszvan-oglu támadásai szándékának hírére, gyorsan sereget kellett gyűjtenie. Krdzsal-csapatok ajánlkoztak is a pasa szolgálatába lépni, de természetesen csak nagy fizetés mellett. Musztafának azonban, nem zsarolván a népet, pénztára üres volt, s így nem maradt egyéb teendője, mint felemelni a porezt. A nép csak nehezen bírta fizetni a megszaporodott adót, ezért a knézek összejöttek a különböző nahiákból s elhatározták, hogy Belgrádra mennek, előkérlik a metropolitától az 1793-iki hatti-serifet, a melyben az adó mennyisége egyszer-mindenkorra meg volt állapítva, s felmutatván azt a vezirnek, igyekezni fognak őt rábírní, hogy ahoz képest vesse ki az adót ezentúl is. Musztafa pasa szokása szerint szívesen fogadta a knézeket, leültette őket s hosszasan beszélgetett velök, de azok ez alkalommal nem mertek szólni a hatti-serifről, s miután a pasa sem kérdezte tőlök jövetelök okát, a nélkül, hogy valamit végeztek volna, ismét eltávoztak. Ezután Metódot, a metropolitát keresték fel, elmondván, hogy mi járatban vannak s kérvén, hogy adná át nekik az általa örözt hatti-serifet, hogy azt a pasának megmutathassák s így az adó leszállítására bírassák. Az örmény eredetű Metód, ki, valamint akkori időben a püspökök nagy része, inkább a törökökhöz, mint saját híveihez szítt, másnapra biztatta a knézeket, a közben pedig sietett a vezirt a knézek szándékáról értesíteni. Másnap a knézek ismét megjelentek a metropolitánál, ki azzal a tanácsal bocsátotta el őket, hogy menjenek még egyszer Musztafa pasához, igérvén, hogy ha onnét visszatérnek, kiadja nekik a kívánt hatti-serifet. A knézek tehát ismét a pasa palotájában gyűltek össze. Most azonban sokáig kellett várakozniök, s midön végre bebocsáttattak s a szokásos üdvözetet, tudniillik a pasa ruhaszegélyének megcsókolását teljesi-

tették, sorba állottak a vezir előtt, várva, hogy ez utóbbi megszólítsa őket. Musztafa pasa azonban, két egész óráig hallgata-
 gon ült divánján, a legnagyobb nyugalommal szíván nargilejét
 s egyszer sem tekintve a knézekre. A hosszas állásban kifáradt
 knézek már türelmetlenkedni kezdtek, nem győzvéen eléggé
 csodálkozni a különben oly jó indulatú és barátságos pasa
 megváltozott magaviseletén, midőn Musztafa egyszerre csak
 hozzájuk fordulva így szólott: „No, knézek, hát miért nem
 mondjátok, hogy mit kívántok tőlem?“ Nenádovics Aleksza
 beszélni akart, a pasa azonban közbeavágván, így folytatá:
 „tudom jól, hogy miért jöttetek. Azt óhajtjátok, hogy ne sze-
 dessek több adót, mint a mennyi a hatti-serifben meg van ha-
 tározva. Én is ezt óhajtom. Hiszen jól tudjátok, hogy én a
 szultán parancsa szerint, csak azért szedek tőletek adót, hogy
 benneteket minden bajtól megvédhesselek s hogy csak azért
 tartok fegyveres csapatokat, hogy benneteket a janicsároktól
 megoltalmazhassalak. Ezért kellett most is seregeim számát
 növelni. Ha azonban ti másként akarjátok, én nem bánom,
 nekem nem nagy fáradságomba kerül a viddini vezirrel, Pasz-
 van-ogluval, megbékélni, s ez esetben majd visszavonulok a
 várba, seregem nagy részét elbocsátom s egy aszperrel ¹⁾ sem
 fogok tőletek több adót követelni, mint a mennyit a hatti-serif
 rendel; hanem aztán ne csodálkozzatok, ha visszatérnek a jani-
 csár agák, magatok akartátok így.“ A pasa szavai mély be-
 nyomást gyakoroltak a knézekre. Belátták, hogy Musztafának
 igaza van; már pedig a szerbek bármit inkább hajlandók vol-
 tak eltűrni, csak nem a janicsárok garázdálkodásának meg-
 ujulását. Más részről azonban tudták azt is, hogy a nép való-
 ban nem képes több adót fizetni és ezért csak azt kérték a pa-
 sától, engedné meg, hogy még egyszer tanácskozhassanak egy-
 más között; a mire a pasa szívesen rá is állott. A knézek még
 az nap este összegyűltek Aleksza szállásán s elkezdtek tanács-
 kozni, hogy mitevők legyenek most, mert abban mindnyájan
 egyetértettek, hogy a janicsárok visszatértét minden áron meg-
 kellene akadályozni, meg lévén győződve, hogy az agáknak
 majd még sokkal többet kell fizetniök, mint a mennyit a vezir
 követel tőlök. Végre Nenádovics Aleksza azzal a javaslattal
 állott elő, hogy jelentsék ki Musztafa pasának, hogy több adót
 ugyan nem képesek adni, de készek sereget gyűjteni saját

¹⁾ Igen kicsiny török pénz.

költségökön a nép között, melynek segítségével a vezir visszaverheti a viddiniek támadását; igérvén, hogy ha ez sikerül, ismét elszélednek falvaikba. E javaslatot az egész gyülekezet egyhangúlag s lelkesedéssel elfogadta. Másnap aztán ismét valamennyien megjelentek a vezir előtt s Aleksza előadta a tegnapi tanácskozás eredményét. Musztafa nagy örömmel fogadta a knézek elhatározását. „Nos, knézek, akarjátok-e ezt mindnyájan?” kérdezte aztán tőlök. „Akarjuk, feleltek azok egyhangúlag, éjjel-nappal szolgálatodra állunk s igérjük, hogy mihelyt parancsolod s a hová csak rendeled, annyi fegyveres népet fogunk segítségedre vezetni, a mennyit itt veled együtt megállapítunk.” Földerült Musztafa arca ez ünnepélyes ígélet hallatára s visszanyerte előbbi barátságos modorát is. Leültette a knézeket s kávékat adott, miként az előbbi időkben szokása volt. Azután pedig egy irnokot hívatott elő, a ki a knézek bemondása szerint feljegyezte, hogy minden náhia hány embert képes állítani. Így a váljevói 1800, a belgrádi 750, a többiek kiterjedésök s a lakosság számához képest többkevesebb harczost vállalkoztak a pasa segítségére küldeni. Miután még Musztafa pasa figyelmeztette a knézeket, hogy embereik jól felfegyverkezve és minden szükséglettel felszerelve jelenjenek meg, fejvesztés terhe alatt felelősekké tévén őket, ha elmaradnának, a legbarátságosabban vált meg tőlök. A knézek hálálkodások között vettek búcsút a vezirtől, örülve, hogy Musztafa pasa nem fordítá el tőlök régi jóindulatát, mint ezt egy perczig hitték volt.

A knézek távozta után Musztafa az egész tartományban kihirdetteté, hogy minden szerb férfi készítse elő fegyvereit, a kinek pedig nem volna, az inkább adjon el egy tehenet s annak az árán vegyen puskát, pisztolyokat és handzsárt, a vonakodók ötven botütéssel talpukra fenyítettvén meg. A knézek pedig haza érkezvén, azonnal elrendelték, hogy annyi legény, a mennyit a pasának ígértek, minden kerületben készen legyen az első felszólításra táborba szállani.

Ez alatt a Viddin felől közelgő sereg átlépte a belgrádi pasalik határát, s két részre oszolva Porszarevác és Tyuprija felé nyomult előre. Az utóbbi csapat bizonyos Toszun-aga vezérlete alatt állott s csakhamar hatalmába is kerítette Tyupriát. A másik csapat ellen Musztafa saját zsoldosait s a keleti kerületekből gyűjtött szerb segédhadat küldé. A törököket Musztafa pasa fia, Dervis bég és Balota aga vezérelték, a szerbek

főparancsnoka pedig a bátor és elszánt Arambasics Sztanko, egy híressé vált hajdú fia volt. A szerbek között harczolt akkor Karagyorgye is. A Viddin felől közelgő sereg már elfoglalta Kladvót, s Porecset és Pozsareváczt is fenyegette. Több apró csatározás után nagyobb ütközetre került a dolog Pozsarevác körül. A viddiniek győztek s most gyorsan előre nyomulván, egész Belgrádig hatoltak s a várost is hatalmukba ejtették. Musztafa a várba vonult vissza és ott elzárkozott. Ezalatt Nenádovics Aleksza, Bircsanin és Grbovics knéz társaival, tetemes sereget gyűjtött a nyugoti kerületekben s már a Belgrádtól néhány órányira, nem messze a Szávától, fekvő Grabovacz kolostornál táborozott, midőn híret vette, hogy a viddiniek elfoglalták Belgrád városát. Nem lehetvén az ellenség miatt szárazon közeledni Belgrádhhoz, Aleksza és a többi knézek csapataikat csolnakokon szállították a Száván éjnek idején a vár alá, a hová Musztafa pasa azonnal be is bocsátotta őket. Rövid pihenés után a várba bejutott szerbek, s a már ott lévő szpahik és krdzsálok a kapuk mellett foglaltak állást, s azokat ugyanazon pillanatban feltárván, oly erővel rohantak több oldalról az ellenségre, hogy az kénytelen volt a várost elhagyni és visszavonulni, Bircsanin egy csapattal üldözésekre indult s valószínűleg egyesülve Arambasicsnak ezalatt ismét szervezkedett embereivel, Szendrőig üzte a megfutottakat, a hol ezek a várban vétek menedéket találhatni; de nem sokáig volt itt sem maradások. A szerbek körülvették a várat s midőn Musztafa pasa ágyúkat is küldött segítségökre, az ellenséges csapatokat a vár elhagyására kényszeríték, egész Viddinig üldöztvén azokat. Ezalatt Péter és Jakovljevics knézek szerb csapataikkal megtámadták Tyupriát, s heves harczok után legyöztvén Toszun-ágát, kiűzték őt a tartományból. A győzelmes csapatok százanként küldték az ellenség közül elesettek fejeit Belgrádra, hol azok a pasa lakása előtt karókra tűzve, hirdették a kivíott diadalt. A míg az egyesült török és szerb seregeknek sikerült ekként a viddiniek támadását visszaverni s a janicsárok esetleges győzelméből következhető veszélyt a tartományról elhárítani, Nenádovics Aleksza Belgrád őrzése végett a várban maradt embereivel. Musztafa pasa igyekezett jól tartani a szerb őrséget, bort, pálinkát osztogattatván s gondoskodván kellő elszállásolásról is. Két-három hónapon át tartották a szerbek Belgrád várát megszállva, azonban inkább ellenségekül mint szövetségesekül viselték magokat. Aleksza

fia, Máté, említi emlékirataiban, hogy a vár olyan volt, mint egy prédának átadott hely; a szerbek, a hol csak egy darab vasat vagy szöveget találtak, mind leszaggatták, még az ablakokról is, és haza küldték falvaikba. Musztafa pasának nem tetszett ugyan e gazdálkodás, de még is szó nélkül tűrte, nem akarván viszályt kezdeni szövetségeseivel. Végre, midőn az üldözésre küldött csapatok is visszatértek Viddin felől, a szerbek békésen elszéledtek kerületeikbe.

A Paszvan-oglu ellen folytatott harcok, a mellett hogy megakadályozták a gyűlölt janicsárok megtelepedését Szerbiában, nagy mértékben előmozdították a nemzeti öntudat megszilárdulását a szerbek között. Fegyverrel kezökben, ismét futni láttak magok előtt török csapatokat. Hogy most nem csak saját jólétökért, hanem a pasa érdekeiért is harczoltak, a pasa zsoldosaival együtt, nem csökkenté a jótékony hatást, melyet a hadjárat előidézett. Elnyomott népeknél minden alkalom, mely a fegyver használatát lehetővé teszi, ha mindjárt az elnyomók javára történik is az, közelébb hozza a felszabadulás óráját. Musztafa pasa küzdelme Paszvan-ogluval nem hagyta kialudni a szerbekben a még fejletlen, de itt-ott már észrevehetőleg nyilvánuló önbizalmat, melyet az osztrák-török háború teremtett volt. E körülmény nagy fontosságú volt Szerbia jövőjére. A keresztyén rája még mindig uraiúl tekinté ugyan a törököket, de oly úrakúl, kikről tapasztalásból tudta, hogy nem meggyőzhetetlenek.

Paszvan-oglu csapatai és a szövetkezett janicsárok elűzése után minden ismét visszatért a régi állapotba s a szerbek Musztafa jóindulatú, szelid kormányzata alatt, rövid ideig még élvezhették a béke és az aránylagos személy- és vagyónbiztonság jótéteményeit. E közben azonban Szelim szultán is megszokallta Paszvan-oglu garázdálkodását. Már előbb folytak volt alkudozások a porta és a hatalmas lázadó között, de nem vezettek eredményre. A porta három lófarkú pasává és főadószedővé ígérte Paszvan-oglut kinevezni, ha meghódol, a mivel ez eleinte megelégedni látszott. Csakhamar kiderült azonban, hogy egyik fél sem volt őszinte ígéreteiben s így az ellenségeskedések újra megkezdődtek. Az 1798-ik év tavaszán a szultán oly nagy sereget indított Viddin felé, hogy sokan azt hitték, hogy a porta tulajdonképen Ausztriát vagy Oroszországot szándékozik megtámadni, a lázadó megfenyítését csak ürügyül használván titkos tervei elpalástolására. A kapudan-pasa

Husszein vezérlete alatt álló seregnek azonban nem volt más rendeltetése, mint Paszvan-oglut megsemmisíteni. Husszein már április közepén körülzárta 120,000 főnyi seregével Viddint, a hová Paszvan-oglu 12,000 embert számláló őrségével vonult, lehetőleg jó védelmi karba helyezvén a várat néhány lengyel mérnök segítségével. A kapudan-pasa azonnal erélyesen megkezdé az ostromot, de hónapokon át minden eredmény nélkül. A nyár vége felé sikerült Paszvan-oglnak az ostromlók általános támadását is nagy veszteséggel visszaverni. Ez után az ostrom körülzárólkássá változott. Betegségek azonban és szökések annyira megapasztották Husszein seregét, hogy végre is visszavonulásra kellett gondolnia. Nem valószínűtlen, hogy Paszvan-oglu vesztegetési kísérletei sem maradtak hatás nélkül, s oly egyenetlenséget támasztottak az ostromló sereg vezérei között, hogy a kapudan-pasa végre is kénytelen volt Viddin bevételéről lemondani. Paszvan-oglu jól ismervén ellenségeinek szomorú helyzetét, kirontott az elvonuló sereg után s majdnem az egész podgyaszt hatalmába kerítette. Husszein is csak nagy bajjal menekült el Ruscsukba. A porta, melynek figyelmét most az egyiptomi bonyodalmak vették különösen igénybe, nem volt képes egy második sereget küldeni Paszvan-oglu ellen, ki hatalmának érzetében különben is még fenhéjzóbban kezdte magát viselni, s újra megszállott az elvesztett városok közül néhányat. Ily körülmények között a porta legtanácsosabbnak vélte, ismét alkudozásokra lépni a megtörhetetlen lázadóval s végre 1799-ben ki is nevezte három lófarkú pasává. Ez egyezkedés következtében Paszvan-oglu felhagyott a közvetlen török tartományok háborgatásával s Oláhországot szemelte ki rabló kalandjai színhelyéül. Menekülnie kellett azonban a szerbiai janicsároktól, a kik nem szüntek meg tőle visszahelyezéseket régi birtokaikba követelni. És ezért a portával folytatott alkudozásaiban megbékélésének egyik feltételéül azt kötötte ki, hogy a janicsárok szabadon visszatérhessenek a belgrádi pasalikba. Bármennyire gyűlölte is Szelim szultán a janicsárokat, kénytelen volt e feltételt elfogadni. Különben is a vakbuzgó nép Konstantinápolyban már zúgolódni kezdett a miatt, hogy igazhivő mahomedánok birtokaiktól megfosztva, a rájának voltak kénytelenek azokat átengedni s hogy ez utóbbi még fegyverre is szólított amazok ellen, a szultánnak egy helytartója által. A mufti is nyilatkozott, törvénytelennek állítván igazhivő mahomedánok elüze-

tését birtokaikból. A szultánnak nem lehetett haboznia a konstantinápolyi csöcselék fenyegető magatartásával szemben, és így végre rendeletet küldött Hadzsi-Musztafa pasának, hogy fogadja be a tartományba a janicsárokat. Musztafa pasa meghajolt a szultán parancsa előtt, a janicsárok pedig visszatértek Szerbiába.

A janicsárok ismervén az ellenszenvet, melylyel irántok nem csak a keresztyén rája, de a török lakosság többi része s maga a vezir is viseltetett, nem vélték tanácsosnak, azonnal megkegyelmezésök után, követelőleg lépni fel. Eleinte valóban szerényen és békésen viselték magokat, sőt még régi birtokaikat sem iparkodtak visszaszerezni. Megelégedtek alárendelt állomásokkal a vámnál és a vezir udvartartásában. Musztafa pasa nem is túrt meg semmi kihágást s minden előforduló alkalomnál nyíltan kimutatta gyűlöletét és bizalmatlanságát a janicsárok iránt. Az utóbbiak csakhamar meggyőződhettek, hogy a míg Musztafa marad a belgrádi pasalik kormányzója, nem remélhetik régi zsarolásaik újból való kezdését. A görög Rigas kivégeztetése és a sabaczi Bégo Novlyanin erélyes megfenyítése még nagyobb óvatosságra intették a janicsárokat.

A francia forradalom nem maradhatott visszhatás nélkül a görögökre sem. Az ott nyilvánuló szabadság-eszmék nem hagyták nyugodni a különben is folyvást csak hazájok függetlenségére gondoló helléneket. Midőn Napoleon egyiptomi hadjáratára készült, s egyszersmind egy nagy keleti birodalom alkotásáról álmodozott, s e terveinek kivitelére a keresztyén rája s különösen a görögök fellázítását is célba vette, ez utóbbiak megszabadítójakat vélték látni benne. Természetes, hogy ily hangulat mellett némely a szabadságért lelkesülő görögök nem maradhattak a kor rohamos eseményeinek tétlen szemlélői, s elérkezettnek hitték az időt, midőn Görögország klasszikus földje lerázhatja magáról a századok óta reá nehezülő idegen jármot. A lánglelkű Rigas Konstantin volt az első, a ki a görögök álmaít egy szabad nagy hazáról tetteleg megvalósítani törekedett. Bukarestben kezdte először terjeszteni eszméit. Oláhország akkor teljesen görög befolyás alatt állott s Rigas fáradhatlan működésének sikerült is az általa oly lelkesedéssel felkarolt ügynek csakhamar számos hívet szerezni. Innét a mozgalom kiterjedt a török birodalom mindazon tartományaira, a hol görögök laktak, s lassanként mind többen csatlakoztak a

titkos társulathoz. Úgy látszik, hogy Rigas Paszvan-ogluval is összeköttetésben állott, kinek ellenségeskedését a porta ellen saját céljaira óhajtotta kizsákmányolni. Később Bécsbe költözött, s itt az akkori francia követ, Bernadotte által is támogatva, majdnem nyilvánosan üzte a török uralom megsemmisítésére irányzott törekvéseit, a mi által csakhamar az osztrák rendőrség figyelmét is magára vonta. Az 1798-ik év tavaszán Rigas Triesztbe utazott, hogy közelebb legyen az események színhelyéhez, melyek véleménye szerint Napoleon egyiptomi hadjárata folytán bekövetkezendők voltak. Mielőtt Bécset elhagyá, néhány ládát küldött Triesztbe, telve hazafias költeményekkel és egy csomó Napoleonhoz intézett levéllel. E küldemény barátjához, Korónioszhoz volt címezve. Ez utóbbi szerencsétlenségre nem volt otthon a ládák megérkezésekor, megbízottja pedig, Ikonómus Demeter, az egész dolgot elárulta az osztrák kormányzónak. A hatóság tehát már résen állott, lesve Rigas megérkezését. Ez utóbbi a helyett, hogy elrejtőzött volna, oly feltűnően viselte magát, hogy a rendőrségnek nem nagy fáradságába került lakását kipuhatolni s öt több társával együtt elfogni. Triesztből Rigas Bécsbe szállíttatott, miután még hasztalanul kísérté meg életének véget vetni. Az osztrák kormány kezdettől fogva aggodalmas figyelemmel kísérte a francia forradalmi eszmék terjedését, ezenfelül a portával barátságos viszonyban állván, nem helyeselhetett oly törekvéseket, melyek amaz eszmék befolyása alatt egy barátságos szomszéd államban zavarokat czéloztak előidézni. Nem akarván azonban ez ügyben bírónak fellépni, Rigast és társait átadatta Hadzsi-Musztafa pasának, a belgrádi vezirnek, ki aztán kivégezteté őket, Rigast agyonlövetvén, a többieket pedig a Dunába dobattván. Nem hihető, hogy a szelid lelkületű Musztafa, kit saját keresztyén alattvalói atyjok gyanánt tiszteltek, s ki még fegyvert is adott kezökbe igazhitű mahomedánok ellen, csak azért követte el e kegyetlenséget, mert Rigas és társai felkelést terveztek a távol görög tartományokban. Hadzsi-Musztafa kétség kívül bírt tudomással Paszvan-oglu és Rigas összeköttetéséről s midőn ez utóbbit megöleté, valószínűleg csak amaz irányában óhajtotta magát biztosítani, előre látván, és nem helytelenül, hogy minden mozgalom a török birodalom bármely tartományában, mely a porta erejét gyöngíti, csak a viddini lázadó hatalmát és vakmerőségét növelné. Már pedig Musztafának legveszélyesebb ellensége Paszvan-oglu volt. Rigas kivégezte-

tése egyszermind a visszatért janicsároknak is intő például szolgálhatott, hogy mily kegyetlen tud lenni a különben jóindulatú belgrádi vezir azok iránt, kik Paszvan-ogluval szövetségben állanak. Úgy látszik, hogy a példa nem is maradt hatás nélkül, mert a janicsárok mindent elkövettek, hogy a pasa bizalmát megnyerhessék. Ez azonban, daczára színlelt szerénységöknek, nem sikerült s Musztafa nem sokára tetteleg bebizonyítá, hogy nem retten vissza a legkérlelhetetlenebb szigortól sem, midőn valamely janicsár erőszakoskodást mer elkövetni.

Midőn néhány évvel előbb, Musztafa erélyes fellépése következtében, a janicsárok kénytelenítették végkép elhagyni Szerbiát, két Boszniából származó janicsár, Bégo Novlyanin és Tyurt-oglu elrejtöztek Sabaczban s mind végig ott maradtak, csendesen megvonva magokat. Most, hogy a janicsárok szabadon visszatérhettek, Novlyanin és társa sem tartották többé szükségesnek rejtőzni, sőt azt hívék, hogy távol Belgrádtól, újra kezdhetik zsarolásaikat a nélkül, hogy Musztafa pasa haragjától kellene tartaniok. Első áldozatukúl a tamnavai kerület knézt, Lazárevics Jankót Szvileuvából szemelték ki. Egy ízben, midőn Lazárevics Sabaczba jött s a Novlyanin és Tyurt-oglu által jogtalanúl követelt adófelemelést megtagadta, ez utóbbiak fényes nappal sajátkezüleg megölték őt. A meggyilkoltnak rokona, Lukács pap, sietve megvitte ez esemény hírét Nenádovics Alekszának, ki szoros barátságban élt volt Lazárevicscsal. Aleksza azonnal levelet íratott fia Máté által Hadzsi-Musztafa pasának, a melyben elmondja, miként rejtözött el Sabaczban a két janicsár-aga s miként ölték meg a tamnavai knézt, azután pedig így folytatá: „ha mi knézek már a városok utczáin sem vagyunk biztosak a gonosztevőktől, ezt az állapotot tovább nem tűrhetjük s azért pasa, gondoskodjál más knézről a váljevói kerület számára, mert én ugyan többé nem teszem be lábomat a városba, s annál kevésbbé akarok knéz maradni, hanem idehagyom ezt az országot s elbujdosok Ausztriába, hogy legalább életemet megmentsem.* Nem sokára e levél elküldése után a vezirnek egy szolgálja érkezett Brankovinába Alekszához, azon üzenettel, hogy készítsen Palezsben szállást a sereg számára, melyet Musztafa pasa küld Belgrádtól Sabacz ellen, Lazárevics megboszulására. Aleksza azonnal Palezsbe sietett s csakhamar meg is érkezett egy 800 főnyi krdzsal csapat, két ágyúval, s gyorsan tovább folytatta útját Sabacz felé. Ez alatt Bégo Novlyanin és Tyurt-oglu megféleml-

lívén a békés törököket, hatalmukba kerítették a várat s társaikkal együtt bezárkoztak. A vezir krdzsáljai azonnal hozzá fogtak az ostromhoz. A gyenge vár nem soká állhatott ellen. Látva ezt Novlyanin és Tyurt-oglu, egy éjjelen keresztül törték a falat a Száva felé s a nyíláson át elhagyták a várat és csolnakon elmenekültek Boszniába. A vár ezután megadta magát s az elfutott janicsárok társai a krdzsálok kezeibe jutottak. Musztafa pasa parancsára 27, mások szerint 36 török fojtatott meg a sabaczi nagy téren azok közül, kik a janicsárok pártjára állottak. E gyors és erélyes megfenyítés rémülettel töltötte el a janicsárokat s most még inkább igyekeztek a vezirnek kedvében járni mint azelőtt. De a sabaczi kivégeztetéseket nem bocsátották meg Musztafa pasának, s e pillanattól fogva boszút forraltak ellene.

Az 1801. évben Paszvan-oglu ismét fenyegetni kezdé a belgrádi pasalikot. Úgy látszik azonban, hogy ez alkalommal Paszvan-oglu-nak nem volt komoly szándéka Szerbiát megtámadni, hanem valószínűleg csak a belgrádi janicsárok bujtogatására szinlelt ellenségeskedést, így remélvén azok a Musztafa megrontására szőtt terveik sikerültét. A viddini csapatok közeledtének hírére Musztafa pasa összegyűjté krdzsáljait s felszólította ismét a knézeket, hogy jelenjenek meg szinte saját fegyvereikkel. Az ekként alakult török-szerb sereg vezérletét a vezir fiára, Dervis bégre bizta, a ki azzal meg is indult Viddin felé. A janicsárok épen erre számítottak, s már előbb titokban utasították a tartomány különböző részeiben lakó társaikat, hogy egyenként és feltűnés nélkül jöjjenek Belgrádra, a hol aztán saját házaikban elrejtették őket. Musztafa pasával szemben pedig a legnagyobb készséget szinlelték Paszvan-oglu ellen harczolni, sőt midőn Dervis bég seregével kivonult, a belgrádi janicsárok szinte mind vele mentek. Pár órányira azonban a várostól, Borecs falunál, elhagyták a tábort és sietve visszatértek. A városon kívül pedig, az úgynevezett batal-dzsami közelében, szénával úgy megrakták lovaikat, hogy a lovagok egészen befüdtek s a lovak valóban csak szénát látszottak vinni. A kapuhoz érve az ör kérdésére: kik vagytok? a menet vezetője ártatlan arczczal azt válaszolá: teherszállítók. Alig hogy a kapu kinyílt, ledobták magokról a szénát, fegyvert ragadtak, s a házakban rejtőzködő társaik segélyével, kik most szinte előrohantak, az egész várost hatalmukba kerítették. Musztafa pasa a még körülötte maradt

cesekély számú őrséggel (majdnem az összes fegyveres erő Dervis béggel eltávozván) a felső várba vonult vissza. A janicsárok nem voltak képesek ostromolni a várat s így Musztafa pasa bizton remélte, hogy addig tarthatja magát, a míg fia visszatér a sereggel s kiszabadítja őt kellemetlen helyzetéből. Dervis bég a belgrádi események első hírére visszafordult seregével s a knézek is különböző oldalról a főváros felé siettek csapataikkal, segítségére a mindnyájok által szeretett Musztafa pasának. A janicsárokat most nagy veszély fenyegeté. Ha a mindenfelől közeledő török-szerb csapatok idejében megérkeznek vala, a janicsárok két tűz közé szorulnak s azt már tudták, hogy Musztafa pasa kegyelmére nem számíthatnak. Sikerült azonban a vezír krdzsaljai közül egyet megvesztegetniök s ez egy földött vízvezeteki csatornát mutatott nekik, a melyen a felső várba lehetett jutni. A janicsárok e csatornán át mászva bejutottak a várba s itt fegyvereiket a pasa lakására szegezvén, Musztafát megadásra kényszeríték. Ekkor aztán Musztafával levelet irattak Dervis bégnak, hogy a szerbeket küldje haza, ő maga pedig török csapatjaival hagyja el azonnal a pasalikot, különben atyját megölik a janicsárok. Dervis bég már Groczkáiig érkezett volt, midőn e levelet megkapta, s hogy atyja életét megmentse, engedelmeskedett. Dervis, miután parancsa következtében a szerbek széteszlottak, seregét Nis felé elvezette. A janicsárok értesülvén, hogy az egész tartományban egyetlen fegyveres csapat sem létezik már, a melytől tarthatnának, nem vélték többé szükségesnek Musztafa pasát kimélni, hanem kivégezték őt.

Szomorú idők következtek most Szerbiára. A mire régen áhítoztak, azt most teljesen elérték a janicsárok. Uraivá lettek az egész tartománynak s tetszésök szerint zsarolhatták a népet. Sokáig kellett várniök a kedvező alkalomra, most érkezett az, s az anyyi éven át visszafojtott gonosz szenvedélyek annál nagyobb erővel törtek elő. Önkény és kegyetlenség, erőszak és zsarolás váltották fel Musztafa pasa szelid kormányzatát. A janicsárok prédául látszóttak tekinteni a pasalikot, s mintha érezték volna, hogy uralmok tartós nem lehet, minden módot jónak találtak, mely ragadozó vágyaik kielégítésére vezetett. Négy janicsár-főnök: Focsics-Mehmed-aga, Kücsük-Ali, Aganli és Molla-Juszuf osztozott meg egymás között a tartomány uralmán, a tizenkét nahiából mindegyikök hármat választván ki magának. E négy főnök közül azonban egyik sem tekinté ma-

gát osztályrésze kormányzójául, hanem valóságos tulajdonosául, szabad rendelkezést igényelvén magának úgy a föld és terményei, mint a lakosság munkája és élete fölött. Nem volt titok e bitorlók előtt azon mély ellenszenv, melyet Szelim szultán a janicsárok iránt táplált s ezért, nehogy a szultánt még inkább felingereljék magok ellen, azonnal Musztafa pasa meggyilkoltatása után jelentést tettek Konstantinápolyba, hogy Musztafát csak azért ölték meg, mert hitehagyott muzulman volt, a ki inkább kedvezett a szerbeknek mint az igazhívő törököknek, s hogy önzetlenségüket még inkább bebizonyítsák, egyszersmind kérték a szultánt, küldene egy új kormányzó pasát Belgrádra. És hogy állításaik nagyobb erővel bírjanak, kényszerítették a knézeket egy feliratot intézni a szultánhoz, melyben ezek elpanaszolják, hogy Musztafa mennyire nyomta és kínoztatta a népet, hogy e miatt a rájának legalább fele már is Ausztriába menekült, a honmaradottaknak pedig nem volna mit enniök, ha a janicsár-agák nem könyörültek volna rajtuk, és nem segítettek volna őket. Szelim szultán, ki akkor birodalma többi részeiben fontosabb ügyekkel volt elfoglalva s ezért nem vélte tanácsosnak erélyesen fellépni az erőszakoskodó belgrádi janicsárok ellen, a kik különben a divánban is tudtak hatalmas pártfogókat szerezni megvesztegetéseik által, teljesíté kérelmeket s Aga-Aszan pasát küldé Szerbiába vezirül. Az új kormányzó azonban csak névleg viselte hivatalát, s ismervén a janicsárokat, csak hogy nyugodtan maradhasson, mindenben szabad kezet engedett nekik. Így történt, hogy a porta egy főtisztviselőjének szeme láttára, tehát mintegy a porta szentesítésével követhették el a janicsárok büntetlenül hallatlan garázdálkodásaikat.

Biztosítván ekként magokat az említett janicsár-főnökök a szultán közvetlen haragja ellen, gyorsan hozzá fogtak személyes uralmok megszilárdításához. Mindenek előtt ismét felvették a *dahi*¹⁾ nevet, mely már az osztrák-török háború előtt is használtatott egyes janicsárok által s e cím alatt kezdték gyakorolni hatalmokat. Úgy a szultánnak mint a pasának fizetendő adókat magoknak tulajdonították, legfeljebb csak megvesztegetésekre küldvén Konstantinápolyba a janicsárok főagájának és egyéb hivatalnokoknak nagyobb összegeket. Meg-

¹⁾ A *dahi* név eredete és értelme nem ismeretes. Talán némi rokonságban áll a barbareszk államokban használt *dey* elnevezéssel.

szüntették aztán a knézek és kmétek biráskodását, a mely Musztafa pasa idejében majdnem önálló közigazgatási rendszerre fejlődött volt. A dahik alatt is léteztek ugyan knézek, de tisztjök alig szorítkozott többre mint az adó beszédésére; a falusiak természetesen még mindig saját knézeikhez folyamodtak ügyeikben, de azt, a mi a népre nézve legfontosabb volt, a közvetítést a török hatóságok előtt többé nem gyakorolhatták. A dahik azonban nem elégedtek meg a keresztyének teljes elnyomásával, a mahomedánok fölött is korlátlan uralomra törekedtek. A kádi, ki Konstantinápolyból s a muszelim, ki a vezirtől nyerte kineveztetését, talán nem mindenkor engedelmeskedtek volna a dahik parancsainak, s ezért ez utóbbiak minden hatalmat kiragadtak e török tisztviselők kezeiből, meghagyván őket mindazonáltal legalább névleg állomásaikon. Miként Belgrádban s az egész pasalik fölött a dahik, úgy a nahiákban a kabadahik gyakorolták a hatalmat; janicsárok voltak ezek is, a dahik által az egyes városokba küldve, akaratjoknak és rendeleteiknek érvényt szerzendők. A kabadahik húsz-harmincz fegyveres kíséretében jelentek meg a kerületek fővárosaiban s aztán szubasákat küldtek a falvakba, mint alsóbb rangú tisztviselőket, majd minden helységben, sőt az utak mellett is hánokat (örházakat) építtetvén, hogy annál inkább lehetlenné tegyenek minden felkelési kísérletet. A dahik tehát csakhamar egy egészen új közigazgatási rendszert teremtettek. A főhatalmat magok gyakorolták, végrehajtókúl a kabadahikat és szubasákat alkalmazván. E szerint tényleg megsemmisítettett Szerbiában a szultán fenhatósága; a belgrádi vezir s a kádik és muszlimek a kerületekben teljes tétlenségre voltak kárhoytatva s nem csak hogy nem mertek a dahik által életbe léptetett új kormányzati rendszernek ellenszegülni, de még szerencséseeknek mondhatták magokat, ha nem üzettek el végkép a tartományból. Az összes közigazgatás és igazságszolgáltatás a dahiknak feltétlenül engedelmeskedő kabadahik és szubasák kezeiben összpontosult, ha ugyan igazgatásról és igazságszolgáltatásról lehet szó ott, a hol egyedül az önkény s a személyes érdek volt mérvadó. Természetes, hogy ily körülmények között a rája nem csak kiméltre nem számíthatott, hanem még a legborzasztóbb erőszakoskodást is volt kénytelen tűrni. Kényök kedvök szerint birságotlák, botozták és kinozták a dahik és kabadahik a keresztyéneket, s fosztották meg őket minden ingó vagyonuktól; sőt olykor a

legkisebb vétségért, de a legtöbb esetben minden vétség nélkül is kérlelhetlenül lelőtték vagy agyonverték a védtelen ráját. Utóbb a nők sem maradtak mentek e zsarnokok buja vágyaitól. Különösen kitűnt erőszakoskodásai által bizonyos Száli-aga kabadahi a rudniki nahiában s a Belgrádon székelő Kücsük-Ali dahi fivére. Száli-agát vadsága és kicsapongásai miatt „rudniki bikának“ nevezte el a nép. Nagyszámú kísérettel járta be kerületét a rudniki bika faluról falura s midőn eleget zsákmányolt, kinzott és öldökölt, megtelepedett valamely patak vagy forrás mellett s a falu szerb asszonyait és leányait kényszeríté, hogy kíséretének törökjeivel lakmározáshoz üljenek, a keresztyén férfiak által teljesítettván a szolgálatot. Majd parancsára tánczolni kellett a nőknek, utóbb pedig a szerencsétlennek, kire választása esett, szállására kísérni őt. És nem mindenkor elégedett meg egy áldozattal, néha két-három nővel zárkozott be egyszerre. Ekként cselekedtek a többi kabadahik is, majdnem kivétel nélkül. Mily kétségbeeséssel szemlélhették a szegény falusiak vagyonuk elpusztulását, társaik szenvedését s nejeik és leányaik megfertőztetését! S kétszeres kétségbeeséssel tölthette el lelköket azon öntudat, hogy e vad erőszakoskodásokat meg nem akadályozhatták. A dahik látván, hogy a Szerbiába visszatért janicsárok egyedül nem képesek a tartományban hatalmokat fentartani, szívesen fogadták a Musztafa pasa halálának hírére, a szomszéd tartományokból, különösen Boszniából és Albániából, Belgrádra özönlő dologtalan vér- és prédaszomjas csücseléket. Ily jövevényekből, kik többnyire kiéhezve s félig meztelenül érkeztek a pasalikba, nem sokára pedig selyembe és bársonyba burkolva, aranytól ezüsttől csillogva arab méneken lovagoltak uraik után, alakítottak a dahik hű és megbízható őrséget, részint, hogy azon esetre, ha a szultán, miként előbb Paszvan-oglu ellen, ellenök is sereget küldene, védhessék magokat, részint és főkép, hogy a keresztyén ráját s a többi törököket féken tarthassák. Mert a dahik nem csak a keresztyén rája ellen dühöngtek, hanem a szpahik s a többi mahomedánok ellen is, kik nem akartak az ő pártjokra állani s nekik mindenben engedelmeskedni. A dahik és társaik, mint már említettük, magán birtokokul tekintették az egész tartományt s most nagyban felelevenítették a csiflik-szahibik rendszerét, a mely szórványosan már az osztrák-török háború előtt is létezett. Természetes, hogy a szpahik, a szultáni beráttal bíró egyedül jogositott birtokosok, nem nézhették jó

szemmel e bitorlásokat s ellenezték a janicsárok betolakodását. Ezek azonban nem túrvén sehol és semmiben kapzsi vágyaik korlátozását, erővel elűzték a szpahikat, nem csak ősi birtokaikról, hanem még a tartományból is, és aztán megosztzkodtak a falvakon. A szpahik korlátolt hűbérrendszere helyébe a csiftlik-szahibik korlátlan földesúri hatalma lépett. A rája most már nem tizedet, de kilenczedet adott (nem számítva ide a minden nap előforduló zsarolásokat) és robotot is kényszerült teljesíteni, a mitől a szpahik mindenkor óvakodtak, az új birtokosok sok helyt a falvakba helyezték át lakásaikat, mintegy szó szerint nyakára ülvén a szerencsétlen rájának. Nem csoda, hogy ily viszonyok között a hajdúk száma tetemesen megszorodott. Musztafa pasa idejében alig mutatkozott itt-ott egynehány hajdú, akkor valódi rabló, most a férfilakosság jó része az erdőkbe s hegyek közé menekült s ott a hajdúk módjára tengette életét, olykor-olykor véres boszút állva valamely erős kíséret nélkül utazó kabadahin vagy janicsáron. Majdnem minden knezsinában tartózkodott egy harambasa néhány hajdúval s azt lehet mondani, hogy a lakosságnak legalább egy tizede bujdokolt akkortájt a rengetegekben.

A dahik kegyetlen erőszakoskodásai, melyek néma kétségbeeséssel töltötték el a keresztyén ráját, mely elkeseredést idéztek elő az elűzött szpahiknál és egyéb törököknél. Ily viszonyok hatása alatt bizonyos érdekközösség fejlődött ki a keresztyének és az elnyomott mahomedánok között, közös zsarnokuk ellen irányulva. Bizonyos Mula szpahi, nem sokára Musztafa halála után, intette Nenádovics Alekszát, hogy hagyja el a tartományt, mert élete nincs biztosságban. „Látod knéz, így szólott Mula, mit követ el az a négy kutya (a négy dahi) a rája s a becsületes törökök ellen; én is velök tartottam egyszer, s én másztam be a várba a csatornán át legelőszőr, és mégis most ha mernék, az én falumot is szeretnék elragadni, de én nem hagyom magamat oly könnyen kifosztani. Nem is tarthat ez így sokáig, én elzarándokolok Mekkába, nem mintha épen a szent helyeket óhajtánám látni, hanem hogy ne kelljen nekem is szenvednem, majd ha elérkezik a büntetés órája. Te azonban knéz, hallgasd meg tanácsomat, szedd össze minden ingóságodat s családoddal együtt vándorolj ki Ausztriába, én ebben neked szívesen segítségedre leszek; mert tudd meg, hogy a dahik előbb-utóbb életedre fognak törni.“ Aleksza azonban nem fogadta meg a jóindulatú Mula tanácsát. „Ha én most Ausz-

triába menekülök, felelte, azt fogják mondani, hogy az osztrákokat akarom háborúra izgatni, s e miatt csak a honnmaradt knézek és a szegény nép sorsa válnék még súlyosabbá; a hol születtem, ott akarok élni, különben pedig a hogy az isten rendel. A szpahik azonban nem elégedtek meg azzal, hogy jó tanácsokat osztogassanak a rájának, tetteleg is megkísértették lerázni a dahik türhetetlen zsarnokságát. Mustafa pasa megöletése után két híve Aszan-bég és Konyali Mehmed-aga, Ausztriába menekült s ott löport és fegyvert gyűjtván, érintkezésbe lépett a túlparti knézekkel s hadi készletei egy részét szétosztotta a nép között, másik részét pedig a Belgrádtól pár órányira emelkedő Avala hegyen egy barlangban rejtette el, így készítvén elő mindent a felkeléshez. Aszan-bég bátyja azonban meggondolatlanul idő előtt megkezdte a támadást Pozsareváczon; a többiek még nem lévén készen, e mozgalom elszigetelten maradt s a dahik könnyű szerrel elfojtották azt, megölvén Aszan-bég bátyját. Erre azután az egész felkelési terv meghiusult. Aszan-bég és Konyali Ó-Szerbián és Makedónián át Konstantinápolyba menekültek. Szerbiában pedig kettőzött kegyetlenséggel dühöngtek a dahik a meghiusult kísérlet után. Uralmok erőszakon alapult s egyedül erőszak által vélték azt fentarthatni. A dahik példája e zavaros időkben, midőn a porta tekintélye a végtartományokban majdnem teljesen megsemmisült, a belgrádi pasalik határain túl is talált követőkre. Vidaics Ali-bég Zvornikban (Boszniában) látván a sikert, mely a dahik vakmerőségét követé, a belgrádi pasalikban életbe léptetett állapotokhoz hasonlókat óhajtott saját kerületében is létesíteni. Nem bizván azonban saját erejében, Belgrádba ment, ott a dahikkal barátságra lépett s a janicsárok sorába is felvéteté magát. Ez által biztosította magának a dahik támogatását. Visszatérvén Zvornikba, ő is kezdte a ráját zsarolni, a szpahibirtokokat pedig csifflikekké változtatni. Roknai, Ibrahim-aga, Mehmed kapitány és Begzadics Szmil-bég nem érezvén többé biztosságban magokat Ali-bég kapzsisága miatt, feltámadtak ellene, néhány bosznyák béggel szövetségbe. Vidaics erre a belgrádi dahikhoz folyamodott, a kik nem is késtek Belgrádból és Sabaczból e méltó társuknak segítségére sietni. Az ekként egyesült janicsároknak sikerült a felkelőket leverniök; Szmil-bég fogságba került és megfojtatott, a többiek szétüzettek; Ibrahim-aga és Mehmed kapitány azonban szerencsésen eljutottak Konstantinápolyba, a hol aztán a Szer-

biából menekült szpahikkal mindent elkövettek, hogy a szultánt s a portát az erőszakoskodó janicsárok ellen felingereljék. Egyáltalában a dahik, ha érdekeik kívánták, többször megkísérették a szomszéd Boszniába is betörni. A ganli, kinek többek között a szokoli náhia is osztályrészül jutott, egy ízben a Drina közelében fekvő Bukovicza helységbe küldé szubásait, beszédni a harácsot. Bukovicza azonban a bosznyák Szreberniczában lakó Malityan Hadzsi-bég tulajdona volt, s ez már előbb beszédette ott saját emberei által az adót. Felbőszült e miatt A ganli s azonnal parancsot adott, hogy a kragujeváczyi, uzsiczai, szokoli és váljevói törökök fegyveresen gyülekezzenek össze. Ezután pedig magához hivatá Nenádovics Alekszát. Tudom ugyan, így szólott, de tőled is akarom hallani, hogy mekkora volt az a szerb sereg, melyet Hadzsi Mustafa segítségére vezettél, midőn ellenünk, janicsárok ellen, harczoltatok.“ Aleksza kénytelen volt megvallani, hogy az ő csapata 1800 főből állott. A ganli erre meghagyta Alekszának, hogy épen ekkora sereget gyűjtson s csatlakozzék a városokból elősiető törökökhöz, a kikkel együtt át fognak kelni a Drinán, megfenyítik Hadzsi-béget, a miért a bukoviczai harácsot eltulajdonította s feldulják Szreberniczát. Alekszának engedelmeskednie kellett. A kitűzött napon csakugyan meg is jelent csapatával a Drina mellett, a hol a törökök is összegyülekeztek. A ganli parancsot adott Alekszának, hogy embereivel gázoljon át a Drinán, a törökök pedig lóháton követni fogják őket. Hadzsi-bég azonban a túlsó parton sánczot hányatott s megrakta azt puskásokkal. Átlátta Aleksza, hogy ha teljesíti a dahi parancsát, a szerbek egytől egyig oda vesznek, a sebes folyó közepén érvén őket a sáncz által fedett túlparti törökök golyózápora. E válságos helyzetben Aleksza cselhez folyamodott. A támadásra kitűzött nap előestéjén megjelen ő is a tűz körül beszélgető törökök között, s dicselkedve említé előttök, hogy holnap már a túlparton lesznek s mily örömmel fogják ő és szerbjei nem csak Hadzsi-bég lakását felgyújtani, hanem a többi törököt is, férfiakat és asszonyokat egyaránt, gyilkolni és fosztogatni. „Ez pedig nem lesz kedves dolog, tevé hozzá, se isten, se emberek előtt. Már a szultánt magunkra haragitottuk, most meg Boszniával is bajba keveredünk. Gondoljátok meg csak, majd ha újra megperdül az osztrák dob a Száva partjain, s ti gyermekeitekkel Boszniába akartok menekülni, Hadzsi-bég pedig ismét fegyverekkel tölti meg sánczait s nem bocsát át benneteket a vizen,

— mit tévők lesztek majd akkor? Nekem mindegy, nekem nem kell, hogy meneküljek.“ Ez ügyes fordulattal sikerült Alekszának a törökök részvétét felébreszteni túlparti hitsorsosaiak iránt, s egyszersmind megfélemlíteni őket. Nem is titkolták el előtte, hogy mennyire óhajtanák ha e hadjárat abban maradna, de kérni a bős Aganlit nem merték. Aleksza ajánlkozott, hogy majd előterjeszti ő az egész sereg óhajtását, ha aztán mindnyájan támogatják őt. Ezt a törökök megígérték. Aleksza, valamint előbb a többi törökök, úgy most Aganli előtt is, nem a szerbeket fenyegető veszélyről beszélt, hanem csak azon végpusztulásról, mely a bosznyák törököket érné, ha a szerb sereg a Drinán átkelne s egyedül azok érdekében kért kegyelmet Aganlitól. Ez utóbbi hajthatatlan maradt. Nem sokára azonban magához hivatá Alekszát, megvallotta neki, hogy belátja észrevételei igazságát, s megbizta őt, hogy még egyszer újítsa meg kérelmét a törökökkel együtt, s akkor ő, mintegy a kényszerűségnek engedve, teljesítendő azt. Így is történt. Aganli kinyilatkoztatá, hogy felhagy a Hadzsi-bég ellen tervezett támadással, ha ez utóbbi visszaadja neki a 30 erszényt *) tevő bukoviczai harácsot. Aleksza ennek következtében másnap átment Hadzsi-béghez, a kivel régibb idő óta barátságos viszonyban élt, s nagy bajjal rávette, hogy a követelt összegnek legalább felét, 15 erszényt, visszadja. A még hiányzó tizenöt erszényt Aleksza kivetette a nahiára s összegyűjtván, Aganlinak beszolgáltatta. Ekként sikerült Nenádovics ügyességének és erélyének majdnem kétezer szerbet megmenteni a bizonyos haláltól. De nem mindenkor találkozott oly furfangos knéz, ki a hitsorsosait fenyegető veszélyt ily szép módjával tudta volna elhárítani. Maga azon körülmény, hogy a dahik önző vágyaik kielégítésére, készek voltak ezrével feláldozni a szegény ráját, eléggé bizonyítja, hogy mennyit kellett ez utóbbinak tűrnie és szenvednie.

Nenádovics Aleksza látván, hogy a keresztyének sorsa napról napra roszabbra fordul, s hogy Konstantinápolyból a dahik erőszakoskodásának megszüntetését nem lehet reményleni, ismét Ausztria felé fordította tekintetét. Az 1803. év elején levelet írt Zimonyba, az ott állomásozó őrnagynak, régi ismerősének, felszólítván, hogy ha csak lehetséges, szerezzon lőport s golyót és küldjön át egynehány tisztet, mert a nép már nem tűrheti a dahik zsarnokságát s kész tömegesen felkelni,

*) Egy erszény = 500 piaszter.

csak legyen a ki vezesse. E levél szerencsétlen véletlen által Főcsics Mehmed-aga kabadahijának, a Sabaczban székelő Főcsics Musz-agának kezébe került. Csakhamar értesült Aleksza is, hogy mily rossz helyre jutott levele, s azonnal elküldte öcsését, Nenádovics Jakabot, Főcsics Musz-agához, panaszt emelvén, hogy bizonyos levélről hallott beszélni, melyet tévesen neki tulajdonítanak, melyről ő azonban semmit sem tud. Sőt úgy látszik, hogy Aleksza, csak hogy a fenyegető veszélyt elháríthassa magáról, bizonyos Hadzsi-Ruvim szerzetesre igyekezett a kérdéses levél szerzőségét hárítani, a ki kevéssel előbb elköltözvén a vidékről, nem tarthatott a dahik üldözésétől. Nenádovics Jakab panaszára azt felelte Főcsics Musz-aga, hogy ők ismerik a levelet, s tudják, hogy azt nem Aleksza írta, azért nem is tulajdonítanak annak semmi fontosságot. De a dahik nem felejtették el ez esetet. Nem sokára ezután Aleksza Belgrádra ment, valami ügy miatt, Molla-Juszuf dahihoz, a kinek osztályrészéhez tartozott Aleksza faluja, Brankovina, is. A dahi színelte szíveséggel fogadta a knézt, leültette s kávé is hozatott. A kávéban azonban mérég volt. Szerencsére Aleksza nem itta meg az egészet s azonnal lakására sietvén, gyorsan alkalmazott segély által megmentetett. Ily merényletek, ha mindjárt meghíusultak is, csak növelték a keresztyén rája elkeseredését.

A szerbek több ízben panaszkodtak régi földesuraiknak, a szpahiknak, a dahik erőszakoskodásai miatt, oltalmat kérvén tőlök. A szpahik azonban, kik már több ízben emeltek panaszt a portánál a dahik ellen, de mindeddig meg nem hallgattattak, azt tanácsolták most a keresztyéneknek, hogy forduljanak egyenesen a szultánhoz, az ő kérelmeknek talán több eredménye lesz. A knézek megfogadták e tanácsot s egy kolostorban gyűltek össze titokban. A folyamodványban, melyet itt készítettek, elpanaszolták mindazt a nyomort és zsarolást, melyet a dahiktól kellett szenvedniök, elmondták, hogy a kabadahik s a szubasák nem csak mindenükből kifosztották őket, de még a nők erényét és vallásukat is szentségtelen kezekkel érintik, a férj nem ura többé nejének, az atya leányának, a fivér nővérének; nincs biztosságban sem pap, sem szerzetes, sem templom, sem kolostor; ha tehát még az ő császárijoknak tekinti magát a szultán, segítsen rajtok, ha pedig nem, legalább tudassa velök, hogy a hegyek közé meneküljenek vagy a vízbe öljék magokat. E folyamodványt a szpahik, megtoldván

saját panaszaikkal, Konstantinápolyba, küldték a hol aztán ott tartózkodó társaik mindent elkövettek, hogy az kedvezőleg intéztessék el. Szelim, ki, mint tudjuk, épen nem volt barátja a janicsároknak, s csak fontos bonyodalmak által akadályozva türte mindedig garázdálkodásaikat, most legalább megfélemlíteni szándékozott őket, nem küldhetvén azonnal sereget ellenök. Egy fermánt intézett a belgrádi pasához, a melyben hivatkozván arra, hogy már többször intette a janicsárokat, hogy békésen viseljék magokat, kerülve minden erőszakoskodást, kinyilatkoztatja, hogy utoljára ir nekik, s ha még ezután sem szünnének meg zsarnokoskodni s nem engedelmeskednek az ő (a szultán) parancsainak, sereget fog ellenök küldeni, de nem török sereget, mert a török kiméli a törököt, hanem más vallású s más nemzetiségű sereget, a mely majd úgy elbánik velök, a mint még soha törökökkel el nem bántak. E fermán hallatára nem kis aggodalom szállotta meg a dahikat. Micsoda nemzetről és vallásról szólhat a szultán, töprenkedtek magok között. Nem folyamodhatik az osztrákokhoz, ez szégyen volna reá nézve, s még nagyobb, ha a muszkát hiná segítségül. Ekként okoskodván a dahik, arra a meggyőződésre jutottak, hogy a szultán a keresztyén ráját akarja ellenök harcra szólítani; azt pedig még Aganli hadjárata idejéből Szrebernicza ellen tudták, hogy a keresztyének még most is néhány ezer fegyverest volnának képesek kiállítani. A szultán vélt szándékának meghiúsítására egy irtózatos módot gondoltak ki. Elhatározták ugyan is, hogy az ismertebb knézeket s a nép előtt tekintélylyel bíró egyéneket, meggyilkoltatják, s új knézeket neveznek ki, a kik nekik köszönhetvén hivatalukat, velök fognak tartani s így megakadályozzák a nép felkelését. Alig, hogy e terv megállapított, azonnal hozzá is fogtak a kivitelhez. Az 1804. év elején a kabadahik s a szubasák titkos parancsot kaptak a dahiktól, hogy az adandó jelre mindegyik gyilkoltassa meg a kerületében levő knézeket és tekintélyesebb szerzeteseket vagy papokat. Hogy a nép fegyvert ne ragadhasson a különböző vidékeken, körülbelül ugyanazon időben kellett a knézeknek mindenütt kivégeztetniök. Január vége felé vette kezdetét az iszonyú mészárlás. Legelőször is a gróczkai knéz, Palalija István, esett áldozatul, majd követték őt Csarapics Márkó Béliptokból, Gagics Jankó a bolecsi pandúrvezető, a szendrői náhia knéze Teofan, a moraviczi kolostor főnöke Hadzsi-Gyeró szerzetes és a reszavai knéz Péter, Raicza knéz a pozsarevaczi

nahiában és számtalan mások. De nem mindenütt történhetett a mézárálás ellenszegülés, sőt megtorlás nélkül. A zevkei knéhez, Mihajloviics Stanojéhoz, egy napon néhány török tért be, mondván, hogy Belgrádra utaznak s nála ebédelni óhajtanak. E törököket a dahik küldék oda, a knézt meggyilkolandók. Ez utóbbi mit sem gyanítva, elkészíté a kívánt ebédet. Mielőtt azonban hozzá fogtak volna az evéshez, az egyik török hirtelen a házigazda felé fordult s keresztüllötte őt és azután kihúzáván handzsárját, a meggyilkolt fejét készült levágni. Sztanoje öcsce azonban, az alig húsz éves Miklós, előkapván puskáját, lelötte a gyilkost. A másik két török bezárkozott a házba s mind azt kiabálta: az aga parancsolta! az aga parancsolta! Miklós ezeket is megölte volna, ha az összecsdődült falusiak meg nem mentik őket, nehogy utóbb mindnyájoknak lakolniok kelljen e tettért. Hadzsi Ruvim, a bogavágyi archimandrita, kiről fentebb emlékeztünk meg, s ki megúván a kóborlást idegen földön, szerencsétlenségére pár hónap előtt haza tért, a mint hírét vette ez üldözéseknek, azonnal lóra ült s Belgrádra sietett, remélvén, hogy ott biztosságban lesz, mivel öcsce Péter, a szobafestő, Kücsük-Ali dahi házában dolgozott. Kücsük-Ali azonban maga elébe sem bocsátotta őt, hanem átadta Aganli-nak, a ki néhány nap múlva a legborzasztóbb kínok között megölette őt.

Úgy látszik, hogy Nenádoviics Aleksza, Bircsanin Ilija és Grboviics Miklós a váljevói hirneves és befolyásos knézek meggyilkoltatását nem merték a dahik helytartóikra bízni. Az első dahi, Főcsics Mehmed-aga, vállalta ezt magára. Ugyanazon időben, midőn a tervezett mézárásoknak az egész tartományban megtörténni kellett, izenetet küldött a váljevói kerületbe, hogy vadászatra jön kétszáz főnyi kísérettel, a knézek tehát készítsenek elő mindent fogadtatására. Aleksza, Bircsanin és Grboviics fia Nikola (maga Grboviics beteg lévén) Váljevó előtt fogadták Főcsicsot, a ki ekkor még barátságot színlelt irántok, de alig hogy a városba értek, lánczra vereté és tomlöczbe dobátá őket. A mint az elfogatásnak híre futamodott, Aleksza öcsce Jakab, több szomszédos kméttel együtt Váljevóba sietett s itt még az oda való törökök nehánya által is támogatva, kik szintén nagyra becsülték a knézeket, kérti kezdte Főcsicsot, hogy bocsátaná szabadon őket. Főcsics teljesíteni ígérte e kérelmet, de váltságul száz erszényt követelt. Nenádoviics Jakab sietett a kívánt összeget előteremteni s úgy a kereskedők, mint

a valjevói törökök között össze is gyűjté annak egy részét. Ez utóbbiak megígérték volt, hogy ez összeget ki fogják egészíteni, de megtudván kéz alatt, hogy Fócsics a pénzt elfogadja ugyan, de azért a knézeket is meg akarja öletni, mentegeetni kezdték magokat Nenádovics Jakab előtt, biztatván őt, hogy néhány nap mulva megszerzik a hiányzó összeget. Ez alatt az elfogattak családjai mindent, a mit csak lehetett, pénzzé tettek, a nők még azt az apró értéktelen pénzcsekkéket is összegyűjtötték, melyeket ékességül szoktak használni. Bircsain és az ifju Grbovics folyvást kikiabáltak a tömlőcz ablakán, hogy csak adjanak annyi pénzt Fócsicsnak, a mennyit követel, csak életüket mentsék meg. Aleksza ellenben azt kiáltotta öcscsének, hogy ne adjon egy parát se, mert Fócsics úgy sem bocsátja el élve, inkább tegye azt félre gyermekei számára, nehogy koldusokká legyenek. Aleksza fia Máté, a pap, belopózkodt Vájevóba; megtudta ezt atyja s azonnal szigorúan meghagyta Máténak, hogy rögtön távozzék a városból, minthogy rajta úgy sem segíthet s csak magát is veszélybe döntené. Nem sokára, február 4-én, a foglyók kivégeztettek. Fócsics a vesztőhelyen egy szerbül irt levelet olvastatott fel, állítólag azt, melyet egy év előtt Aleksza Zimonyba irt volt s hangosan kihirdetteté, hogy e levél miatt kell Alekszának, mint árulónak, meghalnia. A kivégzettek fejei a Kolubara folyó partján hosszú póznákra tűzettek az egybesereglett, úgy szerb, mint török lakosság elrettentésére. Utóbb Aleksza testét és fejét családja megszerzé s Brankovinában el is temetteté. Fócsics azonnal új knézeket nevezett ki s aztán Sabaczba ment, a hol hasonló vérontást szándékozott véghez viinni. De testvére, a sabaczi kabadahi, Fócsics Musz-aga, nem engedte ezt, mondván: e knézekért jót állok én. És így Sabacz volt talán az egyetlen nagyobb helység Szerbiában, a hol akkor senki sem esett a dahik dühének áldozatául a szerbek közül.

A kivégzendők között volt Kara Gyorgye is. A megületésére kiküldött törökök azonban nem találták meg őt. A rudniki kerület őserdői között nem volt nehéz elrejtőzni. Kara Gyorgye tehát megmenekült. A knézek lemeszárolásának híre villámgyorsasággal járta be a tartományt; rettegés és kétségbeesés fogta el az egész népet; a ki csak teheté, a hegyek közé s az erdőbe menekült. Minden kerületben létezett egy-egy hozzáférhetetlen zúg, a hol a nők és gyermekek elhelyeztettek. Nappal a férfiak is ott tartózkodtak s csak éjjel tértek vissza

falvaikba, a szükségeseket beszerezni családjaik számára. Az elkeseredettség s a félelem nem sülyeszté a szerb népet meghunyászkodó tétlenségbe, sőt inkább minden férfi égett a vágytól boszút állani kegyetlen elnyomóikon s lerázni végre az elviselhetetlen igát. Csak egy bátor, tevékeny, erélyes vezérre volt szükség, ki a minden egyes keblében lángoló harc- és boszúvágyat az egységes mozgalom javára öszpontosítani lett volna képes. E vezért utóbb Kara Gyorgyében találták fel a szerbek.

KÁLLAY BÉNI.

AZ ANGOL KRIZISEK.

Az angol krizisek tanúságteljes és hosszú sorát, tudunkkal, 1640 táján egy nem kevésbé fontos, mint a maga nemében páratlannak mondható tünemény nyitja meg.

A múlt századoknak a piros és fehér rózsa harcáról ismeretes villongásai alatt megszokták a királyi házhoz mindig hű londoni kereskedők, a city polgárai, a fizetőképességük alapjául szolgáló érczkészletöket a Tower teljesen biztosnak tartott pinczéiben, a fejedelmi becsületszó védelme alá helyezni el. I. Károly azonban, a gyenge elméjű és a királyi hatalomról dőre fogalmakkal telt Jakab elkényeztetett fia, még nem volt azon ember, ki fel bírta volna fogni az ujjabkori nemzetgazdaság azon nagy elvének teljes fontosságát, hogy a *meggazdagodás legbiztosabb módja a szigorú becsületesség*. Midőn hiú boldonságai annyira vitték, hogy kedves barátjának, az atyja által örökségül reá hagyott rozsz szellemének, a később Stafford lordnak nevezett Wentworth Tamásnak tanácsára parlament nélkül próbált meg kormányozni, s míg a katolikus spanyol és franciaia népnél kudarcot vallott, saját országában mégis a catholicismust kívánta élesztgetni, s ez úton az e téren igen kevés tréfát értő skótokat maga ellen ingerelni; midőn az erőszakosan kivetett hajópénz és az adományosok meg-megzsarolása mind nem volt elég a szükség fedezésére, mivel, a mint a király jó példával ment elől, szabadnak tartván a rablást, úgy adószedő alattvalói is jogosúltnak tartották magokra nézve ez eljárást a korona irányában, s a 200,000 font sterlingből csak 1600 font érte el az államkincstárt; s a király barátjainak gyönyörű tanácsai, melyek szerint a korona óriás mennyiségű borsot összevásárolt, s aztán monopoliummá tévén a borsárulást, ugyancsak borsos áron adta el a megszorúlt polgárságnak az összevásárolt tömeget, — midőn, mondom, mind e genialis ötle-

tek nem voltak elegendők, hogy kiségték a kormány megfeneklett szekerét azon mocsárból, melybe belé vezették, — hogy tudniillik az ugyancsak a Strafford tanácsára állított rendes állandó hadsereget fizetni bírja, — a vallások gyakorlatában háborgatott vad skótok pedig nem igen nyájas arczezal állottak a covenant zászlói alatt a northumberlandi határon: végre Károly nem látott más menekvést, mint a londoni kereskedőknek a királyi becsület védelme alá helyezett 120,000 fontnyi érczkészletébe markolni, — egy közönséges betörő módjára felfeszítvén a toweri pinczék vasretesz aajtait, — hogy legyen miből fizetni katonáit, a kikkel saját alattvalóinak torkát el-metszethesse ¹⁾).

(Gyönyörű kép, méltó tárgy a krízisek hosszú történelmében az első jelenetnek; jobbról egy becsületszó szegő király, ott balra pedig szemben vele a hangya módra gyűjtögető szorgalmas polgárok, kiket kizsebel, — hogy a háttérben álló és szélszéyeinek szolgáló katonáit fizethesse.

A foglalat, melyben az első állandó hadsereg megjelenik, nem rosszúl volt hozzá választva!

Képzhetni a kereskedők megzavarodását. 1.200,000 ft most is sok pénz, 1640-ben pedig kétségkívül még több lehetett az. Rögtön összegyülekeztek tehát, és a legerélyesebben tiltakoztak a titkos tanácsnál ez eljárás ellen; de végre is kénytelenek voltak beleegyezni, hogy 800,000 ft visszatérítése fejében 400,000 forintjuk maradjon a király kezében, melyért illő biztosítékot kaptak, sőt végre több évek múlva teljesen ki is elégítették.

A leczkét azonban nem feledték el. A bizalom eltűnt, még a királyi név sem volt képes azt többé teljesen újra feléleszteni. Saját magok fogadtak ez időtől fogva segédeik közül magoknak kincstárnokot, de a kik tanúlva a király példáján, nem kevésbbé találékonyak voltak az elmés fogásokban, hogy uraikat szintén kizsebeljék; vagy kikölcsönözgették uraik pénzét, a rosszabb ezüst pénz visszatérítése mellett fizetett magas kamatot magok számára tartván meg, — vagy pedig épen rendkívüli harczvágy által lepétn meg, hirtelen a hadsereghez csatlakoztak, elfeledvén gyakran még a kulcsot is uraik üres kassáiban ott hagyni.

¹⁾ Z. Dunning Macleod: *The Theory and Practice of Banking*. 1866. I. 339 l.

Ilyenmü volt az első angol krízis, mely bőven mutatja az emberi természet mindazon alapvonásait, melyek csak azon sajátosságos viszonyok között látszanak nála megjelenni, melyeket általában finanziaális viszonyoknak szoktunk nevezni. A bizalom megrendülte, s ennek következtében még nagyobb csalódások, a kereskedelmi hitel aláasása, — s mindez felidézve egy állandó hadsereg kedvéért, a király hűtlensége, és önmagán uralkodni sem képes zsarnok szeszélye által: — ezek azon alapvonások, melyek a XVII-ik század első pénzügyi válságát jellemzik, mintegy hű előképeül az összes későbbi kríziseknek.

Körülbelül harmincz év folyt le ez első megrázkodtatás után, s a köztársaság fényes napjai alatt újra tollasodni kezdő angol kereskedelem aránylag igen szép időket élt, midőn újra egy Károlyra, a rettenetes II. Károlyra volt szükség, hogy egy újabb csapás érhesse az angol Mercur különben oly óvatos természetű tisztelőit. A restauratio után a kormány első gondjai közé tartozott, mielőbb megszabadúlni a kellemetlen köztársasági seregektől. Minthogy azonban e célból előbb még béröket kellett kifizetni, ezért hirtelenében néhány százezer font sterlingre volt a kormánynak szüksége, s mivel az adók igen lassan folytak be, nem volt mást mit tenni, mint — de most már szép szerivel — újra azon bankárokhoz fordulni, a kiknek létrejöttök is ép I. Károly fent említett eljárásának volt köszönhető ¹⁾.

A parliament által megszavazott adók alapján e bankárokhoz fordult tehát a kormány, hogy előlegezzék készleteik-

¹⁾ A királyi becsületszóra épített bizalmokban megcsalatkozott bankárok ugyanis, mint fentebb megjegyzők, saját kincstárnokaikra bizván azután kincseiket, ezek naponként 4⁰/₁₀₀-ra kikölcsonözgették uraik pénzét az aranyműveseknek és kisebb kereskedőknek, a kik ép a miatt, mert már ekkor néha három pence különbség is volt unciánként a jó és rossz ezüst pénz között, igen jövedelmezőnek találták mennél több pénzt forgatni meg reszelővel ellátott kezökön, — hogy a jobbakat, nehezebbeket megtartva, s külföldre ezüstként eladva, ezekért a körülreszelt rosszabb darabokkal fizethessenek. Így jött létre az angol kereskedőknek azon osztálya, mely ettől fogva aztán csupán csak pénznemek beváltásával foglalkozván, a régi teuton eredetű *bank* szótól, mely nagy halmazt jelent, bankárnak neveztetett.

ből, vagy beszerzés útján a szükséges összegeket, — a kincstárba befolyandó adók utalványoztatván, vagy néha épen maga a kincstári birtok haszonélvezete adatván át kölcsöneik fedezésére. E bankárok eleinte egymástól függetlenül egyenként adták kölcsöneiket, némelyik már ekkor is képes lévén 1.000,000 ftot is kölcsönözni, később azonban a közös veszély egy szövetkezett társasággá egyesítette őket. A restauratio után ugyanis némileg újra visszaállott királyi tekintély- és becsületbe bizva, pénzüket kamatoztatás tekintetében a király saját bőkezűségére bízták, tisztelettel csak annyit jegyezvén meg, hogy ők magok is 6%-ot fizetnek saját hitelezőiknek.

Ez volt tehát tulajdonkép az első állami hitel, — nagy részben a korona becsületére építve.

Azonban mily igazságtalanul járnak el azok, kik a krízisekért rendesen a pénzembereket szokták okolni, ez első próba is bizonyítja. Midőn a II. Károly könnyelmű udvaronczaí által elpazarolt pénzek hiányában alásülyedt angol flotta gyengeségét felhasználva, a megsértett hollandi hajóhad felfelé nyomult a Themsén, Sheernest és Chathamot elpusztította, az angol hajókat felégette és Tibburyt boszantotta, s II. Károly gyáva tisztjei a Towert tovább tarthatatlannak nyilatkoztatták ki: a megrémült polgárság a bankárokhoz futott pénzéért; de mivel ezek a koronának kölcsönözték azt, junius 18-án (1667) egy proclamatióban biztosította a király a közönséget, hogy a kincstár fizetései megszakadás nélkül folyni fognak, és hogy szilárd és szent elhatározása jövőben is soha meg nem engedni, hogy a korona számára kölcsönzött összegek biztosítékai és utalványai bárki által is rövidséget szenvedjenek. A közönség megnyugodott, Károly pedig, hogy pénzt szerezzen, titkon eladta magát a francia királynak, míg nyilván a derék hollandokkal és svédekkel a triple alliance név alatt ismeretes szövetségre lépett, mely tudvalevőleg Franciaország terjeszkedése ellen volt irányozva.

Míg így tehát saját népénél mindinkább növekedő népszerűsége tette szert, az alatt Doverben személyesen kötötte meg a szerződést XIV. Lajossal, — melynek célja Angliában a katholicismusnak visszaállítása s a szövetséges társaknak szép lassan megfojtása volt; s zsebében aztán a doveri szerződéssel, októberben összehívta a parlamentet, és a főpecsétőr által előadott trónbeszédben szívére kötvén a képviselőknek, hogy a francia király hatalmának és hajóhadának növekedése, más-

felől Anglia szövetségeseinek, a hollandoknak érdeke mily szükségessé teszi az angol hajóhad jobb lábra állítását: a felültetett parlament a pápistaság terjedése fölött tartott hosszú homiliák kíséretében ismét megszavazott 8.000,000 ftot e célra; Károly pedig, mivel e közben a francia segély is bővebben kezdett folyni, sietett egy apró kis naszádot a hollandi hajóhad közé küldeni, hogy az hirtelen áttörve a sorokon, ha azok nem fogadnák mind lobogóhajtással az angol király hajóját, — a minthogy a kis naszád láttára így is történt az, — jó ürügy legyen, hogy a parlament által épen a protestans érdekek előmozdítására megszavazott 8.000,000 ft segélyével el-metszhesse ép azon népnek torkát, melynek sorsáért az angol nép képviselői ez áldozatra is készek voltak.

Midőn aztán a hollandokkal folytatott háború csakhamar felemészte a megszavazott 8.000,000 ftot, a francia király által ígért 2.000,000 ft évi segély pedig nem érkezett, s arra gondolni sem lehetett, hogy a talán újra összehívandó parlament még többet is megszavazzon a gyönyörűség célra; az erőszakkal szedendő hajópénz újra behozatalának gondolata pedig egy kissé csiklandós tárgy volt még alig húsz évvel azután, hogy I. Károly nyaka ép e miatt a hóhérbárdal jött érintkezésbe: elég elmésen kijelentette tehát Károly, hogy a kincstárnoki bot lesz annak jutalma, ki valami jó tanácsot tud adni a kincstár megtöltésére.

Azt állítják, hogy eredetileg a később lord Salisburynek nevezett Ashleytől származott volna a mentő gondolat, hogy a bankárok vagyont kell újra lefoglalni; — de a végeredmény e kabal miniszterium egyik tagjáé, Cliffordé lett. Elég az hozzá, hogy II. Károly az 1667-iki proclamatióban tett fogadásokat valószínűleg tanítói elvének megfelelőleg a *mentalis reservatio* tana szerint értelmezve, 1672. január 2-án már egy második proclamatiót bocsátott ki, melyben tudatja, hogy az Exchequer fizetései egy évre felfüggesztetnek, de kamatok fejében 6⁰/₁₀ fóg utalványoztatni. — Az összeg, melyet a király így saját kezére kerített, 13.285,260 ft volt, s ebből csupán Sir Robert Vynert 4.167,250 ft illette.

Leirhatatlan a zavar, melyet e pénzügyi csiny a londoni körökben előidézett; körülbelül 10,000-re tehető azon egyének száma, kik a bankárok e kifosztása által érdekelve voltak. S annyival megrendítőbben hatott ez esemény, mivel az egész csinyről annak befejeztéig senkinek sem volt még

csak sejtelve sem a beavatott két vagy három egyéne kivül. A társadalom mindenik osztálya megérzette a rázkodást. „Számos kereskedő megbukott, sokan megháborodtak, másoknak szívök hasadt meg, míg ismét mások magok végezték ki magokat“ — úgy mond az általunk használt bankügyi író. Özegek és árvák pénze volt az, kiknek semmi más jövedelemforrásuk nem volt ez évi járadékaiknál, melyeket a bankároktól így maga a kormány rabolt el. A citynek borzasztó képe volt egy ideig. Igaz, eleinte az mondatott, hogy csak egy évre történt a felfüggesztés. Azonban egyik év a másik után múlt, de se tőke, se kamat nem volt visszafizethető. Végre 1676-ban a király megvizsgáltatta a követeléseket, s a tőke törlesztéséig 6%-os évi járadék utalványoztatott az aranyművesek vagy ezek megbizói számára. 1683-ban azonban ez is újra megszűnt a katolikus összeesküvés zavaaraiban, a minek következtében pert kezdtek a követelők a korona törvényszéke előtt, mely az akkori idők szellemében végetlen illetékességi viták után 1700-ban végleges megoldást nyert, — egy törvényeziknél fogva 1701 végétől fogva 3% járadék biztosítván az eredeti tőke után a jogutódoknak; maga a tőke azonban soha sem fizettetett vissza, hanem máig is az államadósság egy részét képezi. Azt mondják, hogy a bankárok vesztesége e perlekedés folytán, — nem is számítva a rengeteg perlekedési költségeket, — csupán a kamatok kamatainál három millió fontra ment fel.

Részint e megrendítő csapás, mely a bankárhitelt ily alakban csaknem egészen tönkre tette, részint a nemzetnek mind e mellett is a forradalom ideje óta folyvást növekedő vagyonosodása mind érezhetőbbé tették egy oly nemű forgalmi eszköz hiányát, mely, míg egyfelől a hitel igényeinek is megfelelné, másfelől a kormány szükségleteinek is eleget teygen. És ez utóbbi szempont évről évre annyival inkább mind sürgetőbbé lett, minthogy a Stuartok jellemtelen kormánya alatt a tisztviselők által is megszokott lopások és sikkasztások miatt az adók vagy épen nem, vagy csak igen hiányosan folytak be az állampénztárba; így pl. a hajóbér, mely II. Jakab alatt már 6.000,0000 ftot hozott, 1693-ban 2.866,870 ftra olvadt le, s 1701-ben a képviselőház panaszkodva említi fel, hogy a közszolgálatokra ő felségének megszavazott s kiszolgáltattott összegekből öt év alatt csaknem hihetetlen mennyiség, t. i. száztiz millió ft sikkadt el!

A közigazgatás terhei mellett a Franciaországgal folytatott háború terheit viselni könnyen beláthatólag nem volt elég azon tizenöt millió ft, mely az adókból és jövedékekből egy évre befolyt; ezért 1692-ben kilenczvenkilenc évi törlesztésre 10.000,000 ft kölcsönt akart a kormány ismét felvenni, de oly kevés hitele volt, hogy előbb 10% igéretre csak 1.000,000, később pedig 14% igéretre is csak 8.814,930 ft gyűlt be mindössze; s még ezért is gyakran házról házra kellett Londonban járni a városi tanácsosoknak, hogy a város által kényszerűségből megajánlott 1.000,000 ft kölcsönt 30—40%-os apró kölcsönökből különböző praemiumok mellett előteremthessék. Még mindig előtérben állott a szerencsétlenül járt bankárok esete; II. Károly tette negyven év múlva is nehéz napokat okozott a kormányférfiaknak.

Ez időben történt, hogy a szerencsétlen bankárok közül néhányan, kétségbe esvén ügyök sikerültén, azon ajánlatot tettek a kormánynak, hogy készek még az elfoglalt alaptőkékhez hasonló összeget kölcsönözni, az eddiginek pedig 8 és $\frac{3}{4}$ -ed évi 6%-os kamatait mind elengedni, ha a parlament így megkészszerezett alaptőkéjük után jövőre törvény útján 6%-ot biztosít számokra. A parlament hajlandó lévén e terv elfogadására, ez szolgáltatott alkalmat azon különböző ajánlatok tételére, melyek előbb W. Paterson, később pedig M. Godfrey által nyújtatván be egy kényszer-árfolyammal bíró államjegyekért a kormánynak adandó 12.000,000 ftnyi kölcsön iránt, az 1694. acta 20-nál fogva az angol bank (vagyis helyesebben Anglia bankja) bekebelezésére vezettek.

Nem lehetvén célunk e bank keletkezésének különben bár mily nagy érdekű történetét is előadni, csupán azon nevezetes tényt említjük fel, hogy mint Godfrey, a képviselő kormányzó, — ki 1695-ben július utolsó napján a franciaországi táborban a király oldala mellett esett el, — egy röpiratában mondja, míg a bank alapítása előtt, 1694-ben, a kincstári utalványok 25—30%-kal discontiroztattak még a rendes kamatokon felül: e bank azokat al pari fogadta el; és ez úton az egész nemzet oda jutott, hogy most, hat évi háború után, mely 300.000,000 ftba került, a mellett hogy sok ércz veszett még ezen kívül is az ellenség kezébe, a kamat a helyett, hogy mint az eddigi háborúk alatt szokott, emelkedett volna: most 3%-ra szállott alá; és ha a bank még előbb állítottott volna fel, azon húsz vagy harmincz millió ft is meg lett volna kimélve,

melyet, mint előre megjövendölé, az aranyművesek reszelgetései miatt egykor meg kell fizetni a nemzetnek.

Mint az eddigiekből látjuk, krízisek, vagyis a kereskedelmet, pénzforgalmat, s hitelviszonyokat megrendítő meg rázkodások tehát már a bank alapítása előtt is sújtották az angol társadalmat; és habár mintegy rendszeres, egymást bizonyos időközök múlva mintegy szabályszerűleg követő bajjá csak ezután látszanak is kifejlődni, ezt nem lehet a bank vagy bankok lételének tulajdonítani.

Alig hogy megkezdte a bank működését, egy sajátságos speculativ mánia kezdett a nemzetben jelentkezni, mely később több alkalommal is megragadta azt. Már régebbi idők óta divatba volt tudniillik, hogy a teljes értékű ezüst pénzeket körülreszelgették, úgy hogy a valódi érték nem volt megfelelő a névleges értéknek ¹⁾, s ennek következtében az arany guinea, mely eredetileg húsz shilling ezüst pénzzel volt egyenértékű, huszonnyolcz, sőt harmincz shilling értékre emelkedett. A dolgok ily állása már tovább tarthatatlan volt, midőn 1695-ben a parlament szigorú büntetéseket szabott az ily hamis pénzekkel kereskedőkre, s egyszersmind elhatározta, hogy a kormány lassankint ismét teljes értékű új veretű ezüst pénzzel váltsa ki a forgalomból a megromlott ezüst pénzt. E műtétel véghezvételét az angol bankra bízták, melynek kötelessége volt, azonnal, a mint az új veretű ezüst pénz a kincstárból megindult, ily valódi jó ezüst pénzzel váltani be papírjegyeit, vagyis minden hét uncziaért, melyet a befizetéseknel kapott, tizenkét uncziát lett köteles kiszolgáltatni.

Mi természetesebb, minthogy aztán a körülreszelt rozsz ezüst pénzen boldog boldogtalan azonnal a bank jegyeinek összevásárlásához látott, és aztán beváltás végett praesentálta azokat. Így 1696. május 5-én a bank ellenségei, az általa üzletökben megzavart magán pénzkereskedők, nem kevesebb mint 300,000 ft ára jegyet mutattak be beváltás végett. A bank igazgatói azonban felismervén a fogás alatt rejlő czélzatot, higgadt megfontolás után megtagadták a beváltást, míg különben rendes üzletfeleiknek megszakasztás nélkül folytatták azt. A

¹⁾ Mr. D'Olier szerint az új ezüst pénzből hatvankét shilling, a már forgalomban levőkből kilenczvennégy, a régóta használtakból pedig százhuszonhat shilling ment fel egy fontra. Macleod: *On Banking* II. 10. 1.

bank ellenségeinek sem kellett több, azonnal elhíresztelték a fiatal intézetről, hogy íme tehát csakugyan életképtelen és az így előidézett zavarban valóban oda vitték a dolgot, hogy a bank a másfelől befolyó ezüst gyérülése miatt két hétre a praesentált jegyek 10%-jára reducálta fizetését, a minek leteltével a folytonosan növekvő kereslet azonban oda szorította a bankot, hogy további fizetési felfüggesztéshez lévén kénytelen folyamodni, minden három óra csak 3%-nyi beváltást ígért.

Mind e zavarok, mint Evelyn egykori naplójából látjuk, a flandriai hadsereg fizetésére kölcsönzött 2.000,000 fttal együtt, valóban annyira megrendítették a hitelt, hogy már augusztus 3-án senki nem kaphatott 14—15%-on alúl kölcsönt, tehát a múlt évi juliusi 3%-os kamatláb 12%-kal emelkedett, s a kincstári utalványok 30%-kal discountoztattak. Sőt midőn októberben újra összeült a parlament, már ekkorára a bank jegyei 20, a kincstár utalványai pedig 50—60% discountóra szállottak alá.

Könnyen előre látható volt tehát, hogy ha gyorsan erélyes intézkedés nem történik, mihamar egy erős válság fog újra kitörni. Már gyakran a legkisebb mindennapi üzletek felakadtak. A parlament hirtelen tárgyalta az illető törvényeket, visszavonván a guineák behozatalát és átverését tiltó szabályzatokat; a bank pedig nov. 20-án 20% új befizetést kívánt részvényeseitől; sőt a következő év február 3-án abba is beleegyezett a parlament, hogy az alaptőke növelésére új aláírásokat nyithasson, melynek $\frac{1}{5}$ -öd része kincstári utalványok, $\frac{1}{5}$ -öde pedig a bank saját jegyeiben legyen befizethető; egyszermind Montagne, a kincstár kancellárja 20.000,000 ft erejéig oly öt és tiz fontos államjegyek kibocsátását hozta javaslatba, melyek az adópénztáraknál fizetésül elfogadtassanak.

Ez intézkedéseknek aztán meg is lett a kívánt sikere; a bank újabb aláírásainál a 20.000,000 ft bankjegy és 80.000,000 ftnyi kincstári utalványnak a forgalomból kivonása még ugyanazon év folytán parira emelték a bank jegyeit, — s ezzel a rettegett veszély el volt hártva.

Az angol pénzpiacot ezek után sújtott legközelebbi katasztrópha sok részben más természetűnek mondható már. Résztint a hét éves háború, résztint más politikai körülmények oly mérvű kiadásokat tettek a kormánynál szükségessé, hogy az kénytelen volt több ízben az angol bankhoz fordulni megújított kölcsönökért, s ezért a banknak viszont meg-

engedettett, hogy a kölcsönnek megfelelő mennyiségben új jegyeket bocsáthasson ki. Azonban könnyen előre látható volt, hogy ez eljárás nem folytatható így ad infinitum. A lebegő államadósság már 95.000,000 ftot tett. A whigek megbukása után, kik az angol bankot alapították, Mr. Harley, a kincstár új kancellárja, kísérletet tett, hogy versenyt csináljon az angol banknak. Reá birt néhány kereskedőt, hogy egy társaságot alakítva, a déli tengereken való kizárólagos kereskedelem jogáért vállalják el harminczkét évi bekebelezés mellett 6%-ért az államadósságokat. 1717-ben valósággal fel is lett híva az angol bankkal együtt e társulat is, hogy tegyen ajánlatot az államadósság elvállalását illetőleg. Nem tartozik czélunkhoz a két ellenfél egymás ellen élet-halálra folytatott licitálását fejtegetni, csak azon végeredményt említjük meg, miszerint april 2-án csakugyan a déltengeri társulat ajánlata fogadtatott el.

A hatás, melyet a *déltengeri társulat* privilegiumának bekebelezése előidézett, a legtanulságosabb jelenségek közé tartozik. April 7-én a billnek a felsőházban tárgyalásakor 310-en állottak a társulat részvényei, — a következő napon 290-re estek alá. April 12-én 10.000,000 ft erejéig új aláírást nyitottak a társulat igazgatói, még pedig minden 1000 ft után 3000 ft aláírási joggal: — „azon nagy előnyök teljesen kihasználására, melyek a déli tengereken a társulat számára biztosítottak“, úgymond az igazgatósági felhívás. Május 25-én aztán már 5000 fton álltak a részvények, június 2-án pedig 8900-on, s majd ismét 6400-ra estek alá. Egy kevés ingadozás után június elején ismét egy harmadik új aláírásra nyitotta meg a bank könyveit, s 10,000 ftjával 40.000,000 ftot szedett be, és június végén 20,000 fton állottak a részvények. A parlament június 11-én oszlott fel, s július közepén már ismét új nagyszerű tervekkel állott elő a társulat, melyek kivitelére 3.000,000,000 ft alaptőkét igényeltek. Ezek közül egyik egy nagyszerű vállalat létesítésére vonatkozott, „de a melyről még senki sem tudja, hogy micsoda lesz“, úgy mond a reményteljes biztatás. A találékony apró tőzsérek sem maradtak ígéreteikben hátrább, az aláíróknak minden 22 ft után 100% jövedelmet biztosítottak! Némelyik egyetlen reggel 20,000 ftot kapott be ily úton, s a következő reggel már hült helye volt csak. Egy jövőbeli eshetőleges aláírási engedményért 600 ft díjat fizettek.

Erre aztán nem soká késett a kiábrándulás. Szeptember 2-án 7000 ftra, október 13-án 4000 ftra estek a részvények, s

a büszke győző legyőzött ellenfeléhez, az angol bankhoz volt kénytelen alázasos folyamodásával fordulni, mely Walpole közbenjárására kész is volt tehetsége szerint segíteni. Azonban a baj nagyobb volt mint egyelőre gondolták. Egy csomó magán bankár és aranyműves nagy összegeket előlegezett a déltengeri részvényekre, s ezek hanyatlásával erős roham keletkezett ellenük is. Maga a „kardpenge-társulat“ is megbukott, mely pedig a déltengeri társulat pénztárnoka volt; s így az elvállalt kötvényekért oly tolongás támadt az angol bank ellen, hogy az maga is csak egy ügyes fogással menekülhetett a fizetés felfüggesztése elől. Egy nagy csomó segédet fogadott fel, a kik a kért összegeket hangosan kiáltásuk egymásnak bejegyzés végett, melyekre a fizetés aztán apró hat pences ezüst darabokkal történt; míg más felől a bank egy néhány bizalmas barátja az így kifizetett összegeket másoknak adva át, egy kerülő után ismét a bankba hozta azokat, hogy természetesen mindig ezeknek adatván az elsőbbség, az új leszámolással hadd teljék az idő, — míg végre így aztán eljöttek a sz. Mihály napi ünnepek, mikor a bank helyiségei zárva szoktak lenni. Az újra megnyitáskor aztán már elmúlt a vihar.

A hét éves háború bevégeztével az angol krízisek történelmében is egy új korszakhoz érkeztünk meg. Ez az *építési mania* korszaka. Az angol lobogók úgy nyugaton, mint a távol keleten is mindenütt diadalmasan kezdtek lengeni. Az ipar nagyot lélezett, szép napokat várt, kezdték érezni, hogy nagy középítkezések tekintetében igen hátra maradtak. Spanyol- és Franciaország már bőven el voltak látva csatornákkal, midőn Angliának még egyetlen ily vízi közlekedése sem volt. Angliában 1755-ben építették az első csatornát; Franciaország tehát már százötven évvel előzte meg Angliát e téren, Spanyolország pedig háromnegyed századdal Franciaországot, míg Olaszországban Gerbert híres vízművei már 999-ben készültek. Midőn Brindley 1762-ben bevégezte az első worsley-manchesteri csatornát, ezzel meg volt nyitva a nagy csatorna-építési korszak, mely 1795-ig terjedt. A nemzetet jó szelleme ez alatt egy Arkwright és Wattal ajándékozta meg, a gépek és gyárak óriás tökélet hoztak mozgalmába; a monopolizált angol bank jegyei nem voltak többé elegendők a szükséglet kielégítésére, s megindult az apró boltosok, szatócsok és szabók bankárkodása, melyek, mint egy jó meleg esős nap után a gombák, oly hirtelenséggel állottak elő minden kis városban, s mint Macleod

mondja, nyomorúlt rongyaikkal csakhamar elárasztották az egész országot.

Ehhez jött nem sokára, tudniillik 1782-ben, az amerikai háború befejezése. A gazdagodni kezdő és béke után sovárgó iparosok azt hitték, hogy most már csakugyan vége van minden háborúnak; a rég óhajtott világbéke napját elérkezettnek vélték, s teljesen kifeszített vitorlák mellett egész erővel indultak a tengerre, — mely pedig annyiszor összetörte már törekeny hajójukat. Mr. Took, egy szemtanú, feljegyzése szerint, a bankjegyforgalom, mely 1784-ben 60 millio volt, 1792-ben 115 millióra emelkedett, s Burke szerint a bankok száma 12-ről 400-ra szaporodott. Azonban mintha a levegőbe jutott volna már, a mi különben csak mélyen forrongott még: 1792 végén a kereskedelmi bukások, melyek középszáma a megelőző tíz hónap alatt 50 volt, novemberben hirtelen 105-re emelkedett; s habár decemberben egy kissé esett ugyan, de 1793. januárban újra még feljebb hágott. Augustus 10-én a francia király el volt fogva; Anglia fegyverkezni kezdett. A gabnakereskedésbe mélyen bement nagy házak nem tudtak fizetni. A Lave Son and Fraser háztól megtagadta a bank a hitelt; a newcastlei bankok, melyek kelet után néhány hónapra szóló jegyeket szoktak kibocsátani, nem bírtak megfelelni a hirtelen támadt rohamnak. Azt beszélték, hogy négyszáz bank közül háromszáz megingott s száz képtelenné lett a fizetésre.

E közben az angol bank is megszorította jegykibocsátását, a mi még inkább növelte a bajt. Ekkor jutott Sir John Sinclairnek eszébe Montagne 1697-iki eljárása, midőn kincstári jegyek kibocsátásával fentartotta a hitelt. A képviselőház tehát azonnal egy bizottságot küldött ki, mely konstatálván, hogy számos különben fizetni képes ház fog elbukni, ha idején segély nem érkezik: 1000, 500 és 200 fontos jegyekben 50.000,000 ft erejéig kincstárjegyek kibocsátását ajánlotta. Alig hogy az illető törvényjavaslat elfogadtatott, s a bizottság munkához kezdett, még mielőtt az államjegyek elkészülhettek volna, 700,000 ft ment Glasgowba és Manchesterbe, s a váratlan segély varázserővel hatott; — többet ért, mintha tizszer annyi ment volna csak kevéssel is később. A bizottság a lehető legnagyobb óvatossággal járt el; a segélyért folyamodók neve, a bizottság tagjait kivéve, mindenki előtt titokban maradt; mindössze 338 fél kért 38.556,240 ft segélyt, melyből 238 kapott 22.020,000 ftot, 45 folyamodás függőbe maradt, s csak 49

vettetett vissza. Az egész kölcsönzött összeg megtérült, s a segélyezettek közül csupán két ház bukott meg, sok pedig igen felvirágzott.

A kormánynak minden költségek levonása után még 43.480 ft. tiszta haszon maradt, s megmentetett egy nagy csomó czég; a bukások, melyeknek száma már júliusig 932-re emelkedett, a következő 5 hónap alatt 372-re szállt alá; az arany kezdett visszatérni a bankokba, és már 1793 utolsó hat hónapja s a következő két év alatt oly bőven volt, hogy alig lehetett érte 4⁰/₆-ot kapni.

II.

A kereskedelmi kríziseknek ismét egy új neme verődött felszínre a francia forradalom alatt. A francziáknak Spanyolországba benyomulása, s a Braganza háznak a portugál tróntól megfosztatása hirtelen megnyitotta a brazilai kikötőket a berlini edictum óta szorongatott angol kereskedelem előtt. A kölcsönösen rég óta érzett szükség kielégítése utáni mohó vágy határtalan speculatio szellemét keltette fel. Kereskedő ségedeknek, kik az előtt 1000 ft értékre sem becsültettek, hirtelen 50—100.000 ftig nyitottak hitelt; a bank disconto, mely 1795-ben mindössze 29 milliót tett, 1809-ben 200 millióra emelkedett. E mellett nagy mennyiségű vidéki bankok árasztották el jegyeikkel az országot; ezeknek száma, mely 1797-ben 270-re ment, 1808-ban 600, 1810-ben pedig 721-re emelkedett.

A francia forradalom hatása azonban csak annak leveretése után jelentkezett, a mihez még a physikai okok is hozzá járulván: előbb 1816-ban, majd kivált 1825-ben örökre emlékezetes nyomokat hagyott az angol kereskedelemben. A búza ára, mely 1812-ben 155 shilling volt, az 1813-diki jó termés következtében 1814. júliusban 68 shillingre esett alá, s ezzel együtt a mezőgazdaságtól függő értékek ára is gyorsan hanyatlott. E hanyatlás következtében a termelés szintén hanyatlásnak indulva, 1817-ben ismét nagy áremelkedés kezdődött, a mit még inkább fokozott az Európa-szerte uralgó drágaság ¹⁾, s az 1818-ra várt rossz termés, — a mi azonban nem így lett; de a magas árak azért megmaradtak a többi gazdasági ágak áremelkedései miatt, és így a behozatal is tovább folyt 1818 végén is, mivel

¹⁾ Bécsben 1817. márcziusban 114, Münchenben pedig ugyanazon év szeptember havában 151 shilling volt a búza.

a megrendelések az 1817-diki magas árak alapján történtek. Az 1818-diki jobb termés miatt ugyan 1819-ben kissé estek az árak, de azért még mindig 72 shillingen állottak. Az 1820-diki termés azonban ismét váratlanul igen jól ütött ki, jobban, mint még az aratás megtörténtekor is gondolták. 1821-ben tehát 51 shillingre esett júliusban a búza; a rossz időjárás miatt azonban szeptemberre ismét 62 shillingre emelkedett. Az 1821-diki termés rossz volt ugyan minőségére nézve, de sokkal bővebben ütött ki, mint ismét gondolták, s így az 1820-diki fennmaradt készlet miatt egyaránt 42 sh.-re esett 1822. augusztusra az ára. Az 1822-diki termés úgy minőség, mint mennyiség tekintetében igen jó volt, és hozzá korán takarított be, úgy hogy még készletben találta az előbbi évek termését. E mellett Irlandból is ez előtt hallatlan mérvben folyt a gabnabehozatal, s így 1822 végére az 1817-ben 130, sőt 1819-ben is még mindig 75 shillinges búza 38 sh.-re esett alá ¹⁾, és ezzel együtt a gazdasági értékek s az erre alapult érdekek rohamos bukásnak indultak.

Ugyanekkor a kormány is visszafizetett 100 millió adósságot a banknak, úgy hogy a bank 1821. májustól kezdve képesítve volt jegyeinek aranynyal beváltását eszközölni. Míg tehát egyfelől a mezőgazdasági árak leszállottak, addig másfelől a pénz bővülni lévén hajlandó, a földbirtok jövedelméből élőkre nézve mindkettő összehatott. Az 1811- és 12-diki becsevesztett pénz mellett kötött szerződések a követelőre nézve igen nagy előnnyel jártak, az 1817-diki magas búzaár a földbirtok árát és haszonbérét roppantúl felcsigázta. Kopár, kietlen puszták mesés árakon vásároltattak meg, vagy oly árakon vétettek haszonbérbe, melyeket lehetetlen volt a rendes búzaár mellett megfizetni. Az illető birtokos családok e magas jövedelemre számítva tették megrendeléseiket, a gyárosok ehhez alakították felszerelésöket, s a legutolsó iparosig mindnyájan e magas jövedelmekhez szabták házi berendezésöket. S annyival megfoghatóbbnak látszik ez eljárás, mivel az 1815-diki Cornbill látszólag örök időkre megállapítá 80 sh.-en a búza árát.

Kevés kivétellel tehát az egész nemzet testében mindenütt borzasztó pusztítást idézett elő az 1822-diki deroute.

¹⁾ Bécsben 1819. szeptemberben 19, Münchenben 1820. szeptemberben 24 shilling volt.

1823-ban már nagyobb részt elfogyván az 1821-diki silány termés, e helyett a hiányt pótolni az 1822-diki jobb búza került a piacra. Ezek miatt, s mivel az 1823-diki termés igen késni látszott, újra 62 sh.-re emelkedett júniusban az ára, de az ennek megörvendett gazdák rögtön előhozván még félre lett készletöket, októberben újra 45 sh.-re esett az alá. Az 1823-diki rosz termés miatt azonban 1824-re az 1822-diki jó búza újra 78 sh.-re emelkedett, — úgy hogy e több izbeli ingadozás végre újra feledtetni kezdé az emberekkel az 1822-diki deroutot.

E közben a bank érczkészlete is 142 millióra nőtt; a pénz tehát mind nagyobb mérvben kezdett folyóvá lenni, s a trónbeszéd az 1824-diki parlament megnyitásával ismételve hangoztatta az ország kereskedelme és ipara minden ágának virágzását.

Épen e nagyobb pénzbőség folytán, mint rendesen szokott történni, csakhamar felfedezték, hogy némely fő szükségleti cikk nincs meg a keresletnek megfelelő mennyiségben; — újra elkezdődött tehát a részvényvállalatok alapítgatása és a kereskedelmi speculatio; az emberek ismét kezdték rendes foglalkozásaikat elhagyni; a kormány pedig, a látszat után ítélve, dicsbeszédet mondott az ipar és kereskedelem virágzó állapota fölött, holott valósággal minden oda mutatott a jelek éles szemű ismerője előtt, hogy ismét baj van.

Ez időre esik a délamerikai államok és Mexico függetlenségének a diplomatia által elismerése. A hosszas szabadságharcz küzdelmei már a nélkül is megnyerték az angol nép sympathiáját, s midőn a fiatal államoknak berendezkedésére pénzre lett szükségök, 1500 millió ftnyi angol tőke vándorolt át a mesés gazdagságúaknak hirdetett természeti kincsek hazájába.

A kancellár csakhamar figyelmeztette a parlamentet a részvénytársulatokkal megindúlt üzelmekre. Összejegyeztetvén a hírlapokban megjelenő alapításokat, kitünt, hogy az annual-register szerint 1824-ből 2000 millió ft. használtatott fel e czélra. Az alapítás rendesen csak 5% befizetéssel kezdődött. A legelső vállalat az anglo-mexicói ezüsbányák voltak, s a 100 ft. befizetéssel ellátott részvények decz. 10-én már 430, 1825. jan. 11-én pedig 1500 fton keltek. A Real del Monte részvényei pedig 700 ft. befizetés után decemberben 5500, 1825. januárban pedig 13,580 ftra emelkedtek.

A bank érczkészlete azonban ez alatt folyvást apadt; 1824. januárban 140 millióról ugyanazon év októberben már

116 millióra szállt alá; ellenben a jegy kibocsátás folyvást nőtt, s 1825. áprilisban, midőn már csak 66 és fél millió volt az ércz, a jegy kibocsátás 36 millióval volt több mint az előbbi évben, midőn az érczalap 140 millió volt. Csupán egy hónap alatt, t. i. 1824. októberben, 23 millióval táplálta a bank e veszedelmes lángokat, míg nem az érczkészlet a következő évi áprilisban ismét többel mint 40 millióval apadt.

A szédelgési láz az 1825-dik év négy első hónapjában volt a legerősebb, — ezután gyorsan következett a láz pusztító lefolyása. A kamatláb a fentebbi okok miatt már úgy is folyvást emelkedett, s midőn május-junius hónapokban elkövetkezett az új részletbefizetés ideje: a pénz még drágább lett; s mivel a vállalatok még semmit nem jövedelmeztek, sokan eladni kényszerültek papírjaikat. Az előttünk saját szomorú tapasztalainkból jól ismert tünemény kezdődött meg; a gondosabban vizsgálni kezdett amerikai ezüstbányák, melyeknek papírjai a börzén oly roppant magas árfolyamon úsztak, — nem létezőknek bizonyultak. A nagy reményekhez alkalmazkodott iparvállalatok roppant készleteit értékesíteni kellett volna, de senki nem vette őket; ellenben a felfogadott munkásokat és szerződéseket fizetni kellett. Az uzsora törvény miatt, mely eltiltotta az 5%-nál magasabb kamatot, magán úton nem volt pénz kapható, s midőn 8—10%-ot is örömet megadott volna érte a gyáros, kénytelen volt 30% veszteséggel elárusítani roppant készleteit.

Az angol bank érczalapja 1824. márczius 27-dikétől 138 millióról 1825. decz. 31-dikére 12 millióra olvadt le. A vidéki bankoknál ugyanez eljárást követték; míg érczpenzök fogyott, jegyeik és tartozásaik összege óriás fokra hágott a letétekre és biztosítékokra adott kölcsönzéseik miatt. Semerre sem volt tehát remény. A bukások hosszú sorát 1825. nov. 29-én a Sir William Elford bankár ház kezdte meg Plymouthban, s utána december 3-án a Poole Thornton et Comp. ház következett a nyomukba lépő Wentworth, Burgess és több más nagy házakkal együtt. A rémület (panic) december 3-án kezdődött; a számum azonban legrettenetesebben decz. 12—17-dike között dühöngött és pusztított. A Poole és Burgess ház bukása után a bank tanakodni kezdett a fizetes felfüggesztéséről, de ez által csak a rémületet növelte, mivel a kormány hallani sem akart róla, hanem e helyett a pénzverdék éjjel-nappal folyvást dolgoztak, — azonban nem voltak képesek megtölteni a danaidák

hordóját, — úgy hogy szombaton, deczember 17-én alig volt már 10 millió fnyi ércz a bank pinczejében.

Ekkor azonban a megdrágulás miatt már külföldről is kezdett befolyjni a pénz, s e mellett szerdán, deczember 14-én a bank is új politikát kezdett: — minden lehető módon bőven nyújtottak kölcsönt, — s a hatás rögtön érezhető volt. Huskisson azt mondá a parlamentben, hogy deczember 12—13-án már lehetetlen volt bármely áron a legjobb állampapírt is eladni, s Mr. Baring szerint ugyane napokon pénzt semmi feltételek mellett sem lehetett kapni. Gazdag emberek bolyongtak az útcákon, nem tudván, hogy vajon a legközelebbi napra való tartozásaikat képesek lesznek-e fedezni. Deczember 14. és 17-dike között a bank 50 millió ftot bocsátott ki. E merész lépés azután meghozta gyümölcsét; a *Courir* már decz. 16-án estve jelenté, hogy a krízis szünő félben van, s szombaton estve Londonban már minden a régi rendbe kezdett visszatérni.

A vidékre azonban csak lassan terjedt ki a baj, s itt a következő héten kezdte felverni a hullámokat. Valamelyik bankigazgatónak ekkor eszébe jutott, hogy a bank pinczejében nagy mennyiségű 1 fontos jegy van letéve, — el kellene tehát ezeket küldeni. A londoni bankárok helyeselték az eszmét, s a kormány is beleegyezett. A hatás valóban bámulatos volt. Norwichben midőn a Gurneys ház asztalán meglátták a nagy csomag bankjegyeket, e vidéken azonnal megszűnt a krízis.

A bank e merész politikájának jó hatása tehát kétségbevonhatatlan. *A restrictive politica, ha még három nappal tovább tart, megölte volna az angol kereskedelmet.* A Poole és Burgess házak utólagos vizsgálatánál kitént, hogy az előbbi cégnek deczember 15-én még 1,700.000 ft. többlete volt, a mellett hogy Poole Péternek magának nagy terjedelmű földbirtoka, s a cég többi tagjainak 1,000.000 ft. értékű vagyona volt. A Williams Burgess ház szintén úgy állott, hogy ha hétfőn segítenek rajta, elég vagyona volt minden fontra 40 shillinget fizetni, tehát 100% super: — s a bank tartózkodása miatt mégis elbuktak. Mutatja a később elfogadott bankpolitika helyességét a következő összehasonlítás is: a restrictiv politika mellett az 1793-diki krízisnél 100 ház bukott el, 1810—1817-ig 157, 1825-ben pedig csak 57.

E sok tekintetben legnagyobbszerűnek mondható angol krízis előzményeinek főoka és jellemzője a hirtelen meggazdagodás utáni kielégíthetetlen vágy volt, a mit eléggé mutat azon

tény, hogy egy könyvkereskedő több mint 1,000.000 ftig merült a komló-speculatióba.

Az 1825-diki kétségbe ejtő napokat néhány év múlva már ismét elfeledtették a következő évek jó termései. Az 1832—35-dik évi bő aratás ugyanez év utolsó hetében 35 shillingre vitte le a búza árát, — míg ellenben a gazdasági szerződések a 70 shillinges búza árra voltak számítva. Ez alatt az ipar is ugyancsak virágzott az élelem olcsósága miatt. Másfelől az ekkoriban épült új vasútak a nagy forgalom miatt igen jó eredményt mutatva fel, külföldi kölcsönökkel neki estek a vasútépítésnek is. Poulett Tompson, a *Board of Trade* elnöke jegyeztette az egyes alapításokat, és kitünt hogy a 300—400 új részvénytársulat 2000 milliót emésztett fel. Ezek nagy része pusztán *gründolási* célból alakult, — az alapítók aztán azok nyakába hagyván a magas árfolyamra csigázott részvényeket, *kik elég együttgyűtek voltak pénzüket előttök ismeretlen vállalatokba fektetni.*

Az 1836-dik év azonban már kedvezőtlen auspiciumok alatt kezdődött. Egyfelől az alacsony árak miatt évről évre mind kevesebbet vetettek, másfelől az aratásrahideg és nedves idő járt, s ezek miatt őszszelre már ismét 61 shilling 9 pennyre emelkedett a búza. Másfelől a sok alapítás miatt a bankok is meglehetősen ki voltak merülve; az angol bank október elején 298 millió követelésre csak 50 millió érczcel rendelkezett. E közben a vidéki bankok érezvén a veszélyt, jó ideje korán igyekeztek magokat érczcel ellátni; így az irlandi bank nem kevesebb mint 20 millió aranyat halmozott fel. A katastropha nov. 14-én csakugyan kitört, midőn az Agricultural- és Commercialbank felfüggesztette fizetéseit. Ugyane hóban a Northern- és Centralbank, melynek pedig 39 fiókja volt szerte szélyel a vidéken, szintén zavarokba jött, s ennek következtében a bizalmatlanság oly nagy lett, hogy az angol bank jegyei csak nagy disagio mellett fogadtattak el Dublinban. Valóban, a bank érczkészlete november végen 309 millió követelés ellenében 36,4 millióra szállott. Néhány amerikai bankház is nagy zavarban volt már, midőn végre hosszas megfontolás után a bank csakugyan elhatározta még 60 milliónyi orias összeggel kiségiteni őket. Ez azután ismét hatott; s ezzel a bank oly katastrophát háritott el, mely szakértők állítása szerint igen közel járt volna az 1825-diki krízishez.

1838-ban ismét rosz termés következett, 1839-ben szintén, úgy hogy ez év végén már 100 millió ft. ára búzát kellett behozni. 1840—41 csak folytatása volt a két előbbi évnek. A magas árak tehát orias behozatali speculatiót indítottak meg. Az 1842—44-dik évek azonban mintegy bőségesen vissza akarták pótolni az előbbi rosz termésű éveket, a sok behozott búza ára tehát 1844. szeptemberben már 49 shilling és 6 pencere esett le.

A rosz termések idején egyszersmind a bankban ismét meggyült az ércz, 1843-ban 150 millió ftnyi érczkészlet halmozódott fel. Ennek következtében 1844-ben 4 $\frac{0}{100}$ -ról a bank is 2 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{100}$ -ra volt kénytelen leszállítani a discontót. A mogolesült pénzzel aztán ismét megindult, kivált 1845-ben, a vasútspeculatio. A bankoknál divatba kezdett jönni, hogy biztosítékok- és földbirtokra is bocsátottak ki papirokat. A kereskedők közt pedig az *accomodatió-váltók* jöttek nagy forgalomba. Az ország egyik végétől fogva a másikig minden üzletember mélyen beemerült a vasúti papirokkal való speculatióba. Háztartásukat aztán ismét a nagy jövedelmekkel biztató remények alapján rendezték be, épen úgy, mint azt az 1817-diki krízis előtt tették. Mindenki többet költött, mint a mi az előtt valóságos jövedelme volt. Az ipar is virágzásnak indult. E közben azonban főleg amerikai hatások miatt 1846-ban a discontó már emelkedni kezdett, s 1847. ápril 10-én újra 5 $\frac{0}{100}$ -on állott, és midőn a bank érczkészlete folyvást rohamosan apadva, végre 25 millióra szállott, a discontó gyorsan emelkedett 5 $\frac{0}{100}$ -ról 9, 10 és 12 $\frac{0}{100}$ -ra.

E kis májusi előkrízis után újra csillapodni látszottak egy ideig az aggodalmak, midőn aug. 9-én a Leslie et Comp. gabna-kereskedőház bukásával megkezdődött a bukások hosszú sora. Egyik hét a másik után jött a feltartóztatatlannak látszó iszonyú pusztulások híreivel, úgy hogy szeptember közepéig több mint 150 millió vészett el. Ekkor azonban már külföldről ismét kezdett visszafolyni az ércz, és a baj újra csillapulni kezdett, habár a helyzet még mindig rettenetes volt, — a mi október közepe táján aztán mindinkább elviselhetetlenné kezdett lenni.

Ez alatt egyik küldöttség a másik után járt a kormány-nál az 1844-diki bankacta felfüggesztését kérelmezni. Végre október 23-án engedett a miniszterium; a bank felhatalmaztatott a megszabott határon túl is bocsátani ki jegyeket, mely azonnal meg is kezdte 9 $\frac{0}{100}$ -kal az újra discontirozást. A

felhatalmazás valósággal csak hétfőn, október 25-én, küldetett meg a banknak, s délután egy órakor hirdettetett ki, — és a rémület, mint egy gyilkos köd a nap sugaraitól, oly hirtelenséggel tűnt el. Mr. Gurney azt állítá, hogy tíz percz alatt a városban elterjedt a hír. Alig hogy megtudták, miszerint lehet pénz kapni, senkinek sem volt többé rá szüksége. A bankacta valószínűs felfüggesztésére nem is volt szükség. Az egy óra alatt kifizetett 4,000.000 ft. megállította az egész fenyegető árt.

Az amerikai vasuti papirok által előidézett 1857-diki kevesebb jelentőségű, és semmiféle elvi fontossággal nem bíró krízis után újra tíz év mulva, 1866-ban, élte az angol pénzpiacz legutolsó nagyobb szerű válságnappait. Ennek tulajdonképeni megindítója a déli államokkal folytatott háború volt, mely miatt a gyapot kimaradásától kezdvén tartani, a *gyapotspeculatio* fejlődött ki, s mivel az új piaczon, Indiában, Egyiptomban, Braziliában készpénzzel kellett fizetni: számos társulat keletkezett, 1864. márcziusig 263 társulat alakult 781,350.000 ftnyi névleges alaptőkével; és ezek közt 27 bank és 15 leszámítoló intézet volt. Midőn aztán az európai viszonyok 1865-ben már nyugtalanító jeleket kezdtek feltüntetni, hirtelen erős külföldi követelés támadt, s III. Napoleonnak az auxerre-i találkozásnál tett azon kinyilatkoztatására, hogy az 1815-diki szerződést nem tartja magára nézve kötelezőnek: a kamatláb hirtelen 8, majd 9°/_o-ra emelkedett. A követelés miatt sok papir dobatott a börzére, s a részvények rohamosan estek, s midőn a törvény-szék a Midwales vasúttársulat váltóit nem ismerte el kötelezőknek, nagy rémület keletkezett. A hirtelen rohamnak május 10-én legelőször az Overend Gurney et Comp. nagyszerű intézet esett áldozatul, mely több mint 100 millió követeléssel bukott. A bankok már zárva voltak midőn e hír estve elterjedt, de előre látható volt, hogy mi lesz más nap reggel e hír következménye. A kincstár kancellárja azt nyilatkoztatá a parlament következő esteli ülésén, miszerint a City legidősebb lakói sem emlékeznek hasonló izgatottságra. A kormány azonban, okúlva az 1847-diki tapasztalatokon, a bankaktát másnap felfüggeszté, s a bank 10°/_o-ra emelve a kamatot, az első nap 40 milliót előlegezett. Mihelyt megtudták, hogy a bank biztosítékokra ad, a nyugalom visszatért. Május 18-ikáig, öt nap alatt, a bank 122,250.000 ftot adott ki; egy nagy bankház pedig hat óra alatt majdnem 20 milliót fizetett el.

III.

Míg ezek így folytak Angliában, a tüneményeknek csaknem ellenkező sorával találkozunk a szigetország északi részében, — a távol, Európa előtt sokkal kevésbé ismert Skótország szirtjei között. Egy nép él itt, melynek nagyságáról csak kevés jól ismerőknek van illő fogalma.

A szomszéd Anglia és Holland példájára itt is alakult az angol bankkal csaknem egyidejűleg, de egészen más alapon, egy banküzlettel foglalkozó társulat. A skót bank (helyesebben ez is Scócia bankja, Bank of Scotland) először is mint részvénytársulat, egészen magán személyek által, minden kormányi összeköttetés nélkül, és csupán banküzleti célból keletkezett, úgy hogy engedélykormányának X-dik pontja határozottan eltiltja a társulatot a kormánynak való előlegezéstől, vagy bármi másnemű üzlettől, kivéve, ha erre valamely parlamenti határozat által lesz jogosítva.

A bank alaptőkéje 666.660 ft. volt, melynek fele angol aláírás lévén, s azért is, mivel nem remélték még ekkor, hogy elég bankügyhöz értő egyén lenne Scótiában: az igazgató tanács fele, és a bankkormányzó, angol tartozott lenni. A bank eredetileg nem fogadott el letéteket, hanem csupán saját tőkéje jegyeinek forgatásával foglalkozott. Azonban mégis 30—40% osztalékot adván, csakhamar egy másik vetélytársa is keletkezett a kereskedelmi célból alapult *African Company* alakjában, de a mely csakhamar megégetvén kezét a banküzletnél, egy ideig ismét a skót bank maradt egyedüli ura a helyzetnek.

Az mi a skót bankügyet ez időben leginkább jellemzi, azon páratlan őszinteség, egyszerűség és becsületesség, melynek csodálatos varázshatását minden nagyszerűbb mozzanatonál tapasztalhatjuk. 1704-ben ismeretlen forrásból hírtelen azon hír terjedvén el, hogy a titkos tanács le akarja foglalni a bank ércalapját, oly erős roham indult meg a bank ellen, hogy kénytelen volt fizetéseit felfüggeszteni; és magok kérték a titkos tanácsot, hogy vizsgálta meg könyveiket s egyszersmind a be nem váltott jegyeket néhány hónap múlva, a mint az alaptőke be kivánt 10%-a be lőn fizetve, azonnal kamatostól együtt beváltották. A második zavar 1715-ben volt, midőn a forradalom betöréseitől félvén, a bankigazgatók magok kérték be jegyeiket, nehogy a pénz az ellenség kezébe kerüljön, a korona tulajdonát

képező 300.000 frot pedig a vár pinczéibe rejtették el, a künn maradó jegyeket aztán kamatozó jegyeknek nyilvánítva.

E közben 1716-ban lejárt a bank kiváltsága, és semmi további lépés nem törtévénn annak megújítása iránt, 1719-ben a régi érczpenz beváltására alakult *Equivalent fund* tulajdonosai szőlították fel a bankot az egyesülésre, de a mit az, alapszabályához hű akarván maradni, visszautasított. Majd a tűzkár-biztosítás ürügye alatt alakult *Edinburgh Society* próbálta a bankot minden módon egyesülésre szorítani, de ez is meg-
hiusult, — valamint a *London Assurance Company* ajánlata is.

Idővel azonban, t. i. 1727-ben, sikerült az *Equivalent fund* embereinek a skót bank nélkül is saját kezére keríteni, a mit a bank nem akart kizárólag hatalmában tartani: t. i. a bank-jegyüzleti jogot, mely aztán *Royal Bank* név alatt 1,510.000 ft. tőkével 1727-ben meg is kezdette azt, — és pedig a régi banknak is nem valami hátrányára, mivel ez időtől fogva annak részvényei is emelkedtek.

A verseny azonban mégis ártalmas lett magára a bank-ügyre nézve, mivel kivált az elfogadási záradék (optional clause ¹⁾) divatba jötte után túlságos sok jegy jövénn forgalomba, ennek szokott következménye az ércznek a forgalomból eltűnése lett, annyira, hogy a bankok kénytelenek voltak Londonban érczvásárló agenseket tartani érczszükségletök fedezésére, a mi igen költséges eljárás lévén reájok nézve, kivált midőnn úgynevezett holt kölcsönökbe is igen sokat belefektettek, már veszélylyel fenyegetett közülök egynehányat, midőnn a 20 shillingnél kisebb bankjegyek kibocsátását eltöltő 1765-ki 49. cikk eszközlése által csakhamar segítettek a bajon, s a jókor szerzett tapasztalaton okultak, úgy hogy a skót bankjegyek aztán egész 1845-ig soha sem állottak többé párin alúl.

E közben 1746-ban egy új vetélytárs lépett fel a két bank mellé, t. i. a *British Linen Company*, mely a lenipar ürügye alatt ez iparággal összefüggő bänküzletre is lévén jogosítva, csakhamar egészen ez utóbbira adta magát. Sőt a verseny és siker csakhamar egy negyedik bankot is hozott létre, mely a többi bankoknak állítólagos fukarsága következté-

¹⁾ E záradéknál fogva, mely a jegyeken kitett bizonyos időre vonatkozott, jogában állott a bankigazgatóknak, a bemutatás feljegyzésétől számitólag csak a megjelölt idő leteltével váltani be a bank jegyeit.

ben keletkezett, hogy több eszközt nyújtson a kereskedelem igényeinek.

Ez utóbbi a később szomorú hírre vergődött *Ayr Bank* volt; — s főleg e bank befolyásának köszönhető, hogy az úgynevezett accomdatió-váltók Skótságban is forgalomba jöttek. Az, ki e váltók természetét ismeri: könnyen felfoghatja a kereskedelmi életben ezek veszélyességét. A hatás nem sokára be is következett. Az elbukott *Ayr Bank* forgalomban volt papirjai 8,000.000 ftot tettek.

Ez aprós bajok, vagy az angol bank fizetésfelfüggesztése által előidézett 1793-diki roham kivételével, azonban mondhatni zavartalan nyugalommal folytak a skót bankügy dolgai egész 1857-ig, midőn különösen két bank, a *Western* és *Glasgow Bank* ismét eltérően a többi skót bankok egészséges alapelvétől, — az aránylag mennél nagyobb tartalék félretételezés állampapírokba elhelyezésétől: — nem csak egész alaptőkéjüket forgalomba bocsátották, hanem nehezen forgatható kölcsönökben is sokat befektettek, a miért aztán az ekkori amerikai eredetű zavarokban meg is lakoltak. A *Glasgow Bank* ugyan még alaptőkéje egy részének elvesztésével megmenekült, de a *Western Bank* 24 éves élete után 30 milliónyi alaptőkéjével együtt tökéletesen elbukott.

Az e bukások által előidézett zavarok idején Skótságban is találkozunk azon tüneménynyel, melyet az angol kríziseknél már több ízben tapasztaltunk, t. i. hogy midőn a nov. 11-én Londonból reggel tíz órakor megérkezett aranyok erős fedezet alatt kísérettek a bank helyiségébe, ennek láttára délután két órakor már megszűnt a krízis.

Ha a skót bankügynek e vázlatos vonásokban adott rövid történetét, s az 1858-diki parlamenti bizottság előtt kihallgatott tanúk vallomásait az angol kríziseknél látott jelenségekkel hasonlítjuk össze, mindenek fölött azon jellemző vonás tűnik szemünkbe, hogy míg az angol bankok és bankházak rendesen magok is mélyen, erejükön túl is, belekeveredtek a speculációba: addig a skót bankok, a bankjegykiváltság elejtése mellett, *nagy tartaléktőkét* tartottak mindig készen, s főként ennek köszönhették, hogy e rázkodások- és feldulatásoktól, melyek annyiszor elpusztították az angol pénzpiacot, ezek többnyire meg voltak kímélve, — csupán azon egypár pénzügyintézet képezvén köztök kivételt, mely, mint fentebb említők,

eltért a skót bankok alapelvétől, — de a melyért aztán szintén el is sodorta őket a vihar.

Igaz, hogy ez elvhez ragaszkodás látszólag nagy áldozatokkal járt, mert az egész tőkével forgalomba nem keveredő bank kevesebb jövedelmet mutathat fel, kevésbbé kedvező kamatlábot használhat, és részvényei mindezek miatt nem örvendhetnek oly magas árkeletnek, mint egy másik banké, mely teljes erejét használja; de ha egy kissé szélesebb látkör mellett tekintjük az eseményeket, könnyen belátható, hogy mégis helyesebb ez eljárás. Az 1826-diki parlamenti bizottság előtt ugyanis azt nyilatkoztatták a tanúk, hogy Skótorszáiban már ekkor nem volt ritkaság, miszerint egy 10.000 ftos hitellel 500.000 ftos operáció végeztetett, és hogy egy mérsékelt nagyságú vidéki bank 21 év alatt 900,000.000 ftnyi forgalmat eszközölve, összes vesztesége az egész működés ideje alig volt 12.000 ft. — Azon rendíthetetlennek látszó szilárd hitel, melynek segítségével — már oly időben, midőn a még csak kevéssel az előtt is félvad állapotban lévőnek tekintett államban alig volt mind össze is egy néhány százezer ftnyi készpénz, — a caledoni, clyde és forthi csatornákat lehetett kiépíteni: kétség kívül a skót bankok e solid eljárásának volt köszönhető; ez pedig ismét csak kifolyása volt azon általános becsületességnek, mely maga ismét a magasabb cultura gyümölcse. „A XVII-dik század elején még úgy beszéltek Londonban a skótokról, a mint mi ma beszélünk az eskimókról, — úgy mond Lord Macaulay a nevelésügy fölött 1847-ben tartott nagyszerű beszédében, ¹⁾ — és ma már a hová a scotchman megy, az angol és irlandi ember között ép oly biztosan csakhamar felülre emelkedik az, mint az olaj a vizes edényben; — pedig a scótországi lég még mindig oly hideg, a sziklák még mindig oly kemények, mint másfél századdal ez előtt, — csupán a scotchman nevelése változott meg.“ Midőn 150 évvel ez előtt — úgymond ugyancsak Macaulay egy másik helyen, — egy hazáját melegen szerető scót uri ember, Mr. Fletcher, Soltounból, elkeseredve a nép henyesége miatt, korbácsoltató helyeket ajánlott felállíttatni röpiratában: a parliament néhány hónappal ez után községi iskolákat állíttatott fel; — s K. Dunning Macleod, a bank-hitelről szólván, oda nyilatkozik, miszerint egyaránt tagadhatatlan, hogy Skótország „nemzeti nevelés- és bankrendszere együtt volt

¹⁾ *Speeches*, by Lord Macaulay.

ez állam műveltségi és vagyonosodási gyors kifejlődésének fő tényezője.“

Ha továbbá ugyancsak ez angol kríziseken, a skót bankügy-gyel így összehasonlítólág, áttekintünk : úgy tünik fel előttünk, mintha e krízisek, lényegökre nézve, valósággal nem volnának egyebek, mint oly nemű kedélyállapotí változások, melyeket mintegy kímáradhatatlan szabályszerűséggel látunk a kevésbbé művelt népek és egyének körűlményei változásával együtt megjelenni, — míg a magasabb műveltségű egyéneknél lassanként mindinkább kímáradoznak azok. Csak így lehet megérteni azon tényt, hogy mint az 1825 és 47-diki krízisnél láttuk, a bankacta felfüggesztésének csupán hírére, mintegy varázsuítésre azonnal megszűnik a legiszonyúbban pusztító krízis ¹⁾; továbbá, hogy mint láttuk, az ez időben gondosabb nevelésben részesült skót népnél nem pusztított az; és hogy végre magánál az angol népnél is folytonos apadásban van. Természetes, hogy itt nem az illető nép absolut műveltségéről, hanem összes foglalkozásnemei nagyságához mért culturális állapotáról lehet e tekintetben szó, úgy hogy egy bár kevésbbé, de viszonyaihoz aránylag mégis jobban művelt nép biztosabban megmenekül e bajjoktól, mint a más tekintetben magas culturális fejlettséget mutató bármily hatalmas állam is. A végeredmény azonban úgy látszik, mégis inkább a bár gyöngébb, de aránylag műveltebb oldalon van, mivel azt látjuk, hogy a krízisektől ment nép ugyanazon idő alatt úgy anyagi jólét, mint műveltségére nézve is sokkal nagyobb előhaladást tett, mint a krízisek által rázkództatott másik, azelőtt aránylag nagyobb és hatalmasabb nép.

Végül ugyancsak e tények gondos összehasonlításából azon következtetés látszik levonhatónak, hogy a mint egyfelől igen természetes, miszerint a kevesebb tájékozottsággal, szűkebb körű műveltséggel, és gyöngébb megélési képességgel bíró nép, nemzetgazdasági viszonyainak fejlődésével, eleinte egy vagy más alakban rendesen áldozatul esik a krízisnek : úgy másfelől megfordítva, bárminők legyenek is azon tényezők, melyek a krízis kifejlődését létre hozták, — mint pl. roszt termés, nagyfontosságú politikai változások stb. — és bármily változatos legyen is az, a mint az egymás után következő korszakokban

¹⁾ Hasonló tapasztaltatott az Egyesült Államok kríziseinél is, hol a restrictive politika majdnem mindig csak élesebbé tette a bajt. *Die Finanzen der Vereinigten Staaten* von Dr. C. Hock 1867. 435 l.

mindig más-más alakban megjelenik; s bármily hatalmas legyen is hirtelen meggazdagodhatással kecsegtető varázsereje, úgy hogy szegényt és gazdagot, tudóst és tudatlant egyaránt képes elcsábítani, — mégis azon valódi alapos műveltség az, mely nem hajlandó ott, hol ismeret és tapasztalat áll rendelkezésünkre, a kényelmes, szép reményekkel biztató *hit* karjaiba vetni oda magát, mely minden időben és minden népnél az egyedül biztos szer e korszakonként iszonyú pusztításra képes társadalmi ragály ellenében!

Sép azért mivel pusztító ereje az állam nagyságával együtt növekszik: szükség hogy ez ellene ható szerről mi is mennél korábban gondoskodjunk, mert a fentebbi sorokban közlött tények logikája megczáfolhatatlanul mutatja, hogy a krízisekkel együtt járó óriás anyagi veszteségek alakjában, mint a múlt 1873-ik évben mi is — mint más népek, *csak azon leczkedőjait fizettük meg, melyet a bennünket környező viszonyoknak megfelelő, mennél teljesebb mérvű kiképeztetésért az előtt kiadni sajnálottunk.*

DAPSY LÁSZLÓ.

EGY PÁR KIS FACZIPŐ.

Ouida beszélye.

I. FEJEZET.

Bébé hajnalhasadtakor kiugrott ágyából. Tizenhat éves volt!

Nem győzött eléggé bámúlni rajta, hogy ő már tizenhat éves — egész nagy leány.

Ablaka alatt egy kakas kukorékolt, s valahányszor trombitája megzendült, mindig azt kiáltotta: „jaj be vén vagy! — jaj be vén vagy!“

Bébé ablakot nyitott s nevetve kívánt jó reggelt a kasknak. Jól esett neki, hogy felköltötte, de még jobban esett az a gondolat, hogy ezután soha míg a világ, senki sem hívja őt gyermeknek.

A fészker alatt egy kecske mekegett. A platán levelei homályában egy rigó fütyölt. A gyepűn kívül egy borjú bégett anyja után. A város tornyaiból tompán és álmosan zúgtak a távolból a harangok; s valamennyi mind azt mondta: „Jaj beh jó tizenhat-évesnek lenni — jaj beh jó, jaj beh jó!“

Bébé csinos leányka volt.

Ezt Brabantban senki sem tagadta. Rá tekintve azt kelle gondolnod, hogy addig élt a virágok között, míg maga is virággá, a többinél valamivel nagyobb bimbóvá változott; úgy bizony!

Lábán kicsi faczipőt, fején gyapot fejkötőt, nyárban len-, téiben szőrszoknyát viselt; de a piczinyke lábak a czipőkben rózsaszírmak, a fejkötő fehér mint a hó és a szürke ruha olyan volt, mint az almafa héja, mikor a bimbó áttör rajta s pirúlva kandikál a napra.

Bébének soha sem volt más keresztanyja a virágokon kívül; de ezek aztán tündér keresztanyak voltak. A napraforgók gazdag aranszinöket adták fürtei számára; a lupinuskok azurjokat kölcsönözték szemeihez; a liliomok bőrét ékítették, s azt a friss, gyermekes, ártatlan illatot, mely előmlött egész valóján, a hársvirágoktól kapta. Az igaz, hogy a szél fűtta, az eső verte, a nap sütötte; de mindezek csak melegebbé tették lábai fehér színét s megadták testének, lelkének a vad aurikula szél-edzette üdeségét.

E leánykának soha sem volt más neve, csak Bébé.

A vén Maes Antal, egy született franczia, de Belgiumban megtelepedett s honosult kertész, a kinek minden keresménye konyhóját környező kerteskéjéből telt ki, melynek virágait a városban eladogatta — tehát ez a jó öreg, egyszer napi üzlete végett Brüsszelbe mentében a konyhája megettől a vizirózsái között egy szürke csomagot pillantott meg, melyet kihalászva, benne egy éves kisdedet talált, a kit kétség kívül azért tettek volt ki, hogy belefüljön, de a vizirózsák megmentették. S most édesdeden mosolygott sorsa elébe.

Valamely munka- és kintől elvakult csipkekötő, vagy jármos ökreinél keményebb szívű valamely parasztnő tehette ki szegényt, hogy belevezessen a tóba, nem számítva a víz hullámzására, se a vizirózsák szárjai és levelei szíjjasságára.

A vén Antal nevéhez vitte a kisdedet, neje pedig, egy gyermektelen öreg asszony, azért esengett, hogy tartsák meg magoknak; így aztán a szegény, egyedül való, egyszerű két öreg felfogadta a hontalan, anyátlan párát, s ők és körülte mindenki Bébének hívta — csupán csak Bébének.

Az egyház reá tette kezét s neve mellé még egy szentét is odabiggyesztette; de azért a körülte levő kis világ szemében ő csak Bébének maradt; Bébének mikor alig látszott ki a piros szegfűk közül; — Bébének mikor sárga fürtei felérték a levendula-bokrokat — és Bébének e büszke napon, mikor a rigó füttyje, meg a kakas kukorékolása tizenhat évesnek mondotta.

A vén Antal konyhája egy eleven gypével beszegett kis kertben állott Laeken és Brüsszel között egy mellék út félen, a lapos és zöld Brabant szívében, hol szép rétek, virágos eleven gypők, magas fájú erdők, harasztal telt árkok és kisded tavak vannak, melyek hűvös mély vizeiben egész naphosszat

hattyúk vitorláznak és ezüstös fűzek fürösztik ágaikat himbálva a szélben.

Az országutról kitérve, ott látjuk az egészset, teledes-tele fűvel, lombbal, virágokkal, virágzó babföldekkel és vadrózsákkal; a keceses tó partján szétszórva néhány kunyhó s házikó, tovább a szent Guido ódon temploma; azon túl terül el a zöld lapály végetlen búzaföldjeivel, s veres szárnyaikkal a napla meredő ócska szélmalmaival; még ezeken túl is a flandriai sík halvány kékje, mintha tenger szegné a láthatárt.

Az öreg Antal kunyhója csinos kis lak volt, a németalföldi kedvelt divat szerint rózsaszínre festve, mint egy kagyló; négyszögű két ablakát folyondárok s magas rózsabokrok sötétítették; födele pedig, melyet kezeddel érhetél, sárgalott és zöldlelett a föld minden laponyától s mohától.

Itt nevelkedett Bébé évről évre; csakhamar annyira nőtt és erősödött, hogy bokrétákat kötözött a vásárra, majd maga vitte egy kosárban Antal mellett tipegve az eleven gyepekkel szegett mezei zöld úton egész a széles fehér utcákig; a vásárban pedig a vevők — s köztök leggyakrabban a fiatal anyák — fölkeresték az aranyfürtű kis főt, a nyílt szép kék szemeket s megvették a Bébé virágait kelve vagy kelleetlenül. Úgy hogy Maes Antal keresztet vetve gyakran mondogatta, hála a boldogságos szűznek, az üzlet háromszor jobban megy, mióta a kicsinyke rózsaujjait kinyújtja a virágokkal.

Azonban bármily jól is ment az üzlet nyáron, de a hosszú télen, mikor a Montagne de la Cour sík jéglejtővé vált, a szent Gudule temploma tornyocskái hótól fehérlettek, mikor a piacra csak melegházi virágok jöhettek s a falusi kertek csipős fagyos szél seprerte pusztaságokká tarútlak, melyeken a didergő virággyökerek a föld alá bújtak össze, mint megannyi hontalan gyermekek a pinczébe, — akkor a zöld levél és feslő bimbó korszakában szerzett pénz bezzeg elkelt fekete kenyérre s egy-egy csomócska száraz ágra, sőt némely napon a rózsaszín kis kunyhóban Bébé murmutérszerűleg kuczorgott ágyában, hogy elaludja az éhséget és a hideget, mely miatt olyan volt, mint egy megfagyott veresbegy.

Igy aztán, mikor Maes Antal nem annyira betegség, mint vénség és elerőtlenülés miatt ágyba esett s meghalt, Bébére mindössze sem maradhatott egyéb, mint az ereszbe rejtett fekete kancsóban az a pár ezüst tallér, meg a kunyhó és körülte a kis kert.

„Lakjál itt, kicsidem, senkit se végy a nyakadra, hogy kínozzon; légy jó a madárhoz meg a kecskéhez, s el ne mulaszd gondosan ápolni a virágokat“, mondá az öreg végleheletével, és az ágy mellett szívszakadva zokogó Bébé fogadta, hogy úgy cselekszik.

Akkor még tizennégy éves sem volt; s miután öreg barátját nyugalomra helyezte a sz. Guido temploma zöldelő sírkertjében, bánattól lesújtva nagyon egyedül érezte magát — szegény jókedvű kis Bébé, a kinek eddigelé alig volt nagyobb fájdalma, mint mikor a rózsza tövise megszúrta ujjacskáját, vagy a hóban éhen veszett rigó fölött siránkozott!

Bébé hazament, leült egy zúgban s gondolkozott.

A kunyhó sajátja volt, sajátja az a kis háromszög is, mely akkor tele volt a szivárvány minden színeivel pompázó tavaszi virágokkal. Neki itt kell laknia és a virágokat ápolnia — ezt hagyta a szegény öreg rút Maes Antal, a ki neki atyja, anyja, hazája, királya és törvénye volt.

A nap sütött. Az ablak kis négyszögén keresztül látta a fűben a kinyílt nagy tulipánokat, meg az almafa egyik ágát, a mint a szélben himbált. Az ágon egy pintyőke űlt s énekelve hintázott ide s tova. A nyitott ajtón beözönlött a fényes nap-sugár, és vele együtt beözönlött a Bébé kis világa is — az a világ, mely az ő utcájában lakott abban a néhány kunyhóban, mely mint megannyi hódfészek állott ki a lombok alól a tó partján.

Bejöttek valamennyien, hatan vagy nyolczan, mind aszszonyok; csinos, tiszta, egyszerű brabanti parasztnők, afféle dolgos, jószívű, azonban saját egyszerű ügyökben élelmes emberek, a kik egész naphosszat dolgoznak a mezőn, vagy szemök világát tönkre teszik a városban a csipkekötő párnák mellett.

„Bébé, te igen fiatal vagy arra, hogy egyedül lakhassál“, monda közülök az első. „Öreg anyámat ide költöztetem, hogy viseljen gondot a házadra.“

„Nem, jobb lesz ha hozzám költözöl, Bébé,“ szólt a második. „Én aztán házad- és telkedért gondoskodom ételedről, italodról s még ruházatodról is.“

„Azaz, hogy lecsalnád szegény fejét,“ vágott közbe a harmadik. „Hallgass rám, Bébé, a néném, ki, mint te is tudod, egyedül való nő, majd ide jön, veled lakik, s tőled semmit, de épen semmit se követel — hanem te persze, hogy adsz neki

egy-egy darab kenyeret, s egyszer-máskor tán néhány szál virágot is, hogy szerezzen belőle magának néhány fillért.“

„Nem, nem,“ mond a negyedik; „az nem járja. Bébé, te nekem átadod a kunyhót, meg a kertet, s a fiaim megmívelik neked — én meg veled lakom, s a fiúknak hagyom házamat — így aztán az egész nyereség a tied lesz, nem látod-e kedves édes kicsinyem?“

„Lári-fári!“ mond az ötödik, a többinél magasabb és jobban öltözött. „Ti mindnyájan csak a magatok, nem pedig az ő javát akarnátok. De én — Ferencz atya azt mondja, úgy cselekedjünk másokkal, a mint akarnók, hogy azok cselekedjenek velünk — én Bébét ingyen magamhoz veszem; a kertből kihányjuk a virágokat s beültetjük burgonyával, salátával, veteménynyel. Én pedig a kunyhóba teszem teheneimet, hogy tisztúljon meg a halálszagtól, a haszon vagy kár belőle legyen az enyém; s ha elgondoljuk, milyen mostoha az időjárás, mennyi kárt tesznek a férgek, ennél szebb ajánlatot senki sem tehet; aztán Bébé télen-nyáron velem lesz, semmiben szükségét nem fog látni, nem is lesz gondja semmire.“

A szóló, Krebs Kati, legtehetősebb volt az egész utczában, mert volt neki két tehene, egy pár fülönfüggője tömör ezüstből, egy zöld szekere, melyen egy nagy kutya hordta a tejet Brüsszelbe. Ezért tisztelettel kihallgatták és szavait rövid csend követé. De a csend nagyon rövid vala; csakhamar egymásba vágó szavak lármája váltotta fel, mert a beszélők mind inkább neki tüzültek, egymást mindegyre hangosabban akarva meggyőzni ajánlott segélyök önzetlen és gyöngéd voltáról.

E közben Bébé hallgatva ült kis ágya szélén, szemeit az almafa-ágra és az éneklő pintyökére szegezve.

Mindnyájokat türelemmel kihallgatta.

Valamennyi jó barátja, igaz és régi barátja volt. Amaz több nyáron át adott cseresznyét neki. A másik egy viasz Jézuskát hozott a vásárból. Az a kék lencsoknyás öreg asszony vitte volt az első gyónásra. A melyik nénje számára akart volna egy darab kenyeret meg egy szál virágot, egy szép képes könyvet ajándékozott volt neki, a melynek épen egy egész frank volt az ára. Egy másiknak köszönhette egész élete egyedül álló csodáját: azt a kējutazást, meg azt az egész naphosszat tartó ünnepet, mikor a három mértföldre levő Mechlinben voltak vásárra. Az utolsó szóló százszor is tánczoltatta térdén

kis korában, hát még mennyi mesét mondott neki, s meg is szekerezttette zöld szekeren a borzas szőrű Tambourral.

Bébé nem kétkedett abban, hogy régi meghitt barátai javát akarják; de mégis nyomasztólag érezte, hogy mind e jó tanácsokból hiányzik az a tiszta szívű egyenes jóindulat, a melynek a viasz Jézuskát, meg a képes könyvet köszönhette.

Bébé nem okoskodott, hisz még igen kicsiny és igen is bizakodó volt arra; de némi határozatlan fájdalommal érezte azt súgta neki, hogy valamennyien az ő szegény öröksége után halásznak s terveikben az ő jólétére nagyon kevés a tekintet.

Bébé gyermek volt; valóságos gyermek, lelkileg testileg oly fris, mint a hó alól csak most kibújt aranszinű vadsáfrány; de nem volt balga, ámbár olykor azt mondták róla, mert üres óráiban leült s kék szeméit a messze-távol felhőire szegezve el-elmerengett.

Béketűréssel hallgatta őket, míg a rikácsoló hangok lár-mája felemésztette magát és a hat nő ott állott a kunyhó nap-fényes tapasztott földjén, haragos szemekkel méregetve egymást; mert ámbár mindig jó szomszédjai voltak egymásnak, de ez alkalommal mindegyiköknek nagyon vásott a foga a vén Antal kertjéből huzandó haszonra.

Nagyon szegény volt valamennyi; a nép abból az osztályából, mely jó időben rossz időben túrja a most kiégett, majd fagyos földet, vagy hajnaltól sötét estig görnyed pókhálószerű csipkéje fölött; az ilyenek aztán egy garas megtakarításánál vagy egy káposztafűnyi nyereménynél fontosabbnak csak lelkök mennybéli üdvének bőjti misék és húsvéti zsolosmák általi biztosítását tartják.

Bébé mindnyájokat kihallgatta, e közben könyei felszárdtak arczáról és rózsás ajkai összeszorúltak.

„Ti mindnyájan kétség kívül nagyon jók vagytok,“ mondá végre. „De én nem mondhatom, hogy hálás vagyok érte; mert a szívem nehéz mint a kő, s azt gondolom, hogy nem annyira érettem, mint a kunyhóért beszéltek. Meglehet hibázok, hogy ezt mondom — úgy van — hibázok, hisz ti mindnyájan oly jók vagytok, én pedig csak Bébé vagyok. De lássátok, ő azt hagyta nekem, hogy itt lakjam, gondozzam a virágokat, s nekem úgy kell cselekednem, az már egyszer szent. Ha kívánjátok, tanácsot kérek Ferencz atyától; de ha szintén ő is azt mondja mint ti, hogy nem kell itt maradnom, mégis itt fogok maradni.“

És a nők ellenvetéseire, hibáztatásaira mindig csak ezt ismételte, az igaz más szavakkal, de a dolog lényegében változhatatlan elszántsággal. Az asszonyok egy álló óráig lármáztak körülte, feddették, pirongatták; mondták, hogy ő valóságos bábu, kis bolond, szófogadatlan makacs gyermek, oly hálátlan önfejű kis teremtmény, a kit úgy el kellene páholni, hogy meglássék a kékje, ha ehhez volna valakinek joga.

„De erre senkinek sincs joga,“ mondá Bébé, haragra fortyanva s az öreg Antal szürke macskájával karjaiban egyenesen állva a kunyhó földjén. „Ő mondta nekem, hogy lakjam itt, ő pedig nem mondta volna, ha roszamra lenne; mert én elég nagy vagyok arra, hogy tudjak vigyázni magamra, s ugyan ki is akarna engem itt bántani? Jól van, menjetek s mondjátok meg Ferencz atyának, ha nektek is úgy tetszik. Nem hiszem, hogy ő kárhoztasson engem; de ha kárhoztatna, azt is el kell szenvednem. Még ha a templom ajtaját is bezárja előttem, úgy is engedelmeskedem Antalnak, s a virágok tudni fogják, hogy igazam van s nem engedik, hogy valamely gonosz szellem hozzám nyúljon, mert a virágoknak erre van erejük; ők éjjelenként az angyalokkal beszélgetnek.“

Ért is valamit az okoskodás ilyen kis balgával! Az igaz, a parasztok nem igen okoskodnak, hanem inkább, a hol tehetik, erőszakoskodnak. Ez az ő szokásos logikájuk.

Ezt használták Bébé irányában is, össze-vissza szidták, mint illet oly emberekhez, a kik nagynyjai lehetnének és a kik jól tudták, miként halászták ki épen az ő tavukból Bébét, a kinek, igazán kimondva, annyi joga lehet közöttök, mint épen egy vízi patkánynak.

Az asszonyok különben meglehetősen kiméletesek voltak, ezt az igazságot eddigelé soha sem hányták Bébé szemére; az ő fogalmuk szerint talált gyermeknek lenni, nem is volt gyalázat; de a harag, mint a bor megháborítja a lélek mélységeit, a mélyben heverő iszap pedig világosságra hozva nem kellemes illatot gerjeszt; ezek az áldott jó teremtmények is azon való haragukban, hogy az Antal hagyatékában nem részesedhetnek, oly keserű dolgokat mondtak a szegény gyermeknek, a minőket csendes pillanataikban szájukon kiszalasztani szintoly kevéssé tudtak volna, mint kést ragadva torkát felhasítani.

Mérgökben és boszuságokban rekedtté kiabálták magokat, s kimentek a kunyhóból, kopogó faczipőik és rikácsoló lármájok tábori zenéje kíséretében.

Ez alatt beesteledett; a nap letűnt a kunyhó földéről, a pinyóke elhallgatott.

Bébé azon álló helyében maradt, kis szivét megkeményíté, mi közben nagy könyecseppek gyűltek szemeibe s hullottak az alvó cziczus szőrére.

Csak homályosan sejté, miért szégyen kihalásztatni a vizi rózsák közül, mint egy fuldokló patkány, miként szomszédasszonyai mondták. Ő meg Antal gyakran beszéltek arról a reggelről, a melyen az öreg kertész őt ott találta volt a levelek között, s mindketten jóízüket nevettek rajta; Bébé még a maga ártatlan modorában épen büszke is volt rá, hogy az ő keresztanyjai egy tündér meg a virágok; a vén Antal pedig komolyan erősítette, hogy ahhoz semmi kétség sem férhet.

Sőt maga Ferencz atya, midőn ez ártatlan szép költemény fülébe jutott, sem ismerte kötelességének megrontani Bébé kedvét; hisz Ferencz atya kedves jó öreg volt, s azt tartotta, hogy a bánat és bölcsesség az ő közbenjárása nélkül is elég korán megérkezik, meggörcsíteni az ifjú vállakat és megüzüstözni az ifjú fürtöket.

Bébé mindig büszke volt arra, hogy ő a vizi rózsáktól született s atyja a nap; mikor Brüsszelben ott állott a piacon s a más gyermekektől elütő külsője feltűnt a vevőknek, ezek szülői után kérdezősködtek, ő mindig komolyan és a legjobb hiszemben felelte:

„Az anyám virág volt.“

„Te minden bizonynyal virág vagy,“ lőn a rendes válasz, s Bébé mindig meg volt elégedve.

De most kétség szállta meg; nem annyira fájt neki, mint megzavarta az a tény, hogy ezek az ő régi jó emberei valami új bünt fedeztek fel benne. Talán, utóvégre is, gondolá Bébé, jobb lett volna egy emberi anya, a ki most, miután a vén Antal meghalt, gondját viselte volna, jobban mint azok a hideg vizi rózsák, a melyek elaluszna zöld bársony ágyokban s nem bánják, ha tövis megy is ujjába vagy kavics faczipőjébe.

A gyalázat és irigység — a világi egyenetlenkedés e két ikerszületje — forró leheletével érinté ártatlan arcát, s a mint beesteledett, Bébé nagyon magánosan érezte magát és egy kissé elkomolyodott.

A kies alkonyon rendesen virágai között szaladgált, öntözött s Antal meg a kútból töltötte az öntözőt, a szomszédok eljöttek, az alacsony kerítéshez támaszkodva kötöttek, cseveg-

tek; a hámból kifogott nagy kutyák be-beütögették orrukat a rácsozaton egy darab kenyérhéjért; a gyermekek pedig a víz melletti gyepen táncoltak, vak macskát játszottak, Bébé is, mihelyt virágai nem szomjúztak, közikbe állott s valamennyi közt a legvígabban ugrált és táncolt.

De most a vedrek a kútban csüngöttek, a virágok hasztalan éheztek, a szomszédok távol maradtak, Bébé pedig betette a kunyhó ajtaját, hallgatta a megeredő esőt s addig sirdogált, míg elaludt egyes egyedül az ő kis királyságában.

Hajnalhasadtakor azonban, mikor a nap felkölt pirosan és melegen, a fűszálak és lombok csillogtak; a pacsirta dalolt; Bébé felébredt, szívében ült ugyan a bánat elvesztett öreg barátja után, de vidámabb és eltökéltebb vala.

„Mindegyikök nyerni akart valamit rajtam,“ gondolá a gyermek. „Jól van, egyedül lakom, megteszem kötelességemet, úgy a mint ő mondotta. A virágok nem hagyják, hogy valami komoly bántódásom legyen, ámbár némelykor oly közönyösök, hidegen mosolygók és tegnap, mikor az ő koporsóját elvitték mellettök, egyikök sem hajtotta le a fejét.“

A virágokban a rokonszenv e teljes hiánya rosziúl esett neki. Hisz az öreg annyira szerette volt őket, és ők mégis oly vígak voltak, oly kihívólag virítottak a nap fényében s mikor a megmeredt tetemeiket faházikójában elvitték mellettök, egy rózsabimbó se halványult el.

„Az isten, úgy hiszem, búsul velünk -- de bár csak ti is búsulnátok,“ monda Bébé, a kinek érthetőbb volt a kert, mint az isteni gondviselés.

„Miért nem búsultok velünk?“ kérdé a szegfűket, míg fodros rózsaszirmaikról az esőcseppeket rázogató. A szegfűk negédesen dőltek karóikhoz, mintha ezt mondták volna: „Ugyan miért búsulnánk, mikor nem rágódik csimaz rajtunk? — az az igazi fájdalom, hallod-e.“

Bébé faczipői nélkül merengve sétált a napfényes virágtömkelegek közt, mezitlába gyönyörrel tapodta a híres keskeny gypösvényeket.

„Oly jó volt hozzátok,“ monda szemrehányólag a pompáskodó sárga violáknak és tarka virágborsóknak. „Megvédett hidegtől, melegtől, férgektől, csigáktól — még sötétben fölkelte, hogy utánatok lásson; — s mikor a tél rátok borúlt, ő ott volt, hogy megoldja kötelékeiteket. Miért nem búsul érette egyikőtök is?“

„Milyen balga vagy!“ mondták a virágok. „Bébé, lepke vagy-e te vagy költő? hogy csak ennyi eszed van. A mit ő tett értünk, majd megteszi más. Tudod, hogy pénzt adnak értünk a piacon. Hogy is búsulnánk, mikor a nap oly jó meleg, s aztán még egy fülbemászó sem bánt.“

A virágok nem voltak mindig ilyen önzők, s részvétlenségüket tán csak a Bébé szívbánatja tüntette fel élénkebb színben. Mikor nagyon szenvedünk, akkor a mi csak mosolyg a nap fényében — legyen az gyermek, virág, rovar, sőt bár egy lebegő szalag, egy szélben lengő fűszál is kegyetlennek látszik nekünk.

A kert egyik zúgában a falba rakva volt egy kis oltár, azaz egy vak ablak egy darabka üveggel s alatta a szent szűz annyira megkopott képével, hogy arcának egy vonása sem vala kivethető. Évszázadok óta állott ott, mindig nagy tiszteletben tartva; az öreg Antal egész nyáron át minden reggel rózsái legválogatottabb bimbóit szedte le s helyezte egy kőkorsóban a szent kép elébe.

Bébé, kinek vallása a pogány és keresztyén hitregék legédesebb és zavartabb vegyülete volt, és a kinek a tündérekbe meg a szentekbe vetett erős hitével mérkőzött tudatlansága -- Bébé újból gondosan megtöltötte a kőkorsót, aztán letérdelt a gyepre és gyermeki áhítatos s reményteljes jó hiszemmel imádkozott azokhoz a tiszteletre méltó ismeretlen hatalmasságokhoz, a kik oly gyöngéd vezetői, mint szíves játszótársai valának.

Nem volt-e igen bizodalmas a szent szűz irányában?

Bébé félig-meddig tartott tőle, hogy igen is az volt; de mikor a szent szűz annyira szereti a virágokat, Bébé csak nem idegenkedhetett, se nem félhetett tőle.

„Mikor az ember a legszebb bimbókat szedi le az ő számára, meg jól igyekszik viselni magát, meg aztán soha sem hazudik,“ gondolá Bébé, „bizonyos vagyok benne, hogy a szent szűz mily igazán szereti a liliomokat, oly igazán nem feledkezik meg rólam is.“

Igy szólott ő Krisztus anyjához félelem és kétely nélkül, azután fölkel, napi munkájához látott: virágot szedett a brüseli piacra.

Rövid időn kosarai megtelve, majorságai megetetve, kecskéje ellátva, a seregély kalitkája kitakarítva, a kunyhó ajtaja be volt zárva és faczipói a városba vezető napfényes úton kopogtak; Bébé annyira-mennyire ismét elégtelt volt,

ámbár a jól ismert úton haladtában szemeit mindegyre elhomályosították a könyvek, a mint arra gondolt, hogy az öreg Antal soha sem fog többé mellette botorkázni a kövek között.

„Te akaratos kis teremtmény, igen fiatal vagy arra, hogy egyedül lakjál,“ monda Ferencz atya, a mint az utcán szemben talála.

De nem dorgálta komolyan; ő meg elhatározása mellett maradt; az asszonyok pedig, a kiknek szívök jó volt, viszont kegyökbe fogadták; így aztán meglett a Bébé akaratja, és a tündérek vagy a szentek, vagy mindegyikök gondját viselték; így történt aztán, hogy egyes-egyedül hallá a szürkületben kukurékoló kakast és egyes-egyedül ébredt arra a nagyszerű és megható igazságra, hogy ez a szürkülő illatos juniusi reggel őt tizenhat egész évesnek találta.

II. FEJEZET.

Ez a két év szintoly kevéssé volt játék, mint folytonos nyár.

A kinek se atyja, se anyja, se testvére s jó embereinek saját magok számára is alig van elég kenyerek, annak nem lehet nagyon könnyű az élete, sem igen sok száraz kenyere minden időben.

Bébének kérub szája, merengő szemei és olykor-olykor az ő tanulatlan és öntudatlan modorában voltak költői gondolatai; de mindezek daczára ő csak egy brabanti kis parasztleány volt, a kinek két keze munkája után kellett megélni; épen ezért felkelt, mikor a madarak még sötétben csipogtak s lefeküdt, mikor a piros nap a síkság messze kék vonala mögött lesuhant; kis kertjét ő maga ásta, kapálta, öntözte és ültette; kunyhóját oly tisztán tartotta, mint a ma nyílt szentgyörgyvirág; megfejte kecskéjét, kiséperte szobáját; meleg időben egész nap a városban ült, virágait árulta; télen pedig, mikor a kert semmit sem termett, szemeit csipkekötéssel rontotta a városban, hogy megszerezze azt a falat kenyeret, a mely közötté és azon éhség között állott, mely a szegényre nézve annyi mint a halál.

Terhes egy élet; nagyon terhes, mikor Brüsszel utcáit a fagy és hó megannyi jégtükörré változtatta; terhesecke még a vidám nyári időben is, mikor Bébé a Maison du Roi-val szemben ült az eresz alatt; de a gyermek mind ez idő alatt

kigyőzte a bajt, sőt boldog volt és liliomai között gyomlálgatva, vagy csipkekötő párnáján a fonalakat ide s tova huzogatva nem egy édes álmot álmadozott. Virágai között nem járkalhatott tétlenül, miként a költők meg a leányok szeretik; neki dolgoznia kellett körültök, különben a szárazság, az eső, a férgek, a csigák, a ragya tönkre tették volna legszebb reményeit.

Legkellemesebb az a szeretet, a mely a viharok felébe magasan emelkedve, semmi tehertől be nem szennyezve álmadozik; de tán legerősebb az a szeretet, a mely imádja szeretete tárgyát s érette lábát a sárban vonszolja, homlokát a hőségben égeti. Így álmadozott Bébé kertjében; de a közben kapált és ásott, kezét megsértette, lábát kifárasztotta és görbesztette vállát a kútból megtöltött nagy ércz öntöződézsza alatt.

Most — midőn az ő csodás tizenhat éve teljes érzetében felébredve — Bébé ott áll mezitláb a kunyhó tapasztott földén, oly kecses látvány, minőnek nem sok párja van a Schelde és Rajna között. Fehér bőrén a nap csak annyi gyenge meleget hagyott, mint egy őszi baraczkon. Lábszárai, bár erősek mint egy havasi lóé, de sudarak és jó idomúak. Göndör tömegekben fodrosult fényes haja vállaira omlik. Picziny kerek kövér melle fehér mint künn a fűben a százsorszépek, szóval Bébé rövid élete e virágkorában a maga nemében oly szép volt, a mily szép a baraczkvirág, és ártatlan, bátor, boldog szemeiben a mosoly alatt álmok szenderegtek — álmok, a melyek tovább terjedtek a laekeni zöld erdőknél, tovább még a fehér nyári felhőknél is.

Tizenhat éves! egész nagy leány! — lehetséges-e ez? mionda magában, a mint kiment, hogy leüljön az ajtó előtti kis faszékre. Az éjjel fris eső hullott volt, s a kert tündöklött; a nedves föld szaga kellemesebb vala a paloták minden illatszereinél. Kimentében a lucskos rózsabimbók fürteire hajlottak; a seregély kiáltotta neki: „Bébé, Bébé, jó napot — jó napot,“ ebből állott minden tudománya.

Ezt héten át ezerszer is elmondta, de Bébének úgy tetszett, hogy a seregélynek is bizonynyal észre kellett venni, hogy ő e napon tizenhat éves. Kenyerét a tejbe aprítva, leült a szürkületben s elgondolá a nélkül, hogy tudná, hogy gondolja: „Beh szép élni, mikor az ember ifjú!“

Az öregek is gyakran szint ezt gondolják, de sohajjal mondják ki. Bébé mosolygott.

Kré mama kinyitotta a szomszéd kunyhó ajtaját s a kerítésen át bólintott.

„Milyen szép tizenhat évesnek lenni! — sok örömet ez évben, Bébé.“

Mártha, az ácsné, kijött kapujába seprővel kezében.

„A szentséges szentek örködjenek feletted, Bébé; ni, hisz te már egész nagy leány vagy!“

A szénégető Varnhart kis gyermekei, a kik oly szegények voltak mint a régi templom egerei, kis házikójokból az utcára rohantak, hozva magokkal egy kék szalaggal körített czukros, mandolás és malozsás kalácsot, melyet anyjok épen azon a héten süített volt csupán a Bébé tiszteletére.

„Nézd csak Bébé! mekkora kalács!“ kiálták lefelé tánczolva az utcán; „a malozsát Jules szemelte, a mandolát Jeanne mosta, Christine pedig első gyónó kalapjáról levette a szalagot — mind a tied — mind a tied — de úgy-e minket is jó szívvel látsz reá.“

Az öreg Bishot nagymama, a legvénebb nő egész Laeken vidékén, mankóival keresztül sántikált a fűven, reszketeg fehér fejét meghajtotta s Bébére mosolygott.

„Édes kicsidem, én neked semmit sem adhatok — csak áldásomat, ha meg nem vetnéd.“

Bébé kitört a gyermekek közül, előszaladt, letérdelt a nedves fűre s meghajtá napfényes fejét az áldásra.

Krebs Kati, a molnárné, a leggazdagabb nő valamennyiök között, a malom lépcsőiről szólította a gyermeket.

„Boldog esztendőt Bébé, s az ég áldását reá. Jer ide, itt az első tál cseresznyém a te számodra, magam egy szemet sem kóstoltam belőle; a Varnhartné kalácsával pompás vacsóra lesz belőle; lehetne bizony Varnhartnénak egy kicsi több esze is, mikor olyan szegény. Szeretnünk kell mindenkit, de legelsőben is a mieinket, ezeknek a gyermekeknek pedig üres a gyomruk.“

Bébé felszaladt a malomhoz s azután nagy fekete cseresznyével tele kötényével örülve le; Tambour, az a vén fehér kutya, a mely tejhordó szekeren annyit szekereztetett volt elé s hátra, meleg részvéttel és üdvözléssel szökdécselt reá.

„Milyen vacsoránk lesz,“ kiálta a szénégető gyermekeinek, a kik a lósóskalapok közt kecskebukáztak, míg a hattyúk bámultak és sziszegtek reájok.

Tizenhat éves korunkban a kalács és cseresznye még paradicsomi zamatú, kivált ha évenként kétszer, vagy legfőlebb háromszor kóstolhatjuk.

Egy öreg ember szólítá meg, a mint ajtaja előtt elhaladt. Minde kis kunyhók szorosán egymás mellett állanak, csak almafáik, magas babjaik vagy galagonya-gyepűik lévén közöttök; ellovagolhatsz mellettök a nélkül, hogy észre vennéd, ha csak utánok nem kutatsz a lombok között, mint a rigó-fészkek után szoktunk. Ez is nagyon öreg volt, Antalnak régi jó szomszédja s beszélgető társa; egész életében ugyanazon földeken napszámoskodott, nem is utazott messzibb, azoknál a veres malom vitorláknál, melyek a repeze és rozs között forognak.

„Jer be gyönyörűm egy pillanatra,“ sugá titokteljes arczal, a mire a Bébé szive feszült várakozással gyorsabban dobogott. „Jer be, valamim van számodra. Ezek Aimée leányoméi voltak, kiről beszéltem már neked, és a ki meghalt, mint mondják, ezelőtt negyven évvel, de nekem úgy tetszik, hogy csak tegnap; Krebs Kati — no tudod ő keményszivű nő — meghaltotta, hogy leányomról beszéltem, s hahotára fakadva felkiáltott: „Uramfia, elment az eszed, hisz leányod ha élne, most hatvan esztendőös volna.“ Én nem bánom, legyen úgy; lásd, az új malmot épen azon a héten építették, a melyen Aimée meghalt, s ti az új malmot régeinek mondjátok; de az én leányom nekem fiatal. Mindig fiatal. Jer ide Bébé.“

Bébé egy kissé elfogódva követte a kunyhó setétes bel-sejébe, melyet alma és a padlásról lecsüngő szárított füvek illata töltött meg. Egy diófaszekrény állott benne, olyan, a minőben a franczia és németalföldi parasztok tartják háziszóttos fehérneműiket s azokat a régi csipkéket, a melyekből ki telik számtalan nemzedék lakodalmi és keresztelési pompája.

Az öreg reszkető kezével kinyitotta a szekrényt, melyből száraz levendula s fonnyadt rózsalevélillat áradt szét. A polczokon ott volt egy fiatal leány egész öltözéke, faczipói és első gyónó fátyla s koszoruja.

„Ezek mind az övéi,“ sugá az öreg; „mind az övéi. S néha napján estendén látom őt jöni az utcán — tudod-e? Mi nálunk semmi sem változott; semmit sem változott; a fű, meg a fák, meg a kunyhók és a tó mind, mind megvannak — miért kellett volna csak az én leányomnak elhunyni?“

„Antal is elhunyt.“

„Igen. De ő vén volt. Az én leányom ifju!“

Megállott egy perczig a szekrény nyitott ajtaja mellett, homályos szemeiben nyugtalan zavarral; a szeretet mennyei hírével meg a tudatlanság öszvérszerű bárgyuságával kapaszkodott ez egyetlen gondolathoz, melyet felfogni még sem bírt.

„Azt mondják, hogy leányom most hatvan esztendőös volna,“ monda szomorú mosolylyal. „De az képtelenség, úgy-e bár? Hisz arcza mint a tied, s úgy szalad — egy gébics sem röpül gyorsabban a vetés fölött. Ezek az ő holmiei, ládd; úgy van — mind az övéi. Ez az a galagonyaág, melyet viselt övében az előtti napon, melyen a terhes szekér elgázolta s megölte. Én soha sem nyultam hozzájuk. De nézz ide Bébé, te becsületes jó gyermek vagy, hasonlitsz is hozzá egy kicsit. Az ő ezüst kapcsait neked adom. Ezek az ő szép nagyanyja nagyanyjáiéi voltak. A jó isten tudja milyen régiségek. Aztán egy leálynak kell hogy legyen valami ilyszerű ékszere — aztán szegény Antalért —“

Az öreg benn maradt, a szekrény ajtaját a levendulaszagú ruhákra zárta, leült a kunyhó bús homályában és ezelőtt több mint negyven évvel meghalt leányára gondolt.

Bébé kiment, övében a derék széles ezüst kapcsokkal és arczán nem saját bánatáért hullott könnyükkel. Megöletni olyan ifjan, mikor az embert annyira szeretik és az egész világ a május diszében pompázik — az ezüst kapocs hideg vala a mint hozzá ért — olyan hideg, mintha a meghalt leány keze lett volna.

Azok a füzerek, a melyeket a gyermekek százszorszépekből köttöttek és Bébére aggattak, soha sem keltettek benne borzadályt.

De a kis Jeanne, a szénégető apró népségének legifjabbika, a mint elébe futott, örvendve felsikoltott és ugrálni kezdett.

„Oh Bébé! hogy fénylesz! A szent szűz ajándokozta-e azt neked oltáráról? Hadd lássam — hadd tapogassam? A csillagokból vagy a napból készült-e?“

• S Bébé tánczolt a gyermekkel, az ezüst tündöklött, ragyogott, az asszonyok oda futottak, hogy lássák, és a tejes szekerek az nap félórával későbbre értek a városba, a tyúkók étlen karicsáltak, még a mezőre menő dolgosok is megállottak s a kaszával vállokon bámulták a fényes ajándokot.

„Annak a pár kapocsnak egész Brabantban sincs párja; régi munka és a montagnei régiségkereskedésekben szép kis

összeg pénzt kapnál érette,“ monda Krebs Kati malomháza lépcsőin felmentében. „De mégis, tudod Bébé, a holt ember portékája némelykor szerencsétlenséget hoz.“

De Bébé a gyermekkel tánczolt s nem hallotta.

Kezdődött-e valaha valakinek születésnapja úgy, mint ez alkalommal az övé?

Bébé afféle költői lelkületű kis teremtmény volt és olyan hiábavalóságra nem sokat adott volna; de mikor az ember csak tizenhat éves és csak egy durva szőr ruhája van és naphosszat ott ül a piacon vagy a csipkekötőteremben a többi leányokkal, mikép lehetne akkor merőben közönyös egy dombormivű széles szép ezüst pár kapocs iránt, a mely minden lépésére ragyog?

De a Bébé jó emberei egy óranegyednél többet nem szentelhetek neki egy nyári reggelen öt óra tájt, mikor a város tozásait, mézét, virágait, tejszínét és vaját várta s Tambour bőr hámban nyugtalanul rázkodott, hogy elindulhasson a tejes kannákkal.

Így hát Bébé, ámbár születése napja volt s magát a nap hősnéjének érezte, beszaladt a kunyhóba, kalácsát és cseresznyéjét eltette, a kertből két kosarat tele szedett virággal, az ajtót bezárta és elindult örvendő szapora léptekkel a füves ösvényen a városba. A virágok rendezését és bokrétába kötözését mindig akkora halasztotta, mikor a Broodhuissal átellenben ernyője alatt ült, ugyanazon ernyő alatt, mely kormos volt mint egy őszi körte, megviselt mint egy ócska vitorla, de a mely Maes Antalt élete minden éveiben napfénytől, esőtől védte.

„Eredj a Madeleinre; s kék szemekkel szép pénzt csinálsz ott Bébé,“ ezt mondogatták neki az utóbbi időkben; de Bébé fejét rázta. A hol kisdéd korában ült az Antal lábainál, ott fog ő ülni, míg csak virágot árul Brüsszelben — ott ama goth tornyok árnyékában, a melyek Egmontot látták meghalni.

A vén Antal soha sem ment a nagy piacra, mely a párizsi Madeleine utánzása, és a hol a hűvös, nedves és kellemes illatú termekben Brabant minden virágai királyi arát megillető akkora bokrétákban vannak kiállítva mint egy vöröskeresztes lovag paizsa.

Antal nem vetélkedhetett az üveg- és melegházak mindekincesivel. Az ő kis áruhelye mindig azok közt volt, a kik kormos ernyőiket és el nem kényeztett virágaikat a város háza árnyékában tárják ki, ott, hol az adás-vevés, játékok és czivó-

dások, árverezések és bolond miskák, utcai komédiások és lakodalmi kísérek tolongnak a nap minden óráiban.

Itt szokott volt három éves korától kezdve ülni Bébé Antal mellett, és komoly s fontos dolgokról elmélkedni, mindamellett, hogy természeténél fogva oly vig volt mint a pacsirta.

A kert mellett elmenők mindig hallották a Bébé énekét. A gyermekek soha sem játszottak oly vígan, mint mikor ő is velük tánczolt; s ámbár oly sokat merengett itt a szabad légen a szegfűk és rózsák közt, vagy amott a városban a nagy templom czifra tornyocskáival egyenlő magasban lévő alacsony dolgozó teremben — de némileg komoly álmái mindig élénk színezetű és napfényes képekből valának összeszöve — azonban mégis volt egy ki nem elégitett búskomor vágya: szeretett volna nagyon sokat tudni, és semmit sem tudott.

Nem törődött ő a nagyokkal, a vígadókkal.

Mikor a katonazene játszott, a park megnépesült, a csillogó kis kávéházak megteltek mulatság hajhászókkal, a népség özönlött ide s tova a zöldbe, színházakba, képtárakba, vendéglőkbe, az üres kosaraival komolyan haza felé lépdelő Bébé egyiket sem irigylette.

Mikor karácsonban a kis gyermekek bábuikat és czukorkaikat édesgették; mikor úr napján a felszalagozott és egy virágágyas tavaszi anemonéinál tarkább népség tolongott az utcákon; mikor szent István napján nevető diákokkal és leányokkal rakott nyitott szekerek döcögtek a zöldbe; mikor zord téli időben a hintók prémes és ékszeres delnöket szállítottak az operaházakba és más palotákba — Bébé a városba, virágáros helyére vagy csipkekötő műhelyére, mentében mindnyájokat megszemlélte, de esze ágába sem ötlött, hogy őket irigyelje vagy helyökbe vágyakozzék.

Neki megvolt az ő kis kunyhója; meg tudta szerezni kenyérét; virágaival élt; a szomszédság jó volt hozzá és egyszer-másszor egy-egy ünnepen neki is cseppent egy-egy vig napja az erdőben; soha sem jutott eszébe az, hogy az ő sora jobb is lehetne.

De némelykor, mikor ott ült s nézte a vén Boodhuis sötét szépségét, vagy a spanyol házak faragásteli homlokzatát, akár a nagy templom ablakaira festett történeteket, akár a kőparton a hajók élénk színeit, akár azokat a hosszú fasorokat, melyek az erdőn keresztül egész a messzi Ardennes hegységig nyúltak, a hol az ő lábai soha sem jártak — Bébé némelykor elmerengett

ezen az ismeretlen világon, a mely elterült előtte, mögötte és körülte, meglepte saját teljes tudatlanságának érzete és így szólott magában: „Ha bár tudnék csak egy kicsit, — de nagyon kicsit!”

De ezt a nagyon kicsit is bajos megtanulni annak, a kinek napkeltétől lehunytáig kell mindennapi kenyeréért dolgoznia, meg aztán barátai közül senki sem tud írni, olvasni, sőt még öreg papja is csak egyike a parasztoknak s mindössze is csak az ábéczésre tudja megtanítani. Mert Ferencz atya ennél többre nem volt képes; minden üres idejét igénybe vette káposztás kertje és méhkasai; Bébé egész életében sem látott egyéb könyvet annál a néhány elviselt kötet szentek életénél, melyet a kunyhóban egy polczon evett a moly.

De Brüsszelnek vannak kövei, a melyek egész prédikációk, vagy inkább középkori színezett, csinos, megható legendák, melyeket a ki ért hozzá, olvashat.

Brüsszel élénk kis város, oly szépen fekszik az erdők között, mint a mohra szállott lepke.

Nagyban utánozza Párizst; fehérrel és arannyal fedi magát. Meg van zenéje a fák alatt, katonái az utcákon és napfényes fasorai alatt él s hátra haladó katonacsapatjai. Van kék, rózsaszín, sárga, zöld színezése az ernyőkön meg a házak homlokzatain. Van pezsgő élete a szabadban az élénk színekre festett kis kávéházak előtti márvány asztalkák mellett. Vannak aranyzott erkélyei, lengő lobogói, víg operái és dologtalan gyönyörhajhászói, s mindig azt törekszik elhinni és a világgal is elhitetni, hogy ő igazán és komolyan Párizs.

De ez csak a nemesség meg az idegenek Brüsszele.

Van egy ennél különb Brüsszel is — az a Brüsszel, mely a hajdani polgári élet, a művészek, iparosok és a középkor mesterépítései, azon szellem és lélek városa, mely egykoron Gent szabad férfaiban, Brügge polgáraiban a leydeni ostromlottakban, az Egmont és Horne szívében lakozott.

Amott lejebb a víz mellett, hol ódon falak a lassú szőke folyamra könyökölnek, meg az antwerpeni bárkák zöld tonnái libegnek az omlatag hidak sötét oszlopai felé.

A régi paloták négyyszögű puszta szürke udvarain, hol a pókhálós csarnokokban és hallgatag szobákban a flandriai szőnyegek mállanak darabokra.

A népes piaczkon, hol a zajgó és tolongó tömeg fölött a Maison du Roi méltóságos homloka áll mogorva szembe a nap-

pal és a polgármesteri tanácsterem hegyes tornyocskái emelkednek az égre a góth képzlődés szeszélyei egész bujaságában.

Az angyalok iszonyú szárnyai alatt a nagy templom csendjében, melynek napfényes keresztjén egy kis gyermek halad egyedül és lassan annyira megrakodva liliummal a Mária menyemeneteli ünnepére, hogy ezek hófehér pompája borzos fejét egészen eltakarja.

Minden ókori sajátos vakablakban, fűvel benőtt félre eső zajtalan zúgban, hol a tizenkettedik évszázadból való sánczkosár egy cserép rózsát tart, vagy a góth ívezet a gyapjuraktár alatt ásít, vagy a vicsorgó faunfejű fedélsatorna a középkor mogorva humorával nevet a csipkekötő fiatal hölgy meghajlott feje fölött.

Mindezekben Brüsszel, ámbár világibb testvéreinél, Gentnél meg Brüggennél, német rokonainál, Freiburgnál meg Nürnbergnél pedig épen sokkal világibb; de mégis Brüsszel a maga nemében hasonlít a szerelmi kalandokkal közbeszótt szerzetesi beszélyhez, vagy még inkább hasonlít ahhoz a francia könnyű vaudevillehez, a mely merő tréfa és nevetés, kiszinezve tarka ellentétben barátságával és kánzsával, sisakkal és pánczélinggel, imádkozó lovagokkal és harczoló szerzetesekkel, szárnyas grifmadarakkal és fénykeretes szentekkel, tűzokádó sárkányokkal és szerelmes hercegekkel, s mind ez összevegyítve a középkor élénk színezéseivel és csodákkal rakott hős románczáival. A városnak ezt a részét ismerte Bébé és szerette igen nagyon, s nem akarta elhagyni a Madeleine piacért.

Senkije sem volt, a ki valamit mondhatott volna neki, Antal a Broodhuisről mindössze is csak annyit tudott, hogy azt már az apja is ott kapta volt; szent Guduleről pedig, hogy oltárai előtt az anyja nem egy gyertyát égetett el néhai testvéérért, a ki a tengerbe veszett volt.

A gyermeknek, bár magára hagyott, de félre nem vezetett lelke sokat elmélkedett e dolgokról, s szívében meleg szeretetre gyuladt irántok; elmondhatni, hogy nem volt a spanyol építésznek oly tanulmányozója, a középkort buvárló oly régész, a ki szent Gudulet meg a Broodhuist annyira szerette volna, mint a tudatlan kis Bébé.

Mikor, mikor nem, valami hetyke barna emberek építettek mindezeket s szépítették meg a piacot; ő mindössze is ennyit tudott, és tanulatlan vágyteljes kis eszével megkísér-

lette kitalálni ezeket az ismeretlen időket, de asztalan; azonban e kísérletekben mégis gyönyörűségét találta.

Az utcán mentében ezt mondotta magában:

„Valamikor csak jön valaki, a ki majd beszél nekem azokról.“

E közben ott voltak a virágok és Bébé elégtelt vala.

Ezen kívül ő mindenkit ismert: a vén foltozó vargát, a ki mellette ült s egész nap úgy csergett, mint a szarka; a pléhest, a ki több nyári éjszakán el-eljövögetett s Antallal iddögált; az olcsó Jánoskát, a ki minden embert megcsalt, de a mióta csak ismerte, minden úrnapiján adott Bébének valami játékszert vagy ajándokot; azt a törpe kis vénasszonyt, a ki olyan fanyar volt mint a vaczkor és olvasókat, szent képeket, viasz Jézuskákat árult egy tálczán; a nagy kutyákat, melyek a szekereket húzták s egész nap kinyújtott nyelvvel heverésztek azon gyékényülésű székek alatt, a melyeken a tojás- és gyümölcs-kufárnék ültek, kötöttek és fecsegték; sőt még a pompás egyenruhás városszolgát és a haragos zsandárt is, a ki rendet csinált a népség között, midőn vagy a tanács urak jöttek, vagy valamely utczai botrány történt.

Mindnyájokat ismerte; jól ismerte azóta, mióta legelőbb tipegett a vén Antal után mint ölebecske.

Így hát Bébé ott maradt.

Ez a piac, füstös gerendáival, aranyzott faragványjaival és kiczifrázott ablakpárkányaival tán egész Észak-Európában legszebb. Bébé ezt nem tudta, de szerette és elhatározva ült itt a Broodhuis előtt, itt árulta virágait, nevetett, csevegett, segített az öreg asszonnak, számlálgatta csekély nyereményét, ette meg délben darab kenyerét mint a többi áruló leányok, de koronkint felnézett a méltóságteljes tornyokra, a kék égre s arca oly kifejezést váltott, hogy a vén foltozó varga meg a pléhes össze-súgott: „Valjon mit lát ott? — a halottak lelkeit vagy az angyalokat?“

Az igazat megvallva, maga Bébé sem tudta biztosan, hogy mit látott — valamit, a mi közelebb állott hozzá még azon jóindulatú embereknél is, a kik őt szerették. Mindössze is ennyit mondhatott volna, ha valaki megkérdezte volna.

De senki sem kérdezte.

Senki sem akarta hallani, mit mondtak a halottak; a mi pedig az angyalokat illeti, a pléhes meg a varga úgy vélekedett, hogy azok mindenütt kifaragva és az ablakpárkányokon

tündökölve, tán kelleténél is többen vannak — nagyon természetesen — egész tisztelettel legyen mondva.

III. FEJEZET.

„Édes gyermekem, megemlékeztem arról, hogy ma születésed napja. Imhol e néhány tojás,“ úgy monda az egyik tyúkültető asszony; az a kisedd zsémbes nő, a ki tálczán árulta holmijét, egy sárgára és pirosra festett s kétségkívül megszólalásig jól talált viasz szent Ágnest adott hozzá; az öreg Menyhért, a czukorsütemény-árús, hozott neki aranyos papirban édességeket; a vén olcsó Jánoska egy kalitkát seregélye számára; a pléhes lány sajtot szőlőlevélbe takarva; a foltozó varga pedig épenségesen egy pár cipőt — és pedig piros cipőt, gyönyörűséges pár cipőt készített számára, hogy az egész szomszédság csodálja, mikor misére megy bennök. Mindnyájan körüle csoportosultak és imádták ezüst kapcsait, úgy hogy mikor árúhelyéhez letelepedett és a vásár megindult, Bébé még egyszer elgondolta, hogy senki sem virradt az övéhez hasonló születésnapra.

Mikor a harangjátékok az egész városban megzendültek, nem tudta volna elhinni, hogy az eljátszott *Laus Deo*val a harangok nem kiválólag reá czéloztak.

A reggel szokott mód szerint tölt el; körülte haragos szél gyanánt özönlött a lárma, a tolongás; de őt szint oly kevésé bántotta, mint bántja a szent Gudule fedelén az angyalokat a rajtok megtörő szélvész.

A kemény szavak, vad szenvedélyek, aljas gondolatok, gonosz cselekedetek elsuhantak a gyermek mellett a nélkül, hogy rajta megszállottak volna; szive virágában és olyan volt, mint virágai a hajnal harmatjával.

Sok idegen mulatott a városban, az utazók mindig megfordultak a spanyol piaczon; ezeknek gyorsan és jól eladta orgonavirágait, rózsáit és vad csombord- meg eczetrózsabokrétáit. Virágaitól, az ő barátságos és kecses játszótársaitól, mindig némi sajnálattal vált meg, mert tudta, hogy a legtöbb esetben a vásárlók kezeiben lankadnak meg és hervadnak el, mint elfajúlnak és törpülnek az emberek lelkei az utánok esengő szenvedélyek hatalmában.

Fáradtságos napja volt, de szép hasznot hajtott. A vásár végével Bébé bőrzacskójában nem kevesebb mint ötven sous,

a laekeni zöld utcában tetemes összeg, hevert. Mikor a városban az *Ave Mariát* harangozták és a népség haza vagy időtöltéseire szétoszlott, mindössze is néhány moharózsa maradt eladatlan kosarában.

Meleg, borúlt este volt, az utcák tele, az erkélyeken virágok, minden öltözéken virító színek pompáztak. A vén pléhes összeszedte műszereit s azt súgta neki:

„Bébé, minthogy ma születésed napja, jer sétáljunk egyet a szent Hubert csarnokában, én meg veszek neked egy doboz czukorkát, vagy egy szalagot, azután megnézhetjük a bábszínházat, nos?”

De a gyermekek várják otthon, ezért az estvét nem töltheti a városban; csak azt gondolá, egy perczre letérdel a nagy templomban s elmond egy-két rövid imát — a szentek oly jók voltak hozzá, annyi jó barátot adtak neki.

Van valami megható a németalföldi parasztnak istenéhez való viszonyában; az egészszel teljességgel nincs tisztában, sőt inkább az az imádás és bizodalmasság, a szentség és szentségtelenség némi zagyvaléka a nélkül, hogy bizodalmasságáról tudna valamit, vagy szentségtelen voltáról legkisebb fogalma volna. Van benne a népet jellemző egyszerű költészet, némi ártatlan ragaszkodás. A németalföldi paraszt úgy beszél jó anyjával, szent Mihálylyal és barátjával, a kedves kis Jézuskával, mint beszélne az átellenben lakó csizmadiával, vagy a bodnár utcaajtóban álló fiával. Ez a faczipős theologia nagyon észszerűtlen, balga, esetlen vallásféle, félig természetfölötti, félig érzelő; a nagyanyák úgy adják át unokáiknak, mint a hosszú téli éjeken a kályha mellett szokták egymásnak a burgonyás tálat; olyan együgyű, a mint csak lehet, de vigasztalja őket, mikor befagyott csatornáikon hátukon hordják a száraz ágat, vagy szemük világát tönkre teszik a csipkekötéssel, és meg van ebben a vallásban a teljes bizalomnak, a kételytől nem érintett gyermek hitnek magasztossága.

Erre tanították volt Bébét, és ő mindenesetre azzal az erős hittel ment aludni, hogy a flandriai népima tizenhat kis anygala fog őrt állani és vigyázni ágya körül.

Egyébiránt lévén benne az, a mi nincs a németalföldiekben — honnan kaphatta szegény feje, honnan nem — költői ér, meleg képzelődés és nagy hajlam a szellemes látomásokra, vallását felelegyítette az Antal meséiben előforduló tündérekkel, a flandriai néphit lényeges tényezőivel, a manókkal és

a virágokkal, melyekbe mindennemű érző életet helyezett, míg abból oly szeszélyes és bonyolult zagyvalék lett, hogy a szegény Ferencz atya kétségbeesve hagyott fel szabatosabb kiigazításával.

Voltaképen maga Ferencz atya is csak amolyan parasztféle lévén, nem volt egészen bizonyos benne, hogy a manók nem testileg jelenlevő tényleges és a szenteknél sokkal kézzelfoghatóbb lények. Elég az hozzá, hogy Bébét magára hagyta s csak arra tanította, hogy oly rendületlenül higgyen az isten jóságában, mint a mily bizonynyal ragyognak feje fölött a csillagok.

Bébének mindenki utána nézett, a mint ott ment a festvényszerű kanyargó utczákon, melyekbe a magas, hegyes nagy födelek között be-besütött a nap, míg a gyümölcsárús és más apróbb boltokban imitt-amott meg volt gyújtva a lámpa.

Gyapot-főkötőjét hátra fúvta a szél, mintha egy fehér lepke szárnyai lebegtek volna. Arany szín haján megült az utolsó nap sugar. Lába barna faczipőiből kifehérlött. Rövid szőrszoknyája alatt kecses lábszárai szabadon és kellemesen mozogtak. Széles ezüst csatja úgy tündöklött mint egy paizs; ő maga pedig teljességgel semmit sem tudott arról, hogy nézi valaki; ő egyszerűen és komolyan csak arra gondolt, hogy a szent Gudu le templomába érjen, ott elmondjon egy imát és a gyermekeket ne várokoztassa.

Egy valaki a burgundiai Mária után nevezett utca egyik erkélyére dőlve megpillantá Bébét, a mint ott elhaladt. Bement az erkélyről, leszaladt a lépcsőzeten és utána indult. Előbb az ezüst kapcsos csillogó napfény akadt szemébe; azután meg letekintett a csinos lábakra. Ilyen az az esély, a mit a nők végzetnek neveznek.

Bébé bement a templomba. Egészen üres volt. Messze a nyugati végén egy templomór aludt egy padon, meg egy nő térdelt. Ennyiből állott a templom egész népsége. Bébé meghajtotta magát a főoltárnak s besuhant a szent sakramentum kápolnájába; ezt kedvelte leginkább. Elmondta imádságát, hálákat adott a szenteknek minden jóságokért és adományaikért; két keze ezüst paizsára kulcsolva, kosara mellette a földön, feje fölött a hanyatló nap sugarai pirosan és aranyosan özönlöttek be a világcsodálta festett ablakokon. Imáját végezve, még tovább is ott térdelt, hátra szegett fővel, hogy a színes világítást láthassa, kezei ekkor is össze voltak kulcsolva és

égre emelt arcán az a kifejezés, melyről az emberek azt kérdezik: „mit lát? — az angyalokat vagy a halottak lelkeit?”

Bébé megfélekedezett minderről: az otthon hagyott cse-resznyéről, sőt még a gyerekekről is. Nézte az ablakokra festett történeteket; hallgatta a hanyatló napsugarak üzenetét; szavakkal ki nem fejezhetőleg, vágyteljesen és homályosan érezte a szent hely gyöngéd szépségét és ama világ méltóságteljes csodáját, a melyben ő tizenhat éves korában egyes-egyedül állott, mint egy kis búzavirág a rozszban, mely kenyeret ad és az árpavetésben, mely az embereket megittasítja. Mert ő egyedül állott, noha barátja volt elég. Egyes-egyedül, mert az isten kegyetlen volt iránta, őt pacsirtává alkotta s dalt nem adott neki.

Mikor a nap elhúnyt és az ablakok elveszték fényüket s jelentésüket, Bébé felrettenve állott fel — álmodott-e? éj van-e? — búsulni fognak-e a gyermekek, hogy vacsora nélkül kell lefeküdniök?

„Maradt-e még vagy egy rózsabimbód, hogy megvegyem?” monda egy férfihang nem messziről; a hang halk és szelid volt, mint illett a sakramentom kápolnájához. Bébé feltekintett; voltaképen nem látott egyebet rá mosolygó két fekete szemnél. Ösztönszerűleg vagy megszokásból keresgélt kosarában s három moharózsát talált. Ezeket feléje nyújtotta.

„Itt nem árulok virágot, hanem ezeket önnek adom,” monda gyermekies kecses komolysággal.

„Nekem gyakran van szükségem virágra,” monda az idegen, mint a bimbókat elfogadá. „Hol árulsz? a piacon?”

„A nagy piacon.”

„Szép kicsidem, nem mondanád-e meg, hogy hívnak?”

„Engem Bébének hívnak.”

Emberek jöttek a templomba. Fenn a harangok vecsernyére zúgtak. Székhuzogatás és lábkopogás hallatszott. Fehérbe öltözött gyermekek jártak fel s alá, gyújtogatták a gyermtyákat. A sötétség nagy felhőkben emelkedett a boltozat felé s elrejtette az angyalokat.

Bébé fejével bölintott az idegennek.

„Jó éjt — nem maradhatok tovább — ma este otthon egy kalácsom van, s a gyermekek várnak.”

„Ez már kétségkívül igen fontos. Nem vennél-e több kalácsot a gyermekeknek, az én nevemben?”

Egy aranyat csúsztatott kezébe. Bébé elbámúlva nézte. A laekeni zöld utcákban soha senki se látott aranyat. Azután visszaadta neki.

„Nem veszek el pénzt a templomban, s máshol sem többet annál, a mit virágaim érnek. Jó éjt.“

Az idegen követte, a nehéz tölgyfa-ajtót nyitva tartotta számára s vele együtt kiment az utcára.

Egészen be volt esteledve, de a piac még az alkony rózsaszínével fénylett.

Bébé faczipői kopogva haladtak a lejtős utca egyenetlen kövezetén. Szürke kis alakja gyorsan suhant a falak és tornyok mély árnyékában. Álmai elröpültek s most csak a gyermekekre meg a kalácsra gondolt.

„A kalács miatt sietsz-e oly nagyon?“ kérdé új ismerőse, a mint őt kíséré.

Bébé mosolygó kék szemeivel hátra nézett reá.

„Úgy van -- a gyermekek várnak, mint mondám, s aztán cseresznyénk is van.“

„Ma hát nagy napod van?“

„Születésem napja: tizenhat éves vagyok.“

Erre oly büszke volt, hogy még az utcai ebeknek is elmondta volna.

„Oh — hisz te már nagy vagy, nemde?“

„Oh, valóságos nagy leány! Már ez után nem hívhatnak gyermeknek.“

„Persze hogy nem. Nevetséges volna. Azok ott kosaradban úgy-e bár születésnap ajándokok?“

„Úgy van, mindegyikök.“ Egy pillanatra megállapodott, hogy a fonnyadt szőlőleveleket felemelje s fényes piros szép czipőit megmutassa. „Nézze csak! — ezeket az öreg Gringoire adta nekem. Majd felhúszom vasárnap. Soha míg élek nem volt bőrczipőm.“

„De hogy viseled a bőrczipőt harisnya nélkül?“

Ez az édenbe bocsátott kigyó vala.

Bébé soha se gondolt volt erre.

„Tán megtakaríthatok egy kis pénzt s vehetek egy pár harisnyát,“ válaszoló egy kis szomorú szünet után. „De ezt nem tehetem egész a jövő évig. Úgy gondolom, néhány frank lesz az ára.“

„Ha csak valami jó tündér meg nem ajándékoz vele.“

Bébé mosolygott, rá nézve a tündérek tényleges valóságok — mondhatni rokonságok voltak. Nem képzelte, hogy az ismeretlen tréfál vele.

„Néha nagyon sokat imádkozom s a mit kérek, megkapom,” monda szeliden. „Mikor egy nyáron a Gloire de Dijon rózsámat nagyon korán megnyestem s nem hajtott és mi mindnyájan azt hittük, hogy kiveszett, én egész nap imádkoztam érte, egyébire nem is gondoltam és őszire szépen kizöldült, most még szebben virágzik mint valaha.”

„De remélem, öntözgetted is, a míg imádkoztál érte?”
E gúnyort Bébé nem értette.

Azon törte a fejét, valjon nem vétkeznék-e, ha egy pár harisnyáért imádkoznák; abban állapotott meg, hogy megkérdi Ferencz atyától.

Ez alatt félig lehaladtak a Rue Royale-on. A lámpák meg voltak gyújtva. Egy ezred lépdelt el, zenekara játszott. Az ablakok nyitva voltak és az emberek nevetkeztek, egy-némelyek daloltak. A lámpák fénye a házak fehér és aranyos homlokzatára vetődött. Kedvtelést kereső csoportok sétáltak fel s alá a meleg estén.

Bébé a katona-zene hangos felhívására gondolataiból hirtelen feleszmélve, körültekintett az idegenre, intett neki, hogy vonuljon hátra.

„Uram — én önt nem ismerem — miért jön ön velem? Ne tegye, kérem. Ön szóval tart, s a miatt majd elkésem.”

Ezzel kosara fülét hátrább taszította karján, az idegennek bólintott fejével, s a tolongó nép között oly gyorsan elszaladt, mint a nyúl a harasztok között.

„Holnap, kicsidem,” válaszolt az idegen gondtalan mosolylyal, s menni hagyá üldözetlenül. Egy kávéház nyílt ablakában néhány ifjú, meg néhány festett arcú nő könyökölt s az idegent czukorkákkal dobálta, mint farsangban.

„Flamen, az a csinos parasztleány, tán valamely új minta”, kérdék.

Az idegen felelet helyett nevetett s felsietett hozzájuk a lépcsőzeten.

Bébé oly gyorsan szaladt haza, a mint csak lábai birták.

A gyermekek a sötét harmatos estén kunyhója ajtaja elé valának gyűlve; üdvözlő és felváltva szemrehányó kiáltásokkal fogadták; várták mióta csak a nap hanyatlani és pirosítani kezdett, most pedig már a hold is feljött.

De megbocsátottak neki, mihelyt fényes ajándokait megmutatta s az öreg Menyhért czukorkáit közükbe szórta.

Berohantak a kunyhóba, az egyetlen asztalt kivonszolták a virágok közé; a cseresznyét meg a kalácsot felvették, ezen kívül a molnár neje egy nagy fazék tejet adott s Ferencz atya is küldött volt lépes mézet.

A korai rózsák a harmaton illatot árasztottak, a nagy csokros violák szint azt lehelték a sötétben; a kecske előjött és háborítatlanul csipdeste a bokrokat; a gyermekek összefogott kézzel s áhitatos szemekkel mondták el a flandriai asztaláldást: „Oh édes Jézuska, jer légy vendégünk, hívd el szép anyádat is; mi nem feledjük el, hogy isten vagy.“ Ez után ettek, ittak, nevetköztek, a cseresznyét egymás szájából kapkodták, mint megannyi kis rigó; a nagy fehér kutya kenyérhéjjakon rágódott lábaiknál; az öreg Krebs, kinek volt egy hegedűje s tudta is czinczogatni, kijött s ráhúzta a flandriai nyers és szapora nótákat, a minőkre Teniers vagy Mieris tánczolt valaha a vásáron egy sörház előtt. Bébé meg a gyermekek összefogódtak és a fehér holdvilágon, a tó mellett a gyepen együtt körtánczot jártak; a szomszédok előjöttek s körben letelepedtek, az asszonyok reczét kötöttek vagy fontak, a férfiak pedig lefekvés előtti pipáikat szívták; folyt a csevegés mint a zuhogó patak s olykor egy-egy tréfára megharsant a hangos kaczaj; Bébé és a gyermekek a játékban kifradva, elcsendesedtek, együtt énekelték az *Ave Maria Stella Virginist*, a fűzek között egy fülmile dalolt az alvó hattyúknak.

Mindenki boldog, nyugodt, otthonos, sőt kedves is volt a maga egyszerű módja szerint. Korán lefeküdtek, mint olyan embereknek kell, a kik hajnalhasadtával kelnek.

Mielőtt lefeküdt volna, Bébé egy pillanatra kihajlott az ablakából. Egy nyitott ablakon át valamely kis gyermek imájának hallatszott a moraja, a szél sohajtott a fűzek között, a fülmile énekelt a sötétben — minden csendes vala.

Bébére holnap és az év minden többi napján terhes munka várt. Ő csak egy kis parasztleány volt, a kinek seperni, fonni, ásní, gyomlálnia kellett, hogy megszerezhesse mindennapi fekete kenyérét; de azon az éjszakán oly boldog volt, mint a tündérmesék akármelyik herczegkisasszonya; boldog játszótársaiban, virágaiban, tizenhat évében, piros czipőiben, ezüst csatjaiban, a harmatos lombokban, az éneklő madarakban, az éj csendjében, a nyugalom érzetében, a virágok illatá-

ban, a felhők mögött bujdosít játszó holdban; boldog, mert félig nagy leány, félig költő és egészen gyermek vala.

„Oh kedves hattyúk, milyen jó tizenhat évesnek lenni! — milyen jó élni! — nem mondanátok-e meg ezt a fűzfáknak is?“ monda Bébé a tó mellett a sötét lombok közül kicsillámló fehérségnek, mely megmutatá neki, hogy hol alusznak az ő barátai hó szárnyaik alá hajtott nagy fejökkel s elfátyolozott arany és rubin szemekkel.

A hattyúk nem ébredtek fel, hogy feleljenek neki. Csak a fülmile válaszolt a fűzek közül Desdemona dalával. De Bébé soha sem hallott Desdemonáról s a fűzeknek sem volt sohajuk számára.

„Jó éjszakát!“ monda susogva az egész alvó harmatos zöld világnak, ezzel lefeküdt s ő maga is elaludt; — a fülmile tovább dalolt s a fűzek reszkettek.

IV. FEJEZET.

„Ha naponkint megtudnék takarítani egy centimet, mához esztendőre vehetnék egy pár harisnyát,“ gondolá Bébé a mint cipőit többi kincseivel együtt szekrényébe zárá és seprőjét meg-vizes csebrét fogá, hogy lemossa kis palotáját.

De naponkint egy centime nagy dolog Brabantban, kivált annak, a kinek gyakran száraz kenyérre sincs elég pénze és a kinek a hideg, hosszú télen át a rövid napokon majd semmiért kell csipkét kötni; mert Brabantban nagyon sok nő van és ifja-örege mind tud csipkét kötni s a kinek nem tetszik a csekély munkabér, arra nem erőltetik, az mehet s éhen halhat; sokat is bánják, vagy épen tudnak is arról a csipkekötő mesterek; ők mindig kapnak eleget, többet mint a mennyire szükségük van, fonalat tekerni és csipkét, menyasszonyi fátyolokat szőni a nagy urak számára.

„Aztán, ha megtakaríthatok egy centimet, azt Varnhartnak kell adnom,“ gondolá Bébé, a mint a port összesepre.

Nagy önzés vala tőle egy pár harisnyáról álmodozni, mikor azok a kis teremtmények sokszor napokon át sem kapnak egyebet fött csalánnál. Így hát piczinyke lábaira nézett — arra a keskeny, domború, rózsaszín és fehér, a bőr szorítása által el nem nyomorított csinos pár lábára — és álmairól bátor szívvel lemondott; kiment gyomlálni, kapálni, tisztogatni, nyesni a tegnap este most az egyszer elhanyagolt kertbe.

„Harisnyában fél olyan könnyen sem lehetne mozogni,“ gondolá nagy bölcsen, a kellemes illatú frisen ásott földben dolgoztában, s a mint mellettök elment, meg-megcsókolt egy-egy rózsát.

Mikor azon nap a városba érkezett, gyékény ülésű széke, melyet mindig felfordítva szokott volt hagyni azon esetre, ha éjjel eső találna lenni, helyre vala téve s rajta egy élénk színezetű aranyos doboz állott, olyanszerű, a minőt újévkor a gazdagok czukorkákkal tele szoktak ajándékba adni. Bébé megállott s a dobozról a Broodhuisra, a Broodhuisról meg a dobozra nézett; körültekintett, de senki se jött volt oly korán mint ő, csak a pléhes, a ki el vala merülve feleségével veszekedésbe s azt sem bánta, hogy ez alatt olvasztó kemenczéjének tüze nadrágán egy lyukat égetett.

A doboz kétségkívül az ő számára vala, mivel az ő székére tették. Bébé gondolkozott egy perczig, azután apránkint fölemelte a doboz födelét. Benne, rózsaszín atlasz fészekben, két pár selyem-harisnya volt! Valódi selyem — oldalain a legszebb színes ékítések. Bébé gyöngén elsikoltotta magát, s csendesen állt, kipirúlt arcokkal; sikoltását senki sem hallotta; csak a pléhes neje volt közel, ez meg épen akkor kérte az ég nyilat a füstölgő nadrága oltásával foglalkozó férje fejére. Mind így tesz valamennyi nő és feleség, azonban egyik sem veszi észre az eljárás fonákságát.

A piac apránkint megtelt. A szokásos tömeg összegyűlt. A napi üzlet, a harangjáték soknemű hangjai között, megkezdődött. Bébé üzlete is megkezdődött; a dobozt hangosan verő szívvvel háta mögé tette, s virágait kötözgette.

Ez kétségkívül a tündérek műve! de ezek soha sem állítottak lábára egy gyékény ülésű széket, és e tényök Bébét rémülésbe hozta.

Gyöngé vásár volt, Bébének nem sok dolga s így annál több ideje vala a gondolkodásra.

Délután egy óratájt egy szózat lőn hozzá intézve:

„Van-e számomra három moha-rózsád?“

Bébé mosolyogva feltekintett s talált néhányat. A tegnapi ismeretlen volt. Bébé sokat gondolt a piros czipőkre, meg az ezüst kapesokra, de rá egyáltalában nem gondolt volt.

„Ma tán nem leszesz oly büszke, hogy el ne vedd az árát?“ monda s egy ezüst frankot adott — nem akarta fel-

riasztani arannyal; Bébé megköszönte, s kis bőrzacskójába csúsztatta, azzal tovább folytatta virágai rendezését.

„Úgy látszik nem emlékszel rám?“ monda kissé lehangolva.

„Oh jól emlékszem önre,“ monda Bébé, őszinte szemeit felvetve. „De tudja ön, én oly sok emberhez szólok, s azok mind semmik rám nézve.“

„Kicsoda hát valami rád nézve?“

Szeliden és ravaszúl vala mondva, de a mondás nem talált viszhangra.

„A Varnhart gyermekei,“ felelt Bébé rögtön. „Meg a szegény öreg Annémie a kikötő mellett; meg Tambour — meg az Antal sírja — meg a seregély — meg, nagyon természetesen, mindenek fölött, a virágok.“

„Meg — remélem — a tündérek? — ámbár semmit se tesznek éretted.“

Bébé megütközve tekintett rá.

„De tettek ám valamit ma. Egy dobozt találtam, meg néhány harisnyát — olyan szép harisnyákat! Selyem-harisnyákat! Nemde csodálatos?“

„Sokkal csodálatosabb, hogy ily sokáig megfeledkeztek rólad. Hadd lássam?“

„Most nem érkezem rá. Azok az asszonyságok vásárolni akarnak. De később megláthatja ön — ha várakozik.“

„Várakozom s lefestem a Broodhuist.“

„Azt annyi ember teszi; ön hát festő?“

„Az — félig-meddig.“

Leült az árúasztal szegletére, holmiját kirakva rá s rajzolt, míg körülte folyt a vásár. Az ismeretlen sokkal idősebb volt Bébénél; szép egy férfi, sötét, változó és egykedvű arccsal; barna bársonyba öltözve, némileg hasonlított a Claire körül szépelgő Egmonthoz.

Bébé a mint virágait árulta s egy órában ötvenszer is pénzt váltott — olykor-olykor az ismeretlenre nézett, figyelemmel kísérve kezei mozdulatait — maga sem tudta miért. Mindig férfiak és nők — mindig az utcái tömeg között lévén — az embereket számba sem vette; úgy haladt el közöttük mint a búzaföld vetései között, csak hogy a vetések között megállott volna a mákóért, a városban pedig senkiért sem állott meg. Férfiakkal, nőkkel egyaránt bánt: egyszerűen, igazságosan, nyiltan, gyermeki ártatlan bátorsággal; mikor azt mondták

neki, hogy csinos, mosolygott, neki ez annyi volt, mintha virágait dicsérték volna. De ez az egy kéz oly gyorsan mozgott s mikor látta, miként nő alatta a Broodhuis színben és alakban, nem állhatta meg, hogy egyszer-másszor meg ne nézze, s egy párszor hibásan adott vissza. Az ismeretlen ritkán szólott hozzá s gyors és merész vonásokkal vázolta a Maison du Roi csinos kecsseit s tömör gazdagságát.

Brabantban nincs oly elfoglalt néptömeg, a mely rá ne érjen báméskodni. A flandriaiban semmi sincs a francia udvariasságából; sőt épen nyers, durva parasztnak marad, ha szintén városban nőtt is fel, s a *Geux* faragatlan hetykeségéből mindig van benne valami; társaihoz szíves, de az oktan állatokhoz nem; élelmes, türelmes, kitartó, munkás és sokképen jó, de udvarias soha sem.

A népségből többen odahagyták foglalkozásukat s a festő körül csoportosultak, báméskodtak, csevegtek, taszigálództak, ujjokkal mutogattak, mintha Rubens egész honában soha se láttak volna ecsetet.

Bébé saját népét szégyelve, fölkelte székéről s pirongatta őket.

„Oh ti brüsszeliek, hát nem szégyelitek magatokat!“ szólta meg őket oly hangosan mint a pinty éneke. „Hát ezelőtt soha se láttatok-e képet? nincsenek-e felséges képek a szent Lieven, a boldog asszony csarnokaiban és más egyebütt? Hát nincs egyéb dolgotok, mint hogy egy idegen körül tátsátok a szátokat? Minő tétlenség — oh! nagyon is illik hozzátok, a kik alusztok és pipáztok, míg ebeitek dolgoznak helyettetek! Mindnyájan elhordjátok magatokat; ni, amott jön a zsandár — s tudom, hogy megbánjátok, ha őt bevárjátok. Uram — ha ön az én ernyőm alá ül, akkor ezek nem fognak alkalmatlankodni önnek.“

A festő az ernyő alá vonult, Bébének egy mosolylyal megköszönte szivességét, a népség pedig nevetve odább húzódtott s békében hagyá festeni.

Mindezt a kis Bébé tevé, de gyermekése óta kényeztették és megszokták volt szót fogadni neki.

A festés sokáig tartott. Az ismeretlen a szín és alak minden nehézségeihez megszokott nyugodtsággal és mesteri ügyességgel látott munkájához. Ideje nagyobb részét azonban a népség kedélye és télen szemlélésében és abban tölté, hogy nézte,

miként kerülnek egyenkint Bébé kertje kincsei idegen kezekre

E közben olykor-olykor kiült az árúasztal szegletére, festékeit és ecseteit az árúasztalra vetette és az ilyenmű művészetben hosszú gyakorlat által szerzett észrevehetlen ügyességgel kitudakolta Bébé parányi élete egyszerű részleteit.

Nem volt mindig vásárló s míg Bébé pihent és virágait a naptól árnyékolta, egész készséggel felelt és egyik hosszabb szünet alatt megmutatta neki a csodás harisnyákat.

„Gondolja-e ön, hogy ezt a tündérek adhatták?” kérdé egy kissé kételkedve.

Könnyű volt vele elhitetni a legszeszélyesebb dolgokat is; de az ő tündérei aetheri istenségek voltak s ezért bajosan tudta megfogni, hogy a dobozt ezek tették az ő székére.

„Kétségkívül!” válaszolt a festő habozás nélkül. „Ha már hiszünk a tündérekben, miért ne hinnők azt is, hogy mindent megtehetnek. Szint ezt mondhatjuk a szentekről is; nemde?”

„Úgy van,” monda Bébé elgondolkodva.

Képzeteletében a szentek oly szövevényesen voltak összevegyülve, hogy Ferencz atya leghatalmasabb érveivel sem bírta kibonyolítani.

„Nos, így hát viselni fogod a harisnyákat, nemde?”

Bébé édesdeden mosolygott s még egy pillantást vetett a rózsaszín atlasz-fészekbe. Azonban kis arczán némi zavar ült. Hirtelen a festőhöz fordult.

„Nem ön tette-e oda a dobozt?”

„Én? — soha?”

„Igazán?”

„Igazán! de hát miért kérde?”

„Azért, mert,” monda Bébé, mi közben a dobozt egész eltökéléssel befödé s magától kissé távolabb taszítá, „mert ha ön tette volna oda, én el nem fogadnám. Ön idegen, az ajándok pedig adósság, úgy mondá Antal.”

„Miért fogadsz el hát ajándokot a Varnhart-gyermekektől vagy attól az öreg barátodtól, a ki az ezüst kapszokat adta.”

„Oh az egészen más. A kik nagyon, de nagyon szegények, egyformán szegények, azok közt az oly apró ajándokok, a melyeket nagy bajjal, önmegtágadással kapargatnak össze, mindkét félnek egyaránt jól esnek, mert azok áldozatok; épen úgy, mint mikor a beteg mellett virrasztjuk át az éjszakát,

más évben pedig, mikor mi szorultunk rá, ő virraszt mellettünk. Nem tudja-e ön?”

„Azt tudom, hogy nagyon szépen beszélsz. De miért ne fogadnál el mástól is ajándokot, ha szintén nem is szegény?”

„Azért, mert nem viszonzozhatnám.”

„S miért ne viszonzozhatnád?”

Szemei mosolya oly különös és oly tüzes volt, hogy egy pillanatra elvakítá a leányt; de nem értette.

„De hogyan?” felelt Bébé komolyan. „Ha két egész esztendeig mindig gyűjtenék, sem tudnék annyi frankot összekaparni, hogy rajta méltó viszonaajándokot vehessek, s ez az adósság annyira nyomná szívemet, hogy egy pillanatig se tudnék boldog lenni. Mondja meg kérem, ön tette-e oda ezeket a harisnyákat?”

„Nem;” azonban Bébére nézett és az ártatlanul kérdező szemek kristálytisza fényében e köznapi hazugság elhalt ajkain.

„No hát ha én tettem volna oda?” monda nyiltsággal, „te vágytál rájok; mi hibát követtem el vele? Lehetnél-e oly kegyetlen, hogy el ne fogadd tőlem?”

Köny szökött Bébé szemébe. Fájtn neki a csinos doboz elvesztése; de még inkább fájtn az, hogy az idegen hazudott.

„Nagy szivesség és jóság volt öntől,” monda búsan. „De nem képzelhetem, hogy ön miért tehette ezt, mikor soha sem ismert engem. S igazán, el nem fogadhatom, mert Antal ha élne meg nem engedné; s ha egész éven át minden nap adnék önnek virágot, még sem fizethetném le vele — nem, nem az teljes lehetlen; ugyan miért akart ön engem affélékkel elámítani? Az ámitás nem illik a férfiúhoz.”

Befedte a dobozt s a festőhez toltá, ezzel elfordult tőle s bokkrétáit árulta. Szava remegett egy kissé, midőn egy csokor rezedát összekötött s arát megmondta. Azok a gyönyörű harisnyák! miért látta valaha, s miért hazudott neki az idegen?

Ez nyomta a szívét. Rövid életében most először tetszett úgy neki, mintha a Broodhuis mogorván állana közötté és a napfény között. A festő zavartalanul folytatta munkáját s Bébére se nézett.

Esteledni kezdett. A népség ritkult. Az árnyékok nagyon hosszúra nyúltak. A festő folyvást festett, tanulmányán kívül sehová se nézett. Bébé kosarai ki valának ürülve. Fölkelt, várakozott, sovárogyva nézett a festőre, hátha haragszik; tán dur-

ván is bánt vele? Kis szívét csüggetegség fogta el. Ha bár csak feltekintene. De a festő nem tekintett fel, hanem szép arczát szándékosan a Broodhuis képére a vászonra szegezte. Ha fellillantott volna, szemében Bébé mosolyt látott volna; de ő fel nem emelte szemét.

Bébé habozott; elfogadni a harisnyákat teljességgel nem akarta; de talán nagyon nyersen utasította vissza. Ezért óhajtott, hogy a festő feltekintsen s megmentse őt az első szótól; de ez sokkal inkább tisztában volt azzal, a mit elérni akart, mintsem így segített volna neki.

Bébé várt egy kissé, azután elővett egy piros moharózsabimbót, melyet egész nap kosara egyik zúgában rejtegetett volt, s szemérmesen a festőnek nyújtotta békeség fejében.

„Goromba voltam-e? Nem akartam goromba lenni. De a harisnyákat el nem fogadhatom, s ugyan miért is fillentett ön nekem?”

A festő elfogadta a rózsabimbót, fel is tüzte, mosolygott is, de nem nézett Bébé szemébe.

„Feledjük el az egész dolgot; úgy sem ér egy sous-t se. Ha nem fogadod el a dobozt, hadd ott; én semmi hasznát sem vehetem.”

„Nem fogadhatom el.”

Bébé tudta, hogy helyesen cselekszik. Ugyan hogy mivelheté a festő azt, hogy ő úgy érezze magát mintha nem helyesen cselekednék?

„Hagyd ott, mondom. Nem te vagy az első nő, édesem, a ki azért nehezelt, hogy kívánságát betöltötték. Így szokott fizetni nemed isteneknek, embereknek. Hollá, te vén boszorkány, nesze egy talált kincs. Bárhol megadnak érte tiz frankot.”

E szavai közben a dobozt a harisnyákkal egy elaggott vén asszonynak dobá, a ki egy kutyától vont kenyeres szekérral haladt ott, s ezzel Bébé meglepetését számba sem véve, festékeit és ecseteit összeszedé.

Bébé szemei könyekben úsztak, midőn a dobozt eldobatni látá. Ő helyesen cselekedett — abban bizonyos volt, hogy helyesen cselekedett. A festő idegen volt és soha vissza nem fizethette volna neki; de nem kellett volna úgy bánnia vele, mintha makacs és hálátlan lett volna; aztán rosszúl esett látni, miként viszi el a tündéri gyönyörű ajándékot a viczogó, biczegő, kapzsi kenyér-árus vén banya; ha a festő maga számára

megtartotta volna a harisnyákat, úgy Bébé örült volna, hogy magát rábeszéltetni nem engedve, szilárdul megállott s megtette kötelességét.

De a festő nem azt akarta, hogy Bébé örüljön. Jól látta a leány könyeit, de tetette magát, hogy nem látja.

„Jó éjszakát, Bébé,“ monda könnyedén. „Jó éjszakát, édesem, holnap bevégzem festményemet; de máskor nem alkalmatlankodom neked ajándékaimmal.“

Bébé fölemelte lesütött fejét s a szilárd eltökélés és félénk vágyakodás némi vegyületével nézett szemébe.

„Uram, ön teljesen félreért engem,“ monda élénk hangnyomattal, melyben szint' annyi büszkeség, mint fájdalom vala. „(Ön azt mondja, hogy szivességből hozta nekem azt, a mire vágytam — úgy van, szivességből, jól tudom — de ön fillentett nekem, és az nem volt szép, s voltaképen nem is volt semmi értelme. Különben is, ön engem csak tegnap estve látott először, én meg azt sem tudom, hogy hívják önt; én pedig csak Bébé vagyok, önnek semmit sem adhatok viszonzásképen; mert csak annyim van, a mennyi szűkön elég nekem meg a seregélynek, télben még ennyim sincs mindig. Nagyon szépen köszönöm azt, a mit ön érettem tenni akart; de ha én elfogadtam volna a harisnyákat, úgy hiszeni, hogy ön engem aljassnak és kapzsinak tartott volna; az öreg Antal azt mondta: ‚el ne fogadd azt, a miért meg nem fizethetsz — soha, míg a világ — ez az az ösvény, a melyen tiszta lábbal járhatsz.‘ Én meglehet gorombán szoltam, hisz elkényeztettek s azt mondják, nagyon hirtelen kimondom azt, a mi szivemen fekszik. De hálátlan nem vagyok — nem, hálátlan nem — a dolog valósága csak az, hogy nem fogadhatom el azt, a miért nem tudok megfizetni. Ennyi az egész. Neheztel-e még — úgy-e nem, nem úgy-e?“

Kéré esdekelve, s pedig mi köze volt neki azzal, hogy mit gondol egy idegen? Azonban a városban haza mentében Bébé szive mégis nehéz vala. Az idegen hidegen elnevette magát, jó éjt kívánt neki s azzal távozott a piacról. Bébét súlyosan nyomta az az érzet, hogy megbántotta a festőt, hogy goromba és hálátlan volt irányában.

Azon az estvén nem volt kedve a gyermekek közé vegyülni. Krebsné ajtajában ült, borsót tisztított s megszólította, hogy jöjjön be egy kis uzsonnára. Krebs hazajött Vilvöördeből a vásárról, s egy rakás ritka szép egrest hozott. De Bébé megköszönte s hazament kertjébe dolgozni.

Mindig szerette volt a malom csinos lépcsőzetén, a szárnyak vörös árnyékában üldögélve, nézni az alkonyban ide s tova röpkedő fecskéket, hallgatni a sásban brekegő békákat, míg az öregek azokról az időkről regéltek, mikor az ő csecsemő korában remegve s mégis vágyva futottak ki megbámulni a szép skót szürke ezredet, hogyan villog fegyverök a sötét éjben, s hogyan kanyarog kigyómódra az ágyúk és löporos szekerek végetlen vonala a nyári porban, meg az erdőkön túl Waterloo felé haladva hogyan voltak legázolva a vetések.

De ez estén ilyesmihez nem volt kedve; egyedül akart lenni virágaival.

Noha ezek a virágok, az igazat megvallva, nagyon szívtelenek voltak, mikor az öreg Antal koporsója elhaladt mellettök, még sem hiányzott bennök minden rokonszenv; a százszorszépek aranyszemökkel mosolyogtak Bébére, a rózsák meg könyeket hullattak kezére, a mint az ő kedélye kívánta; utóvégre is a virágok bensőbb barátai voltak, mint bárki más emberfia s ezen kívül annyit mondhatott nekik.

A virágok tündérországhoz tartoznak; a virágok, meg a madarak, meg a lepkék egyedüli maradványai az aranykornak; egyedüli teljesen szép lények a földön, kecses, ártatlan, félisteni, de haszontalan lények, úgy mondanak azok, a kik bölcsőbbek mint az isten.

Bébe hazament s virágai között dolgozott.

Munkás kis alak, felfosztolódzott szoknyával, az esti harmattól nedves lábakkal és virágzó növényei között meghajlott háttal kapálva, gereblyélve, tisztogatva.

„Ma este mily sokáig dolgozol Bébé?” szólítá meg egykettő a kapúja előtt elhaladva. Ő felnézett s mosolygott; de folyvást dolgozott, míg csak a fehér hold fel nem kelt.

Nem tudta, mi a baja. Vacsora nélkül feküdt le; darab kenyerét és csésze kecsketejét ott hagyá reggelire a tyúkoknak.

„Gyalázatos, csúf, meztelen kis lábak!” monda nekik mátrácza szélén ülve, a mint reájok lenézett a holdvilágon. Pedig a lábak ésinosak voltak és selyemharisnyában meg atlasz-czipőben fél oly csinosak sem lettek volna; de Bébe nem tudta; a festő mondta volt neki, hogy szüksége volna e hiábavalóságokra.

Hosszan ült ott hallgatva, rózsaszín lábai ide s tova lógi-nyáztak, mint egy törül nőtt lecsüngő két rózsaszál a szélben.

A kis ablak nyitva, künn az illatos sötét kert, fenn egy tenyérnyi ég s rajta egyetlen ragyogó csillag; a többit elfedték a szőlőlevelek. De most az egyszer Bébé egyiket sem látta. Csak a sötét Broodhuist, fölötte a piruló aranyos alkonyt, a szürke kövezetet, rajta az elhullott rózsaszirmokat és összetaposott gyümölcsöket és az árnyékban reá szemrehányólag tekintő sötét két szemet látta.

De hát igazán hálátlan volt-e?

Őszinte, gyöngéd kis szíve zavart és nyomott vala. Ez éjszakán most először aludt roszúl.

V. FEJEZET.

Bébé egész más nap a sárga ernyő alatt ült, de egyedül.

Vasárnap volt; sok idegen fordult meg. A virágok keltek. A rézpénz órákon át egymás után csörgött bőrzacsokjába. A pléhesnek oly jó kedve csúcsorodott, hogy feledett nejjével összeveszni. A gyümölcs oly bővében volt, hogy egy egész összemarok fehér és piros egrest adtak neki délebedre. A népesség majd meghalt nevéttében az olcsó Jánoska tréfáin, a ki magas kedvében vala. Üstjein a lyukakat, fuvóin a repedéseket s meg hogy fejőpadkáinak lóg a lábuk, senki sem vette észre.

Azon a napon mindenki jó kedvű volt; csak a Bébé kék szemei jártak vágyteljesen a tömegben s nem találták, a kit kerestek. Miért, miért nem, a nap unalmasnak, a piac meg üresnek tetszett neki.

Úgy rémlett, mintha körülte a kövek és a gerendák szokottnál teljesebbek lennének ezer meg ezer történettel, de elbeszélni nem akarnák, mert ő semmit sem tud és csak Bébé.

Ez előtt soha sem tudta mi az unalom. Ő élénk, dologos, vidor kis teremtmény volt, kezei dologgal, feje pedig mindig tele képzelmekekkel, még a legzordabb téiben is, mikor esipkét kötött a befagyott ablakú, homályos, hideg munkateremben, melynek kopasz téglapadlózata alól az éhség miatt ki-kiszaládgáltak az egerek.

Ez a kietlen terem elég szomorú helyiség volt némelykor, mikor az öreg asszonyok azon siráncokoztak, hogy csekély fizetésök mellett éhen halnak; a fiatal nők sohajtoztak, mert fejük fáj, szemök káprázott és a gyermekek nagy könyeket

hullattak a csipkekötő orsókra, mert egy falat kenyér nélkül éhen jöttek el hazulról.

Bébé itt sokszor búsult másokért, de soha sem unatkozott — nem, ez a barátságatlan sivár unatkozás, mely körülte a zsihongó élet vidorságát, feje fölött a kék ég mosolyát merőben kitörlé, mindeddig ismeretlen volt előtte. Hogy most miért lepte meg, azt meg nem foghatá. Elgondolá, vajon nem lesz-e beteg? életében soha sem volt beteg, hisz oly ép vala mint a fogságot, kalitkát nem ismert kis madár.

Este felé körültekintett a piacon s elsohajtotta magát. Megakarta volna mondani neki, hogy ő nem hálátlan, egész nap plátánlevéllel betakarva egy kis moharózsa tartogatott számára egy galagonya-ággal s egy szál Vénus-hajjal, mely amott termett a fűzek alatt. Most ez már senkié sem lesz.

A harangjáték megzendültekor a lyánka szomorúan távozott a piacról, kosarában csak a moharózsa meg a fehér s piros egresek valának, melyeket ebédre kapott volt. Áthaladt a sokszinű girbe-gurba utczákon, míg a víz mellé érkezett.

Ez a városrész mind e mai napig nagyon ódon, van itt minden modorú épület, fekete, barna, szürke szinezettel, hegyes fedéllel, csúcsos ablakokkal, íves ajtókkal, omlatag hidakkal, a csatorna zavaros vizére kihajló erkélyekkel; homályos rakóhelyek, telve ládákkal, árúcsomagokkal, marhákkal, épületfákkal s mindazon különféle holmikkal, melyekkel a hajók egész éven át jönnek-mennek a Zuyder-tóról, a balti vizekről, a northumberlandi vadon partokról, a skót előhegyekről, a normandiai csinos kikötőkből és a hollandi fehér fővényű sekélyes partokról, melyekről messze belátni a gyermekjátékszerű városokat és sudar jegenyéket.

Bébé szerette itt szemlélni a briggeket meg a bárkákat, melyek neki oly nagyoknak tetszettek, lobogó nemzeti zászlóikkal, magas árboczaikkal, melyek oly sűrűn állottak, mint réten a fű, szélben lebegő barna vitorláikkal s körülöttök kellems és erős illatát annak az ismeretlen csodás valaminek: a tengernek.

Némelykor a matrózok szóba álltak vele, s egyik vagy másik vén tengerész, egy hordón kétfelé vetett lábbal ültében regélt neki a messze országokról, a mélység titkairól; máskor meg valamely göndörfürtű hajósapród egy kagylót vagy egy szál tengeri moszatot adott neki s megkísérlte megértetni vele, minő csodás szörny a víz, a mely nem az a csendes,

renyhe, zavaros valami, mint ez a csatorna, hanem örökösen változik, mozog, fodródzik és szökell, most oly kék mint a Bébé szemei, majd fekete mint ama viharfelhő, majd fehér mint a téli szél zavarta hópely, majd opálódzó gyöngyszín mint a kertjében diszló szulák.

Bébé hallgatta, ülében a kagylóval s megkisérlette megérteni, nézte a hajókat és nézte felettök az eget, próbálta képzelni magának azokat az idegen országokat, melyekbe mindig mennek a hajók s látta lelkében a zöld Franciaország virágos gyümölcsőseit, a hóval körített svéd partok nyírfás hegyoldalait és zuhogó patakjait, és látott kétségkívül sok oly földet, a mely csak az álomvilágban létezett és szebb volt a föld minden szépségeinél, mint szoktak lenni a költők festette vidékek, nem ritkán saját bánatukra.

De ezen az unalmas napon Bébé nem ment le a köpartra, nem kellett neki a hajósok beszélei; látta az árbócokat a rólok lelógó lobogókkal s ezek nyugtalanságot keltek benne, a mit ezelőtt nem tettek volt. A helyett bement egy nagyon ócska sötét ajtón s megindult egy nagyon meredek lépcsőzeten mind feljebb-feljebb, mintha a sz. Gudule tornyára mászott volna; a lépcsőzet tetején benyitott egy kis padlásszobába, mely egyetlen üvegezetlen négyszögű kis lyukon kapta a világosságot és kilátást a mindennemű járművektől hemzsegő csatornára, a Scheldén kedvtelésből czirkáló aranyozott nyalka és tiszta yachttól le azokig a piszkos, éjsötét, otromba szeneshajókig, melyek Belgium fekete gyémántjait Christiania és Stromsöön hóborította födelei alá hordták.

A sötét kis padlásszobában egy vörös szoknyás és magas főkötős nagyon vén asszony ült szemben az ablakkal s vastag papírra tüvel csipkemintákat szurkált; nyolczvanöt éves volt s alig tudott egy napról másra tengődni.

Bébé a vén asszonyhoz szaladt s megcsókolta.

„Oh Annémie mama, nézz ide, milyen szép fehér és piros egresek meg egy karéj kenyér; mindezt számodra tettem el. Ezek az első egresek ebben az esztendőben. Én? Oh én kelleltinél többet ettem. Tudod, hogy mint a veréb mindig csipegetem a gyümölcsöt. Édes Annémie mama jobban vagy-e? Bizonyosan tudod, hogy jobban vagy ma?”

A kis vén asszony, a ki barna volt mint a dió és sovány mint egy szál káka, elvette az egrest, gyermekes vigyorgással

mosolygott neki, s eddegélni kezdte, a karéj-kenyérből letört minden falatnál áldáskodva.

„Hogy nincs neked, édes kicsidem, tulajdon nagyanyád?“
dünnyögé. „Milyen jó lettél volna hozzá.“

„Úgy van,“ monda Bébé komolyan, azonban elméje nem birta felfogni ezt az eszmét; sokkal könnyűbb volt elhinni neki az Antal elbeszélése szerinti sajátos rokonságot. „Mennyit dolgoztál Annémie? Oh ezt a sokat? ezt a sokat? Hisz ez egy hétre is elég lett volna. Édes Annémim, te igen korán fogsz munkádkhoz s nagyon későig dolgozol.“

„Nem, Bébé, mikor az embernek meg kell keresni kenyerét, akkor nem dolgozhatik igen sokat. De tartok tőle, hogy szemem világa fogyni kezd. Nézd csak azt a rózsát, jól van-e csinálva?“

„Felségesen. Elvinné-e a Baës, ha jó nem volna? Hisz jól tudod, hogy ő afféle ember, a ki minden centimet négybe szeretne vágni.“

„Oh! elég szűkmarkú, elég szűkmarkú — az egyszer szent igaz. De én mindig félttem a szememet. Nem látom innen olyan jól a lobogókat, a mint szoktam volna.“

„Azért, mert a nap olyan fényes, Annémie; ez az oka. Magamnak is, mikor egész nap künn ültem a napban a piacon, a virágok olyan halványoknak tetszenek; pedig nálam csak nem lehet a vénség az oka, úgy-e Annémie?“

E sajtóságos gondolon a vén asszony és a fiatal leány együtt elnevette magát.

„Te jókedvű egy teremtmény vagy, édes kicsidem,“ monda a vén Annémie. „Tartsanak meg a szentek e jó kedvben mindvégig.“

„Takaríthatok-e egy kicsit szobádban?“

„Igen biz' azt, édesem, s nagyon megköszönöm neked. Én nem igen érkezem rá, a mint látod; s tudja isten miért, de a hátam erősen fáj, ha seprek.“

„Aztán itt a víz közelében nagyon is nedves a lég neked!“ monda Bébé a mint sepergetett, porozgatott és rendezgetett a kis szobában és egy kis tört csuporba néhány kázsia- és rozmarinát tett, melyeket magával hozott volt. „Olyan nedves itt a lég, Annémie, neked hozzám kellene jönöd s velem laknod, aztán egész nap ott ülnél a szőlőlugasban s vigyáznál csibémre, míg én a városban vagyok. Olyan hamis kis teremtmények, hogy mihelyt hátat fordítok nekik, mindjárt kibúvnak

az eresz alatt s virágos tábláimba mennek. Hát soha sem változtatod meg elhatározásodat, nem jössz-e hozzám lakni? Tudom bizony jól éreznéd magad, a seregély már tisztán ki tudja mondani a neved'; olyan mulatságos e füresa madárral beszélgetni, tudom, soha meg nem unná. De hát csakugyan nem akarsz hozzám költözni. Nálam olyan világos, olyan zöld, olyan kedves illatú minden, s ha elgondolom, hogy te soha sem látad — hát még a hattyúk, meg minden — oh az szégyen!“

„Nem édesem,“ monda Annémie, utolsó pár cgresét éve. „Te oly gyakran mondtad, s tudom jó szívből tetted. De én nem hagyhatom el a csatornát. Meghalnék bele. Ebből az ablakból néztem a Jeannot brigggje után, mikor elment messze, messze — messze, míg árboczaí eltűntek a ködben. Vasat viték Norvégiába, a *Fleur d'Epineu* e városból való jó és biztos hajón ő volt a kormányos, s nyakán a szent szűz kis képe ólomból. A hajónak nyolcz hónap alatt vissza kellett volna érkeznie épületfával. Nyolcz hónap mulva — épen húsvétját lett volna. De biz' az soha sem jött vissza. Soha, soha, soha, tudod édesem. Itt ültem, lestem az érkező és induló hajókat, gyermekeim beteg lett s meghalt, elmúlt a nyár is, az ősz is, én folytonosan néztem, néztem, meg néztem, mert valamennyi brigg nagyon hasonlít egymáshoz; de az övére legott ráismertem, mihelyt a láthatárba érkezett; mert Jeannot a hátsó árbóc hegyére mindig egy fölenet kötött s mikor szerencsésen egészségesen hazaérkezett, én azt a fölenet megfontam s belőle harisnyát kötöttem neki; ez az ő szeszélye volt s egyetmáshba véve tizenegy útjában se ő nem mulasztotta el felkötni a lenet, se én megfonni harisnyának. De ezúttal se a fölenet, se a derék brigget, se az én ragyogó kék szemü jó férjemet soha sem láttam többé. Azonban egy télen, mikor nagy jégtáblák csapodtak ide s tova, egy parti hajó érkezett s azt újságolta, hogy a dán vizeken egy félig elmerült briggre akadtak, hozzá közeledtek és üresen, derekában ketté szakadva találták, a hajó népe kétségkívül vízbe fült, elpusztult. A hajó orrán pedig ott volt fehérrel festve a neve: *Fleur d'Epineu* Brüsszelből, oly tisztán, a mint csak valaha hajó nevét festették. Ebből áll mindössze, a mit valaha rólok tudhattunk — hogy minő szerencsétlenség érte őket, vagy miként pusztultak el, azt soha senki sem beszélte el. A parti hajó elhozta azt a darab gerendát, melyre a *Fleur d'Epineu* tisztán ki volt írva. De lásd, édesem, én soha sem kaptam biztos tudomást arról, hogy fér-

jem meghalt. Egyszer — ki tudja mikor? valamelyik hajó haza hozhatja, kiugorhat a köpartra, s mint szokta volt, felszaladhat a lépcsőkön, vidor hangján kiáltva: „Annémie, Annémie, imhol fonna való len, imhol a harisnyának való!” Mert hazaérkeztekor mindig ezzel köszöntött; mindegy volt neki, jó idejök járt, rossz idejök járt; de a lenet mindig oda kötötte az árbócz hegyére. Így hát, látod édesem, én innen el nem költözhetem. Mert ugyan, hogy esnék neki, ha hazaérkezve itt nem találna. Azt mondaná, hogy nagyon fuicsán gyászolom őt. Azt is tudod, hogy nem tudnék ellenni e nélkül az ablak nélkül. Innen láthatok minden érkező brigget; aztán szagolhatom a tenger büztét, a melyet életem minden napjaiban szerettem; láthatom a ficzkókat, miként mászkálnak, miként emelik, gyönyölik, foltozzák vitorláikat, húzzák fel s bocsátják le lobo-góikat. Aztán ki tudja? a tenger nem nyelte el őt, s én azt gondolom — azt gondolom, hogy halálom előtt még meghallom az ő hangját. Hiszen azt mondják, hogy jó az isten.“

Bébé zajtalanul sepergetve, hallgatta, s szemei vágyteljes és csodálkozó kifejezést váltottak. Ezerszer is hallotta ezt a történetet; mindig más szavakkal előadva, de a dolog veleje mindig ugyanaz volt; azt is tudta, hogy az öreg Annémie elszakítulva az időt jelző harangok, elvakúlva hajának fehér volta, arcának ránczai iránt, tengerbe veszett kedvesét mindig olyannak képzei, a milyen volt ifjú napjaiban.

De ez estén a megszokott történetben volt rá nézve új megindító valami, s midőn az öreg reszketeg kezével félrehúzta az ablakról a négyszögű vászondarabot s kinézett homályosuló bánatos agg szemével, melyeket hasztalan erőltetett azon vágyban, melyre az isten soha sem válaszolt, — Bébé szíven sajtós borzadás futott át s bámúlt magában:

„Mi lehet az, a mi azt műveli, hogy egyik teremtmény annyira érdeklődjék a másikért? Annak oly rettenetesnek s mégis oly szépnek kell lenni — vajon mindenki szenved-e így?”

Szóltalanul végezte a téglapadlózat seprését, azután lement egy érczkorsóval vízért, s az öreg asszony rézüstjét egy kis szénre tette, hogy szegényes vacsoráját elkészítse.

Annémie semmit sem hallott, semmit sem vett észre; folyvást nézte a szűk ablakból az árbóczokat és vitorlákat a vizen.

Szürkület volt.

A bárkákról és briggekről a tenger illatja lengett; a hajósok egymásnak kiabáltak, a legénység tömör csoportokban állott s lassankint elenyészett a növekedő sötétben. A csatorna túlsó partján a tornyokban vecsernyére harangoztak.

„Mindössze tizenegy útat tett, s soha sem feledte lenet kötni az árbócra,“ dünnyögé Annémie s ránczos vén arca kihajlott a szürke légbe. „Ott szokott volt lobogni — félmért-földről meglátszott — mint egy halvány pehely a szélben, épen mint az én hajam, úgy mondá ő. Nem, nem, innen el nem költözhetem; megjöhet ma éjjel, holnap reggel, akár mikor; az én férjem nem fült a tengerbe, nem biz' a; ő volt mindenem, s azt mondják, jó az isten.“

Bébé hallgatott és nézett; azután megcsókolta az öreg reszketeg kezét, összeszedte a csipke-mintákat, s halkan szó nélkül kiment a szobából.

Mikor az öreg Annémie kinézett az ablakon, akkor szót vagy jelt nem lehetett kivenni belőle; azt mondogatták, hogy azon végzetes téli nap óta, melyen ezelőtt hatvan évvel, a parti hajó a *Fleur d'Épineu* tört gerenda-darabjával a kikötőbe érkezett, soha sem volt egészen helyén az esze.

Bébé erről semmit sem tudott, nem is ügyelt arra, hogy helyén van-e vagy nincs az Annémie esze. A csipkekötő teremben ismerkedett meg vele, a hol Annémie mintákat szurkált s nagyon megszerette és megsajnálta; mikor Annémie annyira elvénült s elbetegesedett, hogy többé nem bírt a csipketerembe menni, Bébé kikérte számára, hogy otthon dolgozhassék s három-négy év óta folytonosan hordta vitte a mintákat és más apró hasznos szolgálatokat is tett az elhagyatott öreg körül; de Annémie e szolgálatokat alig vette észre, annyira megszokta s meggyengült eszét annyira elfoglalta az a mindent elnyelő egyetlen gondolat, hogy neki egész éven és minden napon át várnia kell az elveszett briggen érkező meghalt férjére.

Bébé a csipkemintákat kosarába tette s haza felé tipegett, faczipői kopogtak a kövezeten.

„Mi az, a mi azt műveli, hogy annyira aggódjék valakiért az ember!“ gondolá magában és a gondolatok némi homályos és általa meg nem fejthető társulása következtében felemelte a leveleket és megnézte a moha-rózsabimbót.

A bimbó teljesen el volt hervadva.

VI. FEJEZET.

A mint a városból ki az ő mezei útjára érkezett, az esti fényben egy árnyék vetődött rajta keresztül.

„Jó napod volt-e ma, kicsidem?“ kérdé egy hang, melyre Bébé a gyönyör és várakozás sajátos érzelmével állott meg.

„Ön az!“ felsikolta, midőn a Laeken felé vezető zöld és magános ösvény fele útján selyemharisnyás barátját látá egy kapura támaszkodva.

„Úgy van, én vagyok,“ monda hozzá csatlakozva. „Megbocsátottál-e nekem Bébé?“

A leányka nyílt és kérő szemeket vetett rá, mint a hibás gyermek szokott.

„Oh, én az egész éjjel nem aludtam,“ monda egyszerűen. „Mindig az forgott a fejemben, hogy goromba meg hálátlan voltam, aztán még abban sem valék egész bizonyos, vajon helyesen cselekedtem-e, ámbar ha másként cselekszem, bizonyosan rosszúl cselekvém.“

A festő nevetett.

„No, ez világosabb következtetés, mint a minőket a legtöbb erkölcsi kételyekből szoktak vonni. Soh' se gondolj rá, édesem. Részemről legalább nem gondoltam, azt mondhatom neked.“

„Nem!“

Bébé kissé le vala hangolva. Ez a dolog oly végtelen nagynek tetszett neki; hisz egész éjjel nem aludt, mindig csak azt forgatta kis agyában, s hasztalan hívta segédül a tizenhat alvó angyalt.

„Nem, igazán nem. Hát te hova sietsz oly gyorsan, mintha azok a faczipők a Merkurius sarúi volnának?“

„Merkurius — az a czipész nemde?“

„Nem, édesem. Az igaz, borzasztólag toldozott-foltozott egyszer, mikor a nőt csinálta. De tudtomra nem sarúzta fel a nő lábait gyorsasággal, mert csak azért fut, hogy utána fussanak, s ha nem üldözöd, ő maga mindig — de mindig — visszatér.“

Bébé az egészből semmit sem értett.

„Én úgy tudtam, hogy a nőt az isten teremtette?“ monda némileg megzavarodva.

„Te most istennek nevezed. Ezelőtt háromezer évvel pedig Merkuriusnak vagy Hermesnek nevezték. Mindkettőnek egy a jelensége — pusztá szavak egy ismeretlen minőség jelzésére. Hova mégysz? Erre lakol-e?“

„Úgy van, arra le, messze le,“ monda Bébé, csodálkozva, hogy a festő mindazt elfeledte, a mit tegnap kunyhójáról, kertjéről és szomszédairól beszélt neki. „Nem jött el ma, hogy festményét bevégezze, miért tev é ezt? Egy rózsabimbót tartogattam volt az ön számára, de most már egészen elhervadt.“

„Antwerpenbe mentem. Hát vártál-e engem, kicsidem?“

„Oh egész nap. Mert nagyon tartottam attól, hogy hálátlan voltam.“

„Ez nagyon szép tőled. A nők soha sem hálásak, kivéve ha rosztól bánnak velök. Merkurius, a kiről imént beszélénk, egyéb adományai között kutya-szívet adott beléjük.“

Bébé meg vala botránkozva; nem okoskodott a halottakon, de a közönyös, sekély, cynicus hang rosztól esett neki, nem csak könnyelmű voltáért, hanem azért, mivel nem hasonlított az enyhe, csendes nyári est szürkületéhez.

„Miért sietsz oly nagyon?“ folytató a festő. „Az est híves s még csak hét óra. Egy darabig elkísérlek.“

„Sietek, mert még meg kell csinálnom az Annémie mintáit,“ monda Bébé, örülve, hogy ismeretlenje oly dolgokról kezd beszélni, a melyekre nem tudja, mit feleljen. „Lássá ön az Annémie keze reszket s szemei homályosak, a mintákat mind ferdén szurkálja és soha észre nem veszi; megszakadna a szíve belé, ha valaki megmondaná neki, de Baés el nem venné úgy a milyenek; ily állapotban használhatlanok. Így hát magam kiszurkálom új papírra s Baés azt gondolja, hogy Annémie készítette, kifizeti az árát, Annémie pedig meg van elégedve. Minthogy én hozom s viszem neki a mintákat, mert ő nem tud járni, könnyen rászedhetem, és az ily rászedés nem bün úgy-e bár?“

A festő hallgatott.

„Bébé, te jó kis leány vagy, azt látom,“ monda végre komolyabb hangon. „Hát ki az az Annémie, a kiért te oly sokat teszesz — valami vén banya, nemde?“

„Oh úgy van, nagyon vén, hihetetlen vén, férje ezelőtt hatvan évvel a tengerbe veszett, s Annémie mind e mai napig éjjel-nappal lesi az ő brigge megérkeztét.“

„A kutya-szív. Kétségkívül jól megütölte, s minden kikötőben volt egy-egy felesége.“

„Oh nem,“ sikolta fel Bébé, mintha a halott elleni vád fájna neki. „Annémie sokat beszélt nekem férjéről. Olyan jó volt hozzá, a milyen csak lehetett; Annémiet úgy szerette, s minden utazása között oly boldogok voltak. Ennek kétségkívül így kellett lennie, mert most már hatvan éve s Annémie most is oly bús s még most sem hiszi, hogy férje a tengerbe fült.“

A festő szárnalmas mosolylyal nézett le Bébére.

„No az igaz, hiszem, hogy léteznek ily nők. De hidd meg, édesem, hogy a férje verte. A kettő közül mindig egyik az ostort fogja és használja — a másik türi.“

„Nem értem,“ monda Bébé.

„Most nem — de majd megérted.“

„Majd? — mikor?“

A festő ismét mosolygott.

„Oh — meglehet holnap, vagy a jövő évben — vagy mikor a végzet szeszélye akarja.“

„Vagyis inkább — mikor nekem tetszik,“ gondolá magában s némi gyönyörrel nyugtatá szemeit a fűben mellette haladó picziny lábakon, meg a csinos nyakon, melyet Bébé lenőttönyének fodrai fel-feltártak előtte a szél fuvalmára, vagy a leány gyors mozdulataira.

Bébé is feltekintett a festőre, a ki nagyon szép férfi volt vagy legalább a körülte élő széles, buta és jellemtelen brabanti arcok után, olyannak tetszett az ő szemeiben. Kellemes könnyűséggel lépdelt mellette, festői bársony öltözetben, költői szép fővel, a sötét mély vizekhez hasonló szemekkel és oly arcczal, minő a Jordaens vagy Rembrandt lovagjaié azokban a képesarnokokban, melyekbe Bébé vasárnaponkint szokott volt belopódnizni, a festményeket nézni s arról álmodozni, milyen lehetett az a világ, a melyben ezek az emberek éltek.

„Ön a Rubes országa népéből való, úgy-e bár?“ kérdé a leány.

„Melyik országból, édesem?“

„Abból a népből, mely az arany keretekben él,“ monda Bébé egész komolysággal. „Tudja ön, a képesarnokokban — ismerek egy surló asszonyt, a ki az arenenbergi képesarnok padlozatát szokta takarítani, ez némelykor bebocsát — s ön épen olyan mint azok a nagy uraságok az arany keretekben, csakhogy önnek nincs solyma meg kardja, mint azoknak.“

Sokat tépelődtem vele, hogy honnan valók lehetnek, mert egy cseppet sem hasonlítanak hozzánk, a surló asszony — Bredel Lizának hívják és a Pot d'Étain utczában lakik — mindig azt mondta: „Édes szívem, ezek mind a Rubes országából valók — ezekhez hasonlót mai napság nem látunk.“ De önnek a Rubes országából kellett jönie: legalább én úgy vélem, nemde ön onnan való?”

A festő megértette mit akar a leány mondani; jól tudta, hogy valamennyi németalföldi tájszólam Rubenst rövidebben Rubesnek mondja, sejtette is azt az eszmét, mely a kis lány képzeletdús agyában megtestesült való gyanánt szerepelt.

„Maglehet, hogy onnan,“ válaszolt elmosolyodva, mert saját érdeke elleninek tartotta Bébét kizavarni oly képzeletéből, mely őt a leány szemében dicsőítette. „Szeretné-e látni a Rubes világát, kicsidem? Látni aranyát, nagyszerűségét és minden fényét? — soha se dolgozni vagy el nem fáradni? — mindig pompásan járni? — mindig úgy élni mint a solymok azokban a festvényekben, melyekről szóltál, arany csengőkkel körülaggatva és jóféle gyöngyökkel kivarrott kámzsával?”

„Nem,“ monda Bébé egész egyszerűséggel. „Szeretném látni — csak épen látni, mint a rácsozaton át látjuk itt a királyi kert üvegházait. De benne élni nem szeretnék. Szeretem kunyhómat, seregélyemet, meg a csibéket, aztán mivé lenne nélkülem a kert? — meg a gyermekek — meg a vén Annémie? Sehogy és sehol sem lehetnék boldogabb, mint most vagyok. Csak egyet óhajtok.“

„S mi legyen az?”

„Tudni valamicskét. Nem lenni oly tudatlan; nézze csak — tudom olvasni imakönyvemet, a leveleket, s mikor Krebs egy hirlapot hoz, abból is tudok olvasni egy keveset — nem sokat. Jól tudok francziául; mert Antal maga franczia volt, s velem soha sem beszélt flandriai nyelven; az én szomszédaim pedig flandriaiak lévén, persze, hogy egy szót sem tudnak olvasni a hirlapból, s azért csodálnak engem. De én azt szeretném tudni, mi volt azelőtt, mielőtt én lettem volna. Azt mondják, hogy a sz. Gudule templomát ezelőtt évszázakkal építették. Aztán azt mondják, hogy Rubes Antwerpenben festőkirály volt mielőtt az Annémieszerü legvénebb asszony született volna. Bizonyos vagyok benne, hogy a könyvek beszélnek ezekről a dolgokról, mert látom a tanulókat könyvekkel jöni-menni; aztán mikor egyszer a Muzéum-utczában láttam azt a millió meg

millió könyvet, azt kérdeztem az őrtől: mire valók ezek, ő meg azt felelte, hogy az embereket bölcsekké tegyék, édesem. De Bac, a foltozó varga, a ki velem volt — ez egy ünnepnapon történt — hát Bac azt mondta: „Ne hidd azt Bébé, a könyvek csak megzavarják az emberek eszét; mert az egyik könyv egyet, a másik mást mond, és így tovább, míg meg nem csábúlnak a sok ellenkező hazugságtól; s ha vagy egy könyvmolyt láatsz, bizonyos lehetsz benne, hogy oly nyomorú teremtményt láatsz, a ki egy ágyást megkapálni, egy malacot megölni vagy csak egy főbört megtűzdeni nem tudna, ha mindjárt a fejére állana is.“ De én nem hiszem, hogy Bac igazat mondott volna. Úgy-e?”

„Nem vagyok bizonyos benne. Általában véve, az irodalomról hallott megjegyzések között ezt a legtalálóbbnak tartom, minden esetre szép bizonyítéka Bac ítélőtehetségének. Hát aztán?”

„Hát — némelykor, tudja ön,“ monda Bébé a festő feletét meg nem értve, de gondolat-menétét bizalmasan folytatva, „némelykor ilyenformán beszélék szomszédaimnak, azok meg kinevetnek. Mert Krebs mama azt mondja, a ki tud fonni, seperni, kenyeret sütni, tudja imádságait és tud kecskét vagy tehenet fejni: tudja mindazt, a mit egy nőnek tudnia szükség az ég alatt. De részemről nem tehetek róla — mikor a székesegyház ablakaira vagy a mi városházunk felett azokra a facsaros szép kis tornyokra nézek, szeretném tudni, kik voltak ezek építői — mit tettek, mit gondoltak — milyenek voltak, miként beszéltek — hogy tanulták meg a követ levelekké, fűszálakká alakítani — hogy képzelhették azokat az ablaküvegen lévő angyal-arcokat. Mikor egyedül járok ott a reggeli vagy esti csendben — télben néha addig ülök a csipke mellett, míg egészen besötétedik — hallom lábkopogásaikat mögöttem, s közlemben azt susogják: „ládd Bébé, milyen szép dolgokat csinálunk, s te mégis merőben megfeledkeztél rólunk. Mi azt alkotuk, a mi soha sem hal meg, de a mi nevünk oly halott, mint a kövek.“ Ilyenkor aztán sajnálom őket s szégyelem magamat. És szeretnék többet tudni.“

A festő komolyan nézett Bébére, ennek szemei sugárzottak, arca fel való pirúlva s kis ajkai remegtek a vágytól.

„Beszélt-e valaha valaki veled ily modorban?“ kérdé tőle.

„Nem,“ felelt a leány. Ez magától terem a fejemben. Némelykor azt képzelem, hogy a székesegyház angyalai adják

belém. Mert az angyaloknak bele kellett fáradniok, tudja ön; mindig fel istenre mutatni, azonban látni, hogy az emberek mindig elfordúlnak tőle. Néha napján mondogattam ezt Antalnak. De ő fejét szokta volt rázni s azt mondani, nincs miért ilyeket gondoljak, mert nagy hihetőséggel a templomot sz. Gudu-le és sz. Mihály egészen készen tette le oda egy éjszaka, miért is ne? A fákat az isten alkotta, holott a fák minden templomoknál csodálatraméltóbbak, ő legalább a maga részéről így vélekedett. Az is meglehet, hogy a fák csodálatraméltóbbak, mint a templomok, de ezzel nincs megfelelve a kérdésre. Pedig én szeretném tudni. Szeretném, ha valaki megmondaná nekem, — s ha ön a Rubes országából jött, a mint hiszem, ön kétségkívül mindent fog tudni vagy legalább emlékezni fog rá.“

A festő mosolygott.

„Rubes országába szabad útlevel a könyvekben van letéve, édes szépem. Adjak-e neked néhány könyvet? — persze, hogy csak olvasni, mivel akaratosságod sértve érezné magát, ha ajándékozásra gondolnék. Úgy mondád, hogy tudsz olvasni?“

Bébé szemei ragyogtak, mikor azokat a festőéihez emelé.

„Tudok olvasni — no, nem nagyon folyvást, de úgy vélem, az megjön, ha gyakorlom benne magamat, szintűgy mint a fonás — milliószor elszakasztjuk s megbögzözzük a fonalat, míg megtanuljuk pókhálóvékonyra eresztetni. A sz. Anna, sz. Katalin meg sz. Lieven életét ötvenszer is elolvastam, de Ferencz atyának mindössze is ennyi könyve van, szomszédaimnak pedig egyetlen egy sincs.“

„Nagyon jól van. Kapni fogsz könyveimből; eleinte könnyebbeket, azután komolyabb tartalmuakat. De mikor lesz időd rá? Te oly sokat dolgozol, olyan vagy mint egy kis aranyos méh.“

„Oh, adjon csak ön könyvet s én majd találok időt. Most korán virrad és ez ad egynéhány órát. Télen persze kevés időm van, le kell feküdnöm, mert — tudja ön — gyertyára nem jut, kivéve hébe-hóba egy-egy szál viaszgyertyát, úgy a mint illik boldogasszony meg halottaink számára. S igazán, de igazán ad-e nekem könyvet olvasni?“

„Igazán — adok. Igen. Holnap viszek neked a nagy piacra vagy ide hozom az útra. Bébé, tudod-e mi a költszet?“

„Nem.“

„Pedig a virágok szólnak hozzád?“

„Oh, mindig. De rajtam kívül senki sem hallja, nem is hiszi.“

„No ládd, a költők afféle emberek, a kik hallják a virágok beszédét, mint te; de hallják az élőfákét, a tengerét, az állatokét, sőt még a kövekét is; azonban rajtok kívül senki sem hallja, ugyanazért mikor a költők leírják ezeket, a világ többi része azt mondja: „az minden bizonynyal nagyon szép, de csak afféle álmadozóknak való, abból nem sütünk kenyeret.“ Adok neked néhány költeményt — mert úgy vélem, hogy neked kedvesebbek az álmok, mint a kenyér.“

„Nem tudom,“ mondá Bébé; s nem is tudta, mert az ő álmai mint az ő ártatlansága, ifjúsága, egyszerűsége és ereje nem voltak öntudatosak, mint nem tud az ilyenről egyetlen tiszta és valódi lény sem.

Bébé egyenessé, tisztává, illatossá és kellemessé fejlett, mint szegfűi egyike; de magáról nem tudott többet, mint a mennyit a szegfű tud színéről és gyökeréről.

„Nem, te nem tudod,“ monda a festő némi szájalommal, s magában e kérdést veté fel: megérdemlené-e a fáradságot, mindezt megértetni Bébével?

Ha nem fogja tudni, ezek a határozatlan vágyak, képzelmelek első fiatalsága éveivel együtt lehullanak róla, mint a hárs virágai a nyári hőségben. Utóvégre is elfeledi; ott fognak még vesztegelni egy kis ideig szíve fenekén s tán mindig megébrednek némi alkonyi órában vagy esti harangszóra, de megzavarni nem fogják; csak bölcsődalát szinezik bánatosabbra és gyöngédebbre, mint a többi nőé szokott lenni. Nem táplálva elhűnynak s nem virágoznak. Ő maga Bébé kifejlik egy egyszerű, szíjjas, jó dolgú, istenfélő, a többihez hasonló flandriai nővé. Kétségkívül férjhez megy valaha, gyermekeit becsületesen és jól neveli, naponkint ott fog ülni árúbódéjában a piacon és fog varni, ásni, mosni, seperni, daczolni az időjárással és ártatlan munkás napjai végéig megelégedni silány tápszerrel — szegény kis Bébé!

Oly tisztán látta, hogy mivé fog fejlődni — ha magára hagyja.

Egy kissé magasabb, egy kissé szélesebb, egy kissé barnább, kevésbbé puha bőrrel és kevésbbé virágszerű arczczal: megtanulja, mint szomszédai, mindig csak a fa meg a kenyér

árára gondolni; míg kedvvel, de keményen dolgozva hajnalhasadtától sötét estig, hogy legyen mit tennie az éhes szájakba; a leveses fazeka körül tolongó borzas kis fejek meg a mellén csüngő egy éves kis ajkakon kívül mindent feledve.

Feddhetlen egy élet, esemény nélküli élet, oly tiszta és színtelen is, mint a harmatcsepp; oly élet, mely kezdődik, foly és végződik a zöld kis utczában, a mellett a tó mellett, melyben a hattyúk fészkelnek a füzek alatt; milliókéhoz hasonló, s talán a nagyobb részénél valamivel tisztább, élénkebb, gyöngédebb, de különben ezekéhez annyira hasonló élet, mint egyik árpakalász hasonlít a másikhöz, a mint kikel, a mint leng a szélben, megbarnul a nyári nap hevében és a sarló alatt lehull a barázdára.

Olyannak látta, a milyenné fogna fejlődni — ha magára hagyná.

De magára hagyja-e?

Szeretni, nem szerette; de a leány szemei kecsesen, nyiltan, ártatlanul tekintettek, mint a madár; aztán oly derékül, bátran viselte magát vele szemben ama selyemharisnyák ügyében; az ő tudatlan, álmadozó kis lelke annyira hasonlított a szorosan összegöngyölt szirmú rózsabimbóhoz, mely kellemesen illatozik és szíromredői oly ingerlők, hogy a gyermek ellentárlatlanul kibontja, nem gondolva azzal, hogy örökre semmivé teszi, feldúlja, hogy többé teljesen kinyílt rózsa nem lesz belőle, hanem csak a port, meg a perzselő napsugarat, meg a rovarat ereszti be gyöngéd kebelébe. Már pedig a férfiak valódi gyermekek, a nők meg az ő rózsabimbóik.

Bébé csak arra gondolva, hogy jó lábon legyen a Rubes országa ismeretlen paradicsomának e szép vándorával, fel-emelte kosarában a szőlőleveleket.

„Ma egy bokkrétát hoztam volt ön számára, de elhervadt. Lássá — holnap ha ott lesz, kertem legszebb virágait kapja.“

„Kívánod-e hát, hogy ismét láss?“ kérdé a festő. Bébé megzavarodva, de habozás nélkül nyílt édes bizalommal tekintett reá.

„Igen. Ön eddigi ismerőseimhez legkevésbé sem hasonlít, s ha segít egy kicsit tanulni, olyan hálás leszek: némelykor úgy rémlik nekem, hogy csak tudatlan vagyok és nem ostoba, de míg meg nem kísérlem, nem lehetek bizonyos benne.“

A festő mosolygott, őt egyszerűen mulattatta az egész; tegnap megkisértette a gyermeket, csak azért, mert csinos volt

és a kísértés azon modorban a dolog természetében lővőnek tetszett; de most már talált benne valamit, a mi egészen más-kép érdekelte; a vége ugyanaz fog lenni, de az eszközöket megcseréli.

A nap lement; csak némi sötét vöröslő pir világitott a térség messze szélén. A távoli lakházakban gyertyavilág fénylett. Az ösvény elsötétült.

„Elmegyek s békét hagyok neki,“ gondolá a festő. „Szegény kis teremtmény oda adná magát önként, de soha sem vásárolnád meg. Békét hagyok neki. A lélek elszenderül, a test pedig ép, erős és tiszta marad, a mint szokták mondani. Kár lenne mindkettővel játszani egy napig, azután eldobni, mint a fiúk eldobják a döglött verebet. Ő egy kis göröngy, melyen mezei virágok nyílnak. Békét hagyok neki; a virágok annak idejében elhalnak az eke alatt és ő elégült lesz a többi göröngyök között — ha békét hagyok neki.“

E pillanatban a sötét mezőn keresztül, a homályos piros éggel szemben egy ifjú haladt át hátán ágboggal, kezében egy fejszével.

„Megkéstél Bébé,“ kiálta neki flandriai nyelven s haragos szemeket vetett a mellette levő idegenre.

„Jóforma egy ficzko — kicsoda?“ kérdé Bébé társa.

„Jeannot, az öreg Zsófi fia,“ válaszolt ez. „Oly jó — oh de oly jó ember, hogy ön nem is képzelné; ő tartja anyját és három kisedet hűgát, nagyon, de nagyon kemény munkát dolgozik az erdőben, mégis gyakran szakaszt időt kertemben ásni, aztán télen ő vágja fel minden tüzi fátat.“

Oda érkeztek, hol az út feltér a király nyári palotájához.

A lecsüngő nagy bükkék és hársak alatt állottak. Egy magas szürke falról virágos gyümölcsfaágak csüngöttek le; egy magas füvel telt árokban kecskegidók mekegtek anyjuk után.

Balra a zöld köles-, répa-, meg lóher-földek terültek imitt-amott erdei nagy fákkal, a messze láthatár alantós kék vonala ellenében veres szélmalom-vitorlák és szürke tornyok emelkedtek; távolról a flandriai harangjáték álmos és panaszos harangjai zengettek.

A festő megállott s Bébére nézett.

„Most jó éjt kell kívánnom neked Bébé — közel vagy lakodhoz.“

Bébé is megállt s rá nézett.

„De látom-e önt holnap?”

É szavakba szint' azon sovárgó, vágyteljes, szorongó s mégis öntudatlan kérdés vala foglalva, mint tegnap este, mikor azt kérdezte tőle, haragszik-e rá.

A festő habozott egy pillanatig. Ha azt mondja nem és elutazik a városból, a hová szenvedélytelen, változó szeszélye vonzza, tudta mi lesz Bébé sorsa; oly bizonynyal tudta, mivé idomúl az ő élete, a mily biztosan tudta, hogy mivé fejlík amott a kőfalon a rózsaszín barackvirág: élni fog kunyhójában, szomszédai között, álmosan, biztosan és lélektelenül — azaz ha békét hagy neki.

Ha itt marad s találkozik vele holnap, annak is tudta a végét, oly bizonyosan, mint ama fehér körtvevirágét, melyet meggondolatlanul levert egy kővel amoda a gyepre és a mely el fog hervadni ez éjen, soha sem fejlődve ki egyszerű édes gyümölcsesé a nap fényében.

Itt hagyja-e a barackvirágot gyümölcsesé érni, hogy majd leszakaszsa egy paraszt — vagy letörje a körtveágot s leszedje virágait?

É kérdést egykedvűleg és bágyadtan mérlegelte magában, míg Bébé a csipke-mintákról meg az idő röpdüléséről megfélelkezve állt, szorongó és esdő szemekkel tekintve a festőre s csak azt forgatá elméjében: vajon megint haragszik-e vagy igazán elhozza-e neki az ígért könyveket, melyekből bölcsőbbé lesz és megtanulja a múltnak történeteit.

„Látom-e önt holnap?” kérdé sovárgva.

Fogja-e? — ha békén hagyja a barackvirágot a kőfalon, majd eljön Jeannot a favágó s leszedi a gyümölcsöt.

Ha mezejében érintetlenül hagyja a göröngyöt a rajta viritó százszorszépekkal, ez a barna homlokú parasztficzkó kereken kivágja fejszéjével s elviszi vesszőkalitkájába, hogy szerelmének házias barna pacsirtája erdei ostoba dalokat énekeljen kunyhója eresze alatt.

A sötétülő mezőkön a homályosan pirosuló éggel szemben elhaladó izmos fiatal erdész látása volt az a pehely, mely elegendő volt félrebillenteni a hajszálon függő mérleget.

Midőn képzeletében látta azt a tiszta, egyszerű, szellemtelen, becsületes életet, a mivé fogna idővel higgadni Bébé képzelemdús leánykora, a festő hajlandó volt őt magára hagyni. De midőn a favágó alakjában a homályosuló égre láthatólag lön lefestve az a vég, melyet a leányka számára előre meg-

jósolt volt, nem vala közönyös irányában, roszul esett neki, s némi határozatlan vágy kelt benne, hogy azt lehetetlenné tegye.

Ha Jeannot nem ment volna keresztül a mezőn, a festő ez esttől kezdve Bébét — magára hagyta volna; így azonban —

„Jó éjt, Bébé,“ monda neki. „Holnap bevégzem a Broodhuist, elhozom neked az első könyvet. Ne sokat álmadozzál, mert a csipkemintákat ferdén szurkálod ki. Jó éjt, szépem.“

Ezzel megfordult és a sötét-zöld úton visszament a városba.

Bébé megállt egy pillanatig, s boldog mosolylyal utána nézett, azután felkapta a lehullott körtveágot s szaladt haza oly gyorsan, mint lábai bírhaták.

Azon este későig dolgozott, öntözte, tisztogatta virágait, azután kivasalta holnapra tiszta fehér lenfőkötőjét; azután pedig leült a nyitott ablakhoz, hogy kiszurkálja az Annémie mintáját a tele hold fényes világánál, mely a kis kunyhót elárasztotta sugaraival.

De munka közben folyvást dalolt, s a vidám, kecses, szó nélküli hangok átlebegtek a vizen, át a mezőn, s fölébresztettek egy pár öreget, a mint nyitott ablakkal aludtak ágyokban, ezek megfordultak, keresztet vetettek és így szóltak: „Uram fia! ma mennybemenet estvéje s az angyalok oly közel vannak, hogy halljuk éneköket.“

Pedig nem angyal volt, hanem oly valami, a mi mindennél közelebb van az éghez: — egy boldog és ártatlan emberi kis szív.

Bébének azon az éjen csak egy bánatja volt. A körtvevirág mind el volt hervadva — s a legnagyobb gonddal sem élesztheté fel avagy csak egy órára is.

„Nem gondolt rájok, mikor leverte őket,“ monda Bébé magában sajnálkozva.

Angolból.

BELENYESI GÁBOR.

(Vége következik.)

A SZÍV . . .

A szív áldozni vágy szünetlen
És lángjának tápot keres.
Ha nincs miért aggjon s epedjen,
Az ember élte oly üres.

Nem az öröm forrasztja egybe,
Nem a gyönyör, a szíveket.
S nem tudja: mi az élet üdve,
Ki érte meg nem szenvedett.

Ha üresen maradt kis ágyat
Zokogva soh' sem ölelél,
Érezve csak meghalni vágyat,
Ha már kiért éltél, nem él;

S nem jajgatál, kétségb'esetten,
Mig szíved szinte megrepedt,
A megdöbbentő éji csendben,
Siratva meghalt gyermeked' ;

Ha kedvesednek hajnal-órán
Búcsúzva nem fogád kezét,
S szív, ajk, utolszor összeforrván,
A gyötrelmet nem érezéd :

Mit tesz soká, örökre válni,
S míg a mozdony tombol s üget,
Nappalod gondja, éjed álmi
Egy pontra szögzik lelkedet,

A melytől elszakadni nem birsz,
Pedig el vagy már tépve rég,
S mindig tovább, mindig messzebb visz
A szüntelen forgó kerék ;

Ha soh'sem bujdosál társ nélkül,
Vad erdön, útlan útakon,
Üldözve kintul és kétségkül,
Míg rád-rád mordúlt a vadon,

S az emberek közt, a világban,
Távol szíved szerettitül,
Nem érzéd magad még árvábban,
Még sokkal inkább egyedül ;

Ha elhagyatva soh'sem ültél
Mások karácsonfáinál,
S irigység nem mart örömuéknél,
Míg tieidre gondolál :

Szegény ! a kint ha nem kóstoltad,
Úgy a gyönyört sem édeléd :
Újjászületni látni holtat ;
Szegény, azt sem tudod te még :

Zord tél után üdülni mit tesz
Vidám tavasz fuvallatán,
Mit : visszatérni tűzhelyedhez
A hosszú bújdosás után !

SZÁSZ-KAROLY.

K É S Ő N.

(Lenau után.)

Már elnyit a tavasz, varázsa széled,
Szép álma eltűnt, el van zengve dalja,
Üde virágát nyári hő aszalja,
— Munkára int, küzdésre hí az élet.

A ló nyerit, a harc zarájkája éled,
Körülvesz, elborít küzdés zivajja
S a küzködő — mig majd sír nem takarja,
Nyugalmat, enyhülést ritkán remélhet.

Leányka! oh ama tavasz korában
Eszmény valál, kit vágyam üldözött;
Miért kerestelek mindig hiában?

Most megjelensz, szívemmel játszva játszol,
S e zajgó élet-áradat között
Föl-fölmerülsz s megint eltűnni látszol.

SZ-G-F.

CSENGERY ANTAL ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI¹⁾.

I.

A XIX-ik század aristocratiáját hiába keressük társadalmunk azon osztályában, melyet még száz év előtt, sőt napjainkban is így neveznek. A címet még megadják nekik, vagyonuk által befolyásra is tesznek szert, de mint a születés aristocratái bevégezték szerepüket, levetették színpadi öltönyüket, eldobták a cothurnust és a színpalak mögé vagy a közönség sűrű tömegébe húzódtak.

A ki nagyobb szerepre van közöttünk hivatva, ezt csak mint tehetséges férfiú éri el. Külső összeköttetései előmozdíthatják működését, de szülő okai sehoggy sem lesznek. A páratlan ágú koronákat szívesen látjuk valamely nagyszerű palota, gyönyörű mulatólak, pompás fogat diszitményei között; még irigység sem támad keblünkben, ha lóversenyek és egyéb ünnepélyek alkalmával közöttünk megjelennek, de társadalmunk vezérszerépre nem ők, hanem mások hivatvák.

Hát kicsodák? Talán a polgárság lépett az aristocratia diszes helyére? A jámbor és gazdag, de korlátolt és gyára vagy műhelye érdekein túl sem látó polgár lesz társadalmi életünk vezére?

Aligha. A polgár legszükségesebb tagja állami életünknek; józan higgadtsága és kitartó munkássága, conservatív hajlamai és áldozatkészsége ott, a hol anyagi előnyökről van szó, mint a teher a hajón, ellensúlyozzák a hullámok rohamait s nem engedik, hogy sajkánkat minden legkisebb víztömeg

¹⁾ *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* Két kötet. 1870.
Történetirók és a történetírás. Egy kötet. 1874. Kiadja Ráth Mór.

magával sodorja, de társadalmunk hajójának kapitányai épen nem lehetnek.

Még kevésbé játszhatik ily vezérszerepet a nép, a szégyen tömeg, mely egyik szélsőségből a másikba csap át, ma szelid bárány, holnap vérengző farkas, melynek több a babonája mint a hite, több az extasisa mint a meggyőződése, több az elragadtatása mint a józan esze.

Korunk aristocratiája sem itt, sem ott, sem amott nincsen. Ez csak a szellem, a gondolat embereinél található. „Les gens d'esprit sont la vraie noblesse de notre histoire“ mondja Renan egyik essayében. Valóban a szellem emberei vállalták el a fényes szerepet, melyet eddig az aristocratia játszott. Árny- és fényoldalait mind örökölték. Gyöngébbjei között minden pillanatban jelentkezik a bravoure hajhászata, az elegantia fitogtatása, a frivolitás henczegése, a látszat imádása. A szellem apróbb képviselői azon elfajzott aristocratiához hasonlítanak, mely a XVIII-ik században erkölcsiség és férfias komolyság nélkül csak a test érzéki és a szellem léha örömeit kereste s megszűnt magas hivatását szem előtt tartani.

És mi volt e hivatás, melyet most a szellem komoly képviselői vettek át? Ez az állam hatalmának korlátozása és az egyéni szabadság védelme. „A XVII-ik század óta,“ mondja Renan, „a nemesség összes kötelessége ez egyre olvadt le: szolgálni a királynak. Kétségkívül nagyon helyesen; de ez nem minden. A nemesség másik kötelességének, mely az egyének kiváltságainak képviselőjében, a hatalom korlátozásában és abban állott, hogy korunkat az állam exaggerált fogalmától, az antik világ e romlásától megóvjá: nem felelt meg a francia nemesség.“ Ez ráillik a XVIII-ik század magyar aristocratiájára is. Elfelejtve szép hazája nyelvét, a fejedelem szolgálatába szegődött, magáévá tette az udvar conventionalis szabályait, finom elegantiját, hazug simaságát, mely megveti az alsóbbakat és meghunyaszkodik a felsőbbek előtt. Találkozunk egyes kivételekkel, még nem halt ki a jellem és önálló gondolkodás; de azt nem annyira aristocrata születésöknek, mint inkább a természettől nyert fényes tehetségök- és rendületlen jellemöknek köszönhetik. Nem csak e kivételekben, hanem a többiben is megvolt ugyan a lovagias bátorság, a nemesség ez erényének még az elfajultaknál sem volt szabad hiányoznia, a sérelmet lovagias elégtétellel megtorolni, mindig első kötelességnek tartott; de a fensőbb értelmű bátorság, a lélek amaz önállósága,

mely saját lábán jár, kiveszett a múlt század magyar nemességéből.

Csoda-e, ha az átalakulás éveiben a nemzet bizodalma nem őket, hanem a szellem embereit kereste föl? Ha küzdelmünkben erős aczélt ragadhatunk kezünkbe, miért nyúlnánk a hajlékony nádhoz, a bár lombos, de vékony ághoz? Ez könnyen törik, míg amaz veszélyes fegyver az ellenfélre nézve.

Tény az, hogy napjainkban az egyéni szabadság védelme és az állam hatalmának korlátozása a szellemi embereire van bízva. Hatalmok és befolyásuk épen ettől függ. Erős bástyát képeznek, melynek falai, legalább mostanában, bevehetetlenek.

A társadalom ez osztálya nem alkot különálló, önmagát szaporító kasztot. Tagjait a többi osztályokból szedi, ezektől nyeri új erőit, melyek nagy részt meddők, terméketlenek maradnak. A szellemi téren lévén igénybe véve, munkásságok nem egyszer akadályozza, hogy egy szívök és eszökhöz méltó hölgyre találjanak s a ki nösül is, gyermekei csak nagy ritkán állanak szüleik magas állásán. Mintha a természet is kimerülne nagy munkájában.

A szellem legtöbb embere mégis a középosztályból kerül ki. Az ész és jellem fejlesztésére ez osztályban ezer meg ezer alkalom nyílik. Míg a nép fia a föld rögéhez van bilincselve s ha megszabadul is ettől, a műveltség külső jelenségei, a modor és a magaviselet nehézkessége és faragatlansága rendszeren kisebb körbe szorítják: addig a középosztály gyermekének az elegáns világ titkaitól le a tömeg nyers gyönyöréig minden tárva áll. Ettől kapja a durva erőt, melyet az előkelők finomsága mellett udvarias simasággal és józan mérséklettel igyekszik párosítani, s a mi a fensőbb körök sokszor tehetetlen hájából, asszonyos gyöngédségéből hiányzik, bőven pótolja lelki ereje.

A férfiú, kinek összegyűjtött munkáit akarjuk ismertetni, szintén ez osztály gyermeke. Századunk harmadik évtizedében született, mely annyi kitünő és önálló szellemet adott az emberiségnek és benne hazánknak. De míg társait a forradalmi roham, a kor lázas izgatottsága szélsőségekre ragadta, Csengery a mérséklet apostola lön. Egészséges liberalismus lett politikai iránya. A legszilajabb politikai mozgalmak közepett sem tántorodott el s megőrizte természetes józanságát.

De ne gondoljuk, hogy Csengery annyira mérsékelt szellem, fontolva haladó politikus volt. E mérséklet inkább modo-

rára szorítkozott. Hisz a negyvenes években kik törekedtek átalakítóbb reformok után, mint épen Eötvös, Szalay és Csenyery? Kik óhajták a parlamenti forma átültetését és a megyei élet korlátozását, a ministeri felelősséget és a kormányzás centralisatióját, mint épen Eötvös és társai? Kik látták igazságszolgáltatásunkat oly feketének, kik tarták a legnagyobb önkénynek és zsarnokságnak, ha nem az érzelmes költő és államférfi, nemesszívű ember és politikus Eötvös? Valóban Csenyery Eötvössel együtt a legszélsőbb reformer volt Magyarországon. Igazi forradalmi szellem forradalmi modor nélkül.

Ő, egy köztiszteletben álló ügyvéd fia, már ifjú korában tisztelni tanulta a modern eszméket. A szülői ház élénk fogékonyságot ébresztett benne a magyar irodalom és politika újabb mozgalmairól. Már mint gyermekifjúban bizonyos férfiu komolyság fejlődött ki, erős kötelességérzet, bizonyos puritán szigor maga és mások iránt. Valóban a kötelesség komoly érzete kevés emberben van meg annyira, mint épen Csenyeryben. Ez az ő legnagyobb varázsa. Az egyetemes frivolitás és tág lelkiismeret közepette nagyon tudjuk becsülni azokat, a kik társaik gyarlósága fölé emelkedve, komolyan törekednek életök nemes célja felé. Talán soha sem becsülték annyira a komoly embereket, mint korunkban. Míg a mult század legnagyobb emberein sok léhaság és könnyelműség, szünelés és mask tűnik szemünkbe, századunk vezérszemlelei jobban tisztelik a morált, inkább áldoznak egyszerű oltárán és külsőjükben is kerülik mindazt, a mi frivolitásra mutatna. A XVIII-ik század fejedelmei könnyű vérű emberek voltak, kikről ezer meg ezer oly adoma kering, melyeket ma méltóságos fejedelmeink igazán szégyenlenének. Most az előkelő családok számos tagja a spiritualis directio édes jármába tette fejét; körükben a jámbor papság azon nagy befolyásra tön szert, melyet a XVII-ik században kelle látnunk; az imádság szeretete, a közép és alsóbb műveltségű lelkek e vonzó idealismusa, újra gyökeret ver keblökben, mit napjainkban a tetterős szellemeknek sem engedünk kigúnyolni. Az írók csak megvetést tapasztalnak, ha e tabernaculumhoz szentségtelen kézzel nyúlnak. Nem egy fiatal óriást hozhatnánk fel például, kik szennyes élceikkel a hívő lelkek e capitolumát ostromolni bátorkodtak, a közvélemény csakhamar ellenük fordult és szívós törekvésöknek megvetés lön jutalma.

A mi a felsőbb állásúak körében a finomság, az nálunk, a középosztály gyermekeinél, a komoly tevékenység. Elegantia és elmésség, sima modor és szeretetreméltóság, szikrázó szellem és gyors belátás mind igen szép tulajdonok, melyeket szívesen megbecsülünk, de igazi becsülésünket csak a komoly és józan, kitartó és serény embereknek adjuk. Kerkápoly durva nyereségét, Csengery hideg ignorálását szívesen megbocsátjuk, ha rendkívüli tevékenységüket, igazi becsületességüket látjuk. Sőt jelenleg a simaság és a szellemes elegancia hitelvesztett dolgok. Ha valaki csak ennyit tud felmutatni, a jobb módú demimonde társaságába küldjük, ott helyén van; de a közügyekbe ne avatkozzék, mert tekintélyre soha sem tesz szert.

De hát minek tartjuk mi Csengeryt? Talán előkelő tudósnek, ki éjjeli s nappali szorgalommal kutatja a tudományok rejtett kincseit? Nem mondhatnók. Csengerynél nincs nagyobb tisztelője a tudományoknak, de inkább államférfiu, mint szaktudós. A forradalom előtt sokkal inkább szerkesztő volt, mint hogy a tudományokkal foglalkozhatott volna. Az 1861. év óta annyira igénybe vették a közügyek, hogy egyébre alig maradt ideje. Részt vett mindenben: volt hírlapíró, képviselő, codificator, bizottsági elnök vagy előadó s nem egy oly eszme kezdeményezője vagy sugalmazója, mely később törvénynyé vált. E mellett mily tevékenységet fejtett ki különböző intézeteknél! Egy ily férfiú válhatik-e szoros értelemben vett szaktudóssá?

Pedig Csengery 1849 utáni önkénytelen otiumában a tudományra adta magát s szándéka volt, egyebek közt, főbb vonásokban megírni az emberi művelődés történetét, a tudomány mai állásának színvonalán; továbbá megírni Magyarország fejlődésének történetét, gróf Széchenyi István föllépésétől kezdve a forradalomig. A hatvanas évek elején alkalman nyílt Kazinczy Gáborral többek jelenlétében találkozni. Egyikünk azt a hirt hozá, hogy a külföldön tartózkodó Horváth Mihály a forradalom történetét készül megírni. „Miska derék ember, de nem neki való az, nem ő van hivatva annak megírására,” jegyzé meg Kazinczy Gábor. Mi nem alkalmaznók elhúnyt jelesünk szavát se Horváthra, se Csengeryre. Horváth munkája már megjelent s az olvasók tetszésével találkozott, a Csengeryének elmaradását pedig csak sajnálhatjuk. Fájjaljuk, hogy nem jöhetett létre művelődéstörténelme. Tudjuk ugyan, hogy nem lett volna szorosan vett tudományos mű, hiányzott

volna a közvetlen vizsgálat csábító varázsa, mert annyi eszközzel nem rendelkezett, hogy az eredeti forrásokból merítsen; de nem egy új eszmével, itt-ott eredeti felfogással lepett volna meg bennünket, s a mi nagyon becses, egyszerű, világos és művészi előadású könyvünk lett volna.

A művelődés történelme elmaradt; de kaptunk részleteket belőle vagy legalább mellőle. Ezek nagyon érdekesekek: *A magyarok és vallásáról*, *Nyugot-Azsia őstörténetei*, *A scythák nemzetisége*, *Realismus és idealismus* (China és India műveltsége), *Egyiptom műveltsége*, melyek az ötvenes évek legkitünőbb tudósainak munkáiból kritikával merítvék. Pedig Csengery nem kritikus azon értelemben, mintha az első forrásokra térne vissza, mintha az eredeti okiratokból meritene és belőlök azon titkos törvényeket lesné el, melyek a szellem fejlődésében mutatkoznak. Szerzőnk a kész munkákat szereti, a poros codexek épen oly kevésbé vonzzák, mint a szüette más kéziratok és kutyabőrök. De az ily teljes művekben az író összeállításai, mesterkéltségek között megtalálni az igazat, csak kevesen tudják annyira mint Csengery. Íme Ipolyi, e lelkes hazafi, tisztelt tudós, kitünő pap, csodálatos erélyével az óriások munkájába fog, néhány év alatt megírja a *Magyar mythológiát*. Fáradságos mű, valódi pyramis a magyar archaeologia mérhetetlen sivatagán, melynek köveit nemzeti és idegen hagyományok talajáról hordta össze. De általában véve több volt benne az ismeret és adat, mint a kritika. Csengery kisebb ismeretkörrel, de annál több éles észszel látott a könyv bírálathoz, mely tanulmányainak aligha nem legkitünőbbike. Míg Ipolyi előtt az anyag alig át is tekinthető halmaza feküdt, Csengery kevesebb erővel, de annál élesebb késsel fogott a vizsgálathoz. Néhány mélyebb vágás, egy pár erős metszés után mindjárt megtalálta a helyes ítélet fonalát és avval az átlátszó logikával, melyet minden iratában és beszédében megbámulunk, mutatta ki a magyar mythologia egyedül jogos irányát. Ipolyi mellett szintén kitünő tehetség kardoskodott, kinek ragyogó ékesszólásában ellenállhataflan erő rejlett, de a mi az életet oly nemessé, az embert oly tiszteltté teszi, a jellem komolysága és ereje hiányozni látszott keblében. Geniális ügyvéd volt, ki nem a per igazságát, hanem megnyerhetőségét vagy a reá háramló hasznot tekinté. A híres védő nevét mindnyájan sejtjük; védírata azonban a hirlapok hasábjain van eltemetve

és e roppant mausoleum kriptáiból ritkán szedik ki a mumiákat és bizzák a muzeumokra megőrzés végett.

Kevesebb figyelmet keltettek az őstörténet többi tanulmányai, maga a szerző is panaszkodik, hogy „majdnem a szánakozás hangján szólt egyik tanulmánya tárgyáról a magyar művelődés egyik közlönye, fájlalva mintegy, hogy van magyar ember, a ki ilyesmivel is foglalkozik. Említésre sem tartanám méltónak e megjegyzést, ha egy elszigetelt véleményt tolnácsolt volna. De e véleménnyel mindannyiszor találkozunk, valahányszor egy-egy író a magyar tudományosság határait tágítani akarja bármi téren.“ Igaz, hogy az ötvenes években csak az iránt volt érzékünk, a mi magyar volt, vagy legalább szoros összeköttetésben állott nemzetünk múltjával, jelene vagy jövőjével. Nyugot-ázsiai történeti vizsgálatok senkinek sem kellett. De bizonyos tekintetben talán mégis erős e vád. Ha egy szaktudós a tudomány egész apparatusával lépett volna a művelt magyar világ elé: legalább egy kis körben ünnepezték volna. Kérdjük, ilyen volt-e Csengery? Iránta érzett tiszteletünk mellett sem adhatunk igenlő választ. Jelesünk nagy műveltsége, éles és biztos tekintete nem igényelhette magának a szaktudós tekintélyét; hogy pedig a külföldi jelesebb művekből, bár kritikával és szellemesen összeállított értekezések se a múltban, se a jövőben nem hagyhatnak mélyebb nyomokat, mindnyájan tudjuk. De van e tanulmányok között egy, melyet minden magyar szívesen vagy bosszankodva, de mégis megnézett, értem *A scythák nemzetisége* címűt. Bármily messze voltak tőlünk az északi síkság ez ismeretlen népei, mégis érdekeltek. A hős és büszke scythák méltó utódainak tekintők magunkat. Csak az volt a baj, hogy Csengery a scythákat a finn-ugor népekkel is atyafiságba hozta. Ez pedig sehogy sem kellett nekünk. Szégyenlettük a koldusatyafiságot. A tudomány emberei ugyan komolyan fogadták; de a nemzeti lelkesülés éveiben nem szívesen látta a magyar világ. Nem csoda, hisz e súlyos időszakban a dicsőség legüresebb csillámának, mindenféle apróságnak is örvendenünk kelle. A komoly kritikát hazafiatlanságnak bélyegeztük. Még ha elismertük is a bírálatok igazságát, de hogy a magok helyén és idején lettek volna, kétségbe vontuk. Ma már megszűntek e viszonyok, az ifjúság, mely naponkint a legkeményebb s itt-ott bizony éretlen kritikákat olvassa, nem is sejti, mily aggodalommal néztük hazai íróink megítéltetését és a külföldiekre

való ujjmutatást! A mit akkor per defectum vétkeztünk, most bezzeg per excessum követjük el. A tudomány azonban mégis nyer vele, mert a tűz az irodalom terén csak a mételyes részeket, az életre képtelen elemet süti ki; s ma már az ötvenes évek kritikusaiknak is örömet kiszolgáltattuk elismerésünket.

II.

Csengery tanulmányainak második kötete szerezte meg neki leginkább írói hírnevét. E könyv a ritka szellemek azon kiváltságával rendelkezik, hogy mikor arcképeket akar nyújtani, egész történelmet ad. A sok apropos mellett minden lépten egy-egy vezéreszmére bukkanunk, melyet a kor liberális történetírója ügyesen fölhasználhat. A mit *Nagy Pálról* mond, hogy nem ő, hanem kora hagyta el és győzte le a haladás versenyén, e felfogás ma már egyetemes lett. Mi, és úgy hiszszük, mások is, nem egy alkalommal hallottunk kifogásokat íróink e magyarázata ellen, talán éppen olyanoktól, kik az öreg úr közelében éltek; mégis nagy vonásaiban helyesnek találtuk Csengery felfogását, melyet később mások is commentáltak. Az átalakítás forrongó eszméje ragadta magával az országot és a reform első vezérei önmagok ijedve állottak saját művek előtt. Ez a sorsa minden nagy szellemnek, ha csak a gyöngék azon elmaradhatatlan sajátjával nem rendelkezik, melyet simulásnak, hajlékonyságnak nevezhetünk. Szerencsés, de kevésbé nemes gyöngesség! Ime a bölcsész, Cousin, ötven éves pályáján folyton hullámozott és hajlott, míg végre az egykor csodált pantheismus- és panlogismusból a keresztyén spiritualismus ölébe jutott. Mily ellentétes irányt követtek századunk első ultramontánjai! A mostani ó-katholikusok elődei apostoli szerepre vállalkozva, támadták meg a theologia hermesianismusát, a rationalismus belécsempészett tanait; a tudomány, történet és élet terén széles mozgalmat keltettek, Möhler, Dollinger egyházas szelleme mindenütt rokonszenvre talált a catholicismus ölében, de a kik az ár élén úsztak, csakhamar észrevehék, hogy a hullámok fejük fölé esapnak, hogy a habok ma-holnap messze elhagyják őket, ha csak ifjúságuk tanaival nem szakítanak. Nem is szakítottak s ma már külön táborban állanak.

A második portrét *Beöthy Ödöné*, azé a kis nyakas, satira- és humorral telt emberé, ki csak a küzdés közepett érzi jól magát, ott erős, ott igazán csodálatos, de a mindennapi világban, a józan és békés haladás medrében tehetetlen. Csen-

gery nagy rokonszenvvel szól róla. Nem csoda, hisz ifjúsága kedves emlékeit juttatják eszébe. Ma talán parlamenti életünk hibái, a szélső elemek küzdelmei között ugyanazon szellemmel de több aggodalommal rajzolná e képet. Napjaink higgadságába be sem tudnók illeszteni; de maga Beöthy sem találná meg igazi helyét, országgyűlésünk rideg számai, kérlelhetetlen pénzügyi viszonyai megbénítanák képzelete röpülését és sarcasmusa törét. Ma talán eltörpülve azon szerény körben telepednék le, melyet a szélső bal néhány tagja annyi szerénytelenséggel tart elfoglalva.

Mily találó, mily igaz *Szentkirályi Móricz* rajza. Előttünk áll a férfiú, a nagy készültségű törvényhozó, a modern elvek, a haladás eszméinek körültekintő commentátora, városaink ügyének igazi apostola. A magyar országgyűlés követői a vidék, a vármegye, a bocskoros nemesség képviselői voltak. Ritka szakismerettel vitatták a vármegye kérdéseit, a földesúri és jobbági viszonyokat, de bizonyos ellenszenvet vagy legalább közönyt mutattak városaink iránt. Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Temesvár, hazánk e legvirágzóbb városai nem is nyerhették meg tetszésüket, hisz jámbor lakosaik minden egyebek voltak, csak magyarok nem. Kezökbe adni az ország hegemoniáját veszélyes kísérletnek látszott. Szentkirályi belátta, hogy ennek előbb-utóbb be kell következnie. Erre előkészíteni, erről meggyőzni a haza kételkedő fiait, legfontosb kötelességének tartá. Azonban ez idealis, e lelánczolhatatlan szellem, ki jobban benne élt vizsgálataiban, mint a pártok emberének szabad, egyszerre csak magában állott. „Erősebb vitató mint okoskodó, gyöngébb ítész mint elemző“ volt, mondja róla Csengery. „Az ítészet (kritika) több határozottságot kíván“ folytatja szerzőnk. Érezzük, mit akar mondani. Sejtjük a megkülönböztetés finom árnyalatát. Csak az utolsó legyen szabad egy megjegyzést tennünk. A kritikus már természeténél fogva skeptikus. Szétszedi a szálakat, boncsol, de nem épít. Skepsise nem engedi idáig jutni. Innét határozatlansága. Saját rendszerében sem hisz. Annyira előtte áll minden részletében a bonyolult világ, hogy minden lépten zavarba jön. Innét magyarázható meg korunk tehetetlensége. Az építő, a rendszerező határozottságának legnagyobb ellensége a kritika határozatlansága. Főleg az állami élet rendezésében tapasztaljuk ezt. E téren szivesebben látunk oly szellemet, mely az egészet át tudja tekinteni a nélkül, hogy a részletek bonyodalmaiban megakadna szeme. Bár

mit mondjunk, el kell ismernünk, hogy csak az ilyenek képesek tenni, szülni, létre hozni. Ezek egy praeconcepta ideából indulnak ki, ebben soha sem kételkednek. A kritikusknál ily idea hiányzik, noha neki is vannak rokonszenvei, de ezeket is kétségbe vonja, ezek ellen is számos kifogást tud emelni. Szentkirályinak valóban csak ily sympathiái voltak, de meggyőződései nem. Azért jól mondja Csengery, hogy „skepticismusa . . . néha saját okoskodásaiban is kétkedni látszott“.

Kényes helyzetbe látszott jutni szerzőnk, mikor gr. Desewffy Aurél, a nagy conservatív államférfiú, jellemrajzát készíté. Ő, a testestől lelkestől modern ember, az újkor eszméi és reményeinek odaadó híve, hogy rajzoljon egy conservatív szellemet, kit már születése az ancienne regimehez vonzott? Pedig e feladat még sem volt oly nehéz, hisz Desewffy nagyon közel állott az iskolához, mely a francia Tocqueville tanait vallotta, mely az aristocratiát, a democratia tévedéseinek ellensúlyozóját, emelni vagy befolyásában megtartani kívánta, de különben elfogadta az új eszmék egész sorát, üdvözölte folytonos haladásunkat, s ha még sem volt sikere működésének, bátran kérdezhetjük, ki volt az a szerencsés, az az istentől áldott ember, a ki a negyvenes évek vajjúdásában sikerrel dicsekedhetett volna.

Desewffy után Eötvösről szól. Szépen és magasztalva rajzolja a nagy eszmék és nemes érzések és valódi hőségét. Valóban Eötvös szellemének biztos criteriuma van. Melyik az? kérdi a tisztelt olvasó. Ha valakivel foglalkozva, érezzük, hogy gondolatunk az égiek felé tör; ha érezzük, hogy nemes szívvel, magasztos és erkölcsösen szép lélekkel, a mindennapiság és laposság ellenével érintkezünk, hogy a lég, melyet művein át beszívunk, nem nyomasztó és fülledt, nincs telve a föld kellemetlen páráival, hanem éltető ormokra emel, s a lét súlyos korlátaiból kiszabadítva mint a sas, nyugodtan tekintünk alá a völgybe; igen, ha ezt érezzük valaki műveinek és éltének tanulmányozásánál, óh akkor bátran felkiálthatunk, hogy hősiünk igazán nagy szellem volt. Pedig Eötvös életrajza és könyvei olvasásánál e benyomás támad lelkünkben. Újabb magyar világunk történetében csak Kölcsey rajzánál szülemlik e sajátos érzet, mert egyik jelesünk sem élt annyira az érzelmeknek, mint Eötvös és Kölcsey. De nagyságuk árát nem olesón szerzték meg, mert gyakorlati sikereik elmaradásába került. Az érzelmek és gondolatok ez embereinek több esodálója mint

követője szokott lenni, mert mikor az eszményt mutatják szemünknek, a pozitív viszonyok elkerülik figyelmünket. Nagyjában véve ily szellemek voltak: a nagy Plato és az *Ecclesiastes* mély érzésű szerzője, meg az *Imitatio* írója, a szenvedések e jámbor tolmácsa, kik a végtelen oly erős érzésével birtak; de a mindennapi élet embere csak áhitattal tekint rájuk, a szentek dicsfényével veszi körül emléköket a nélkül, hogy eszébe is jutna követni őket.

Csengery legbehatóbban jellemzi Szemere Bertalant és Szalay Lászlót. Ha az előbbi képek is tanulságosak voltak, ha a múlt felfogásához és megértéséhez ragyogó fénynyel járultak, még inkább mondhatjuk ezt újabb történetünk e két alakjáról. Szerzőnk két hőseben politikai életünk alsóbb és felsőbb rétegének teljes képét nyújtja. Igazi példányai a szellemes jellemrajzoknak, melyek összeállításánál nem tudjuk a művész venáját vagy a gondolkodó sagacitását bámuljuk-e jobban? A könyvet *Egy pár vonás gróf Desseuffy József és Kazinczy Ferencz jellemzéséhez* című kisebb essay zárja be.

III.

E két kötet után négy év múlva egy harmadik jelent meg: *Történetírók és a történetírás*. Kisebb-nagyobb terjedelmű hirlapi cikkek gyűjteménye, melyeket szerzőnk az ötvenes évek otiumában írt. Mint arczképeinél láttuk, Csengery kitünő történetíró lett volna. De ha ez nem lehetett, legalább a történetírás szabályozója akart lenni a magyar irodalomban. Ide vágnak e kötet tanulmányai. Eddigi historiographiánk az adatok halmozása és kritizálása volt. Valódi benedictinus munkát végeztünk, de a művészi feldolgozással nem igen törődünk. Buzgóságunk célja csak az volt, hogy mennél több szobánk, kényelmes lakásunk legyen, de hogy külsőleg és belsőleg izléses, stilszerű is legyen, azzal nem gondoltunk semmit. Vidéki nagybirtokosaink „kastélyaihoz“ hasonlíthatnók, melyeken épen az izlés hiányzott. Csengery érdeme, hogy az izlés, a szellem e lelkiismerete felé fordította írónk és a közönség figyelmét.

Egy idő óta szokásba jött ez érdemet nagyon kevésbe venni. Természetes következménye volt a realismus azon szélső irányának, mely mindenütt, szellemi világunk egész terén mutatkozott. Nem egyszer állítottuk, hogy sok jogosúltsággal. Sze-

repők az, a mi a viharé, megtisztítja a levegőt, megöntözi a földet, fölfrissíti az életet; de azután távoznia kell. E realizmusnak sok új eszmét köszönhetünk, általa sok újat tanultunk, vizsgálatainak eredményét nincs okunk kicsinyíteni; de végre mégis annak kell helyt adnia, a mit művészi előadásnak nevezünk, mert csak ennek van tartós élete. A legszebb eszmék is csak szép formában élhetnek tovább, különben senyvednek, sorvadnak. Hogy mennyire igazunk van, az is mutatja, hogy túlságos realistáink még egy jeles történeti munkával sem tudtak bennünket meglepni. Buckle művében ugyan sok eszme van, de egészen alaktalan. Bölcsészeti tételek könyve ez, melyeket történeti adatokkal bizonyít, de nem történetírás. Taine *Angol irodalomtörténete*, a nyers erő e hatalmas munkája, nem egyéb mint egy eszme erőszakolása az erkölcsi élet tényeire, mely nagyon helyén van a physiologiában, de megöli a historicus művészi szabadságát vagy legalább egy állat különféle fejlődésének merev történetévé teszi munkáját. És a kik ezeket követték, mily történelmeket irtak? A gépies erő nyilatkozásának, a vad ember, a bestialis ösztönök tüneményeinek történetét, mely nem ismer szabadságot, justitiát és valódi haladást. Ily történetírás soha sem lesz művészi, Büchner és Vogt tolla egy örült logika neki vadült paripája, sok meglepőt írhat, elméset adhat, de művészt nem. Nagy történetíró csak az lehet, kinek philosophiája a szabadságon alapszik, „mely kijelenti, hogy nem az ész az esetleges az emberben, hanem az örülség; nem az állati a mi igazi lényegünk, hanem a szellemi; nem az ösztön a történet fatalis eszköze és vak művésze, hanem a gondolat, a haladás ez isteni mestere; oly philosophia, mely kimutatja az emberben a tevő principiumot, azt, mi őt fokozatosan és öntudattal a természeti erők fölé emeli, ezeket uralma alá hajtja, felelős mesterökké és így erkölcsi lénynek teszi“ mondja egy jeles francia író. Csengery itt nem foglalkozik a történetírás tartalmával, a nálunk kevésbé művelt forma kötötte le figyelmét; de meg vagyunk győződve, hogy ha a történettudomány alapeszméinek fejtegetéséhez fogott volna, előtte csak ily történetírás lebegne, ezért él szívében a nagy tisztelet egy Macaulay, egy Ranke és a két Thierry iránt, kik a spiritualista bölcsészetnek hódoltak.

Itt csupán azon kérdés foroghat fenn: vajon volt-e hasznalékos munkájának, nem üres buzgóság csupán az alak szépsége után epekedni, és nem volt-e kár e dolgotokat az ötve-

nes évek nem ismert s csak kevés embertől forgatott lapjaiból kiszedve egy diszes kötetben a magyar olvasó közönség elé hozni? Hisz e közönség úgy is annyi üres, szellemtelen olvasmányt vesz kezei közé, melyek könnyen megrontják étvágyát! Valóban nem. A mit Csengery ír, abban sohasem hiányzik a szellem; akár a magaét, akár a másét adja, mindig annyi varázsszal teszi, hogy még azt is szívesen elnézzük neki, ha nem mond újat. E harmadik kötet czikkei, igaz, kevésbé eredetiek, de hogy ránk magyarokra nézve újak voltak, mindnyájan elismerjük. A külföldi jeles kritikuskok nézeteit nyújtotta a történetírás művészetéről, a műforma és alapos tudomány e szép párosulásáról, melyekről bizony keveset hallottunk. Hát az ötvenes évek óta? Biz' azóta sem igen foglalkoztunk a történeti előadás remekeivel s csak köszönettel tartozunk a lelkes kiadónak, hogy szerzőnk czikkeit összeszedve a közönség elé bocsátotta.

De van e fordított vagy átdolgozott czikkek között két egészen eredeti, gróf Teleki Józsefiről és Szalay Lászlóról, *A Hunyadiak kora* és *A tatárjárás* történetirőiről. Az első ilyenemű kísérlet hazánkban. Gr. Telekit nagyon kevesen méltatták; a derék államférfiu roppant munkája még Csengery méltatása után sem lett népszerű s a mit szerzőnk oly lelkesen, bár nagyítva mond az angol népről, hogy a biblia és Macaulay képezik olvasmányát, a magyar népre nem alkalmazhatjuk. Oly kevéssé olvassa Telekit, mint maholnap a bibliát. Teleki műve sokkal nagyobb szabású, mint hogy népszerű lehetne. De előadásában sincsenek meg a népszerűség kellékei. Telekit nagy mérvű kutatása és világismerete képesíték ugyan a történeti előadásra, józan higgadtsága bizalmat keltettek művei iránt, szenvedélytelen kritikája eloszlatták a kételyeket; de az előadás ama szépségeit, melyeket a stil, a tulajdonképi stil és nem a külső cziczoma nyújt, nem igen találjuk művében. A Csengery által kiemelt teljesség tiszteletet kelt bennünk, de ha szeretjük is a tiszteletre méltó öreget, más tulajdonokat keresünk benne. Egyszerűsége és jóakarata, nemes nyíltsága és jósága mind igen ajánló tulajdonok, egész munkáján előmlő melegsége fölmelegít bennünket is; de legalább nekünk úgy tetszik, hiányzott lelkében az az intuitio, mely leköt, mely olvasását nélkülözhetlenné teszi és a hely színére viszi képzeletünket. Ez intuitio mellett látjuk a múlt idők érzelmeit és

vágyait, szeretetök és gyűlöletök tárgyait; látjuk a szenvedélyeket, a tettek e rugóit is, nem csupán a mozgást. Szalayban több volt a jeles elbeszélők e sajátságából, melyet stílusának kedves zamata is emelt. Alakjai élénkebbek, több vér foly ereikben s a múlt sötét mausoleumában sétálva, mesteri kézzel tudja összeszedni az elhunyt hősök szétszórt csontjait, testet rakni a vázákra, vért önteni a kiszáradt erekbe, szóval feltámasztani a krónikusok sírboltjába rejtett tetemeket. Sajnáljuk, hogy szerzőnk elfelejtett többi nevesebb történetírónkról szólni. Szerettük volna ítéletét hallani Horváth Mihály fényes sikereiről, Jászay szónokias festéseiről; de hisz a fentebbi cikkek is alkalomra készültek s nem bírálják összes történetírásunkat.

De hagyjuk az író egyes műveit, állítsuk magunk elé az egész embert, tekintsük stílusa fényes tulajdonait, szellemének faji különbségét. Csengery nem a phantasia, nem az erős szellem, hanem a finom ész embere, ki a dolgokon nem megy keresztül ítéletével, hanem minden árnyalatában feloleli és megvizsgálja. Az ellentétes nuanceokat csak kevesen ismerik annyira mint ő. Kecskeméthy Auréllal szeretnők összehasonlítani; de míg ez kiváló előszeretettel a nemtelent vagy nevetségest szedi össze embereiben és egy kétségbeejtő képet nyújt, melyen a becsületesség bűvös sugarát alig találjuk: addig Csengery embereiben a nemesebb érzet és drága gyöngyöt gyűjti össze, erkölcsös és megnyerő oldalukról mutatja be őket és azon vigasztaló érzéssel tesszük le munkáját, hogy mégis van becsületes ember. Egy őszintén liberalis, egy fenkölt gondolkozású és szabadelvű férfiú nem is írhatna másképen. Nemünk majoritásának becsületességén alapszik a liberalismus theoriája. Ha ma lemondunk e tanról, ha fajunk minden tetteben a gonoszság, a hiú tetszvágy és bárgyúság rugóit keressük, nem indokolhatjuk szabadelvűségünket.

Szerzőnk nagy gonddal írt, nála a stíl gondossága egyik jellemző tulajdonság. Nagyra becsülendő egy hirlapírónál, kinek mindennap meg kell írni, be kell tölteni a maga rovatját. Nem egyszer épen a gyors, a könnyű munkát hallottuk magasztaltatni ama csekély tapasztalású egyének részéről, kik sehogy sem tudják a törlés és javítás becsét felfogni. Úgy látszik, főleg e gondosságnak tulajdoníthatjuk, hogy szerzőnk aránylag keveset írt. Renan mondja Thierry Ágostonról, hogy egyszerre tizenöt vagy húsz sort dictált és csak akkor nyúgo-

dott meg bennök, ha már a tökély lehető legmagasb fokára emelte. „Csodálatos leczke az irodalmi erkölcsök azon sülyedésének közepette, melynek tanúi vagyunk!“ Csengery idáig három kötetet adott, sokkal többet ezután sem fog nyújtani, ha csak politikai nagyobb czikkeit, publicistikai dolgozatait nem gyűjti össze, melyeket bizonyára szívesen vennénk. De a szorosabb értelemben vett irodalmat aligha fogja gazdagítani új munkákkal. Az utolsó kötetben is kevés az új, kevés az eredeti. Mi megelégszünk az újság és eredetiség ez ajándékai-val, s az elégedetlenkedőknek Saint-Beuve ez igaz mondását igtatjuk ide: „A kiknek sikerült egy-egy mélynek és merésznek látszó igazságot kimondani, ne fuvalkodjanak fel, mert be kell vallanunk, hogy bizonyos korban a gondolkodó emberek többsége is eljut azon eszmékre; de csak kevesen jutnak azon szerencsés helyzetbe, hogy nyíltan kimondhassák és egész mélyéig kifejezhessék gondolataikat.“

Azt is ki kell emelnünk, hogy Csengery stílusának tökéletesítése sehol sem zavarja folyékonyágát és egyöntetűségét. A kik nagy gonddal törekednek stílusokat simítani, nem egyszer jutnak abba a kellemetlen helyzetbe, hogy javításuk közben gátot emelnek az eszmék menetének. Úgy tesznek mint a hegyi utak készítői, kik apró árokféléket vonnak az úton keresztül, nehogy a víz az út hosszában találjon ilyet ásni magának. E kis árkok elvezetik ugyan a vizet s így megőrzik az út jóságát, de megszakítják egyenességét; Csengery irataiban logikája átlátszó világosságánál és szigorú következetességénél fogva hiányzanak e megszakítások, egy mély vágással hasítja ki az egész darabot, melyen a ragasztás és vakarás, toldás és foltozás nyomait hiába keressük.

Végül azon kérdést tehetné valaki, hogy minek tartjuk mi Csengeryt? Talán nagy metaphysicusnak vagy erős kritikusnak? Egyiknek sem. Szerzőnk sokkal gyakorlatibb ember, mint hogy sokat törődne a végtelennel; tisztelettel szól ugyan az emberiség nagy kérdéseiről, de nem mélyed beléjük; megáll a mérhetetlen küszöbén, de soha sem vizsgálja hiú titkait. Puritan élete daczára csak a jelen világ fényét, napját és csillagait szereti. Általában kerüli az elvont dolgokat, habár megérti és kegyelettel szól nemünk mysticus jelenségeiről; önmaga csak az érzékelhetőt szereti. — Mi részünkről jeles moralistának tartjuk ötk, i az emberi élet tüneményeinek éles

vizsgálója. Ezért találni nála azt a határozottságot, mely soha sem habozik ítéleteinek kimondásában, mely megismerve a jót, kérlelhetetlenül sürgeti kivitelét, s végre épen ezért van annyi tisztelője — és annyi ellensége is.

BODNÁR ZSIGMOND.

É R T E S I T Ó.

*Nagy férfaink. Legújabb fény- és árnyképek. Kákai Aranyostól.
Budapest, 1874.*

Kákai Aranyos könyveivel többet foglalkozik az olvasó közönség, mint az irodalmi közlönyök. Képviselői körökben, miniszteriumoknál, kaszinókban és az előkelő világ szalonjaiban e vázlatokról mindenesetre beszélnek annyit, mint igen kevés termékéről a magyar irodalomnak. Dicsérői és gyalázói egyaránt elismerik, hogy szellemdúsan, könnyű tollal, genialis vonásokkal vannak vázolva, s nem egy megjegyzése, nem egy jellemző észrevétele jár hetekig szájról szájra a más rovására szívesen kaczagó közönség között. A napi sajtó pedig többnyire agyon szokta hallgatni. A kik jelentéktelen írói kísérletek bírálatára nem ritkán egész hasábokat „szentelnek“ és egész tárczákat hisznek érdekessé tehetni nyomtalanul kelő és letűnő könyvek kivonataival: K. műveinek megjelenésekor nem látszanak észrevenni azt, hogy ez az író messze kilátszik a nyomtatott betűk mindennapi áradatából, s ennek hullámai nem is fogják elmosni olyan könnyen, mint sok híressé trombitált irodalmi nevezetességet. K. A. azzal is, a mit ír, és azzal is, a mint írja, jellemzi a kort és ez a tulajdonsága még igen sokáig meg fogja őrizni érdekességét. Sok nagyképű vezércikk régen feledésbe merült, sok „zajos tetszéssel kísért“ parlamenti beszédet az országgyűlési naplóban rágott össze a moly, sok „új irányt kezdő dráma“ letűnt a színpadról, mikor K. könyvét még mindig érdeklél fogja forgatni egy jövő korbeli historikus, a ki majdan a második parlamenti magyar kormány időszakának belső történetével foglalkozik.

Hanem az igaz, hogy majd meggyűl e könyvvel a baja, míg kiválogatja belőle a jót a rosztól, a valót a valótlantól, a

jellemzöt az eltorzító malitiától. Mert mindez nagy ügyesség-gel van abban összevegyítve s aztán leöntve egy csipős ízű erős lével, mely nem kellemetlenül csiklándozza az olvasó ínyét, de a melyről nem tudhatni bizonyosan: nincs-e hozzá méreg keverve, s nem ettől nyerte-e pikáns ízét?

K. A. irálya és modora váltakozva hol az életrajz, hol a tárczaczikk, hol az élezlapi bohóskodás hangját veszi föl. Mind a háromból van benne valami, de egyik sem túlnyomó részben. Néhol egyes részletekben fölemelkedik a történetirói fölfogásig, sőt nagy otthonossággal átfutja az államphilosophia egy-egy vidékét is; másutt leszáll a közönséges elménczkedés fokára. Egyszer szatirizál kiméletlenül, másszor csak enyeleg. Mindig sietősen ír, journalista tollal. Hogy részletesen kidolgozza rajzait, arra ritkán vesz időt; csak vázlatokat nyújt s azokat is gyakran csupán egyetlen oldalról körvonalozza. Néha úgy tesz, mint ha a festő hátulról rajzolná valakinek az arczképét, a honnan csak a kopasz búbja és a két füle látható. Összes fény- és árnyképei közt aligha van egy is, mely egy teljes *essay*vé ke-rekednék. Compositóra nem ügyel; csak összevissza fűzve követik egymást megjegyzései.

De ezek a megjegyzések magokban mindig elég érdekesek arra, hogy lekössék a figyelmet. S ha egy sétatéren vagy népes teremben néha órákig szívesen elhallgatjuk egy jó „cicerone“ magyarázatát, a ki az előttünk elhaladókról egyet vagy mászt pletykázni tud, mennyivel érdekesebb egy ily cicerone, a ki a „nagy hazafiakat“ mutatja be háló köntösben. És igazán tud rólok sokat. Éles szeme van, hamar bepillant embereibe; nem mindig egészen lelkök fenekéig ugyan, de elég mélyen arra, hogy az apró hibák, hiúságok, üres felületesség, charlatanság és szédelgés rejtve ne maradjanak előtte. Nagy mértékben meg van áldva ép józan észszel, melyet se a politikában, se a tudományban meg nem tud szédíteni a nagyképű üres phraseologia. Igazi kedve telik benne, hogy szétpattantsa a fölfújt hólyagot. Neki magának igen könnyű és igen világos irálya van, s bár meg tudja tűrni a nehezkesebb észjárást is, de ha a fontoskodás tartalmatlan, ha az üresség követel magának nyomatékot: azt hamar levegőbe fújja minden tudományos apparatusával együtt. Sok aprólékos vonást megfigyel és aprólékos észrevételeit igen ügyesen tudja irataiban használni; gyakran egészen jelentéktelennek látszó kicsiségeket úgy dob a nagyobb dolgok közé, hogy egész emberét jellemzi velök.

Ismeri az utolsó húsz-huszonöt év politikai történetét és politikai szereplőit jobban, mint akárki, a ki ezekről mostanában magyarul könyvet irt. A kulisszák között élt mindig; ismeri a mozgó gépezet elrejtett rugóit; megtudott igen sok belső titkot s jó emlékező tehetsége van, hogy el ne felejtse. Emlékezete olyan e részben, mint a jó adomázóé: jellemző anekdoták minden *à proposra* jutnak eszébe és csattanósan tudja azokat előadni.

A közéletben szereplő férfiak jellemzésével egész irodalmunkban az éleztlapokon kívül jelenleg csak ő foglalkozik, mert a képes újságok obligát életrajzait e részben alig vehetjük számba. De K. A. rajzai nem csak jellemzőbbek és teljesebbek, hanem élcesebbek is, mint átlag az éleztlapoké. Nyila biztosabban talál, fegyvere finomabb. Ritkábban válik kezében akár otromba doronggá, akár élevesztett vaskó-darabbá. Könnyű kézzel üti a sebet, de aztán nem vájkál benne annyi ideig, hogy az olvasóra undorítóvá legyen. Valamennyi vázlatán meglátszik ugyan, hogy egyazon kézből eredt, de mégis ritkábban ismétli önmagát, mint éleztlapjaink. Nem lovagol egy-egy hibán, valakinek a nagy orrán, hosszú vagy kis termetén oly sokáig, mint ezek. A mit talál, azt frissen főzte, nem a tegnapi maradékot melegíti föl. Igen ritkán egyhangú; nem unalmas soha. Izlése műveltebb, törekvése komolyabb, felfogása igyekszik magasabb célnak is szolgálni a pusztá megnevetetésen kívül. Sokszor kiméletlenebb mint az éleztlapok, de még sem olyan durva. Gyakran nagyítja ő is a jellem elcsúszott torz vonásait, túlozza a hibát, megvastagítja a természeti hiányokat, de merő ráfogásokra nem vetemül. Nem teszi embereit nevetségessé oly dolgokért, a mikben ezek teljesen ártatlanok; a mit ő mond, abban legtöbbször van valami igaz. A magánélet iránt kiméletesebb, mint az éleztlapok és nem emlékezünk, hogy kivált a családi dolgokat egyetlen helyen is megsértené. Embereiben a közélet emberét tekinti s csak annyiban foglalkozik velök, a mennyiben gondolja, hogy befolyások lehet napjaink politikájára. A jellemrajz háttérében nála gyakran lelünk egy darab érdekes korrajzot, melyben alkalmat vesz politikai irányt és elveket komolyan védni vagy ostromolni. Az éleztlapoknak egész törekvésök a komikai hatás: igyekeznek megnevetetni; K. A. azonban befolyást akar nyerni meggyőződségre is s míg élcein kacszagsz, már félig azon útra léptél, a hova ő szándékozott vezetni. Ily módon gyakran sikerül véle-

ményedre hatnia. Nem annyira ugyan, hogy áttérítsen az ő pártjára; de annyira igen, hogy rosztól érezd magadat a saját pártodban. Ritkán fog abba, hogy reád tukmálja a maga elveit, vagy nyakadra dicsérje e maga államférfiait; de igyekszik megingatni a te saját elveidet s megdönteni bizalmadat a saját vezetőid iránt.

Egy szóval, ő nem clown, hanem szatirikus. Határozottabb irányú, eszmében gazdagabb, ítéletében megállapodottabb, tanulmányokban és politikai tapasztalatainak bőségében föllülműlja valamennyi élczlapot.

És függetlenebb is mint azok. Azaz, szabatosabban szólva, kevésbé függ össze a most szereplő pártokkal és azok férfaival. Kevésbé köti pártfegyelem, mert az a párt, a melynek érdekeit a hírlapirodalomban ő képviseli, ma is alig adja nyílt jelét létezésének, egy pár évvel ezelőtt pedig — mikor K. A. az első vázlatokat közrebocsátotta — egészen az észrevehetetlenségben lappangott. Ennélfogva a szereplő politikusok között kevés olyan embere van, a kit pártszempontról, „belső érdekből“ kimélnie vagy esetleg épen dicsérnie kellene. Tágabb mezeje van, a hol szabadljára érezheti magát és tettszése szerint, minden tekintet nélkül szórhatja gúnyjait. A kik neki „ne nyúlj hozzám virágok“, azok kevés számmal vannak s mivel most keveset is szerepelnek a nyílt szintéren: nem tűnik föl, ha egészen hallgat is rólok. Ez szerencséje is, mint szatirikusnak és mint egyáltalán írónak egyaránt. Mert K. A.-nak természetében van, hogy lenézni, kicsinyíteni, kicsúfolni sokkal jobban tud, mint érdemeket igazán elismerni még ott is, a hol valóban *van* elismerni való érdem. Annyival nehezebben megy ez neki ott, a hol az érdemek nagy részét csak a pártszempontról, a barátság, a kölcsönös jó viszony láttatja vele. Megszokta, hogy mindig torzképet rajzoljon s ha Adonist vagy Platót akarja festeni, eltorzítja azt is.

Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy K. A. olykor-olykor szépitgetni is ne szokott volna. Ellenkezőleg. Az előtünk fekvő kötetben is van rá példa, hogy néha megpróbálja Vulcanust Adonis szeretetreméltóságában állítani elének s a nagyot ütő kalapács érdemei iránt megnyerni rokonszenvünket. És el kell ismernünk, hogy ügyesen tud hizelegni, ha akar. Jól érti a hizelgésnek azt a tökéletesített módját, mely sértés alakjába van burkolva s első pillanatra gorombaságnak látszik, de a gúnyolódás ürügye alatt annyival kellemesebben osztja

dicséreteit. Megtépi, karmolja, czibálja, földhöz veri a dicsőitendő férfiút, mint játszó macska a pajtását, de nagyon jól tudja, hogy annak ez a czibálás igen jól esik, sokkal jobban, mintha közönségesen czirógnának.

Hanem az ilyen szeszélyes nyájaskodás nem fér össze az ítélő bíró feladatával. K. A. ítéletében ritkán lehet bizni, mert nagyon különböző mértékkel mér. Egyik embernél a legkiválóbb tulajdonok mellett egy-egy hibát oly élesen megvilágítva tüntet ki, hogy az egész embert elhomályosítja. A másiknál pedig jelentéktelen érdemekből is nagy dolgot csinál. Bár meg kell adnunk, hogy ez utóbbi hibába ritkábban esik. Jobban szereti az embereket lerántani, mint fölemelni. Talapzatot bizony ritkán rak emberei alá. Látszik, hogy akkor érzi magát igazán jól, mikor gúnyolódhatnak; a dicséret, az csak erőltetve megy. Van egy-két államférfi, a kikkel éveken át jó viszonyban volt s figyelmesen leshette gyöngéiket, de a világ előtt nem tárhatta föl; mily jól esik neki a „jó viszony“ változtával, hogy gúnyolódásának szabad röptöt engedhet s a barátság többé nem gátolja, természetes érzelmeit kiönteni. Mert neki a ridegség, az ironia, a kicsinylés természetében van. Ifjúsága óta hiányzik nála minden lelkesülés, minden felbuzduló érzelem. Széchenyiről írott művében maga ad kulcsot jelleme ridegségéhez és maga beszéli el, hogy különben is korán érett politikai józanságát az 1848-iki katasztrófa rideg practicismussá fagyasztá s ő akkor nem törődvén se hazával, se nemzettel, beállott Bécsbe könyvcensornak s kosmopolita lett és epikureus. Ez a nyilatkozat segít legjobban megfejteni az ő lelkét és jellemét. Igaz, hogy azóta, midőn így jellemezte magát, sok megváltozott. Kosmopolitából ismét a magyar politika szóvivőjévé lett. De megmaradt epikureusnak és megmaradt benne az a cynismus, melylyel önmagáról ily jellemzést fölemelt fővel hirdet a világnak. Sértő, rideg, sivár cynismus, melyről alig hihetni, hogy fölbuzdulhatna valamely eszméért, igazán ragaszkodhatnék valami elvhez s lehetne hite igazságban, bizalma bárkihez, rokonszenve bármely ügy iránt. Nem szeret senkit és semmit. Irói tehetsége szerint sokkal magasabb hely illetné meg az irodalomban, mint a milyet jelenleg elfoglal, ha földhöz nem lánczolná ez a semmit föl nem vevő, senkit nem tisztelő cynismus. De ő nagyon tetszik önmagának e szerepben. Kérkedni szokott vele; kinevet minden idealismust, és igen hamar kinevetni való idealismusnak nevezi mindazt, a

mi egy kissé emelkedettebb érzelemből ered. Lerántja a hazonleső álarczát, nevetségessé teszi a hiú ambíciót, kicsúfolja a hazafisággal szájkodolókat; de a nemesebb irányú törekvést és az őszinte hazafias lelkesülést is könnyen kineveti és könnyen holdkórosságnak tartja. Jól teszi, ha irtja az érzelgest, az ábrándozást; de nagyon alant ne jelölje ki ezek határvonalát, mert az önzésen és a practicismuson túl nem kezdődik mindjárt az ábránd országa; van a kettő között még egy tágas mező, versenytérül a nemesebb jellemek számára.

Azt sem kellene felednie, hogy érző kedély nélkül, idealismus nélkül kevés nagy író volt a világon és nála főleg ez a kinevetett érzelem hiányzik, hogy jó biograph és koszorút érdemlő író váljék belőle. Sőt nem csak írói koszorújának van hija miatta. Egész pályája példa arra, hogy az igen nagy „józsanság“ sem vezet mindig czélhoz. Ha nála a „practicismus“ nem fejlett volna ki oly korán, ha az epikureismus nem vonta volna oly erősen a lencsés tál felé, oly tehetséggel, mint az övé, kivált ha nemes ambícióval választott czél ösztönözte volna tanulmányainak rendszeresebb folytatására: egykor talán át kellett volna ugyan élnie néhány szűk évet, de most nem csak írói hirben állna magasabban, nem csak neve volna népszerűbb — ily markolthatatlan dolgokra ő, azt mutatja, nem sokat ad — hanem dúsabb lehetne földi javakban is. Ezeknek becsét pedig, nem hiszszük, hogy legegikureusabb napjaiban is tagadta volna.

A. L.

Göthe élete. Irta Lewes György Henrik. A m. tud. akadémia megbízásából fordította Szász Károly. Kiadja Ráth Mór.

Alig ismerünk írói életrajzot, mely az írónak s az embernek teljesebb és világosabb képét adná, mint a Göthe életrajza Lewestől. Pedig a Göthe írói és emberi életét jól s úgy leírni, hogy szellemi képe teljesen domborodjék ki belőle, nem csekély feladat. Oly hosszú, — 83-ik évre terjedő — oly sokoldalú, oly tevékeny élet, mint a Götheé, már csak nyers anyagot is annyit szolgáltat, hogy belőle a kiválogatás, a közlendő és nem közlendő, az inkább vagy kevésbé jellemző különválasztása meg a rendezés magában is elég dolgot ad. Göthe föllépésével mindjárt korszakot alkotott a német irodalomban, egyszerre a legmagasb polczra lépett kortársai közt s hosszú életében nem érte meg, hogy valaki elkerülje, megelőzze s felülmúlja. Munkái

harminczhat vagy negyven kötetet töltenek be s van köztök nem egy, a mi első rangú a világirodalomban s a maga nemében örökre példány fog maradni, például lyrai költeményei, *Faustja* s *Wilhelm Meisterje*. Munkái kiterjednek az irodalom csaknem minden nemére, és pedig nem csak a szépirodalom s költészet, hanem a tudományos, sőt a szorosan szaktudományi irodalomban is. Dal, epigramm, elégia, ballada, novella, regény, vígjáték, dráma, tragédia, műtörténelem, műbölcsészet, kritika, természettudomány s ennek annyi különböző ága: optika, állats növénytan, élettan, csontisme stb. — ime, ennyi nemben és irányban dolgozott Göthe, és pedig egyikben sem csak elvetve vagy kísérletkép, hanem tüzetesen, komolyan, teljes odaadással és sokat.

S ha sok és szép, a mit irt, igaza volt egy kortársának s barátjának, Mercknek, a ki azt mondotta, hogy „a mit élt, még több s szebb volt, mint a mit irt“. A frankfurti polgári, miután első művével új irányt adott az irodalomnak, egy nemes lelkű fejedelem barátja és ministere lett s a nélkül, hogy valaha szolgájává vált volna, a szokott értelemben, mindvégig udvaránál élt s működött; de a kis német udvarból tevékenyen hatott ki egész hazájára, sőt az egész művelt világra. Átélt az új kor legnagyobb forradalmát és társadalmi átalakulását; cselekvő részt vett az irodalmi s tudományos újjászületésben; viszonyban állott a XVIII- és XIX-ik század legnagyobb elméivel, minden téren, a német íróktól fel Napoleonig. Soha sem lázas, de mindig folytonos tevékenységben élt; szavának súlya, egyéniségének valami ellenállhatatlan varázsa volt, melytől, a ki vele érintkezésbe jött, nem szabadulhatott. Ellenségeit barátjaivá tudta hódítani, barátjait örökre magához tudta bilincselni. Fényes szerepet játszott a világban, de titkon szeretett jót tenni. S „szive, — mint egy másik kortársa, Jung Stilling, mondja — melyet kevesen ismertek, ép oly nagy volt, mint esze, mit mindenki ismert.“

Ilyen életet bizonyára nem könnyű jól írni meg. Az élet-író két ellenkező veszély közt lebeg: vagy elvész a részletekben s nem bírja őket világos és kidomborodó képbe szedni össze, vagy túlságosan széles körvonaloknál marad, melyek csak üres keretet adnak az életteljes hús és vér helyett.

Lewes, azt lehet róla mondani, egyaránt távol maradt mind a két végtől. A Göthe jelleme, a mint elég terjedelmes könyvében előttünk áll, ment minden félreérthető határozatlan-

ságtól, sőt nem is lassan-lassan a fejlődés közben, fáradságosan kell megértéséhez jutnunk, a szerző úgy tudja azt bevezetni, hogy a jellem alapvonásai mindjárt világosak előttünk s az életrajz folyamában csak alakulásait kell figyelemmel kísérnünk. Lewes nem sokat elmélkedik, bár itt-ott eleget is, de többnyire a tetteket beszélteti s művei és élete által jellemzi a nagy író, a kinek életét írja, és pedig félreismerhetetlen, de nem elfogult előszeretettel. Mindazáltal nem vesz el a részletekben sem, a mit leginkább annak köszönhet, hogy csoportosítani tudja tárgyát s a krónikaszerű egymásutánról gyakran eltér, hogy pragmatikai rendezéssel segítsen túlságos anyagbőségén.

E módszer kétségkívül a legjobb egy oly hosszú és sokoldalú élet elbeszélésére, a milyen a Götheé. Ámbár meg kell vallani, hogy ennek a módszernek is van gyöngye oldala. S a Lewes könyvéből is mutathatunk példát reá, hogy a csoportosítás némileg ferdévé teheti, egyes részeiben, az általa nyert képet.

Például (s ez talán a legnagyobb hiba, a melyet a Lewes egész munkájában találtunk) Göthe mint lyrikus, hosszú élete egész pályáján, legkoraibb ifjúságától legkésőbb vénségéig nem szűnik meg működni; mint lyrikus talán, ha *Faustot* nem tekintjük, a legnagyobb minden egyebek fölött; dalai, balladái, római elégiái, epigrammái, alkalmi s vegyes költeményei száz meg százával öntik előnkbe, mint bőségszarúból, az örök frise-ségű virágot. S mégis Göthenek, a lyrikusnak, a képe nem domborodik ki előttünk elég teljesen a Lewes könyvének lapjairól. Pedig élete minden szakából hoz föl egyes kiváló s életrajzi érdekekkel is bíró lyrai költeményeket; rólok, elszórva, az életrajz egyéb adatai közt számos érdekes adatot s észrevételt is találunk, de csak pályája tetőpontján, *Faust* után, vet egy általános, összefoglaló tekintetet (hatodik könyv, VIII-ik fejezet) a lyrai költeményekre s itt is egy pár kitűnő darab (*A korinthosi ara*, *Az isten és a bajadére* s még egy-kettő) elemzésével beéri a helyett, hogy inkább lyrai költészetének fő jellemét, az egyéni őszinte valóságot állítaná előtérbe s mutatná ki egész írói pályáján. S ez átpillantás után azután megint nincs szó a lyrikus Götheről. Előbb egy helyen (az ötödik könyv, VIII-ik fejezetében) némi részletességgel szolt a római elégiák keletkezéséről s művészi és életrajzi jellegéről, de ez is csak igen kis része a Göthe lyrájának. És így azt, a miben Göthe, talán *Fauston* kívül, a legnagyobb: se részleteiben eléggé megvilá-

gitva, se elég jellemzően összefoglalva nem találjuk föl a Lewes életrajzában.

Ellenben ugyane pragmatikus előadási módnak köszönjük azt a rendkívül világos, szint' oly tanuságos egybeállítását Göthe tudományos vizsgálódásai-, írásai- s egész munkásságának, melyet az ötödik könyv IX-ik fejezetében (*A költő mint tudós*) találunk. Teljes összeállításban s alapos bírálatban részeseül itt Göthe életének az az oldala, és pedig talán először, mert ez oldalról Németországon, hazájában, soha sem volt s még maig sincs kellőleg méltányolva. Lewes maga műve első kiadásában kevesebb gondot fordított a tudós Göthere, de a második (különben is sokban javított s bővített) kiadásban, mely után a jelen magyar fordítás készült, ez oldalát Göthe munkásságának oly behatóan tárgyalja, mint előtte még senki.

Altalában jegyezzük meg, hogy valamint Shakespearet, a német Gervinus előtt saját hazájában senki annyi tanulmány-nyal nem fejtegette, úgy viszont Göthenek sem akadt a maga hazájában olyan életirója, mint az angol Lewes. A két nagy rokonnemzet e téren is visszaadta egymásnak a kölcsönt.

Göthe, a fő személy, mellett hű rajzát találjuk a Lewes könyvében a nagy író kortársai közül azoknak, a kikkel közelebbi s itt-ott, a kikkel távolabbi érintkezésbe jött; az egész kornak, a melyben, s a színpadnak, a melyen működött. A tizen-nyolczadik századi Weimar eleven képe áll előttünk, a mint a bekövetkezett világesemények a tizenkilencedik század Németországába beolvasztják. Lewes könyve nem csak életrajz, hanem kitűnően sikerült korrajz is egyszersmind.

Az akadémia könyvkiadó bizottsága a legnemesebb értelem- ben népszerű, azaz: az egész művelt közönség által élvezhetős s igazán kitűnő tudományos művek közt, írói életrajzot vagyis egy darab irodalomtörténetet, nem választhatott volna jobbat, tanulságosabbat s élvezetesebbet, mint a Lewes *Göthe élete*. Reméljük, hogy e valóban jeles mű nem csak kedves olvasmány lesz nálunk is, hanem elő fogja mozdítani a legnagyobb német költő munkáinak ismeretét s méltatását közönségünk- nál, mely eddig kevésbé foglalkozhatott (hézagos és gyöngé fordítások útján) a Göthe remekei legnagyobb részével, mint a mennyire azok érdemelték volna.

ÉSZAK-AMERIKA, KIINA ÉS JAPÁN JELEN ÁLLAPOTÁRÓL.¹⁾

Ki ne érzett volna magában egyszer vagy másszor vágyat kibontakozni a mindennapi élet kötelékeiből és elhagyva hazájának határait, még azokon az országokon is túl, melyeknek viszonyai inkább hasonlítanak a mieinkhez, elmenni oda, a hol az éghajlat, az egész természet, az államok és a népek élete és a társadalmi viszonyok annyira eltérnek a mieinktől, a hol minden lépés, melyet tennénk, tanulmányainkat, ismereteinket és tapasztalatainkat gazdagítaná?

Ily vágyódás bizonyára állandó és élénk azoknál, kik valamely tudományos célnak szentelik életüket: a természet-tudós örömmel viselné a nagy út fáradalmait, hogy közelről lássa és észlelje mindazt, a mi csak a leírás halvány képével él emlékében; minő öröm, dicsőség és élvezet nyílnék meg számára, ha saját búvárlataival gazdagíthatná szaktudományát. A kik földirati ismereteiket kívánják bővíteni, életveszélylyel készek megküzdeni azokkal az akadályokkal, melyek Afrika égető sivatagjain, vagy észak örök jég- és hóborította mezőin eléje gördülnek; a nyelvbúvár, ki — mint nálunk is nem egyszer történt — keresni indul nyelvünk és fajunk eredetét és rokonságát, kész, a nomád népek között bolyongva, lemondani a polgárosodás kényelmeiről. De annak is, a ki magát a közéletnek szentelte, hányszor nem ötlött eszébe, hogy mily tanulságos lenne, ha a földet körülutazván, megismerkedhetnék a népekkel, műveltségök különböző fokozatain észlelhetné

¹⁾ Alex. Freiherr v. Hübner: *Ein Spaziergang um die Welt.* Deutsche Ausgabe vom Verfasser. Zwei Bände. Leipzig. 1874. F. O. Weigel.

a hatást, melyet a társadalmi intézmények és az állami szervezetek e népekre gyakorolnak; sőt az is, kit ily tudományos czélok nem vezérlelnek, ki örömet találja a természet szépségeinek élvezetében, miért ne vágyódnék az oceán végtelenségét, a Himalájának örök hóval fedett csúcsait, vagy a Csendes tenger szigeteinek örökké zöld tavaszát, ha csak rövidebb időre is, látni és élvezni? Vagy a szenvedélyes vadász, a ki bátorságát és lelki jelenlétét eddig legfeljebb egy kárpáti medve vagy vadkan elejtésében, vagy a kopófalca után való merész lovaglásban tanusította, miért ne vágyódnék életében legalább egyszer szemben állani az állatország királyával és ritka vadászati győzelmi jelvényekkel megrakodtan térni haza, hogy elbeszélje mindazt, a mit véghez vitt, vagy a mit véghez vinni akart?

Csekély nálunk azok száma, a kik ily óhajtásoknak eleget tehetnek; családi és társadalmi élet, vállalt kötelezettségek többnyire erősebben kötik az embert helyhez, semhogy ily vágyódásoknak könnyen eleget lehetne tenni, noha jelenleg egy út a földgömb körül nem tartozik többé a rendkívüli, merész és csak nagy költségekkel teljesíthető vállalatok sorába.

Mióta kiépült a suezi csatorna, mely a Jóremény fokának körülhajózását az utasokat szállító gyors és kényelmes gőzösökön feleslegessé teszi, mióta az észak-amerikai Egyesült Államokban a Pacific-vasutat létesítették, mely az Atlanti óceánt összeköti a Csendes tengerrel, és mióta a nagy tengeri gőzösök, melyek a föld körülhajózására oly kényelmesen berendezvék s a biztosság fokozott nemével kínálkoznak — így a Cünert társulat, ámbár már több éve tartja fön a világforgalmat, egy hajóját sem vesztette el: — azóta, a mi még ezelőtt néhány évtizeddel csak nehezen teljesíthető feladat volt és mindig feltűnést okozott, ha sikerült, s a melynek létesítése rendszeren csak a kormányok segítségével eszközölthetett, — példa rá az 1857—59-ig az osztrák kormány által kiküldött Novara fregattának a föld körül tett útja — most mindenki által aránylag rövid idő alatt és aránylag kevés költséggel létesíthető vállalattá lett. És ha ismét elmúlik egy-két évtized és kiépül az angolok által már mostan tervezett vasúti összeköttetés Európától Indiáig; vagy ha előbb-utóbb a nagy orosz birodalom Khina határáig ki fogja terjeszteni vasúti hálózatát, mi e nagy területű birodalomnak egyik életfeltétele: lehetséges lesz nagy időnyeréssel különböző irányban a földgömböt körülutazni.

Úgy hiszem, mindenki számára, a ki maga nem járhatta be a világ különböző területeit, mindenkor érdekes és kellemes olvasmányt fog nyújtani ily utazásnak a leírása. Ennél fogva most, midőn a közélet szünetelésének napjai bekövetkeztek, hasznos és érdekes olvasmányt keresvén, a várakozás és kíváncsiság bizonyos fokozott nemével fogtam báró Hübner munkájának olvasásához; mert habár e munka szerzője a világ körüli útját szerényen csak sétának nevezi, meg voltam arról győződve, hogy különösen az a része, mely a népek beleletét, műveltségök állapotát, államszerkezetét és szokásait jellemzi, sok érdekeset és sok újat is fog tartalmazni. Várakozásomban nem csalódtam; mert a mellett, hogy a könyv stílusa könnyed és kellemes, egy sokat látott és finom ítélő tehetségű államférfiú tapasztalatait foglalja magában.

E folyóirat tisztelt szerkesztőjének megígértém volt, hogy az országgyűlési szünidők alatt a *Szemle* számára dolgozni fogok. Midőn ígéretemet Hübner könyvének ismertetésével váltom be, azt vélem, kellemes és tanulságos olvasmányt nyújtok az olvasó közönségnek. Észak-Amerika, Japán és Khina ismertetése egy kitűnő államférfiú észleletei után bizonyára nem érdektelen dolog. Megvallom, különös kedvvel fogtam e könyv olvasásához és illetőleg ismertetéséhez; Hübner az oly ritka egyéniségek közé tartozik, kiket nem csak megismerni volt szerencsém, de nagyra becsülni is. Nem értem ez ismeretség alatt a nagy világban szokásos érintkezések alkalmával annyiszor előforduló találkozásokat oly egyénekkal, kikkel az érintkezés a rendes társalkodás és udvariasság korlátain túl nem terjeszkedik. Báró Hübneret nem ezek közé sorolom; vele az élet nevezetes és komoly időszakában hozott össze a sors.

Épen nyolcz éve annak, hogy egy nevezetes korszakban, habár csak néhány hét folyama alatt, gyakran volt vele találkozásom, minek emléke élénken megmaradt bennem.

B. Hübnernek nem jutott ugyan osztályrészül hazánk ügyeire és sorsára nagy és döntő befolyást gyakorolni, de bennünket helyesen ítelt meg és bizalmat, rokonszenvet tanusított irányunkban már akkor, mikor még oly kevesen bíztak bennünk és kevesen rokonszenveztek velünk.

Az ő nevé az 1848-iki korszak után hazánkban nem volt ismeretlen különösen azon hazánkfiai előtt, a kik 1849 után a külföldön voltak kénytelenek tartózkodni. Hübner 1849-ben már osztrák követ volt a francia köztársaságnál Párisban;

még nem volt negyven éves, midőn e fontos állomás reá bízott¹⁾ és majdnem tíz évig viselte kényes viszonyok között a párisi követség nehéz tisztjét. Láta átváltozni a köztársaságot császársággá, ez utóbbit nőni és gyarapodni hatalomban és elbizakodottságban, és neki kellett 1859-ben január 1-én, midőn a diplomatiái testület III. Napoleonnak az újévi üdvözlét mondá, meghallani azt a nevezetes választ, melyben Napoleon a harczi keztyűt veté Ausztria elé.

E szerencsétlen végű háború után 1859-ben történt az első átalakulás a monarchia kormányzati viszonyaiban. A gróf Goluchowszkyféle miniszteriumban Hübner is tárczát nyert; ez alkalommal említettett neve legelőször a hazai ügyekkel kapcsolatban. Valószínű, hogy a magyar ügyek megoldása végett tájékozni kívánván magát, utazott Tót-Megyerre gróf Károlyi Lajoshoz, hol több conservatív magyar főúrral találkozott. Hogy minő nézettel volt a hazai teendőik iránt, arról nincs biztos tudomásunk; de tény az, hogy alig pár hónapi működés után a belügyek intézésénél Goluchowszkyval egyet nem érthetvén, kilépett a kormányból, és a Schmerling-Rechberg korszak alatt a magánéletbe vonúlt vissza, miből azt kell következtetnünk, hogy nem osztozott e kormány elveiben és csakis 1865-ben neveztetett ki Rómába nagykövetnek²⁾.

1) Hübner született 1814-ben nov. 23-án Bécsben.

2) Hübner kilépése a miniszteriumból általános feltűnést okozott; ezt tanúsítja a rokonszenves hang, melylyel a *Pesti Napló* 1859. évi október 24-iki számában kilépése fölötti sajnálatát kinyilvánítja, s róla többek közt ezeket mondja: „A birodalom összes népei bizodalommal és rokonszenvvel kísérték Hübner működését; becsületes volt és jóakarató és ez népszerűségének kettős forrása.“ — De leginkább jellemző a hivatalos communiqué, mely a hivatalos *Budapesti Közlönyben* 1859. október 24-én megjelent, s melyet közzétenni az akkori kormány szükségesnek látott a kedélyek megnyugtató végett. Beismeri a *Közlöny*, hogy „báró Hübner két hó alatt nem annyira véghez vitt dolgok, mint inkább a működésnek szelleme által a közvélemény legrokonszenvesebb egyénévé lőn a kormányférfiak között; hajlandó a közvélemény az ő visszalépésében azon iránynak is vereségét látni, melynek képviselője gyanánt őt tisztelő“; míg más avatottabb körökben némi valószínűséggel e visszalépés oka egyenesen azon körülménynek tulajdonított, mivel

Az 1866-iki év nevezetes eseményei bizonyára mindnyájunknak élénk emlékében maradtak. Az év első napjaiban együtt volt az országgyűlés; a végbement választások túlnyomó többséget adtak nekünk, a Deák vezetése alatt levő nagy pártnak, mely az alkotmányosság és a jogfolytonosság alapján őszintén és véglegesen kívánta megoldani a századokon át függőben maradt közjogi kérdéseket, hogy az annyi sikertelen és szerencsétlen kísérleten keresztülment monarchia végre alkotmányos alapokon nyugvó állandó viszonyokat érjen. Érezte az országgyűlés, hogy a kezdeményezés őt illeti; e kezdemény alapvonalainak körülírása végett a tizenötös bizottság megkezdte munkáját és már-már bevégezte, midőn az országgyűlés az e közben kiütött végzetteljes porosz-olasz háború miatt elnapoltatott.

A königgrätzi csata után ő felsége előlegesen értekezvén Deák Ferenczcel és Andrássy gróffal, augusztus hó közepén megbizta a Hübner báró, Belcredi gróf, Majláth György és Sennyey Pál báróból álló bizottságot, hogy a fontosabb kérdésekre nézve, megértvén az országgyűlési többség nézeteit, tegyen részletes jelentést és javaslatot. Ekkor kaptam meghívást a Bécsbe való feljövételre és e tanácskozásokban való részvételre, mely meghívásnak Andrássy gróf beleegyezésével kötelességemnek tartottam megfelelni. A tanácskozmány több hétig tartott, egész szeptember 3-ig; nem volt ugyan egyenes következménye, de előkészítője volt az 1867. évi január havában tett újabb tanácskozásnak, melyben gróf Andrássyn kívül és kivülem még báró Eötvös is részt vett. E tanácskozmányt többé nem báró Hübner, de a közben külügyminiszterré kinevezett báró Beust vezette és eredménye lett a magyar miniszterium kinevezése.

Hübner bárónak Magyarország ujjaszervezése iránt nyilvánított nézetei a miniszteri conferentiákban kisebbségben maradtak. — Vajon e versió helyes-e vagy csak visszhangja ama híreknek, melyek Hübnernek a magyar főurakkal való érintkezése alkalmából terjedtek el, egész bizonyossággal nem mondhatjuk meg. . . . Azonban jó tapintat sugalta az új rendőrminiszternek legelsőbbben a nyilvánosság közegeivel tudatni, hogy báró Hübner kilépése se a kormány reformtörékvésein, se pedig a sajtóra nézve eddig követett szabadelvű irányon változtatni nem fog.

Mindig szokásom volt, nevezetes időszakokban úgy szólni napról napra részletes jegyzéseket tenni, mire abban az időben Bécsben annyival inkább ráérttem, mert a tanácskozások nem voltak folytonosak és gyakran volt egy-két szabad napunk. Nyolcz éve, hogy e jegyzeteket nem néztem át; most báró Hübner munkájának olvasása különösebb érdeklődéssel juttatta eszembe jegyzeteimet, melyekben nem egy nyilatkozata és megjegyzése található Hübnernek, és többször találkozhatni bennök ugyanazokkal az eszmékkel és azzal az irányzattal, melyek munkájában is fölismerhetők.

Az állásnál fogva, melyet báró Hübner e tanácskozmányokban és abban az időben a magánérintkezésnél is elfoglalt, de azért is, mert egész életét fontos diplomatai foglalkozással tölté, természetes, hogy minden nyilatkozata megfontolt és óvatos volt, sőt talán nem is fekszik jellemében merész és határozott lépéseket kezdeni és keresztülvinni. Mindamellet minden nyilatkozata és megjegyzése szerint maga egy a viszonyokat és helyzetet helyesen felfogó, a századokon át fejlődött alkotmányosság és törvényesség fogalma iránt tisztelettel viseltető, nemzetünk jó tulajdonait méltányolni tudó államférfiúnak bizonyult, a ki őszintén kívánta a felmerült nehézségeket kiegyenlíteni.

A mit Hübner munkájából az olvasónak nyújtok, nem akar bírálat lenni, mert bírálatra az lehet feljogosítva, ki saját tapasztalatból láthatta és észlelhette mindazt, mit a szerző látott és leírt. Ennélfogva az, a mit nyújtok, csak egyszerű ismertetése és kiemelése azoknak a fontosabb észleleteknek, melyek ama három nevezetes állam jelen helyzetére vonatkoznak. Mennyiben helyesek e nézetek, azt mindenki könnyen megbírálhatja; én részemről beérem azzal, hogy néhány adat idézése által az előadott eszmét bizonyítani igyekszem, s megemlítem a tanulságokat, melyeket néhány elismert igazság támogatására az e munkában előadottak után fel lehet hozni.

I.

Báró Hübner nem tartozik azon utazók közé, kik bizonyos határozott czél nélkül saját multságuk vagy szórakozásuk kedvéért utazzák be a világot. Őt határozott czél vezette, a mint rövid előbeszédében is megmondja; egy magasabb czélt tűzött ki magának: az Európán túl fekvő nagy államok-

ban tanulmányozni kívánta a nagyszerű átalakulást, a melyen az európai polgárosodással érintkezésbe jött nemzetek általmennek; észlelni kívánta a küzdelmet, mely a világ különböző részeiben az előhaladás érdekében megindult.

Mint a munka rövid előszavában mondja, ez első útjában tanulmányait kiterjeszté az északamerikai államokra, a hol a polgárosodás küzd a vad természettel. A Csendes tengeren áthajózva, az utóbbi években az európai népek számára megnyílt Japánba, a „felkelő nap birodalmába“ ment át, hogy ott észlelje a merész kísérletet, melyet néhány nevezetes férfiú megindított a végből, hogy egy ezelőtt évezredekig elkülönített és a mienktől teljesen eltérő műveltségi fokon álló nemzetet egyszerre az előhaladás ösvényére vezesse.

Onnét átment Khinába, a „közép virága“ nagy birodalmába, melyet a nyugot nagy népei fegyveres hatalommal nyitottak meg kereskedésük számára. Oly szándékból utazta be ezt a birodalmat, hogy tanulmányozza az alattomos, azonban folyvást létező, többnyire passiv, de makacs ellentállást, melyet a khinai szellem az európai műveltség behatása ellenében gyakorolni igyekszik.

De báró Hübner ez útjával nem tartja befejezettnek tanulmányainak sorát, mert feltett szándéka, hasonló cél által vezetve, beutazni Indiát, hogy ott tanulmányozza azokat az állapotokat, melyeket egy évszázados érintkezés szült egy nagy keresztyén nép és az őt uraló sok millió hindu és mahomedán között.

Mint az előbeszédből kitűnik, a munka három részre oszlik. Egyenként kívánom az író észleleteinek eredményét ismertetni, mellőzve a gyakran nagyon érdekes leírásokat, melyeket a látott vidékekről és az egyes nevezetesebb férfiakkal való találkozásáról közöl. A munka sok érdekest és tetszőst tartalmaz e tekintetben is és kellemes olvasmányt nyújt; de hasonló érdekesnél érdekesebb leírásokat más munkákban is olvashatunk. A munkának leginkább azt a részét kívánom kiemelni, mely a népek életére vet világot és mely annyival inkább tanulságos, minthogy báró Hübner állásánál fogva majdnem mindenütt alkalmat talált ama népek kitünőbb férfiával, kik sorsukat intézik vagy hivatvák a létező viszonyokról helyes ítéletet mondani, közelebről érintkezni és nézeteiket megismerhetni.

Az északamerikai államok *beléletét és szokásait* sokan irták le, és így, a mit azokról a munka mond, sok előtt nem ismeretlen; minthogy azonban sokan, kik a *democraticus intézmények* és a köztársasági forma iránt nálunk nagy előszeretettel viseltetnek, abban a képzeletben élnek, mintha ez a nagy állam az egyenlőség eszményképe lenne, hol mindenki a demokratia igényeinek megfelelni igyekszik; minthogy továbbá sokan azt hiszik, hogy a százados democraticus élet végkép kiirtotta az aristocraticus hajlamot és szokásokat: érdekes lesz rövid vonalokban idézni, a mit oly finom észlelő, mint báró Hübner, mond azzal a benyomással, melyet reá New-York és az amerikai társadalom tett.

„Itt minden érdekes, úgymond, mivel azonban nem azt akarom mondani, hogy mindaz, a mit láttam, egyszersmind tetszett is nekem. A mi különösen első pillanatban feltűnt, az a fogatoknál kifejtett fényűzés volt. A kocsik nagy része czime-ekkel van ékesítve; feltűnnek továbbá az igen gazdag livréek, melyeket a cselédek viselnek, a drága lovak s az a fényűzés, melyet a nők fejtenek ki öltözetükben. Önkénytelenül fölmerül az a kérdés, minő erkölcsi összeköttetés van e fényűzés között, mely a köztársasági földön annyira kifejlődött, és amaz egyenlőségi törekvés között, a mely a demokratiai alapon fekvő társadalom éltető elve. Honnan magyarázható ez a türelem? Európában a proletárius sokkal türelmetlenebb lenne e fényűzés irányában; Amerikában azonban magyarázza ezt az a remény, melyet e nagy országban mindenki táplál, hogy idővel ő is elérheti azt a vagyoni jólétet, és akkor neje, ki talán egyelőre mosóné vagy valamely pálinkás bódé előtt poharat és üveget öblöget, hasonló fényűzést fejthet ki, a milyen most szemei előtt feltárul és mely iránt nem annyira irigységet, mint hasonló czélnak elérése iránti vágyat táplál. Ebben rejlik a különbség az amerikai és az európai demokrata között; az utóbbi nem reméli, hogy valaha fölemelkedhetnék, azért igyekszik másokat magához lerántani; az ő jellemvonása az irigység; hivatásának tartja az egyenlősítést és a rombolást. Az amerikai élvezet után vágyódik; hogy élvezhessen, munkával pénzt kell keresnie, a mi az új világban mindig lehetséges és néha könnyen elérhető. Ha egyszer meggazdagodott, egyenlőnek tartja magát bárkivel; tehát emelkedni igyekszik, mert az egyenlőséget magasabb körökben keresi, mint a hol a bölcsője állott. Az európai demokrata az által véli az egyenlőséget megvaló-

síthatónak, ha másokat magához levon. Én az amerikai mordornak adom az elsőséget.“

„Úgy látszik, hogy Amerikában ép úgy mint nálunk, a teljes egyenlőség csak elvben létezik, mi sehol sem bizonyúl be inkább, mint épen az amerikai Egyesült Államokban. Tekintsünk csak egy munkást, az úgynevezett *bloosemant*, ki 5—6 óraker este az ötödik avenueben sétál. Az a látvány, a mely előtte feltáruul, érdeklí, de nem bosszantja; arczvonásai inkább kellemes izgatottságot áruulnak el; az, a mit lát, képe jóvőjének, s ez a gondolat hízeleg neki, nem tudván, hogy ez az álom a legjobb esetben csak tökéletlenül fog teljesülhetni. Meglehet, hogy nagy vagyonra tesz szert, hogy a Wallstreet Krözusait fényüzésben túl fogja haladni; azonban bizonyos körökbe még sem juthat el; fia vagy unokája fölvétetik talán e körökbe, ő maga kizárva marad; minthogy a nagy többségnek helyzetében látja magát és érezi saját erejét, bátorságát nem fogja elveszteni; folytonosan és minden módon, azonban sikertelenül törekszik a társadalmi és szellemi egyenlőség után.“

„De mi ennek a következése? A valóban műveltek a történeti hagyományok tisztelői; az európai műveltség barátjai visszavonúlnak úgyszólván a közélettől, külön világot alkotnak, elvonúlnak a valódi élet érintkezésétől, nem érintkeznek azokkal a férfakkal, a kik e nagy continensen uralkodnak, kincseit felfedezik és érvényre hozzák és a kiknek csodálatos működése méltán megragadja bámulatunkat. Megengedett dolog a túlzott fényüzést mutatni, mivel az anyagi vagyon mindenki által elérhető; azonban nincs megengedve a szellemi műveltség és a finom szokások látványa, mert a nagy tömeg e magaslatra nem emelkedhetik; ezeket a kincseket elfedik, valamint elfedék a középkorban a zsidók kincseiket, valamint még most is keleten magas kőfalak mögé rejtik a gazdagok háztartásuk fényét. Innen van az, hogy az északamerikai államokban utazó kevés valóban művelt emberrel találkozik. Azok, kik ész, bátorság és tevékenység által gazdagságra jutottak, de magokat nevelni képesek nem voltak, kik saját belső értéket ismerik, mindenütt az előtérben állanak; míg ellenben a művelt férfiak és nők visszavonúlva élnek, láthatatlanságukkal az erőtetett egyenlőség ellen protestálnak; nagy városokban, pl. Bostonban, Philadelphíában oly társadalmi köröket képeznek, melyek kizárólagosságukkal a mi fővárosi és udvari köreinket messze túlhaladják.“

Nemde érdekes vélemény, melyet az amerikai társadalmi viszonyokról oly férfiú mond, ki múltjánál és állásánál fogva mindig Európa legműveltebb köreiből mozogott, s így természetesen, hogy föltűnt neki, hogy azt a légkört Amerikában nélkülözte; de a dolog természetében fekszik, hogy ez így van. A hol egy erős nemzet azt a föladatot tűzte maga elé, melyet eddig is már oly nagy sikerrel és eredménnyel ért el, a világ egy részét a polgárosodás számára elfoglalni, a rengeteg vadonjait művelés alá venni, hol az egyeseknek élete folytonos küzdelem: ott azok a szokások és azok az irányok, melyek csak egy kifejlett és megállapodott állam magasabb köreiből fejlődhetnek, nem válhatnak általánosakká. Amerikára nézve is el fog jönni az idő, midőn mind szűkebb lesz a tere ama lázas munkásságnak, melyet népei már egy századon keresztül kifejtettek, és a nyugodtabbá vált élet meg fogja hozni a műveltségnek általánosabb elterjedését.

Nem csak ebben, de majd minden egyéb útirajzban is jellemezve van az egyenlőséggel ellentétben álló az az anomália, hogy az amerikai nagy előszeretettel viseltetik a címek iránt. Így báró Hübnér is azt mondja, hogy az, a ki senator, kormányzó, ezredes, tábornok, habár csak a militiánál is — és ezeknek száma legió — mindig a címen szólíttatik és sohasem a nevében. Ki a címet adja, vagy a kinek adatik, egyenlően megtiszteltnek érzi magát. A mi pedig épen a nemesi címeket illeti, miután ez minden amerikaira nézve tiltott gyümölcs, az amerikai bizonyos élvezettel mondja ki. Ez nem túlzás, mint Hübnér mondja; mindenki, a ki Amerikában utazott, tapasztalhatta. A rég bevándorlottak családjaiból származók büszkének származásukra. Hübnér sohasem találkozott a műveltebb körökben senkivel sem, ki bemutatása után ne kezdte volna azzal, hogy: „Az én családom igen régi“; „Az én családom kétszáz esztendő előtt jött Amerikába“; — „Nekünk vannak Angliában rokonaink, kik a főrendi házban ülnek“; vagy pedig „Mi hugenotta nemesektől származunk, kik a nantesi rendelet visszavonása előtt a francia udvarnál megjelenhettek.“

Érdekes, midőn a szerző leírja, hogy az amerikai nagy vendéglőkben minő eljárás divatozik a megérkező vendégeknek nézve, a kik a vonat vagy a hajó megérkezése után kénytelenek sort foglalni, és egyenkint az irodában helyet foglalt *gentleman at the office* előtt jelentkezni, a ki egyenkint mindenkinek kiadja szobájának a számát. Azt javasolták Hübnér-

nek, hogy ha szereti a jó lakást és általában kényelmesen kíván utazni, czélszerű lesz magát ajánló levelekkel elláttnia. Ily ajánló levéllel ellátva mutatta be magát rendesen a gentlemannek, mikor a sor rá került. A nőknek előjoguk van, rendesen jó szobát kapnak, de egyes urak minden kimélet nélkül a legmagasb padszobákba utasíttatnak. Mikor a sor Hübnerre került, a gentleman hideg szemmel mérte végig, de általvevén ajánló levelét, a szomszédjához fordult, és mikor már mindenki el volt helyezve, hozzá lép, a hivatalnoki hideg kifejezés eltűnik arczáról, nyájasan nyújtja neki kezét és kérdi: „Mit parancsol, báró úr? Jó szobát kíván báró úr? Jól van báró úr, mindjárt rendelkezem“, és így rendesen a legjobb szobát kapta a házban. Hasonló eljárást tapasztalt a vasutaknál is és ajánlja minden utasnak, különösen magánutazónak, hogy ily ajánló levelekkel utazzék. Ha átadta az állomásfőnöknek ajánló levelét, következett az obligát kézszorítás és nyájasan és mindig bárónak szólítva, bemutatott a vonatvezetőnek; ez hasonlóképp czimén szólítja és miután a fehér emberek osztályához tartozik, kezét nyújtja, bemutatja a színes, azaz szerezsen származású waggon-felügyelőnek. Itt természetesen, tekintettel a waggon-felügyelő kisebb vagy nagyobb mértékben barna színére, már nem obligát a kézszorítás, mivelhogy a négerrek emancipációja még nem hatott annyira, hogy néger-származásúnak bármely fehér ember kezét adjon. A négerből az emancipáció következtében lehet törvényhozó, sőt még alelnök is; Washingtonban, a központi kormány székhelyén, meg van nekik engedve még a nyilvános kocsikban is helyet foglalni; de velök kezét fogni semmi áron sem.

Mint minden utazónál, ki az északamerikai államokat beutazza, a *négerrek állapotának* tanulmányozása a legfontosabb kérdések közé tartozik. Így báró Hübner is erre a kérdésre fordítá figyelmét s több oldalról igyekezett magának tiszta és határozott véleményt formálni. Ezt azonban nem érhetette el; sőt azt is állítja, hogy több gondolkozó és a viszonyokat ismerő államférfiúval szólott, kik magok sem voltak határozott és egyenlő véleménnyel az iránt, hogy minő sors vár a néger fajra Amerikában az utolsó háború után bekövetkezett emancipáció hatása alatt. Némelyek szerint az emancipációval kimondatott Amerikában a fekete fajnak halálos ítélete; a néger

természettől lusta, minden előrelátás nélkül; mióta szabaddá lett, keveset vagy semmit sem dolgozik, holnapra ma nem gondol. Ez azonban csak általánosságban van rólok mondva; kivételek közöttök is vannak. A nagybirtokosok, kik eddig néger rabszolgákat tartottak, most rendszeren szerződnek velök a termés egy részének árán; a rendszer meglehetősen gyakorlatinak mutatkozott. A fehér munkással azonban versenyezni nem képes a néger; ennél fogva, mivelhogy a déli államokban a fehér népességnek bevándorlása folytonos, végre is szegénységbe és nyomorba süllyed. De a szaporaság is csökkenni fog köztök, mert ezelőtt a négernek tulajdonosa gondoskodott a gyermekek táplálásáról; ma a gyermekek között a halálozás igen sűrű. Előbb a déli államokban házasság négernek és fehérnek közt sohasem történt; a házasságon kívüli viszony pedig törvénytelennek tekintetett és mindig csak kivételes volt. Ma ez is megváltozott; a házassági viszony fekete és fehér között sokkal gyakoribb; azok a négernek, kik bizonyos vagyont szereztek magoknak, leányaikat fehérnekhez vagy kevésbé feketékhez adják férjhez. Tehát a munkátlanság, gondatlanság, a nyomor és betegségek, különösen a gyermekbetegségek lassankint kevesbiteni fogják a négerfaj számát.

E vélemény ellenében Hübnér idézi egy a közvéleményben magasan álló amerikai államférfiú véleményét, ki azt állítja, hogy: „A felszabadult néger munkátlansága általánosan elfogadott tényként állítatott; ennek ellenében az utóbbi időben mutatkozott nagy gyapottermelés az ellenkezőt látszik bizonyítani. A fizetés vagy a termés egy része melletti munka gyakorlatinak bizonyult; azt mondták, hogy a négernek ostobák és íme most kitűnik, hogy több jeles tulajdonnal dicsekedhetnek és vágnak magok tanulni és gyermekeiket tanításban részesíteni.“

Annyi bizonyos, hogy mióta az általános szavazati jog a négernek is kiterjesztetett, ezek nagy befolyást kezdenek gyakorolni a választásokra, sőt Grant elnök második választásánál gyakoroltak is. A déli államokban, hol többségben vannak, többnyire a helyzetnek urai. Dél-Karolinában a törvényhozás alelnöke barna. Dél-Karolinában a politikai állapotokat majdnem türhetleneknek festik; a barnák többen vannak mint a fehérnek; a régi nagybirtokosok elkedvetlenedve visszavonultak a törvényhozástól és a közhivataloktól; ennél fogva az az állapot következett be, hogy a barnák egyesülve az északról

bevándorolt fehérekkel, minden hatalmat magokhoz ragadtak. A törvényhozásnak van százhuszonöt tagja; ezek közül kilenczen választott a barnák közül; a senatusban is majdnem hasonló arány mutatkozik. Tény az, hogy ott, a hol többségben vannak, valóságos hatalommá nőttek. Ez minden esetre nagy változás; néhány évvel ezelőtt ugyanők ugyanott a teremtés legalsóbb fokán álló lényeknek tekintettek. Vajon a déli államokban a régi fehér népesség, különösen a nagybirtokosok, kik a secessió küzdelmei alkalmával oly nagy erőt voltak képesek kifejteni, és kik most minden nyilvános élettől visszavonultak és elkeseredve s elégedetlenül nézik a bekövetkezett állapotokat, nem fognak-e idővel oly bonyodalmat okozni, melyek az amerikai államok életére vészes befolyást gyakorolhatnak: előre meghatározni senki sem képes.

Az amerikai nép sokkal több józanságot és gyakorlatiságot tanusított, semhogy ne lehetne reményleni, hogy előbb-utóbb kölcsönös engedékenység folytán be fog következni az az óhajtott állapot, mikor a győztesek és a legyőzöttek közti gyűlölet megszűnik; de meglehet, hogy ez csak akkor következik be, mikor a jelen nemzedéket egy újabb fogja föl váltani.

A mi a négerek jövődöbeli sorsát illeti, valószínűnek tartom, hogy másként fog fejlődni, mint a hirtelen emancipációja következtében a franczia, spanyol és részben az angol gyarmatokban mutatkozott. A történet ugyanis azt tanusította, hogy ott a néger-emancipáció után a termelés nagyon hanyatlott, sőt gyakran nagy művelési ágak, mint például a cukornádtermelés egészen megszűntek és virágzó gyarmatok teljesen elszegényedtek, mert a forró égélj miatt az úgyis csekély számú fehér népesség nem volt képes azt a munkát teljesíteni, melyet azelőtt a rabszolgák végeztek. E vidékeken az újabb időkben a négerek munkáját pótolni igyekezzenek a kulik bevándorlása által, a miről Hübner érdekes adatokat közöl munkájának későbbi folyamában.

Az északi államok déli tartományaiban úgy látszik szerencsésebb viszonyok alakúlnak; a déli államokban a gyapottermelés nem fogyott, sőt az utóbbi időben emelkedett, a miből azt kell következtetnünk, hogy a barna faj ott dolgozik s bértért vagy a termés egy részében való részesítésért ugyanazt a munkát teljesíti, a melyet előbb csak kényszerrel végezett, vagy hogy az északról bevándorlott amerikai munkások képesek elviselni a melegebb éghajlatot. Ha e feltevésünk áll, úgy

nem sokára Amerikának ezen a déli részén a szabad munka és a szabad verseny hatalma fokozni fogják a termelést. A tapasztalat Európában azt bizonyítja, hogy mindenütt, a hol a munka egyszerre szabadabbá lett, a kezdet első éveiben a termelésben csökkenés mutatkozott; így történt nálunk is 1848 után az urbériség, a szolgaság eltörlése után; de alig múlt el egy pár év, a termés nagy mértékben emelkedett; a nagybirtokosok a hiányzó kényszermunkát fogadott munkásokkal, saját fogatok felállításával, gépek alkalmazásával és nevezetes beruházásokkal pótolták. A fölszabadult földművelő kezdetben sok helyt elhenyélte azt az időt, a melyet ezelőtt kényszermunkával töltött, később kivált azokon a vidékeken, a hol az értelmiség és a műveltség kifejtettebb volt, belátva a munka hatalmát, mely minden vagyonnak alapja, nagyobb mértékben és nagyobb eredménnyel kezdte használni és évről évre emelkedett a vagyonosság, úgy hogy most már örömmel mondhatjuk, hogy hazánkban a magyar, német és részben a tót lakosság között is alig létezik helység, melyben ne válnának ki néhányan, kik munka és takarékoság következtében évről évre gyarapodva, földbirtokot szerezve, tőkét gyűjtve, előbbi társaik fölé emelkedtek, a mit valóban szerencsének kell tartanunk, mert idővel ezekből fog kifejlődni az a középosztály, a melynek jelenleg még oly nagy hiányában vagyunk.

Úgy hiszem, a szabad munka nem sokára meg fogja hozni Amerika déli részeiben is a tőle várt gyümölcsöt; a birtok jövedelme és értéke nem sokára nagy mértékben fog növekedni, a mi képes lesz enyhíteni a secessionista nagybirtokosok utódainak a létező állapotok iránt táplált ellenszenvét.

Mi lesz jövője a néger fajnak az amerikai államokban évtizedek vagy század után? Ez ifjú, életerős államban, hol minden oly gyorsan fejlődik, gyorsabban fog végbe menni mint másutt az a processus, melynél fogva a gyöngébb faj az erősebbikbe beleolvad, vagy ha ez a fajkülönbség és az ellenszenv miatt lehetetlenné válnék, az erősebb túlnövi azt, valamint az erősebb fajhoz tartozó fa magasra emelkedő koronájával elfogja a gyöngébbtől a nap éltető sugarait és az árnyékban maradt lassankint eltűnik a növényzetből; csakis kedvezőbb helyeken maradnak fön egyes erősebb példányok mint jelei egy megszűnt növényzetnek.

Jellemző az is, a mit Hübner *a nők állásáról* mond. Minden egyes népfaj beléletének megítélésében a nők helyzete

jellemzőnek mondható; ámbár az amerikai nők állásáról sokat olvastunk és hallottunk, nem lesz érdektelen Hübnér után a következőket idéznem.

„Ámbár az amerikaiak az angoloktól származnak, az angolszászok előtt oly nagyra becsült házasság kevésbé van náluk kifejlődve. A magyarázat egyszerű. Az új világban a férfiú hódítónak születik, egész élete folytonos harc, verseny rémületes nehézségeken keresztül egy megbecsülhetlen díjért; ő kénytelen a versenytéren megjelenni, a síkon megállani, ha csak nem akarja magát annak a veszélynek kitenni, hogy az utána rohanók eltiporják. Behat az őserdőbe, letarolja, a hol teheti, egyengeti az utat az utána jövő nemzedék számára; a prairiek zöld óceánját szántófölddé változtatja át; a rézbőrűeket, az indiánokat kiemeli vadságukból (azaz kiirtja őket), a polgárosodásnak és a keresztyénségnek nyitja meg az utat, szóval legyőzi a vad természetet és meghódít egy világrészt. Ez az ő rendeltetése; élete egy hadjárat, s így nem csoda, ha a családi élet gyöngéd örömei, a társas együttlét csak egyes gyorsan elrepülő pillanatok lázas és harcczal teljes létében. De vajon boldog-e? Fáradt, mondhatni bús, nyugtalan és gyakran beteges színe kételkedővé teheti az embert. Az erőn túli munka ritkán üdvös, kimeríti a fizikai erőt, elzár a lelki élvezetektől és megakadályozza a szellemi üdülést.

De ily viszonyok között még inkább szenved az asszony. Férjét napközben csak egyszer látja legfeljebb fél óráig, és este, mikor bágyadtan és álmosan tér haza. A nő nem lehet férjének támasza az élet terheinek viselésében, reményeiben és fáradalmi-, vágyai- és gondjaiban nem osztozhatnak, sőt alig hogy ismeri, mert bizalmas közlésekre nincs idő. De mint anyának is korlátolt a tevékenysége; a gyermekek nevelésében kevés részt vesz; a gyermekek többnyire a házon kívül neveltetnek; vagyis inkább nevelkednek; engedelmesség és tisztelet szülőik iránt náluk ismeretlen; ellenben már korán megtanulják az apa meg az anya gondoskodását és támogatását nélkülözni. Jókora érnek és már az első ifjúkorban készülnek azokra a küzdelmekre, azokra a viharokra és kalandokra, melyek rájuk várnak. De rendesen a házi élet kis gondjait és foglalkozásait is nélkülözik az asszonyok, különösen azok, a kik — mint gyakran megtörténik — életük nagyobb részét azokban a nagy fogadóknak töltik, melyek Amerikának majdnem minden nagyobb városában léteznek.

Mindezen nélkülözésekért mintegy kárpótlásul oly előzékenységet és figyelmet tanusít az amerikai társadalom a nők iránt, mely az óvilágban ismeretlen. Mindenütt és minden időben egyedül jelenhet meg a nő; az Atlanti óceántól a Mexikói öbölíig vagy a Csendes tengerig egyedül utazhatik; mindenütt előzékenységgel fog találkozni, oly előzékenységgel, melyet lovagiasnak lehetne mondani, ha nem lenne néha közönséges, néha meg nevétséges. Hübner utazása eseményei közül idéz erre vonatkozólag egy példát: „Egyszer egy közúti vaspályakocsin elmerülve ültem; egyszerre legyező érinti gyöngéden a vállamat, s mit látok? Elöttem áll egy fiatal nő teljes méltósággal és parancsoló, fenhéjázó, sőt mondhatnám haragos pillantással méreget tetőtől talpig; én azonnal fölkelek és a legnagyobb készséggel engedem át helyemet; a nő elfoglalja, a nélkül, hogy köszönetszóra vagy mosolyra méltatná és észre sem veszi, hogy az útnak többi részét elég kényelmetlen helyzetben, állva, a kocsi közepére függesztett szijba kapaszkodva töltöttem.“ — Egyszer történt, hogy egy ifjú nő egy elgyöngült ősz férfit hasonló lakonikus módon expropriált helyéből; mikor az állomáshelyen el akarta hagyni a kocsit, egyike az útírtásoknak megszólította: „Madame, elfelejtett valamit.“ A nő visszasietett helyéhez és a megszólító így folytatta: „Elfejtett ez úrnak köszönetet mondani.“

A nő magán viseli az állása jellegét, mely számára kijelöltetett, a légkört, a melyben él. Mint ifjú leány követi nemének hajlamait, melyeket nem szabályoz mint nálunk az anya példája és oktatása. Tetszeni akar s mert eleven lelkületű, azzá lesz, a mit Amerikában *fast young lady*nek mondanak, azaz fenszóval nevet, sokat ígérő tekinteteket lövel és a menynyire lehet számos imáddal környezi magát; azonban ez a kaczérság ritkán megy túl bizonyos határokon. „Óvakodjatok, ifjú udvarlók, kik Európából jöttök, — így szól Hübner — gondoljátok meg, hogy a háttérben áll az apa, a testvér vagy a nagybátya a revolverrel vagy a *bowing knife*al kezében, hogy az alkalmas pillanatban ildomos mosolylyal megkérdezzen, vajon szándoktok tisztességes-e?“ — A férjes asszony rendesen becsületes. Ha emancipált nő modorát veszi föl, a közzokáshoz alkalmazkodik; a jó izlés ellen hibázhat ugyan, de nem vétkezik ellene. Mindent egybe véve, a családi élet Amerikában egészséges és a nő méltó arra az állásra, melyet az amerikai társadalomban elfoglal.“

Valamint minden tárgynak, melynek sok fényoldala van, vannak természetszerűleg árnyoldalai is, úgy az északamerikai Egyesült Államok életében és történetében is ugyanezt tapasztaljuk. Itt az árnyoldal egyik legsötétebb vonala az *indiánok állapota*, az úgynevezett indián kérdés, melylyel mindenki élénken foglalkozik Amerikában, és a mely minden utasnak, ki Amerikát beutazza, figyelmét nagy mértékben magára vonja. Utazónk is foglalkozott vele, sőt a Csendes tenger felé való útjában találkozott is a régi indiánok maradványaival. Hova lettek Amerika számos vitéz ősi lakói, kik a nagy continenst Amerika fölfedezése előtt megnépesítették, sőt még e század elején is nagy részét lakták? Az európai faj nem volt képes őket a polgárosodás számára megnyerni; folyton visszanyomta őket s ma már mindazok a fajok, melyek a colonisatió első kezdetének történetében oly nevezetes szerepet játszottak, a végenyészet küszöbén állanak. Folyvást köttenek szerződések az egyes függetlenül maradt főnökökkel, kik fokról fokra hátrálnak a polgárosodás elől; a kötés végrehajtásával megbízott ügynökök azonban rendesen kijátszszák vagy nem tartják meg a kikötött kötelezettségeket és jellemző az, a mit egy a viszonyokkal és a helyzettel jól ismerős férfiú mondott Hübnernek: „Meghiszem, hogy az Egyesült Államok elnökének őszinte szándéka e szerencsétlen emberfajnak tett ígéreteit pontosan teljesíteni; azonban a kivittel megbízott közegek, az úgynevezett *Indian agent*sek rendesen kicserélik vagy eltulajdonítják azt a posztót és azokat az élelmi szereket, melyeket elosztás végett az indiánoknak küldeni a központi kormány magát kötelezte. Ez okozza az időről időre megújuló lázadásokat, melyeket az indiánok folytatnak, és melyek mindig a közel lakó fehér népek lemészárlásával és végre az indián fajnak kiirtásával végződnek. Folyton ugyanaz a történet ismétlődik. Az indiánok panaszt emelnek Washingtonban az ügynökök ellen; a kormány kiküld egy vizsgáló bizottságot, ez kimegy a hely színére; az ügynökök iparkodnak a bizottságot megvesztegetni és ha ez nem sikerül, mint legutolsó eszközhez ahhoz folyamodnak, hogy az indiánok között azt a hitet kezdik terjeszteni, mintha a bizottmány ellenséges indulattal érkezett volna. Ennek az a következése, hogy az indiánok nagy tanácsa összeül; az idősbek, kik a központi kormány hatalmát ismerik, mindig békét javasolnak; az ifjabbak, kik a rengetegeket még sohase hagyták el, amazokat leszavazzák, azonnal

rálépnek a harez ösvényére; a kiküldött bizottságnak a főnökkel való érintkezése természetesen eredménytelenné válik; így telik el egy pár hét előkészületekkel. A közellakó fehér gyarmatosoknak nem marad egyéb hátra, mint vagy gyors futásban menedéket keresni, vagy magokat kinos halálnak kitenni. A szegények folyamodnak katonai segélyért; azonban a legközelebbi erőd, a melyben katonák vannak, több száz mértföldnyire fekszik; de a fegyveres erő nem is elégséges arra, hogy egyenes ellenségeskedésbe bocsátkozzék. Így üt ki a háború; az igaz, hogy kis háború, melyről oly keveset beszélnek, mint csak lehet; eredménye rendszeren több vagy kevesebb skalpirozott fehér fej, gyümölcse és végeredménye pedig a részletes vagy teljes kiirtása az indián fajnak.“ Mikor Hübner Amerikában utazott, Arizona vidékén ütött ki ily háború, és legközelebb is közölték a hirlapok egy új ilyen indián háború hírét. Bizonyára sajnós és szomorú különösen azokra nézve, a kik skalpiroztatnak, a fogságba hurczolt asszonyokra és leányokra nézve, és azokra a gyarmatosokra nézve, a kiknek majorjait fölgyújtották, marháikat elhajtották. De az ügynökök nyertek általa, mivel a vizsgálat nem történhetett meg.

Amerikában a tényező államférfiak most is élénken foglalkoznak az indián kérdéssel; keresik megoldását, de nem találják; azonban az idő kérelhetlen hatalma előbb-utóbb megoldja vagyis jobban mondva: a napirendről letörli ezt a kérdést. Az érintkezés egy kifejlettebb fajjal és különösen a szesz italok használatának terjedése már régen elhintették az indián faj végenyészetének csiráit. Ma már vannak vidékek, a hol az indiánok között alig akadhatni tiszta fajra; az első nemzedék, különösen a mely francia vagy angol vérkeverékből származott, kedvezőnek mutatkozott, miután fölmutatták mind a két faj nemesebb tulajdonait; azonban az utána következő nemzedékek kevésbé erősek és szaporák. A keresztezés az amerikai fajjal lassú, a pálinkaital gyorsan ható méreg és alig mulik el egy pár évtized és a régi indiánok emléke csak a történetben fog élni.

Amerikában a *vallásszabadság* oly nagy mértékben van kifejlődve, mint talán sehhol és mindegyik felekezett meg van elégedve állapotával. Az egyház szükségéről mindenütt a hívők gondoskodnak, még pedig oly mértékben, mint talán

sehol. A keresztyén felekezetek közt a türelem is nagy mértékben észlelhető. Hübner több katolikus pappal szólott, a kik teljesen meg vannak elégedve a felekezeti viszonyokkal és állapotokkal, sőt, mint mondák, nem is cserélnének bármely más európai állapottal. A protestáns hitfelekezetű lelkészek hasonlókép gondolkoznak; ebből azt következteti utazónk, hogy e megelégedett állapotnak oka az, mert mindenki számára van elég hely. A vallásbeli felekezetek irányában tanúsított türelem azonban nem általános; van egy kivétel is; ezt tanúsítja a *mormonok* története. Kezdetben New-York államban laktak; ott nem szerették, üldözni kezdték őket; elköltöztek tehát az Ohio partjára; azonban ott sem élveztek nagy népszerűséget, és hogy kikerüljék az erőszakos elkergetést ismét tovább mentek és Illinois államban, a Mississippi partjain telepedtek le. Ott azonban hasonló sors várt rájuk, csak azzal a különbséggel, hogy most már nem káromlással és ütlegekkel, hanem ágyúszóval kergették őket tovább; csak gyors futással menekülhettek; szerencsére azonban számukra, mint Amerikában mindenki számára széles a tér; a nélkül, hogy valakinek ártalmára lennének, költözhetnek tovább és kereshetnek a magok számára nyugalmas helyet. Elmentek tehát Utáh vidékére, a Sóstó partjára; most azonban ott is kritikussá kezd rájuk nézve válni a helyzet, miután az úgynevezett Pacific-vaspálya kiépült és épen az ő területökön kötötték össze az Atlanti óceánt a Csendes tengerrel. Most oda akarják hagyni Utáh vidékét, hogy Arizonába költözzenek.

Hübner meglátogatta a mormonok fővárosát, sőt a testületet is, és a mi a legérdekesebb, prófétájok, Brigham Young által fogadtatott, a kivel igen érdekes párbeszéde volt. Hübnernek is az a véleménye, hogy az egész mormon vallási és polgári szervezetet csak a prófétájok érczakarata és következetes cselekedete képes fenntartani. Az eredmények, melyeket a vadon gyarmatosítása és a főváros emelése körül felmutathatott, az ő szervező tehetségének köszönhetőek. A mint már nagyon idős prófétájok meghal, valóban kétséges, nem oszlik-e fel az egész vallási és polgári szervezet. Csodálatos, hogy mily módon, milyen körülmények fölhasználása mellett képesek prozelitákat szerezni és mindig újabb bevándorlók által számukat növelni. E tekintetben igen helyesen észlelte Hübner az okokat. Hogy egyáltalában ily secta megalapítása lehetséges volt, az az agg Európa túlnépes államaiban létező nyomornak

tulajdonítható. A mormonok által kiküldött emissáriusok leginkább a szegény és tudatlan népfajhoz fordulnak. Érdekesen írja le Hübner az ily emissáriusok eljárását. Legtöbb prozelitát szereznek Angliában, különösen Wales vidékén, továbbá északi Skandináviában és Ausztráliában; Németország és Svajcz csak csekély contingenszt szolgáltatnak. Az ily emissárius meglátogatja különösen azokat a hajlékokat, a hol a nyomor honol. „Áldott legyen a nap, a melyen a küszöböt átléptem“, így szól és röviden előadja az új vallás hittételeit; azután elkezd leírni a mormon birodalom viszonyait, beszél iparról, különösen földművelésről, az éghajlat előnyeiről, a föld gazdagságáról, a munka csodálatos eredményeiről, a jövő képével kecsegtet és fölébreszt minden elrejtett vágyat, oda mutat a távol tengervidékre, túl a végtelen síkságokon, leírja az új Jordán partjait, a bibliában említett ezüstavakat, az új Judaea hegységeit, szóval az „ígéret földét“; ott vár rájuk végre mindaz, a mit most nélkülözniök kell, t. i. a szerencse és a boldogság. Azután így szól hozzájuk: „Itt rabszolgák vagytok, szolgálai a nyomornak és azoknak, kik nektek foglalkozást adnak. A szentek völgyében függetlenség és ezzel jólét, talán gazdagság vár rátok. Ismeretlen lesz előttetek az alárendeltség, a szűkölködés és a gond nem csak ezen, de a jövő világban is és boldogok lesztek.“ Azután az ifjúsághoz fordul és a próféták végzetes mosolyával szól hozzájuk a hárem mámoros örömeiről, a szép mormon lányokról, kifesti a többnejűség tanát és ezzel végzi: „Hasonlítsátok a jelen állapotot össze azzal, a mely rátok vár.“ — Nem csoda tehát, ha a szegénységgel küzdő nép, melynél a keresztyén tan elvei nem erősek, rászánja magát a kivándorlásra és valóban ügyesen rendezve láttatnak el a szükséges úti költséggel és New-Yorkba érkezvén vezetőkre találnak, a kik őket az ígéret országába viszik. Midőn oda megérkeznek, a püspökök és az idősbek munkát szereznek az egészségesnek, gyógyszerrel a betegnek és élelmiszereket mindenkinek; gondoskodnak az első szükségéről mindaddig, míg az ujonnan érkezők számára külön művelési terület ki nem jelöltetik. A próféta, Brigham Young, előlegezi az építő anyagot, a földművelésre szükséges eszközöket, a mivel dollarokba kiszámítva az illető adósa lesz a társadalomnak; kötelezi magát továbbá a termésnek tizedét a templom részére átszolgáltatni és így le van kötve élte egész idejére és a remélt függetlenség helyett a szolgaságot találja és egy új hitet, mely engedelmes-

ségre készteni, és mert otthon alig volt vallása és a bevándorlottak műveltsége rendesen nagyon alacsony fokon áll, a hitetlenből hívő lesz, hisz a prófétában. Bármily valószínűtlennek látszik is ez, de a tények bizonyítják; a társadalom oly ügyesen van szervezve, hogy kötelékei közül a legerősebb akaratuk sem birnak kiszabadulni. Végtelen a próféta hatalma; épít utakat, szabályozza a vásárt, meghatározza az árakat, mindenből hasznot húz, és gyakran oly monopoliumot űz, minőt a Faraók idejétől fogva senki sem gyakorolt oly nagy mértékben összes hívőinek munkaerejével. Gyűjtött is eddig nagy kinkeket; Amerikában tizenkét millióra becsülik vagyonát.

Legszánandóbbnak találta utazónk a mormon asszonyok helyzetét, a kiknek színe szomorú és levert. Helyzetöket eképen fejt meg: A beduin vagy török nő sohasem ismerte azt a magas rangot, melyet a keresztyénség a nő számára kijelölt; de a szegény mormon nők leszállanak e magaslatról, melyet egyszer elfoglaltak, lealázva érzik magokat és e lealázás meglátszik halvány és bánatos vonásaikon.

Föltűnt utazónknak a mormonok fővárosában, a Saltlake Cityben a gyermekek nagy száma. Mindenütt lehet velök találkozni. A gyermekek jól vannak tartva és öltözve és szorgalmasan látogatják az iskolákat. Azok a mormonok, kiknek számos nejeik vannak, alig ismerik gyermekeik neveit; így föl említi utazónk, hogy az elnöknek, Youngnak negyvennyolcz élő gyermeke van, és mikor ott volt, a legifjabb öt hónapos volt. Mint jellemző adomát beszéli Hübner, hogy mikor egy napon Young sétaközben egy csapat gyerekkel találkozott, kik egymás között veszekedtek, közéjük lépett és a legvadabbat köztök sétabotjával jól elverte. Mikor a fiú már kiállotta volt büntetését, azt kérdezte tőle: „kinek a fia vagy?“ A fiú válasza volt: „Én Young praesidensnek a fia vagyok.“ És valójában egyike volt a negyvennyolcznak.

Mióta a Pacific-vasút kiépült, annyiban változott a mormonok helyzete, hogy az ő területökre is kezdenek bevándorolni és olyanok telepednek le, a kik nem tartoznak vallásfelekezetökhöz; sőt az erős fegyelem, mely előbb köztök uralkodott, kezd lazulni; nem hallani többé titkos elítélésekről és kivégzésekről, mint az előbbi időkben gyakoroltatott a vallástól eltérők ritka eseteiben; sőt az ifjú lányok vonakodnak a többnejűekkel házasságra lépni. Young — úgy látszik — aggodni kezd, mert új letelepedésre keres helyet. A közvélemény

napról napra erősebben követeli a kormány beavatkozását, annyival inkább, minthogy a vasút kiépítése következtében az anyagi erő alkalmazása többé nem lehetetlen. Az Egyesült Államok elnöke vonakodik azonban annak alkalmazásától, mivel a polgárosodás érintkezésével a felekezeti természetes szétbomlását reményli. Minő jövő vár ez esetben az úgynevezett hívők követőire, ha egyszer praesidensök erős akarata és szervező tehetsége megszűnik e mesterséges és természetellenes társadalmi állapotot fentartani? Hübnér véleménye szerint, minthogy e társadalomnak egyedüli alapja egy ember erkölcsi és anyagi, határtalan és kérlelhetlen hatalma, ha ő egyszer meghal, senki sem fogja pótolhatni és vele együtt kihal a mormonizmus.

Sok érdekes foglaltatik Amerikáról Hübnér munkájában. Leírja a vasúton való utazást, érdekesen festi Chicagot, a földművelés termékeinek fővárosát és a kereskedésnek e tekintetben központját, s a Pacific-vasúton végig utazván, San Franciscoból készül átkelni a Csendes tengeren. Californiában, az aranykeresők területének fővárosában, San Franciscoban több ideig időzött és érdekesen szól a városról és vidékéről, mely húsz év előtt még rengeteg vadon volt és a mely város nagyságának alapját a californiai aranytelepek felfedezése képezte. Érintkezett az első települők maradványaival, és jellemzően írja le a különböző időszakokat, a melyeket e város és vidéke átélt, míg jelen virágzó állapotára vergődött. Midőn az aranyláz a világ minden népességéből itt gyűjtötte össze a kalandorokat, az első öt-hat évben az épülni kezdő város valóságos orgiáknak volt színhelye; veszekedés, gyilkosság napirenden voltak; a szesz és vér patakokban folyt. Az első jövevények Missouri vidékéről jöttek, mely még akkor rabszolga-állam volt. A missouriak a rengetegeken keresztülhatottak és az elsők voltak, a kik az aranytelepeket birtokukba vették. Később a kelet felé fekvő államokból érkeztek a jövevények, körülhajózáván a Cap-Hornt és majdnem egy évet töltvén a tengeren, nem sokára a délről bevándoroltak fölé emelkedtek a yankeek; öt évig tartó anarchia után, melyről nekünk fogalmunk alig lehet, képződött az úgynevezett fölügyelő bizottság; ki valakit agyonvert, vagy a kinek életmódja bármily irányban gyanússá vált, e felügyelő bizottság elé vitetett és minden

hosszadalmasabb eljárás mellőzésével felakasztatott. Ez intézkedés következtében, mely önhatalmilag és gyakran pártszelentől vezérelve kezdett működni, vette kezdetét egy tűrhetőbb állapot; kik tegnap még a rendetlenség emberei voltak, bírák lettek és kedvet találtak a rend biztosításában, a melyet bizonyos mértékben helyre is állítottak, a mi mindenkinek kedvére volt. Ezután kezdődött a második korszak; a kalandorok után jöttek tisztésegesebb emberek; az anarchia után következett a rend, a biztosság és a tisztesség — természetesen californiai értelemben, mi a mi ez iránt táplált fogalmainknak alig fogna megfelelni. Ez új rend nem zárta ugyan ki a revolverek szükségét és az üzleti érintkezésekben oly elővigyázat alkalmazását, melyet a londoni cityben gyakorolni bizonyára feleslegesnek vélnék. Gyorsan fejlődött egy új fajta az embereknek, mely nem annyira az aranytelepek kiaknázását, mint inkább más üzletágakat tűzött ki földadataúl; nem sokára fölvirágozott a kereskedés, megindult a földművelés, mely ma már igen nagy fokra emelkedett; sőt fejlődött az ipar is, különösen a posztókészítés és megjelentek a khinaiak, hozván magokkal munkaerőt és a takarékoságot. Érdekes, hogyan jellemzi Hübner egy rövid lapon a californiai állapotokat, midőn így szól: „Itt minden ifjú, még maga a természet is szűzies; a legrégebb házak alig húsz évesek; a lakosok közt a legidősebbik alig ötven éves; ezek közé számítandók mint az első kezdet patriarchái a férfiak, kik mint úttörők — így nevezik önmagokat — tanúi voltak e főváros születésének; abban a négy házban laktak, az elhagyott ágyúk mellett, melyek a régi váracsot képezték. Ma már félig aggok, mert Californiában mindenki hamar vénül; a szürkülő haj és a fehér szakál tisztességes szint kölcsönöznek nekik. Soraik nagyon megfogytak, sokan közülök elhaltak — többnyire szegény viszonyok közt, igen kevesen boldogultak, és még kevesebben tértek vissza csekély vagyonnal. Azok, a kiket én láttam, nem látszottak vagyonosoknak és mégis teljes életüket az arany szolgálatának szentelték. Ők kutatták először a nemes érczet a kova között, vagy mosták a fővényből és aknálták a föld gyomrából. Nagy tömegekben futott kezeiken keresztül, de igen kevés, vagy épen semmi sem maradt meg náluk. Ezek a férfiak emlékeztetnek a mese oroszánjára, mely már elveszté fogait, a nélkülözések, betegségek és az évek hosszú sora elhomályosítá szemök fényét; de mégis meglátni rajtuk, hogy mik voltak: merész

kalandorok és élelmes legények; arczzsinók sem tiszta, szél, nap és szesz megbarnították; de kopott ruhájok, szűk élelmezésök, kiállott fáradaik, egy elhibázott élet keserőségei és csalódásai után sem lettek embergyűlölökké; vonásaik inkább fanyar kedélyességet árúlnak el, elfogulatlanságuk azt az önérzetet tanúsítja, melyet a kor és a tapasztalás nyújt; sőt birnak bizonyos tekintélylyel; az az önbecsülés, melylyel önmagok iránt viseltetnek, fentartja őket; ők léptek először erre a nagybecsű földre; hiszen ők fedezték föl kincseit és ide csődíték ez által a nagy tömeget, a mi által megalapították e nagy város gazdagságát és előkészíték azt a nagy jövőt, mely még rá vár. E férfiak birnak önérzettel, és ki veheti tőlök rosz néven? En elmondottam velök San Francisco történetét; jelenkori történet ez, mert nem terjed tovább húsz évnél; de a húsz év századokúl számítható, és ezek a férfiak vetették el a magot, látták az ifjú növényt nőni és nagyszerű fává gyarapodni. Mindez bizonyára nem az ő művök, de a siker egy részét magoknak tulajdoníthatják. Mióta e Romulusokat beszélni hallottam, kezdem felfogni Róma alapítását, azt a korlátlan szenvedélyességét a kalandoroknak, a kik, mikor a határokat kitűzték, már az alapkövet testvérvérrel öntözték, kik magok közt harcra keltek, mikor még harcolniok kellett a rengeteg vadállataival, a természet zabolázatlan erejével; azokat a részleteket, melyeket Livius irányához méltóknak nem tartott, megtaláltam Frisko (San Francisco rövidített elnevezése) városa alapítóinak előadásában.“

Nem lehet csodálni, hogy Amerikában egy különös faja van az embereknek, melyet *rowdy* néven neveznek, s melyet mindenki, ki az amerikai viszonyokat tanulmányozza, bizonyára nem egyszer hallott említeni. Utazónk következőkép definiálja a rowdyt: „Ki valakit agyon vert, vagy talán több gyilkosság terhét is lelkére vette, különösen ha a gyilkosság világos nappal, polgártársai szemeláttára követtetett el, azonban sikerült neki az igazság karjai elől menekülni, akár cselszövény vagy szemtelenség, akár megvesztegetés által, a ki a *sharp* czimét a maga számára megszerezni képes volt, azaz, a kiről tudvalevő dolog, hogy a játékban vagy az üzletekben csal, a nélkül, hogy rajta kapatnék: az ilyen embert messze nyugaton rowdynak mondják. Nem szükséges azonban, hogy örök időkre gonosz ember maradjon, gyakran megjavúl bizonyos mértékig, és mivel nagy mester abban, hogy másokban

félelmet gerjeszsen, gyakran megtörténik, hogy saját falujában a legfőbb hatalmat magához ragadja, és semmi sem szolgál neki akadályul arra, hogy életének végéig általános tiszteltnek tárgya és polgártársainak határtalan zsarnoka ne legyen. Sok rowdy pályafutásának ez a vége. Mások, kik kevésbé ügyesek és szerencsések, ifjú életöket az akasztófán végezik. Más életviszonyok között születve és erkölcsileg nevelve a tetterő, bátorság és ép testalkat folytán, melylyel ily emberek többnyire megáldvák, valószínűleg hasznos tagjai lettek volna a társadalomnak. Néhánya talán, ha a sors magasabb színpadra helyzi, nevének tisztességes helyet szerzett volna a nagy köz-társaság évkönyveiben, minthogy Amerika oly gazdag eseményekben és aránylag oly szegény nagy emberekben. Ezek a kalandorok azonban, úgy a hogy vannak, hivatást töltenek be, lételök nem céltalan; a ki a zabolátlan vad természetet harcra hívja ki, ki e küzdelmet győzelmesen állja meg, mindenesetre vannak bizonyos előnyei, a melyek ismét bizonyos hibáknak felelnek meg. Ha visszatekintünk, tapasztalni fogjuk, hogy a műveltség nemzeteinek bölcsőjénél herkulesi alakok, ősi erővel bíró lények állottak, kik készek voltak mindent merni, képesek mindent tenni, nem rettenvén vissza a veszedelemtől, sőt a büntől sem. Görögország istenei és hősei a moralitásról meglehetősen tág fogalmakkal bírtak; Rómának alapítói, Izabella királyné és V. Károly, Adelantados, a XVII. század holland gyarmatai nem igen tündököltek a gyöngéd érzés vagy az izlés és a szokások finomsága által. A mik ezek voltak a multban, ugyanazok a jelenben az amerikai backwoodmanek és a rowdyk.“

Azokból, miket eddig az érdekes munkából az irónak irányát és észleleteit jellemzőleg közöltem, eléggé kiténik, hogy ámbár a munka írója azt a szerény czímet adja munkájának: *Séta a világ körül*, az északamerikai államokban tett sétáját arra használta fel, hogy e nagy állam társadalmi és politikai életének viszonyait tanulmányozza. Nem hiányoznak azonban munkájában érdekes leírások az átlátott vidékek természeti szépségeiről sem. Vonzón írja le az Atlanti óceán áthajózását, az egyes városokat, melyeket látott, utazását a nagy Pacificvasuton; de talán legérdekesebb és bizonyos tekintetben jellemző a leírás, melyet a San-Franciscóból *a maripósai óriás fák* (higtrees) vidékére tett kirándulásáról ad. E több napig tartó és nem minden fáradság nélküli útját egy nálunk is ismeretes

elnevezés szerint alakult társaságban tette. A mint nálunk szokássá vált kéjvonatokkal kirándulásokat tenni, úgy San-Franciscóban két vállalkozó foglalkozik a növényzet óriásait magában foglaló e vidékekben való utazás rendezésével. Mariposa vidékén 1855-ben fedezte fel egy angol utazó a világ növényzetének óriásait, melyekhez hasonlókat sehol sem találhatni. A fanemet az angol utazó Wellingtoniának nevezte el, az amerikaiak azonban más nevet adtak neki: *Sequoia gigantea*; a fa a koniferák fájához tartozik és majdnem minden fűvész kertjében található, természetesen kisebb példányban. Nyolcz-ezer lábnyira a tenger színe fölött egy magaslat völgyében tenyészik, átmérője több mint harmincz láb, kerülete kilenczven láb és magassága háromszáz láb. Jellemző a gondoskodás, melylyel a természet ily csodái iránt az oda való kormány viseltetik. E nagy fák vidékeit az állam vette meg és tiltva van bárkinek is a fákat levágni vagy használni.

Ez utleírásnak legérdekesebb részét a *visszapillantás* képezi, melyet szerzője tesz, mielőtt a Csendes tengeren áthajózna és a melyben *összefoglalja Amerikában tett észleleteit*, elmondja nézeteit a jelen állapotokról és némely érdekes megjegyzéseket tesz e hatalmas államnak távolabb jövőjéről.

„Amerika nagy és dicső ország, úgy mond; igazatok van, ha büszkék vagytok rá és készek véretek is áldozni az ifjú és nemes hazáért. Alig hogy egy nemzetté fejlődtetek oly különböző emberi fajok érintkezéséből, e szűzies földön birjátok azt az erényt, mely első feltétele a nagy nemzetek növekedésének, anyagi jólétének: a hazaszeretet erényét“. Azután tovább így folytatja: „Ez a nép gazdag ifjú életerőben és ha a jövőben nem követ el súlyos hibákat, gazdag a jövőben is“.

Jellemző, a mit általában a társadalmi viszonyokról mond, midőn az európai viszonyokhoz hasonlítja. „Talán nem vagytok oly szabadok, talán egymás között nem oly egyenlők, mint Európában hiszik; ellenben a régi társadalom nem annyira leigázott és kasztokba osztott, mint talán ti vélitek. Mentől idősebb leszek és mentől többet utazom, annál inkább elismerem, hogy az emberi ügyek alapja mindenütt hasonló egymáshoz és az ellentétek leginkább csak a külszínen mutatkoznak. Mindegyütt hasonló szenvedélyekkel, hasonló törekvésekkel, hasonló

csalódásokkal és gyöngeségekkel találkozunk; a különbség többnyire csak a formában létezik“.

Az emberiség művelődési történetében valóban páratlan eset az óriási fejlődés, melynek az északamerikai Egyesült Államok példáját mutatja. Alig egy százada, hogy megkezdődött és hosszú küzdelem után véghez ment az anyaországtól való elválás; akkor az alig pár milliónyi lakosság küzdött meg Európa egyik leghatalmasabb államával és nyerte el önállását. Az 1790-ben alig négy milliót számláló népesség az 1870-ben véghez vitt népszámlálás szerint harmincznyolcz és fél millióra emelkedett és ma bizonyára meghaladja a negyven milliót. És ez eleintén csak egy maroknyi nép, később, kivált az utolsó évtizedekben a bevándorlások által is szaporodva foglalt el a civilisatio számára majdnem egy világrészszel földrő területet. Csak akkor lehet határozott fogalmunk a nagy munkáról, melyet az amerikai nép teljesített, ha egyes számokat tekintünk és arányosítunk a többi előre haladt népek által elért eredményekkel. Így például az 1873-ban a forgalomnak átadott vasutainak hossza 70.178 angol mérföldet, vagyis több mint 14.000 földrajzi mérföldet tett, tehát majdnem kilencszer annyit, mint az osztrák-magyar birodalom területén ugyanazon időben megnyílt vasutak hossza, holott népességi arányát tekintve alig két és fél millióval nagyobb lakossággal bírt, s e vasutakra hat és fél ezer millió forintnál nagyobb kiadást tett ¹⁾.

De semmi sem bizonyítja jobban egy állam erejét, mint az áldozatok mérve, melyeket rendkívüli körülmények közt az állam létének fentartásáért lakossága hozni képes. Az észak-amerikai államokra nézve a legválságosabb időszak volt a déli államok által kezdett úgynevezett secessionalis háború, mely sajnos polgárháború volt s az állami egység fölbontására volt irányozva, és végtelen erőfeszítést követelt az északtól, hogy legyőzze a dél hősi és páratlan erélyvel folytatott hadviselését. E háború előtt az amerikai Egyesült Államok abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy az államnak magának alig volt tekintet érdemlő adóssága és így a jövedelem az állami kiadások fölöslegesére nemcsak elegendő volt, de még nevezetes fölöslegek is maradtak a vámjövedelemből. 1862-ben az államadósság már 1071 millió forintra, és 1866-ban, mikor legmaga-

¹⁾ „Vernot Edward: *American rail road manuel for the United States*“. New-York, 1873.

sabban állott, 5798 millió forintra emelkedett. E nagy teher elviselése végett a vámtételek nevezetesen fölemeltettek és közvetett adók hozattak be a földbirtokra, a gyártmányokra és egyéb jövedelmekre „benső jövedelem“ (internal revenue) czím alatt, és az a nép, mely előbb súlyos adók tételeit nem ismerte, egész készséggel vetette magát alája ez új tehernek, és a mi leginkább mutatja ez állam végtelen anyagi erejét és a közterhek viselése iránti áldozatkészséget, az azon tény, hogy az évenkénti jövedelem túlhaladta a kiadásokat, és a fölösleg az állami adósság terheinek törlesztésére fordítottak, és 1873-ban — hasonlítva 1866-hoz — az adósságból 1400 milliónál több törlesztetett, sőt az utóbbi időkben az előbb kivetett adótételek lejobb szállítottak és részben eltöröltettek, annyira, hogy 1872. október 1-től a közös költségek és terhek földözésére az indirect adónak csak három neme hagyatott meg, u. m. a szeszes italok-, a dohányra és a sörre vetett adó; a bélyegadónak is nagyobb része eltöröltetett ¹⁾.

Ismert és általános igazsággként elfogadott mondás, hogy „a számok mutatják meg, miként kormányoztatik egy nép“. Midőn a fentebbi számokat idézem, egy hasonló igazságra hivatkozom. A nemzetek életerejét leginkább tanúsítja az áldozatkészség, melylyel a nagy küzdelem után rögtön fokozott közterhek súlyát anyagi jólétének hátránya nélkül képes elviselni. Nem hiszem, hogy a nemzetek pénzügyi történetében lett volna eset, midőn rögtön behozatott nagy közterheket nagyobb készséggel és könnyebben viselték volna, mint Amerikában, mi az amerikai nép életképességének legfényesebb bizonyossága.

De minek tulajdoníthatók amaz óriási fejlődés és a meglepő nagy eredmények, melyeket az amerikai nép egy századon keresztül tanúsított? Hübner mindenek előtt ama nagy térnek tulajdonítja, mely a nemzeti munkásság számára nyitva állt s még jó ideig is nyitva fog állani; ennél fogva határtalan

¹⁾ *Report of the Secretary of the Treasury on the state of the Finances for the year ended June 30, 1873.* Washington, 1873.

Statement of the Public Debt of the United states, november 1, 1872. Washington, 1873. Az északamerikai államok pénzügyi helyzetére és adósságára vonatkozó e hivatalos kimutatásokat Msr. Nicolas Fish, a berlini amerikai követség tanácsosának szivességéből bírom, a ki Msr. Hamilton Fishnak, az amerikai külügyministernek fia.

munkásságra nyílik ott mindenki számára tér. Ott mindenkinek nem csak alkalma van munkásság kifejtésére, de az adott viszonyok kényszerítik munkaerejét a szélsőségig fokozni. Jellemző az, mit Hübner, Európához hasonlítva Amerikát, a munkásságról mond. „Amerikában széles a tér és szabad mindenki számára, Európában ellenben mindenki csak abban a szűk körben mozoghat, a melyben bölcsője állott. Hogy e tért elhagyja, társai fölé kell emelkednie, mi azonban csak nagy erőfeszítés árán sikerülhet és csak akkor, ha kitűnő lelki és jellemi tulajdonokkal bír. A nagyobb tevékenység, mely Amerikában mindenkire nézve szabály, Európában kivétel. A férfiú, ki Európában a körülmények és a nagyobb s kisebb mérvben korlátozó állásnál fogva, a melyet betölt, közönséges, a viszonyok által szabályozott árát elnyeri fáradalmainak, megfelel a hivatás követelményeinek, melyek saját és polgártársai nézete szerint tőle megkívántatnak. Miért hagyja el tehát a megszokott utat? miért tegye magát túl a közönségesen és a megszokottan, mivel a siker bizonytalan, a díj csekély? A nagy verseny miatt mindenki oda törekszik, hogy mindennapi kenyerét megkeresse. A dicsvágyók és a nyugtalanok lármát csinálnak ugyan, de számuk a nagy tömeghez képest csekély. Ellenben Amerikában, bárhová tekintsünk, a társadalmi élet minden rétegében, mindenki a legnagyobb erőfeszítéssel munkálkodik; a verseny itt csekélyebb, de a vetélkedés annál nagyobb, mint-hogy az első díj magasabb és könnyebben el is nyerhető. Európában mindenki azért dolgozik, hogy élhessen; legfeljebb jólétet biztosíthat a maga számára; itt gazdaggá lehet. Ezt nem mindenki éri ugyan el, de mindenki erre törekszik. A nagyszerű erőfeszítésnek nagyszerűek a következményei. Így támadtak az Atlanti óceán partjain városok, melyek a fényűzés, a szellemi fejlődés és izlés tekintetében versenyezhetnek a mi fővárosainkban a felsőbb körök finomult szokásaival. Az őserdőket és a prairieket egy csapat telepítvényes kitarató tettejével a világ leggazdagabb éléskamaráivá változtatta. Észak-tól délnek, egyik óceántól a másikig vasutak szedelik át területét, folyamait nagy gőzösök élenkítik, melyek uszó palotákat hordanak, szállítván a continens legtávolabb és legjárhatatlanabb vidékeire az úttörőket, kik a vadonokat évről évre művelés alá veszik és a polgárosodásnak új tért hódítanak. És ha a civilisatio e nagy csodáit összehasonlítjuk a csodákat eszközök csekély számával, még fokozódik bámulatunk. A kíván-

dorló alig vált el hazájától, alig szállott ki a nagy szabad állam partjaira, már is nagy változáson megy keresztül; a ki azelőtt csak atom volt, egyénné lesz, hivatva mindegyik ereje szerint részt venni a nagy közös munkában.

De nem elég a szabad tér és alkalom a munkásságra, más okok és körülmények is befolytak e nagyszerű eredmény létrehozásába. Mindenesetre egyik legfőbb tényező volt a szabadság és egyenlőség, melyet minden benszülött szerzett jogként bír és minden bevándorló önként nyer. A szabadság és egyenlőség a varázsfogalmak, a melyek a bevándorlók seregét az utolsó évtizedekben Amerikába vezérelték; egyik főindító ok a bevándorlóknál a kenyérkereset ugyan, melyet a túlnépes Európában nehezen biztosíthatnak magoknak; de tagadhatlanul nagy befolyást gyakorolt rájuk a tudat, hogy mindenki, a ki az amerikai Egyesült Államok területére lép, részese lesz a polgári szabadságnak és társadalmi egyenlőségnek. De nem elég a szabad tér és a szabadság, más körülmények és okok is fontos tényezőkül szerepelnek a dologban. Hiszen Dél-Amerikának területe és az Egyesült Államokhoz oly közel fekvő Mexikó is széles tért nyújtanak a munkásságra; itt is az államok alkotmányába be van iktatva a szabadság és az egyenlőség, és mégis mennyire hátra vannak ez államok Észak-Amerikához képest. Helyesen mondja rólok Hübner: Ámbár a szabadság és az egyenlőség itt is a zászlóra van írva, de senki sem hisz nekik. Kalandor katonák, kik időről időre versenytársaik által háttérbe szoríttatnak vagy meggyilkoltatnak, az úgynevezett szabadságot nyers markukban tartják, és az egyenlőség csak abból áll, hogy mindenkinek alá kell magát vetnie a nap uralkodója önkényének és szeszélyeinek. Természetes tehát, hogy mindenki inkább fordul az északamerikai Egyesült Államok felé. A kivándorló kenyeret, személyes szabadságot és társadalmi egyenlőséget keres és talál is, talál szabadságot a munkában és egyenlőséget a sikerben, természetesen föltéve, hogy magával hozza az ehhez megkívántató tulajdonokat. Az amerikai állam nagyságának, gyors fejlődésének és csodás eredményeinek alapja abban a fajban keresendő, mely a világ e részét legelőbb megnépesíté. Kik voltak az első települők? Azok, kik a múlt században részint vallásbeli üldözés, részint politikai viszonyok nyomása alól menekülni óhajtván, fölkeresték az új világrészt és teremtettek magoknak új hazát, magokkal vivén azt, mi miatt Európát elhagyták: az egyéni szabad-

ság előszeretetéét. Ezért lett Amerika a szabadság klasszikus földjévé; ezért őrizi mint legdrágább kincsét és fejlesztette a magánosok öntevékenységét, az önkormányzatot és az angolszász fajnak amaz erényeit, melyek ősi hazájában is alkotmányos életének alapját és erejének fűtényezőjét képezik.

Hübner még egy más tulajdont is kiemel, és ennek is tulajdonítja az amerikaiak nagy fejlődési képességét. Ez az amerikaiak józan ítélőtehetsége, melyet minden viszonyok között tanúsítanak, ha csak a nap eseményeinek szenvedélyesége által nem zavartatnak. Birnak világos ítélőtehetséggel gondolkodásban és cselekvésben, és bizonyos nagyszerűséggel is jellemőkben; bennök kevés kicsinyt és semmi kicsinyest nem találni, és azt mondja Hübner, hogy e tulajdonaikkal lepték őt meg legkellemesebben Amerika és az amerikaiak.

Az északamerikai államok múltja fényes, jelene nagy: de ki tudja előre meghatározni, minő lesz ezen államszervezetek hosszú évek során túl a jövője? Ez iránt határozott véleményt Hübner sem mond, noha elősorolja azokat a körülményeket, melyekből azt következteti, hogy nagy megpróbáltatásoknak lesz idővel kitéve, melyek között csak úgy tarthatja fön jelen állami szervezetét, ha józan előrelátás és hazafiság fogja vezérelni azokat, a kik hivatvák sorsa fölött határozni. Bármi nagy előszeretettel viseltessünk is e nagy állam iránt, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy léteznek bajok, melyek nem egy nehézséget fognak szülni és orvoslásuk gyakran nagy erőfeszítést fog követelni. Még be nem hegedt seb a déli államok állapota; a józan politika méltán megkövetelhetné, hogy a győztes észak a fegyver erejével kivívott sikert kimélettal használja föl, a dél pedig lemondással feledje a veszteségeket, a melyeket szenvedett, s ismét egyesüljenek a hazafias törekvésben, mely századon keresztül az összes államot oly nagy hatalomra emelte. A míg őszinte kibékülés a két fél között nem eszközöltetik, folyton fenyegető veszély rejlik ez ellentétes állapotban az összes államra nézve. De az Egyesült Államok jövődöbeli sorsára — talán csak az évek hosszú sora után — nagy befolyást gyakorolhat a változás, mely a folytonos *bevándorlások* következtében a jövődöbeli népesség között valószínűleg mutatkozni fog. Az első bevándorlók angolok voltak, s ezek az angolszász nép beolvasztó képességénél fogva könnyen fölvettek magokba a csekély francia népességet, mely velök együtt ott megtelepedett. Negyven évnél több, 1770-től 1815-ig,

múlt el, mely alatt az önállóvá vált nemzet nagyobb bevándorló contingens nélkül képes volt egy egységes irányzatot és fejlődést követni; e korszakban ugyanis évenként a bevándorlottak száma alig tett többet 3—4000-nél; azonban helyreállítván a béke Anglia és Amerika között, 1815-től fogva folyvást szaporodott a bevándorlók száma. 1816—17-ben a Németországban mutatkozott inség miatt legelsőbben indult meg a bevándorló folyam, mely folyton növekedőben van a német faj részéről. Az utóbbi időkben a német bevándorlók száma az évi bevándorlók számának közel egy harmadát tevé; így 1872-ben az összes bevándorolt 449,483 egyén között a Németországból és Ausztriából bevándorlottak száma 161,727-et tett; majdnem hasonló összeget ad évenként Nagy-Britannia. E bevándorlók nagy többsége azonban Irlandból jő; tehát a bevándorlók, kik évenként a nagy összeget teszik, nem az angolszász faj szülöttei; s ha ez folytonosan így megy, valószínű, hogy az egység, mely e népesség jelleme és irányzata tekintetében mutatkozott, könnyen meg fog zavartatni különösen a kelet felé, a Csendes tenger partjain, a hol a német és ir bevándorlók számához csatlakozik még a khinai bevándorlók folytonos gyarapodása.

Az európai, ki amerikai földre lép, részese lesz a polgári jogok gyakorlatának, még pedig az általános szavazat elvének alapján; de ki van abból zárva a *khinai bevándorló*, és valóban különös és jellemző, a mit Hübner a khinai bevándorlókról mond, midőn Californiában tett útját írja le. A khinaiak ott majdnem minden jogon kívül helyeztetnek; tanúbizonyságuk törvény előtt el nem fogadtatik; az arany- és ezüstbányákban dolgozó khinaiak különös fejadóval — havonként négy dollárral — adóztatnak meg, és mind a mellett védelemre nem találhatnak. A fehér aranykeresők gyakran megtámadják a khinaiakat, elkergetik a pénzen vett bányahelyekről s leölik őket, ha ellenállásra találnak; egyesek kiraboltatnak és ennyiben marad a dolog, mert még sohasem fordult elő eset, hogy egy esküdtszék merészelt volna ily esetben elítélő verdictet mondani a fehér gonosztevőre. De mit lehet mondani az ottani törvényhozás, bírák és esküdtek eljárásáról, kik rendesen tanult és jól nevelt emberek, kik nagyon jól tudják becsülni a khinai munkaerőt, sőt személyesen ki is használják és mind a mellett eszközévé válnak a nyers tömeg irigységének. Ez így van különösen az általános szavazati jog behozatala óta, és az igazság és az erkölcsiség gyakran lesz áldozatává a tömeg önkényének.

És miért mind ez a gyűlölet? Mert a khinai bevándorlott munkás és takarékos, kevésből tud megélni és sokkal olcsóbban vállalja el a munkát, mint a fehér faj munkásai.

Tekintve az amerikai népességnek aránylag csekély számát a nagy területhez képest, minő változások fognak már a körülménynél fogva is igényeltetni az államszervezetben, midőn részint a lakosság természetes szaporodása, részint a folytonosan növekedő bevándorlások által a népesség nyolczvan év alatt megtízszeresedett és még egy darabig bizonyára hasonló arányban fog növekedni és el fog jönni az idő, midőn oly számmal lesznek lakói Észak-Amerikának, milyent jelenleg egy civilisált birodalom sem mutathat föl; és vajon a széles, nagy területnél fogva, a különböző éghajlat és a termékenységi viszonyoknál fogva előállott különbözőzetek és különböző érdekek nem fogják-e megzavarni, sőt lehetetlenné tenni e nagy államnak együttműködését és az önkormányzatot, mint a társadalmi élet alapját, az egyes államok közti szövetséget, mint államszervezetet és mindezt az általános szavazatjog alapján egyesítve egy központi törvényhozás és időről időre választott elnök alatt, ki a közös érdekeket képviseli és igazgatja és kivel négy vagy nyolcz év lefolyása alatt változik a központi kormányzatnak egész személyzete? Vajon fentartható-e ez a szervezet nagy reformok keresztülvitele nélkül, ha majd a népesség megsokszorozódott és különböző vidékek különböző érdekeket fognak irányadóknak tekinteni; ha majd a döntő irányt és többséget nem az angolszász nemzet ivadékai és traditói fogják képviselni és a különböző faji és nyelvi érdekek is érvényesíteni igyekezzenek magokat?

A régi európai államokban különböző érdekek és különböző fajok egy államban együtt tartatnak és együtt tarthatók ott, hol százas történeti emlékek, az uralkodó család és a fejedelem személye és a monarchismus traditói együtt tartják azt, mi különben egymástól elvált volna. Monarchiára gondolni Amerikában a képtelenségek közé tartozik. Hübner erről jellemzőleg azt mondja: Európában és nem Amerikában voltak és vannak fölületes ábrándozók, kik azt hiszik, hogy végre is az északamerikai államok monarchiává alakúlhatnak; ez ábránd nem érdemel czáfolatot; a monarchia Amerikában nem verhet gyökeret, minthogy életfeltétele hiányzik. Királyokat nem lehet improvizálni; a trónok hasonlítanak az amerikai őserdők óriá-

saihoz: mind a kettő csak ott élhet, a hol arra alkalmas talaj létezik és csak lassan nő századokon keresztül.

De van az amerikai beléletnek sok más árnyoldala is és ezért már általában föltámadt a vágyódás reformok után. Mint mindenütt, a hol nagy a haladás, a fejlődés, azonban még kész, megállapodott viszonyok nem léteznek, a társadalmi kinövések számosak és kiáltók; Hübner idéz egy amerikai író, jellemzéséül az odavaló állapotok ily kinövéseinek ¹⁾, kinek leírása habár túlzott is, de mégis sok igazságot tartalmaz. Ez író többek közt ezeket mondja: „Az imént említett tények bizonyítják a rothadt állapotokat; a mi testünknek egy tagja sem mutatkozik egészségesnek; a börze valóságos pokol; a nagy társulatok bureau-i titkos rablóbarlangok, melyekben az igazgatóság a részvényesek romlását készíti elő; a törvény gyakran támadó fegyver gonosztevő kezében; pártszellem takarózik a bíró hermelinköpenyébe; a törvényterem árúhely, hol a törvény a legtöbbet ígérőnek adatik el és mindehhez hallgat a közvélemény vagy tétlenségében hagyja a dolgokat történni, úgy a mint történnek.“ Ezek mindenesetre túlzások; azonban hogy ily bajok léteznek, bizonyítja, hogy mindenki reformokat kíván. De minőket? itt fekszik a nehézség, mint Hübner mondja. A nagy reform, melyet véghez vittek a Washington által szerkesztett alaptörvényen, nem hozott szerencsét Amerikának; *a választói census eltörlése és az általános szavazati jog behozatala* különösen a nagyobb városokban a népuralmat hozta be és mindenesetre a népesség legműveletlenebb részének adott döntő befolyást. Hübner szerint az általános szavazatnak rossz hatása a nyugat felé kevésbbé érezhető, mivelhogy ott mindenki egyszersmind földbirtokos is; tehát inkább conservatív, de a városokban mindenütt mutatkoznak veszedelmes következményei; sőt a romlottság és megvesztegethetés, mely iránt általános a panasz, kútforrásait találja az általános szavazati jogban.

Legyen szabad az emberiség érdekében reményleni, hogy a két kitünő tulajdonnál fogva, mely ez útirajzban is kiemeltetik és melyet minden más útirajzban is találunk, úgymint a józan ítélőtehetségnél és hazafiságnál fogva, mely oly kitünően jellemzi az amerikaiakat, még idejekorán fog az állam gondoskodni módokról, melyeknél fogva e nagy államszervezet jövő-

¹⁾ *Chapters of Erye* by Ch. and H. Adams. Boston, 1871.

ben is, a változott viszonyok között is, fentartható lesz. Az érdekegység a kapocs, mely a különböző eltérő elemeket is együtt tartani képes s egy hatalmas érdeknek kell összefűznie a különböző elemeket, nem csak a szabad intézmények együttes biztosítása, de a tekintélynek fentartása végett is, melyet a közállam minden kívülről jöhető megtámadások vagy érdeksértések ellenében gyakorolni hivatva van. Abban a perczben, midőn e nagy állam különböző részeire széteszlanék, előállana nagy állandó hadseregek tartásának szüksége; a kölcsönös féltékenység és ellenszenv, mely ily elválás után az egymás szomszédságában fekvő külön államok közt mutatkoznék, ezt elkerülhetlenné tenné. Így például, ha a hatvanas években sikerült volna a délnek az északtól elválnia, nem lehetett volna a több évekig véres harcokban egymásnak ellentálló hadsereget föloszlatni és így nem csak az állami költségvetést nevezetesen csökkenteni és ez által a pénzügyi rendezést és az anyagi jobblét emelkedését lehetővé tenni, hanem annyi száz-ezer kezet is a munkának újra visszaadni. Mindez elég ok és közös érdekelttség oly viszonyok biztosítására, melyek az Egyesült Államok együttműködését jövőre is lehetővé teszik. Ha majd egyszer az együttlét biztosítása tekintetéből érezni fogják e nagy állam törvényhozói, hogy az együttlét és a közös érdekek biztosítására a netalán elégedetlen részeknek a kapcsolatban való megtartására a központi hatalom időközi vagy állandó megszilárdítása lesz szükséges, akkor állandó be az Egyesült Államok köztársasági szervezetére nézve a válság korszaka; mert ha nem sikerül a köztársasági intézmények szellemében megadni az államnak mind a biztosítékot, melyet az együttmaradás és a rend megkövetel, akkor törhet magának tért a caesarismus, melyről igen helyesen mondja Hübner: A caesarismus azonban — az anarchiát kivéve, mely a rendezett viszonyokat kizárja — minden kormányforma között a legrosszabb.

II.

Utazónk San Franciscónál száll a tengerre a hajóépítéset netovábbja szerint épített gőzösök egy példányán, melyek a washingtoni kormány subventiója mellett a Csendes tengeren Japán és Khina között a forgalmat közvetítik, a hol minden mint egy óránál szabályozva van s a hajó Jokohama kikötőjét

azzal a pontossággal éri el, melyet bármely jól rendezett vasútnál a vonatok megérkezésére nézve tapasztalunk. Az út a Csendes tengeren át öt ezer tengeri mérföldet tesz (hatvan egy fokra); ez utat rendszeren huszonnégyszáz nap alatt teszi meg a hajó és a mint előre mondák, a huszonnegyedik nap reggel kilencz órakor érkezik meg a japáni kikötőbe. Az előbbi utazási nehézségekhez képest mily rövid idő és mily kényelem.

Báró Hübner munkájának második része, mely Japánról szól, valóban igen érdekes már az ellentétnél fogva is, mely oly élesen nyilvánul a Csendes tenger nyugoti és keleti partjainak lakói között. Míg Amerikában az európai civilizatio színvonalán álló egy nép ritka erélylyel fáradoz azon, hogy egy új világgrészt a polgárosodás számára megnyerjen, s e célból kifejtett sikeres küzdelme alig idősebb egy századnál, az elért nagy eredmények pedig alig néhány évtizednél: addig Japánnak már több évezred előtt a mienktől ugyan eltérő, de kifejlett sajátyszerű polgárosodása volt és története túlhaladja a keresztyénség korszakát. Míg Amerikában a szabadság és egyenlőség, a republikánus államszervezet demokratiai elvei uralkodnak, addig Japán még nem rég az istentől származottnak hitt mikado absolut uralma alatt a feudalismus teljesen kifejlett szervezetével birt. Míg Amerikában széles a tér mindenki számára, a népesség szaporodásának fokozására, s rengeteg vadonokat kell elfoglalni a műveltség érdekében, addig a japáni szigeteket a sűrű népesség szorgalma már évezredek előtt virágzó kertté alakította. És mindezeknél még nagyobb az ellentét a nép jellemét és életmódját illetőleg. Itt hiányzik a törekvés, mely az amerikaiak jellemzi s a nagy dolgok kivételére indítja, a vágyódás kincseket szerezni és gazdagságra jutni; nincs meg az a lankadni nem bíró erély, a megingathatatlan kitartás, melylyel az amerikai a kitűzött célokat már is megközelíti, és végre is el fogja érni; ellenben a japáninak szelid, vidor és gyermekies kedélye kevéssel beéri, a tekintélyek iránt engedékeny és engedelmes.

Épen ez ellentéteknél fogva nagyon érdekes tanulmányokat foglal magában ez útirajz, mert Amerikában, Japánban és Khinában is írója alapos tanulmányozásokat tett arról a határról, melyet a keresztyén népek az Európán kívül lévő világgrészek nagy nemzeteire a jelen korban gyakoroltak, és különösen Japánban okozói voltak a merész reformok megindításának, melyeknek keresztülvitelére 1868-ban néhány merész, a

japániaiak sorsát intéző államférfú vállalkozott. A „keleti birodalom“, azaz Japán iránt az olvasó közönség mindig nagy előszeretettel viseltetett és a kikötők megnyitása óta számos munka ismertette az oda való viszonyokat ¹⁾. Így nem is kívánom Hübner munkájának ama részét ismertetni, melyben a vidék, városok és a nép szokásainak leírásával érdekesen foglalkozik. A nagy közönség az utolsó bécsi egyetemes kiállítás alkalmával úgy is betekintést szerezhetett magának az ügyesen rendezett japáni kiállításban a japániai szokásaiba és életük módjába.

Hübner a társadalmi viszonyokra és általában a reformkérdésekre nézve, melyek behozatalát legújabban kezdték meg, nem csak az ott lakó európaiaknál igyekezett magának tájékozást szerezni, hanem érintkezett nem egyszer a kormány élén álló japáni államférfiakkal is. Érdekes részleteket közöl ez iránt munkájában; leírja találkozását Sawa külügyministerrel, Savio miniszerelnökkel, Iwakura miniszerrel és kik a mozgalom előkészítésében oly nagy részt vettek: Okuma és Kido kormánytagokkal; sőt abban a ritka szerencsében is részesült, hogy Japánban minden hatalom kútfeje, kire tekinteni a halandó a múlt időkben méltónak nem találtatott, a mikado által is kegyesen fogadtatott s vele tolmács által érintkezett is. Ime a mikado szavai, melyeket az audencia végén Hübnerhez intézett, melyek mutatják, mily nagy a vágyódás a reformok keresztülvitelénél a helyes utat fölismerni. Így szól hozzá a mikado: „Úgy hallom, hogy ön saját hazájában sok időn át nevezetes állomásokat töltött be és nagy államoknál mint nagykövet volt alkalmazva. Én ugyan nem képzelhetem magamnak a hatáskört, a melyben működött, ha azonban saját tapasztalásai közt találna valamit, a mit tudni hasznomra válhatnék, közölje minden tartózkodás nélkül első tanácsosaimmal“.

Japánnal legelsőbbben, mint a történetből tudjuk, a portugalok érintkeztek, kik 1549-ben érkeztek közéjük; velök jött Navér Ferencz, a nagy térítő. A portugalok kereskedő össze-

¹⁾ Többek közt: Siebald, Pf. Franz, *Nippon, Archiv zur Beschreibung von Japan*. Leyden, 1834—37.

Baron Willersdorf Urbair, *Reise der österreichischen Fregatte Novara um die Erde*. Wien, 1865.

Alcoch (Sir Ruthesford) *The Capital of the Jycoon, narrative of three years residence in Japan*. London, 1863.

köttetéseinek folytán nagy nyereségekre tettek szert, és a velük jött missionáriusok a keresztyénség terjesztésében is fényes sikert arattak. Még Kioto városában is, a mikado székhelyén, kitűzték a keresztet. Azonban az európaiak sértő magaviselete, egy castiliai nemes meggondolatlan kérkedése, ki II. Fülöp hatalmával fenyegetődött, a Philippini szigeteknek a spanyolok által történt elfoglalása, s különösen a spanyolokkal ellenséges lábon álló hollandiak bujtogatása okozták a japáni kormány megszorító rendeleteit, melyeket kezdetben kibocsátott, és végre egy a keresztyénségre áttért községben kiütött zavarok, melyekben néhány portugál is részt vett, vontta maga után az első megszállástól számított kilenczven év letelte után, 1638-ban azt a katasztrófát, a midőn a portugál hatóságokat elűzték, a keresztyéneket kiirtották, a térítőket meggyilkolták és csupán csak a hollandiaknak engedték meg úgy szólván lealázó feltételek alatt, hogy a deshimai kikötőben letelepülve maradhassanak és a japániakkal kereskedést űzhessenek. A hollandiak kétszáz esztendővel tovább bírták a kereskedés monopoliáját Japánban, mialatt lakásaik valóságos tömlöczökhöz hasonlítottak, szoros őrizet alatt állván a számukra kijelölt hely; minden negyedik évben követeket kellett küldeniök Jeddóba a sziogunhoz és néha a mikadóhoz is Kiotóba. Ez utazások érdekes leírása foglaltatik Kaempfer orvosnak Japánról írt könyvében, melyben meg van írva, hogy a hollandus követek bezárt gyalogszéken, mint valóságos államfogylok utaznak az audientiára. A császár és családja a követekre nézve láthatatlanok voltak; a követ kíséretének kötelessége volt színi előadásokat rendezni, hollandus nyelven beszélni, egymás között veszekedni, sőt magokat ittasoknak tettetni és táncolni. Általán állíttatott, hogy kötelességök volt a keresztet lábbal taposni, mit azonban Kaempfer munkájában nem említ. Az északamerikai Egyesült Államok megbízásából Erry parancsnok hajórajja jelent meg először 1844-ben a kereskedelmi viszony helyreállítása végett Japánban; ezt követte az angol és orosz conventio 1854-ben; de legnagyobb hatással volt ez elhatározásra a háború, melyet az ópium-kereskedés végett a szomszéd Khinával Anglia győzelmesen folytatott. A hatalom élén álló sziogunnak ekkor azt tanácsolá a hollandus király, hogy teljesítse e hatalom kívánatát inkább jóakarattból önként, mintsem kényszerítve; kimélje meg magát a lealázástól. Így aztán az ágyú segélyével és erkölcsi eszközökkel megnyílt a

kelet birodalma a nyugat népei kereskedése számára. Azonban az európaiak megjelenése általános elégtelenséget szült és véres jelenetekre adott alkalmat. Az engedély-kiadó szioğun saját palotájában méreg vagy tör által veszté életét; fiának kiskorúsága alatt az ügyek vezetésével megbizott regens palotájának kapuja előtt Jeddóban világos nappal gyilkoltatott meg, levágott fejét Kiotóba, a mikado székhelyére küldötték és ott nyilvánosan kitették.

A régi leírásokból Japánról általánosan el volt terjedve a tévedés a régi térítők előadásai után, hogy Japánban két császár van; az egyik a mikado, ki a lelkek fölött uralkodik, a másik a tajkun, ki a birodalmat kormányozza; azonban a „tajkun“ cím hibásan használtatott, mert az khinai szó és a legfőbb hatóságot fejezi ki; a valóságos czime volt „szioğun“, mi annyit jelent, mint a hadsereg legfőbb parancsnoka. A japáni fogalmak és a régi államszervezet szerint a névszerinti uralkodó a régibb és az újabb időkben is mindig a mikado volt. A főhadparancsnokság a legrégebb időkben két részre volt osztva; az egyik parancsnok északon, a másik meg délen vitte a parancsnokságot; azonban a XII. században sikerült az egyik hadparancsnoknak hatalmát kiszélesíteni, sőt a tisztelet családjában örökössé is tenni és a császár legfőbb hatalma alatt a kormányzatot magához ragadni. Így támadt a szioğunátus, és a szioğun hétszáz esztendeig kormányozta majdnem korlátlanul a kelet birodalmát, — de mindig mint a mikado első hűbérese. Midőn az európaiak a kikötők megnyitását követelték, az ez iránt kötött szerződéseket a szioğun irta alá, kit az európai követek, mint a legfőbb hatalom kezelőjét, erre fülhatalmazottnak vélték. A szerződés megkötése után az idegen követségek — Oroszországot kivéve, mely diplomatai küldöttest nem nevezett ki — Jeddóban telepedtek le. A szioğunnal kötött szerződések nem maradtak hatás nélkül a politikai viszonyokra; néhány daimió szövetséget kötött egymás között. (E név alatt ismeretesek a nagy urak és nagy családok, melyek a birodalom különböző részeiben majdnem önálló hatalommal birtak s mintegy a mikado hűbéreseinek tekintettek.) E szövetségesek az idegenek elűzését követelték és azzal az okoskodással éltek, hogy a szerződések csak akkor lehetnek érvényesek, ha a császár, azaz a mikado által is helyben hagyattak. Ez volt az első csapás a szioğun hatalmára. Az egyesült főnökök folyamodást intéztek a császárhoz, melyben a kül-

földiek kikergetését sürgették. A császár ki is adta a rendeletet; a sziogun azonban azzal mentegetődzött, hogy nem bír ehhez kellő hadi erővel; végre a mikado helyben hagyta a szerződéseket. Időközben az angolok bizonyos erőszakoskodások és gyilkosságok miatt, melyeket angolokon két daimió, azaz herceg követett el, kénytelenek voltak ezek székhelyét össze-lövelődözni, a mi nagy hatással volt a japániakra. A közben a mostani császár lépett a trónra; a sziogun is meghalt, s a nagy urak tanácsa összehivatván, elhatározta a császári hatalomnak helyreállítását és a sziogunátusnak megszüntetését. Ez nem ment harcz nélkül; de végre is meghajoltak a mikado akarata előtt, a ki ismét átvette a császári teljhatalmat. A sziogun párt-hiveivel fegyveres erőt gyűjtött és 1867-ben Kioto ellen vitte csapatait; még a fővárostól öt mérföldnyire véres csatát vívtak, a melyet elvesztvén, a sziogun hajón tért vissza Jeddóba; megengedték azonban neki, hogy jószágaira visszavonuljon, s ott él jelenleg is, keveset törődvén a közügyekkel. Ilyen véget ért a hétszáz esztendeig fenállott sziogunatus és elkezdődött a reformtörekvéseknek megindítása. Iwakura minister, ki a reform keresztülvitelének élén állott, így nyilatkozott Hübner előtt: „A sziogun megbukott a japán nemzet közmegegyezése és gyűlölete által kísérve; mert a nemzet mindig szeretettel és ragaszkodással viseltetett törvényes uralkodója, a mikado iránt.“ Erre Hübner azt kérdezé tőle: „Miként történhetett az, hogy a császárait annyira szerető nemzet az usorpatort hétszáz esztendeig megtűrte, és mi az oka annak, hogy most egyszerre felébredt benne a sokáig szunnyadozott hűség törvényes uralkodója iránt?“ Erre azonban a minister választ nem adott.

A reform embereinek első föladata volt, hogy a mikado székhelyét a fővárosba helyezték át, és egymást követték az összes állami szervezetet fölforgató rendeletek. A császárság helyreállítása iránt kifejlődött mozgalom élén álló négy daimió nevezetes emlékiratot nyújtott be a császárnak, a melyről azt jegyzé meg Hübner, hogy nagyon gazdag ellenmondásokban és a tények elferdítésében. Mindenek felett czáfoltatnak benne mind a nézetek, melyek a mikado traditionalis kormányzó tehetetlenségét illetőleg elterjedve voltak; továbbá föladata az okiratnak, hogy az egész mozgalomnak demokratikus jellegét kimutassa; a népről, mely valójában az egész küzdelmet összetett kezekkel nézte, azt állítja, hogy kezdője volt a mozgalomnak az uralkodó katonai párt megbuktatása végett, holott el-

lenkezőleg éppen tartományi örökös uraik zászlója alatt győzetett le a sziogun. Az egész forradalom célja a császári hatalmat helyreállítani. Állítják az emlékirat szerzői, hogy a császárnak nincsen joga a nép akarata által visszanyert hatalmat ismét a katonai kaszt kezeibe helyezni; tehát a nép akarata a császár akarata fölé helyeztetik. Azután sok váddal illetetik a sziogun, különösen a barbarokkal való kötések miatt; általában az európaiak kikergetése kívántatik. A daimiók részvételének megnyerése végett a jelszó a mikado hatalmának restaurációja és a barbarok elűzése volt. Mikor a programmnak első része teljesült, a fegyveres csapatok vezetői azt követelték, hogy az európaiak által alapított Jokohama kikötő ellen vigyék őket. Akkor azzal igyekeztek őket megnyugtatni: „Gondoljátok meg, hogy az idegenek erősebbek mint mi, jobban fölfegyverezvők, gazdagabbak mint mi, szóval minden tekintetben előnyök van fölöttünk. Láttátok, hogy két várost elégettek, hasonlóképp fognak cselekedni más városokkal is. Várjatok tehát, mindenek előtt fegyverkezzünk, gyakoroljuk be csapatainkat és tanuljuk meg a barbaroktól, mint kell őket megsemmisíteni“.

Hogy fogalmunk legyen, mily életbevágó nagy változáson megy keresztül a kelet birodalma, érdekes lesz röviden idézni Hübner munkájából a helyet az e forradalom előtt létezett állapotokról.

„Az egész nemzet clanokra és minden clan kasztokra oszlik; a fegyveresek kasztja a legelőbbskelő; a kereskedők az alsóbb osztályhoz tartoznak, a földművelők a magasabba; a papok és az írástudók bizonyos tekintélyben részesülnek. A földművelők nagyon tisztelt és tekintélyes osztályt képeznek. Minden faluban az előljáróságot az ott lakó családfőkből választják; Európában alig létezik szabadabb községi rendszer. A japáni tiszteletteljes a magasabban állók iránt, szoros megtartója az illendőségnek, könnyen vezethető és könnyű vele megélni; de a földművelő nagy többség nagy kitartással ragaszkodik önkormányzati jogaihoz és jaj annak, ki e jogokat megsérteni merészné. Hannak nevezik a központokat, melyekben a hűbéresek, a daimiók székeltek, kik örökség útján rájuk szállt területeken kormányoznak, nagy jövedelmeket húztak, melyekből kötelesek voltak háború esetében az uralkodó rendelkezésére bocsátani fegyveres erőiket; a földműves bizonyos adót fizetett a daimiónak, mely azonban mérsékelt volt és a termés egy részéből állott; rosz termés idejében ez az adó is

elengedtetett. A fegyveres kaszt bizonyos földterületeket nyert; ezeket művelte, de egyszersmind köteles volt hadi szolgálato-
kat is tenni. Tehát ezredéveken keresztül kifejlett feudalismus
a japáni államszerkezet alapja, mely a régi kor homályában
támadt és századokon keresztül fejlődött. Éltető ereje volt a
lovagiasság; mely átszövődött az élet minden rétegén, élt az
eszmékben, a hagyományokban és a nemzet szokásaiban“. Hüb-
ner az utolsó időkig fenállott ez államszervezetről észleletei és
tudakozódásai nyomán ezeket mondja: „Bár miként is véle-
kedjenek egyesek a régi japáni alkotmányról, egyben minden
vélemény megegyez, t. i. abban, hogy az európaik megjelenése
után is az utolsó időkig a japáni nép boldog és megelégedett
volt, néhány hatalmas daimió kivételével, kik nagy jövedel-
meket húztak, melyekkel azonban az állásukkal összekötött
terheket viselni kötelesek voltak; minélfogva a hercegi va-
gyon úgyszólván a clan közös vagyonának tekintetett. Ezeken
kívül az egész országban az egyesek kezeiben alig volt nagyobb
vagyon; de viszont szegényt sem lehetett találni. Ámbár a né-
pességnek nevezetes része viselt fegyvert, kihágások ritkán
fordultak elő. Ez állam története nem ismer olyan gyilkos jele-
netet, a milyen a khinai teapingok tömeges leölése. A közrend
ritkán zavartatik meg és el lehet mondani, hogy nem létezik
pogányság, melyben az egyesek személye és vagyona biztossá-
gáról jobban lenne gondoskodva, mint Japánban. A földműve-
lés magas foka, egyes kézműiparágak nagy kifejtettsége, az
izlés a művészet gyakorlásában, ősi, de bizonyos korlátok kö-
zött magasabb polgárosodásról tanúskodnak. Igaz, hogy e polgá-
rosodás tökéletlen és hézagos, mert hiányzik belőle a keresztyén-
ség világossága és jótéteménye; kegyetlen szokások torzítják
el a lovagiasságot, a becsületérzés szomorú kinövései, melyek
e népnél fölülte nagy mérvben jelentkeznek és durva babona-
ság homályosítják el a lelkeket, akadályozzák a kedélyek emel-
kedettségét, melyek a budhatanban, melyhez a japán népesség
nagyobb része tartozik, kevés kielégítést találnak. Hitetlenség
és kétely kezd terjedni a magasabb osztályokban. A családi élet
ugyan az államszervezet alapja, de a nő, ámbár kevésbbé szolgál-
és nagyobb becsületű, mint bármely más pogány államszerve-
zetben, még várja tekintélyének elismerését. Innen van az er-
kölesök lazasága; de oly borzalmas bűnök, melyek a khinai
népet beszennyezik, Japánban nem fordulnak elő. Nagy tiszte-
let az apai hatalom előtt, hűség a clan főnöke iránt, az illető

csoport közös atyja iránt, bátorság, megvetése a halál félelmének, melyet mindenki maga magán hajt végre, ha becsülete megkívánja: ezek voltak és jelenben is ezek a legmagasabbra becsült és szélesen elterjedt erényei e vidor, ildomos, szeretetre méltó, gondatlan és lovagias nemzetnek.“

Ily szervezetű és ily jellemű népre nézve végtelen változást foglalt magában az intézkedés, mely az úgynevezett forradalom kitörése után az államférfiak által ritka merészséggel hajtatott végre. Mikor ez intézkedéseket olvassuk, valójában a francia konvent határozatait véljük hallani. A négy daimió, ki a szioگون elleni mozgalom élén állott, s a kiknek küldöttei részt vettek a reformok előkészítésében, nevezetes okiratot nyújtott be a mikadónak, a melyben följajnlák összes vagyónukat és összes hadi erejüket. Az első rendelet, a mely kiadott, a daimiók, tudniillik a nagy urak és a kugek (hasznólókép udvarképes nemesség) eltörlését mondta ki, és mindenki, a ki azelőtt e két osztályhoz tartozott, ezentúl kacsukunak volt nevezendő. A daimiók meghagyattak ugyan tartományaik élén, azonban csak úgy mint a kormánynak helytartói; így tehát örökös urakból tisztviselőkké lettek; birtokaik és jövedelmök a mikado birtokainak és jövedelmének nyilvánítottak; felmentettek ugyan a fegyveres erő tartásától, de az előbbi jövedelemnek csak egy tized része állapított meg részökre. Kévéssel azután újabb csapást mértek rájuk: a kormányzattól eltávolítottak és a kormány a fővárosból kiküldött tisztviselőkre bizta a vidékek kormányzatát: végre még azt is megparancsolták nekik, hogy állandó lakhelyöket a fővárosban vegyék. Igaz, hogy a daimiók azelőtt kötelezve voltak az év fele részét az udvarnál tölteni, azonban a mostani kormány rendelete szerint az állam legfőbb férfiai megfosztattak attól a joguktól, melyben az utolsó koldus is részesül: hogy tudniillik lakhelyöket ott választhassák, a hol nekik tetszik és ott halhassanak meg, a hol születtek. Kimondotta továbbá a császári kormány, hogy a daimiók parancsnoksága alatt lévő fegyveres erő föloszlatatik, belőle alakítatván a császári hadsereg. Még a vallásügy sem hagyatott érintetlenül: a miniszterium országszerte kihirdette a mikado régi dogmáit az államvallásról; elrendelte a budha vallás symbolumainak eltörlését. Az egész országban megkezdődött a templomi vagyon saecularisálása; a bezárt kolostorokból elkergetett barátok csekély pénzváltást nyertek; azonkívül megengedettett házasságra lépniök.

„És mindezt — így mond báró Hübner — a nép hallgatva, meghökkenve, lehetne mondani kábúltan, saját szemeinek nem hívén, nézi; nem képes fölfogni az előbbeni hatalom kezelőit és álmétkodva kérdi: miért bántják a papokat és az isteneket?“ — De nagy változásokon ment keresztül a pénzügy állapota is. Nem volt egyszerűbb pénzügyi rendszer, mint azelőtt létezett. A mikado, a sziogun, daimió és a földművelők a föld jövedelméből éltek; csekély volt az adó, melyet fizettek; kereskedők és iparosok adómentesek voltak. A daimió apja volt a clannak és megemlékezett arról, hogy alattvalói az ő családjának tagjai és hogy a földművelők elszegényedése az urak elszegényedését vonja maga után. Mindez azonban megváltozott. Az adók, melyek egyenesen az állam pénztárába fiztetnek, szigorúan hajtatnak be és mindenki adófizető. A kiadások nagyban növekedtek; a központi kormány európai módra rendeztetett; az állandó hadsereg nagy költséget kíván; hajógyarak, távirók rendeztetek be, vasutak épülnek, iskolákat alapítanak, melyekben az idegen nyelvek tanulását is rendszeresítik; külön nagy pénzverőt állítottak fel; a hajózás érdekében a part különböző részein világító tornyok épülnek; fiatal embereket küldenek Európába és Amerikába, hogy ismereteket szerezzenek és európai fogalmakat honosítsanak meg otthon. Természetes, hogy ily nagyszerű igényeket csak nagy költséggel lehet teljesíteni, és itt is azon az ösvényen haladnak a finanziaák, a melyen másutt: az ércpénz eltűnt és csak réz- és papírpénz maradt a forgalomban.

Ily nagyszerű és gyökeres változáson mentek keresztül egy ezredéves állam és nép élete és szokásai, melyek jelenleg homlokegyenest ellentétben állanak az eddigi hagyományokkal és törvényekkel, sőt vallásbeli meggyőződéssel is. Vajon természetes állapot-e ez? Ez a vágy a nyugat népeinek szokásait fölvenni, s a mi századokon keresztül lassan fejlődött, egyszerre meghonosítani? Hübner azt véli, hogy a művelt osztálynak egy része előhaladást kíván, a nélkül, hogy tudná, miből áll, minő utakon érhető el, meddig lehet menni és hol kell megállani? Több a viszonyokkal ismeretes és több év óta Japánban lakó európaiktól hallá a véleményt, hogy a miniszterek a józan emberi ész ellen vétkeznek; olyanok mint a gyermekek: lerombolják a létezőt a nélkül, hogy tudnák, mivel pótolják; példát keresnek, melyet követni kívánnak, meg nem gondolván, hogy létesítésére a szükséges eszközökkel nem rendelke-

nek; fogalmak után vadásznak, oly eszmék megvalósításán törik fejüket, melyeket megérteni és fölfogni nem képesek. Ez lázas állapot, mely el fog múlni, mely talán valami jót is fog maga után hagyni. Az adók fokozása, az előbb fegyvert viselt osztály elkeseredése, a jogaikban sértett feudális nagy urak vágyódása előbbi hatalmok és befolyásuk visszanyerésére; a vagyonukat vesztett papok elégedetlensége és általában a félreismerhetetlen gyűlölet az úgynevezett barbárok, azaz európaiak iránt: mindez nem fog-e végre véres visszahatást szülni, midőn valamennyi elégtelen elem egy emberként föl fog kelni a most fenálló rendszer ellen és talán az anarchia és a polgárháború fogja a szép országot és szelid és csendes népességét, mely azelőtt megelégedetten élt, romokkal és vérrel fedni? Így vélekednek a pessimisták és nézetök némileg jogosult; mert ámbár a japáni nép jellemének egyik főjellemvonása az utánzó tehetség, a mit az is bizonyít, hogy a múlt időben a hozzájuk közel lakó khinaiak polgárosodását, vallását, sőt még betűjét és írásmódját is oly könnyen elsajátította; de a varázserő, melynek hatalmával a jelenlegi miniszterek oly nagy rendszabályokat visznek keresztül, kútforrását találja abban a nagy tiszteletben és engedékenységekben, melylyel a nép a mikado iránt viseltetik. Képes-e azonban egy palotái rejtekeibe visszavonúlt és így a viszonyokat kellőleg fölismereni nem képes, alattvalóival alig érintkező uralkodó azt az erőt és következetes cselekvést kifejteni, mely ily nagy rendszabályok sikeres keresztülvitelére megkívántatik? S van-e egyáltalában képessége azt a hatalmat gyakorolni, melyet a szioGUN hét századon keresztül mint valóságos uralkodó fentartani képes volt?

Az emberi nem polgárosodásának történetében bizonyára páratlan az a kísérlet, mely most Japánban végbe megy. A legközelebbi évek fogják megmutatni, vajon a nyugati polgárosodás és művelődés meghonosítására elegendő-e egy szelid és jóindulatú nép nagy utánzó képessége, és nem marad-e, a mit megkísértettek, inkább csak külső forma, és vajon az elért siker megelégedetté fogja-e tenni azt a népet, mely elzárkózottságában minden túlnépessége mellett is aránylag boldognak érezte magát. Az európai történetben is fordulnak elő nagy és rögtöni átváltozások, melyek ugyan nagy rázkodások nélkül nem mentek végbe és gyakran utólagos küzdelmeket idéztek elő; de ez átmeneteknek nagy erkölcsi alapjuk volt, midőn az

európai népek egymás után vették föl a keresztyénséget és üdvhozó tanait. Vajon a keresztyén hit tanai át fogják-e hatni a japáni népesség zömét? Az első korszakból, mikor a japániak az európaiakkal először jöttek érintkezésbe, még most is mutatkozik a missionáriusok hatása, mert az ország bensőbb részeiben is még az akkori térítők által a keresztyénség számára meghódított vidékeken — bár mérsékelt számban — minden üldözés daczára is találhatók még keresztyének. A reformok után törekvő kormány intézkedései nem bizonyítják, hogy a keresztyénség terjesztésére könnyen rávehetnék a jelenlegi uralkodót; minden reform után való törekvés és az európai intézmények majmolása iránt táplált vágy mellett is a külhatalmak számára megnyitott kikötőkön és megszorított területeken kívül az utazás európainak nincs megengedve. Mily könnyen gondolkoznak egyébiránt a vallásbeli meggyőződésről, bizonyítja egy japáni tekintélyes főúr nyilatkozata, a ki azt mondta: „Mi a nyilat és a paizsot elcsesértük az európaiak ágyúival és puskáival, mert fegyvereik előnyeit a mieink fölött elismertük; talán megjön még az a nap is, a melyen vallásukat is fölveszszük.“ Nevezetes mondás, mely pár szóban kifejezi a felületességet és könnyelműséget, melylyel a japáni újítók eljárának. Az úgynevezett előhaladók mindent hajlandók föláldozni, szokásaikat, törvényeiket, eddigi alkotmányukat, még a vallásukat is, nem is gyanítván, hogy minden vallás a hitet föltételezi, és hogy a hit a meggyőződés mélyéből származik, nem pedig múlandó összeköttetésekéből. Az újítók, kik a bálványokat lerombolták és semmit sem tettek helyökbe, úrt teremtetek, és meglehet, ez érzet fogja támasztani a vágyódást az igazság után. Hübner abban a nézetben van, hogy az út, a melyen a radikalismus halad, a létező jog megvetésével, felületesen utánozván az európai viszonyokat, divatot és szokásokat, a létezőnek ily romboló vágya és despotikus önkény könnyen a keresztyénség felvételére vezethet.

III.

Ámbár ez ismertetésben csak azokat a nézeteket emeltem ki, melyeket báró Hübner az állami és társadalmi viszonyokról oly jellemzően irt le, mindenütt a saját benyomásai után ítélve, mégis máris szélesebb keretet nyert a munka ismertetése, mint minőt a *Szemle* terjedelme megenged; ezért

rövidebb leszek a khinai viszonyok felett mondott véleményeinek és nézeteinek megismertetésében.

Khina nem olyan rejtély többé az európaira nézve, a milyen volt ezelőtt néhány esztendővel; de már a körülmény, hogy az úgynevezett „Középnek nagy birodalma“, mely kiterjedésre nézve a harmadik sorozatot foglalja el az államok között, és melynél csak a nagy kiterjedésű, de kevésbé népes orosz birodalom területe nagyobb, az angol csak úgy, ha hozzá számítjuk összes gyarmatainak kiterjedését; népességi szempontból pedig az első helyet foglalja el négyszázhuszonöt milliónyi lakójával; külön világ, magában véve elszigetelt és a mienktől teljesen eltérő polgárosodással, a mely belszervezete folytán évezredekig fen tudta magát tartani, most pedig a megaláztatásnak van kitéve, hogy mind kiterjedésre, mind lakóinak számára, mind pedig polgárosodásának idejére nézve sokkal ifjabb európai nemzetek a fegyver hatalmával kényszerítsék kikötőt megnyitnia, hogy az idegenek a menyei birodalom területén megfészkeljék magokat.

Hübner, ki itt is igyekezett magának a dolgok valódi állásáról alapos tudomást szereznii, és kinek alkalma volt a kormányzat élén álló Kung herczeggel, a császár rokonával, ki az egész hatalmat jelenben kezében tartja, a viszonyokról szólni, arra a meggyőződésre jött, hogy minden igaz khinai a belső harag és boszúság mélyen gyökerező érzetével nézi az idegeket; sőt annak a véleménynek is kifejezést ad, hogy bármilyen biztosítottnak és virágzónak lássék is az európai települők sorsa, mégis könnyen előállhatnak idővel oly bonyodalmak, melyek létüket veszélyeztethetik. Munkájának nevezetes részét képezi a véres mérsárlás leírása, mely Tien-Tsinben 1870. június 21-én történt, mikor a francia konsul, a térítők és a betegek ápolásával foglalkozó apácák oly kérésselmentlenül és kegyetlen módon lemészároltattak. Hübner sok érdekes adatot gyűjtött erről az eseményről, mely annyira jellemzi a khinaiak és khinai kormány benső ellenszenvét az idegenek irányában.

Mindezeket azonban mellőzve, csak három általa kitűnően megvilágított viszonyról akarom véleményét kivonatban közölni. A különböző gyarmatok állapotát és sorsát rajzolván, kulturai szempontból megkülönböztetőleg szól a francia, az angol és a spanyol telepítésekről és az orosz birodalom határviszonyairól Kínában. Érdekesen jellemzi a khinai népet és

a khinai bürokratitát, végül foglalkozik a keresztyénség terjesztésén fáradozó missionáriusok működésével.

Midőn Shangairól szól, jellemzőleg mondja: „Mentül tovább vagyok itt és minél jobban ismerem meg a várost, annál inkább fokozódik bámulatom; mit azonban leginkább csodállok, az a merészség, kitartás, találékony, ruganyos és lankadhatatlan tevékenység, melyet az angolszász génius kifejtett, midőn arra a gondolatra jött, hogy itt egy várost alkosson, a melyet valójában meg is alkotott, fölvéve a harczot a természettel, az emberekkel és a viszonyokkal, legyőzve minden nehézséget: a khinai kormánynak titkos ellentállását, a lázadók támadásait, a kereskedési és a pénzügyi válságokat, a versengéseket a különböző nemzetiségek alattvalói között és az egyenetlenséget magában a britt községben. E tekintetben nem egyedül az angolokat illeti ugyan az érdem, a francia kormánynak is van benne része; de a kereskedésbe és a hajózásba fektetett tőkének nyolcz tizedrésze Angliából származott és a fehér népe sségből négy angolra esik egy nem angol. A különbség a francia és az angol nemzeti jellem között itt is annyira szembeötlő, mint a távol nyugaton, hol a két ország zászlói egymás mellett lobognak. A britt település magánemberek teremtménye, melyet kormányuk csak erkölcsi támogatásban és csak néha kivételes esetekben részesített fegyveres védelemben. Ellenben a francia település a francia kormány műve; Franciaország hivatalos képviselői állanak a gyarmatosok élén, míg az angol államhivatalnokok háttérben maradnak; amazok megadják az irányt és az ösztönt a tevékenységre; az utóbbiak csak védik őket és legfeljebb lehütik túlzott buzgalmukat. Mindkét államnak kormányzó organumai állandó kritika tárgyai és a kritika nem mindig jóakarató; az angolok azt mondják: „A mi konszulk mindembe beavatkozik;“ a francziák meg így panaszkodnak: „A mi konszulk nem törődik velünk.“ Valóságban pedig a britt hatóságnak alig van alkalma vezetni, legfeljebb csak ellenőrizni; ellenben a francia konszulk kényszerítve vannak kormányozni és néha uralkodni is. Abban a pillanatban, mikor a francia tisztviselő behúzná a francia zászlót és a kikötőben horgonyzó hadi hajó elhagyná helyét, rövid időn az egész gyarmat eltűnnék; egészen máskép cselekednék ez esetben az angol gyarmat; a királynő hivatalos képviselőjének és a fegyveres erőnek visszavonulása

után az ott lakók összejönnének, legelőbb is a rend fentartásáról gondoskodnának és csak azután a kívülről jöhető megtámadások elleni védelemről; meglehet, szomorú órák következnek be, de végre is az értelmes elemé lenne a túlsúly és ha nem is kellemes, de elviselhető állapotokat teremtenének. A francziák — ismétlem — a katonai és polgári hatósággal együtt vonulnának vissza és a néhány hátramaradott beolvadna a benszülöttekbe. Ez már sokszor megtörtént és sokszor mondatott és azért ismétlem én is, mert ez a magyarázat megkönnyíti a shangai-i viszonyok megismerését. Ezt nem azért mondom, mintha kellemetlent kívánnék mondani a francia nemzetnek, mert hisz lehet egy nemzet nagy a nélkül, hogy birnia kellene a gyarmatosítás tehetségével. Mit kell értenünk a gyarmatosítás alatt? Ha a föld termékenynyé tétele értendő alatta, e tekintetben a XIV. Lajos idejében Kanadában alapított gyarmatok a legvirágzóbbak voltak; ha pedig a föld hasznosítását értjük alatta a telepítők érdekében, úgy Angliát illeti az elsőség; ha végre gyarmatosítás alatt a polgárosodás terjesztését értjük a benszülött és meghódított népesség között, az esetben a XVI. és XVII. század portugáljait és spanyoljait tartom a világ legelső telepítőinek. A történetirők kegyetlenséggel vádolják ugyan a spanyol és portugál hódítókat; de e kormányok tengerentúli telepítvényei, különösen Spanyolországí, gazdagok és virágzóak voltak; a benszülöttek fölvtették a keresztyénség tanait és a polgárosult világnak általok meg nem értett szokásait. Még oly férfiak is, mint Humboldt Sándor, méltánylással beszélnek a rendes közigazgatásról és a közrendről, melyet a spanyol gyarmatokban még akkor is tapasztaltak, mikor Spanyolország már megszűnt nagyhatalom lenni. Tagadhatatlan tény, hogy mindenütt, a hol spanyolok uralkodtak, az indiai törzsek fölvtették a keresztyénséget és bizonyos mértékben az európaiak eszméit és szokásait is. Ama férfiak legnagyobb része, kik a délamerikai köztársaságokban az ügyek élén állanak, indián eredetűek; sőt Hübner a diplomatai testületben is találkozott ilyen eredetű kollegákkal. Vajon az angolok képesek-e hasonló eredményt fölmutatni? Mindenütt, különösen Észak-Amerikában, az angolszász fajnak érintkezése a félvad törzsekkel e törzsek vesztét vonta maga után, melyek csak az európaiak hibáit vették föl, gyűlölik a fehéreket, kerülik a velök való érintkezést, vagy elenyésznek, s legjobb esetben maradnak azok, a mik voltak, t. i. vad emberek.

Nem csoda, hogy Shangaiban is az egész forgalom az angolok kezébe jutott; de feltűnök a francia konszultus fényes épülete, a nagy katedrális templom, a községháza; az angol részben a lakók megtesznek mindent, gyakran ugyan nem gondosan kidolgozott terv szerint, többnyire a pillanatnyi szükség vagy a változó szeszélytől vezérelve, de mindazt, a mire szükségök van, teszik önmagok minden más segély nélkül, míg a francia települőknel gondolkozik, fontol és rendszeresen cselekszik a burokratiai formák megtartásával a kormány; ez gondolt ki mindent, ez rendelte el és ez vitte ki; a benlakók az igazgatás tárgyai; minden ellenkezés, ha megkísértetnék is, könnyen megtörik; egyszer történt, hogy a francia telepítvényben a községtanács ellenzékeskedni kezdett; a községtanács azonnal föloszlattatott, a municipalitás ellenzéki vezetői bezárattak, és ezzel a dolognak vége lett.

A francziák azonban viszont az eszmék országában nagyobb tevékenységet és erőt fejtenek ki, mint bármely más nép; sok jót, de sok hátrányosat is cselekszenek; a polgárosult világban terjesztik eszméiket, izlésöket, még divatukat is. Jellemző, hogy bárhol Khinában egy konszularis épület felett a francia lobogó lebeg, közelében templom, iskola, kórház és kolostor is lesz. Ott igyekeznek megnyerni a lelkeket a világoosság és a polgárosodás számára, a sziveket a hit igazságainak; ott gyakorolják a felebaráti szeretetet és a lemondás apostoli erényeit. Franciaország védi térítőit és a benszüöltt kereszttyéneket erejéhez és a szerződések korlátaihoz képest; biztosítani igyekszik a katolikus vallás szabad gyakorlatát.

Az amerikai Egyesült Államok gőzhajózási összeköttetéseinek gyarapodása folytán Khinában letelepült amerikai kereskedők száma csekély és ezek is többnyire khinai kikötőkben dolgoznak. Nagy és állandó érdekbeli viszonyban csak két hatalom áll Khinával; az egyik Anglia, mely nagy kereskedő forgalmat teremtett és tart fen Khinában, a másik Oroszország, melynek hosszan elnyúló határai északról és nyugatról övezik a Közép birodalmát. Ausztria-Magyarországnak nincsenek érdekei, melyeket Khinában védenie kellene. Hübnér szerint az a missió, mely a múlt években ott megjelent, nem válhatik állandóvá nem csak azért, mert az ez iránt teendő kiadások nem igazolhatók; de ellene szólnak politikai okok is; ha a missió állandósíttatnék, könnyen okozhatna bonyodalmakat.

Oroszországnak Khinában követett eljárása az orosz diplomatia józanságáról tesz tanúságot; érdekes, mit arról Hübner mond. „Az orosz birodalom több ezer angol mértföldnyi kiterjedésben határos Khinával; minden lépéssel, melyet Közép-Ázsia felé tesz, közeledik Khinához és közvetve ott is növeli hatalmának tekintélyét. Az első érintkezésnek, melybe e nagy birodalommal jött, vallásos oka volt; szigorúan hivatalos alakja nem is volt és még Nagy Péter idejére vihető vissza. Orosz foglyok vitettek a XVII-ik században Pekingbe; ott kis gyarmatot alkottak, s ámbár khinai nőket vettek nőül, utódaik megtartották hitöket; a két udvar közti egyesség folytán megengedték az oroszoknak, hogy a pekingi orosz községbe saját vallásukbeli papokat küldhessenek. E vallásbeli missió, melynek élén egy archimandrita állott, tíz évenként megújított, sohasem csinált propagandát, de nevezetes esetekben ez létesítette az érintkezést a két kormány között. A hivatalos összeköttetés Khina, Anglia és Franciaország között a Khinára nézve végzetes háború után támadt, és csak 1860-ban keletkezett; az Oroszországgal való érintkezés majdnem kétszázados. Az oroszok csekély száma, mely leginkább a theakereskedés végett Khinában letelepedett, könnyen tanulja a khinai nyelvet, mivel többnyire a szomszéd orosz tartományokból származik, a mandsuknak rekonai, mely faj Khinában az uralkodó; ismerik tehát régóta, könnyen megértik egymást, ennél fogva a khinai nép mindig meg is különbözteti az idegeneket az oroszoktól és az orosz követ az orosz alattvalók irányában inkább a családfő szerepét játsza: nem avatkozik nagy kérdésekbe, ennél fogva sokkal kellemesebb az orosz birodalom képviselője állása, mint más hatalmak képviselőié és a viszony a két kormány között barátságosnak, sőt szívesnek mondható.“

A khinai általában nehezen hiszi azt, a mit nem lát; látja az orosz, mert határai érintik északról és nyugatról: tehát hisz Oroszországban. Az orosz birodalom, melyet a szibíriai magaslat választ el Indiától, Khinától, Anamtól és a Kaspi tengertől, folytonosan előrehatol; lassan bár, de visszatarthatatlanul, úgy mint az angolok Indiában, mindenki érzi, hogy ez által elutasíthatlan kényszerűségnek engedelmeskedik, hivatást teljesít, mely az emberiség egy részének csak javára szolgálhat. Hübner csodálkozott azon, hogy Amerikában, Japánban és Khinában találkozott tapasztalt és józanul ítélő emberekkel, kik ebben veszedelmet látnak és bonyodalmaktól félnek, ha az

orosz haderő közelebb találna jönni az indiai határokhoz, holott mindkettlen, mind az angolok Indiában, mind az oroszok Ázsiának északi és közép részein egy közös nagy czélon, a kereszténység és a polgárosodás terjesztésén munkálkodnak.

Abban mindenki egyetért, hogy *Khina az ellentétek országa*; ez éles ellentétek Hübnernek is feltűntek és igyekezett ezek iránt magának felvilágosítást szerezni a több év óta bentlakó európai tekintélyektől, többek közt a harminczeny év óta Khinában lakó Dr. Williamstól is, ki Khináról igen érdekes és alapos munkát irt ¹⁾; érintkezett továbbá az orosz követtel, Balangali tábornokkal, és még másokkal is és a gyűjtött adatok után kívánta megvilágítani az éles ellentétek okait, melyek a minden lépésnél kirívóan szembeötlő hanyatlás és a khinai nép erkölcsi tulajdonai között mutatkoznak. Ez a nép erőteljes, tevékeny, élénk szellemű; Amerikát, Ausztráliát és oceániát elárasztja kivándorlóival, csak bizonyos határig és csak az anyagi téren, de a versenyt a legkifejlettebb európai népekkel győzelmesen kiállja. Nem egyszer kérdező Hübner, hogy vajon a hanyatlás, mely mindenütt mutatkozik, valóságos-e, vagy csak látszólagos. Egyhangú magyarázatul adák, hogy a conservatív irány uralkodik Khinában; a nézetek, a szokások, még a viselet is azok maradtak, a mi ezer és kétezer év előtt volt. És csakugyan úgy is van, hogy Khina lényegileg bürokratikus állam, és mégis egy ország sincs a világon, melyben az aránylag kevesebb tisztviselő lenne. E nagy birodalomban több mint négyszáz millió lakosával összesen csak 12.000 kormányhivatalnok van, mert — a mi ismét nagy ellentét, a világ egy országában sincs annyira kifejlődve az önkormányzat és a községek autonomiája.

Milyen viszonyban áll az uralkodó a néphez? A khinai engedelmes jobbágya a császárnak; a császár istennek vagy a sorsnak képviselője; ennél fogva neki mindenki határtalan és vak engedelmességgel tartozik; ő császár, mert az isten úgy akarja. Ha rossz uralkodó, akkor baj van Khinában; de ez nem változtat a kötelezettségeken, hogy parancsának, ha a legkärhözatosabb lenne is, mindenki engedelmeskedjék. Minden bűn között a lázadás a legnagyobb. Ha azonban a lázadás a császár

¹⁾ Williams (Dr. S. Wells) *the Middle Kingdom, a survey of the Geography, government, etc., of the Chinese Empire.* 2 vols. New-York, 1848.

ellen sikerült, akkor ez azért történt, mert az isten is úgy akarta. Ha a lázadás folytán usurpátor emelkedik a trónra, azonnal élvezetébe lép mind a hatalomnak és jogoknak, melyek természetöknél fogva határtalanok, s melyekkel az általa megbuktatott dynastia birt. A siker adja a jogosultságot; hiszen ő nem más, mint az isteni akarat nyilatkozása; tehát az állampolgár első kötelessége törhetetlen hűség az uralkodó iránt azzal a kötelességgel, hogy minden végbe ment változás is feltétel nélkül azonnal elismerjen. Ez minden ellentét között bizonyára a legnagyobb.

A khinai mindenek előtt patriarchalis érzelmű és mindamellett nyolcz vagy kilencz hercegi családon kívül nincs született nemessége; ellenkezőleg a császár által adományozott nemesség minden újabb nemzedékben egy fokkal alább száll. Így például egy örgrófnak a fia (értvén alatta oly rangfokozatot, mely e nálunk ismeretes osztálylyal megegyez) gróffá lesz; ennek fia báróvá; a báró fia már nem visel többé címet; e szabály alól csakis az uralkodó családhoz tartozó hercegek vannak kivéve.

Mindenki a legmagasabb hivatalokra vergődhetik, a kulinak fia ép úgy, mint a hercegé, feltéve, hogy kiállotta azokat a különböző vizsgákat, melyek mint baccalaureus a maga kerületében, mint licentiatus a tartományi fővárosban, mint doctorandus Pekingben, ki kell állania. Minden doctor hivatta van a hivatalok legfőbb fokára emelkedni, mint literatus oly testület tagja, mely valóságos hatalmat gyakorol az államban; hogy azonban személyes befolyást gyakoroljon a kormányzásra, szükség, hogy az állam szolgálataiba lépjen, a melyben az akadémiái vizsgálaton elért fokozatnak megfelelő helyet érheti el.

A khinai nép azért, mert a császári hatalomról oly nagy fogalommal bir, ha nem is mindent, de igen sokat vár a császártól. A közcsend fentartása, a törvények végrehajtása, a középületek, hidak, utak, csatornák, várak, kikötők fentartása a császár dolga és nem a népé. Jelenben az uralkodó császár kiskorú; apja korlátolt elméjű és kicsapongó volt, ki keveset foglalkozott az állam ügyeivel; nagyapját gyengéfejűnek tartották; ehhez még az is járúl, hogy a császári hatalom Khinában nem sine cura; ha a császár cselekvőleg nem lép föl, ha kötelességét nem teljesíti, szenved alatta az egész nemzet; ennek nyomai mutatkoznak egész Khinában. Erélyes, tevékeny és okos kormányzat alatt a hanyatlásnak mind ama most látható

jelei el fognak enyészni, melyeken a benszülöttek oly kevésbé, és az idegenek oly annyira csodálkoznak.

Nagyon jellemző, a mit báró Hübner a *khinai bürokratia*ról mond. A bureau mindenütt, még Khinában is, ugyanaz. „Ha Pekingben körüljárok, úgymond Hübner, akaratom ellenére is eszembe jutnak volt előljáróim. A diplomatai irodai főnökök, kik arra tanítottak, miképen kell okiratot másolni és összehajtani; miként kell a kellő ildommal és mérvben a különböző megtisztelő formákat osztogatni, ki iránt tartozunk teljes, ki iránt teljesebb és ki iránt kitünő tisztelettel. E tisztességes férfiak, a miniszeri papiros és a tintatartó rendületlen vitézei már régen az igazak álmát aluszzák. Mint szeretném őket felköltetni és Pekingben meghordozni; mint örvidenének egy nagy város tekintetén, mely népesítettnek látszik magokhoz hasonlókkal. Valóban a khinai, mint bürokrata születik a világra, mi onnan magyarázható, hogy csak a bureau útján lehet a legmagasabb hivatalokra jutni, és habár kicsiny a mandarinok száma, számtalanok azok, kik az államszolgálatra képesítik magokat.“

„Mi igazság szerint a bürokratia? Én azt hiszem a rutin cultusa (bocsánat, hogy ezen kifejezésére Hübnernek nem találunk magyar szót; legfeljebb lehetne mondani: a történetnek bálványozása). Oh bürokraták! a rutin a ti kompasz-tok, a ti evangéliumotok, a ti lakóházatok és a ti fogházatok; az kalauzol benneteket, az világosít meg benneteket, ez tart fen benneteket, ez oszlatja el kételyeiteket, védelmez politikai zivatartól és jégveréstől; kormányok dőlnek össze, államok enyésznek el: a bürokraták megmaradnak. Ha elmúlt a zivatar, ugyanazokkal az alakokkal találkozunk, ugyanazokkal az öltözetekkel, ugyanazokkal az eszméikkel (ha ugyan eszméik is voltak!), ugyanazokkal a szokásokkal. A hajlék szűk, ott nincs hely a lángeész számára, de a józan emberi ész, alapos-ság, ügyismeret, becsületesség, kötelezettségérzet ott hajlékot találnak; a nyugtalan lelkekre, a lángeeszekre, kik valóban azok, s kik csak azoknak tartják magokat, ez a ház valóságos tömlöcsezé válik.“

Nemde érdekes és éles jellemzés oly államférfiú részéről, ki pályáját bizonyosan ebben a légkörben kezdette, és szerencsének mondható, hogy belőle még ifjabb korában szabadulván, élete férfikorát a világ magas köreiben és a műveltség

központjain tölthette és előítéletektől menten fölkereshette a távol nagy nemzeteket, és közzétehetette tapasztalatait.

Ismét egy éles ellentét, hogy burokratia mellett miként fejlődhetett ki egy egészséges önkormányzati élet. De mint Hübnér mondja, szerencséje a khinai népnek, kivált a délibb részen fejlődött, erős családi szellem és különösen a képesség önmagát kormányozni, mely utóbb természetszerűleg fejlődött az ellenszenv miatt, melyet a mandarinok és a bírák iránt mindenki érez. A patriarchalis elem korlátozza a közhatalom beavatkozását és a bírák tevékenységét. Így mindenütt támadnak önkéntes bíróságok, melyekben a társadalmi állás és kor által kítűnt férfiak, a község vagy a vidék legbefolyásosabb családfelei bíráskodnak és nem csak polgári ügyekben, de bűnvádi ügyekben is rövid úton intézkednek. A császári kormány türi, hogy intézkedjenek s ítéljenek polgártársaik fölött, ámbar a halálos ítélet kimondása és végrehajtása nincsen nekik megengedve. Oly nagy az ellenszenv a mandarinokhoz való folya-modás iránt, oly borzasztónak vélik ebben és a jövő életben is annak a sorsát, ki fejvesztésre vagy éppen tagjainak szétzúzása iránt ítéltetett; oly szomorú sors vár a bűnössel együtt tönkre jutandó családjára, hogy a vádlott minden tartózkodás nélkül aláveti magát a patriarchák ítéletének, mely eképen szól: „Cselekedeted arra kényszerítene, hogy a tao-tai-nak (rendes bíró) adjalak át; a fejed a bárd alatt fog elesni; akarod-e ezt a szomorú sorsot kikerülni? Úgy lépj, a szomszéd szobába, ott találod a kötelet, vagy a mérget.“ És a vádlott engedelmeskedik.

A burokratiaról még egy jellemzöt kell megemlítenem, melyet Hübnér következőkép ír le: „Egy nap találkoztam egyikével az itteni nagy uraknak, kit az útczán a zászlója alá tartozók nagy tisztelettel vittek gyalogszéken. Ez ő excellentiája volt a pénzügyminiszter, egyszersmind egyike a nyolcz zászlóvezetőnek, ki tehát tábornagyi ranggal birt¹⁾. Ez a khinai excellentiás úr következőleg szolt egy idegen követhoz: „Az államférfiu útjai tövisesek; épen ilyen állapotban vagyok jelenleg; az én zászlóm alparancsnoka követeli fizetését a hónap elejétől fogva; ez megengedhetetlen követelés, mert két héttel később lépett szolgálatba; mivel azonban én vezére vagyok

¹⁾ Majdnem hasonló esetnek magam is voltam tanúja az ötvenes években, midőn egy és ugyanazon egyén volt az osztrák birodalomban közmunka- és pénzügyminiszter.

e zászlónak és mint ilyen kényszerítve alárendeltjeimnek kívánságait teljesíteni, ennél fogva egy hivatalos jegyzéket intéztem a pénzügyminiszterhez, azaz magamhoz; ebben az iratban elmondtam mindent, a mit csak el lehetett mondani egy nevet-séges, törvényellenes, szokatlan és szemtelen kívánatról. Arra mint pénzügyminiszter egybehívtam osztályom tanácsosait, kik a miniszterrel egyetértőleg az én alzászlótartóm praetensióját megbotránkozva visszautasították. Az utasító végzés a fenálló szabályok szerint és a szokott formában jóvá hagyatott és arra egy lehetőleg kiméletes és kellő szelid hangon szerkesztett értesítésben megíratott a zászlóparancsnoknak, mely minőségben én (köztünk legyen mondva) minden kiméletes forma mellett is a kívánságom visszautasítását őszinte sajnálattal vettem, és mert az én zászlóalparancsnokom megmaradt a követelése mellett, és én mint az ő előjárója és természetes védője támogatásomat meg nem tagadhattam, most e pillanatban tettem föl egy erélyes replikát, mely, attól tartok, a pénzügyminiszteriumban kevés örömet fog okozni.“ Ez egy igen bonyolódott eset; hogy fog majd végzödni?

A keresztyén térítők, kik különösen francziák, küzdve végtelen nélkülözésekkel és fáradozásokkal, számosan vándorolnak Khinába és a fentebb említett tien-tsin-i mészárlás által nem rettentve folytatják nemes missiójokat. Hogy minő sikerrel működnek és minő jövő vár rájuk, az iránt kellő tájékozást kívánt magának Hübner szerezni s feljegyzé útirajzában a különböző véleményeket, melyeket hivatottaktól és a viszonyokkal ismerősöktől e tekintetben hallott. Methurst, egy angol és protestans, kiről ennél fogva föltehetjük, hogy részrehajlatlan véleményt mond a katolikusok működéséről, következőleg nyilatkozik ¹⁾: „Szokássá vált a protestans missionariusok működése fölött panaszt emelni és őket hátrányokra az európai katolikusok missionariusokhoz hasonlítani. Nem kívánok párhuzamot vonni e kettő között, egyedül az igazsággal megegyezőleg kell nyilvánítanom, hogy a katolikus térítők ámbár a protestansokhoz képest a számok legio, keveset láttatják magokat; rendszerök abban áll, hogy mindjárt megérkezésök után a mennyire lehet, a birodalom belsejébe hatolnak; minden

¹⁾ Methurst (W. H.) *The foreigner in far cathay*. 8. London, 1872.

érintkezést az európai kereskedőkkel kerülnek, khinaiakká öltözködnek át, hogy hivatásokat rejtve és minden pihenés nélkül kiterjeszszék azokra a vidékekre, a hol elődeik és testvéreik évek, sőt évszázadok előtt működtek. Áldozatkészségek nagy, sikerök bánulatos, és én azok közé tartozom, kik azt hiszik, hogy nagyon sok jót tesznek, tettek és fognak tenni; törekednek nevelés által téríteni; ez természetesen lassú eljárás, de teljesen igazolt a számos alapos megtérítés által; a városokban és a falvakban, a hol római missio létezik, mindenütt van benszülöttekből álló családok zöme, melyekben a hit nemzedékről nemzedékre plántáltatik és gyakran meglepett a nyugalom és tisztességes viselet, melyet ily községekben találtam, különösen, ha a szomszédságokban lakó pogány népével hasonlítom össze, s meglepett az engedelmesség és ragaszkodás, melylyel a megtérítettek lelki atyjok iránt — így nevezik papjokat — viseltetnek. A katolikus térítők úgy, mint a protestansok, hibát követnek el nézetem szerint az által, hogy pompás templomokat építenek magas tornyokkal, melyek bizonyos khinai előítéleteket sértenek. "Nem helyesli Methurst az irgalmas apácák eljárását, kik az árva gyermekek felvételével okot szolgáltatnak rágalmozó gyanúsításokra. Mások, kik kevésbbé kedvezőn itélik meg a térítők működését, kételkednek működésök gyakorlati eredményében, de ezek is bizonyítják a nagy előnyt, melylyel a katolikus térítők bírnak a protestansok fölött. Az első katolikus intézetek háromszáz év előtt keletkeztek, a tanítás és a hit terjesztése egészen sohasem szűnt meg s a nagy területű ország minden vidékén elszórt keresztyének száma jelentékeny; a római térítők ismerik a khinai embert legjobban és általok nyerhetők a legbiztosabb tudósítások a birodalom belsejéről. Mindezt elismerik, tartanak azonban attól, hogy kívánataikat fölesigázzák s az által a mandarinokat rossz hangulatba hozván, közvetve a kereskedési összeköttetésnek ártalmára lesznek. A kik ily kereskedési szempontból itélik meg a térítést, azt mondják: „Mire való az evangelium hirdetése; a khinaiak úgy sem értik: ők nem érettek még a keresztyénség dogmáira; hadd hasson az idő; előbb polgárosodás kell és azután hirdetni az isten igéit és téríteni. Az új elem mi vagyunk (t. i. a kereskedő elem); mi hozzuk az új eszméket, adjuk példáját a közbátorságnak, a jól kövezett és világított útczáknak, a vasútaknak és a táviróknak.“ Ehhez járúl a befolyás, melyet az Amerikába, Ausztrá-

liába s az angol telepítvényekbe kivándorolt és idővel visszateért khinaiak hoznak magokkal, megismerkedvén bizonyos fokig az európai szokásokkal és eszmékkel. Ezek a valóságos missionariusok. Methurst azonban ellenkező véleményben van; azt állítja, hogy a kivándorlott khinai az európaiakkal való érintkezés által nem lesz jobbá; „s az uralkodó osztály megtűr bennünket, de örömmel üdvözlőné a napot, a melyen az európai telepítvényesek megsemmisülnének s az utolsó hajó elhagyná az ő partjokat. A magas állású khinaiakban, kik legújabb időben Európában diplomatiái missióban jártak el, az, mit ott kün láttak, nem ébreszt vágyódást az európai civilisatio vívmányai után.“

A kérdésekre nézve, vajon a khinai birodalom roppant népességéhez képest valóban maroknyi európaiak bizonyos viszonyok közt veszélyeknek vannak-e kitéve, Hübnernek nemmel felelték; azonban megengedték, hogy két esetben nagyon aggályossá válhatnak helyzetök, t. i. ha lázadás támadna Pekingben a kormány és a dynastia ellen, vagy háború fejlődne az európai hatalmakkal, vagy ily háborúnak bekövetkezése a kormány által elkerülhetetlennek tartatnék; akkor valószínűleg a most visszatartott gyűlölet az idegenek iránt kitörne; akkor képzelhető, hogy a hatóságok nem bírnának eszközökkel, de talán akarattal sem az idegeneket megvédeni. „Ha nem gyilkolnak le“, mondá Hübnernek egy európai, kinek véleményére nagy súlyt fektet, „kezeseknek fognak tekinteni és valóságos abissiniai jelenet lehet belőle“. A férfiak biztosan érzik magokat. Az állapotok jellemzéséül szolgál, hogy Hübner, sőt a tientsin-i vérengzés után egy este az asztalnál mellette ülő szereztetreméltó szomszédnöje azt kérdezé: „Hiszi-e ön, hogy bennünket le fognak gyilkolni?“ Ez a pár szó jellemzi az európai gyarmatok állapotát.

Ezzel báró Hübner könyvének a világ körüli útjáról a végére értem. Letéve az érdekes munkát, követtem a szokást, melyet érdekesebb olvasmány befejezésénél elmulasztani nem szoktam, ugyanis átgondolva tartalmát, kérdezni magamtól, micsoda megjegyzésre méltót és újat találtam benne? Vagy már előbb alkotott nézeteim mellett minő meggyőző indokokat nyertem? Ez ismertetés már hosszabb lett, mint kezdetben gondolám, ennél fogva csak azokat kívánom felemlíteni, mik hazánk adott viszonyaira nézve nyújtanak tanulságot.

Midőn ezt és más hasonló munkákat olvasunk, melyek leírják a nagy sikert, melyet más nemzetek a világ minden részeiben a polgárosodás s a keresztyénség terjesztésében oly nagy eredménnyel elérnek; midőn látjuk az előre haladt népek ellenállhatatlan hatalmát, melylyel urai a tengereket és a mellettök lakó nagy nemzeteket a nyugoti műveltséggel érintkezésbe hozzák; midőn halljuk, hogy egész világrészeket hódítanak meg s vesznek művelés alá, végtelen téreket népesítenek be fajokkal, hogy az ős erőben lévő szűz földön nemzetiségök számára szabad tért nyerjenek: lehetetlen, hogy az általános benyomás, melyet ily munkának olvasása tesz, önkénytelenül föl ne ébreszsze bennünk hátramaradottságunk és csekélységünk érzetét az állásra nézve, melyet Európa nagy népei közt elfoglalunk.

Eszembe jut gróf Széchenyi Istvánnak egykori mondása. 1844-ben volt, midőn országos czélok létesítése végett, a nemesség megadóztatásával egy országos alapot kívánt létesíteni. Széchenyi, ki fáradhatatlan volt eszméinek mindazokat, kik a létesítésnél eszközül szolgálhattak, megnyerni, egy csekély tudományyal és még kevesebb világismerettel bíró, de saját nézete szerint elég tekintélyes és szónoklati képességű hazafit meggyőzni iparkodott, de nem tudott, mert embere arra a látkörre, melyen Széchenyi maga állott, fölemelkedni képes nem volt s a nemes grófnak minden okai ellen a nemzetben rejlő erőre hivatkozott. Az országos alapból leendő kiadásokról volt szó s ez urra vonatkozólag mondá Széchenyi: „Valóban nem lenne haszonélküli kiadás az ország ügyeibe befolyással bíró némely politikusokkal, kikben pedig másként van elég józan ész, kényszerített marschroudetal utaztatni be a világot, hogy látnák, mily csekélyek, hátramaradottak és gyengék vagyunk mi, hogy azzal a meggyőződéssel térjenek vissza ősi kuriájokba, hogy maroknyi fajunkat csak nagy óvatosság, őszinte együttartás, bölcs előrelátás, ernyedetlen munkásság és kitartó szorgalom által lehet hosszú évek során oly helyzetre emelni, melynél fogva bár szerény, de biztosított állást foglalhasson el Európa nagy népei között“.

Azóta harmincz év múlt el, és ámbár ez évek a megpróbáltatás évei voltak, melyek alatt önkárunkon sokat tanulhatunk: nemzeti jellemünknek még mindig egyik hibája a saját erőnkrol és jeles tulajdonainkról táplált túlzott fogalom, mi

régebben, úgy jelenben is nem egy hibás lépésre ragadott bennünket.

Ha Hübner munkáját olvassuk, a bámulat, tisztelet és nagyrabecsülés érzete erősödik meg bennünk az angolszász faj iránt, mely keleten s nyugaton egész világrészeket hódított és tartott meg saját nemzetisége számára, hogy ott műveltségét, szokásait és törvényeit meghonosítsa. A spanyolok, portugálok, hollandok, sőt a francziák is gyarmatosítás tekintetében már nagy eredményeket mutattak föl, mielőtt Anglia még velök versenyre lépett. Csak a XVII. században, a nagy Erzsébet királyné alatt indította meg ez irányban munkásságát és ily aránylag rövid idő, valamivel több mint kétszáz év alatt az emberiség történetében páratlan eredményeket mutatott föl ¹⁾. Az angol gyarmatok területe teszi a szárazföld egy harmadát s az e gyarmatokon lévő összes népesség a világ népességének egy negyedét. E nagy birtokból egy félmillió angol négyszög mértfölddel bír Amerikában, egy millió angol négyszög mértfölddel Ázsiában, két és egy félmillió mértfölddel Ausztráliában és egy negyed millió mértfölddel Afrikában.

Helyesen mondja Leroy-Beaulieu ²⁾: „A gyarmatosítás a nép terjedő ereje és sokszorosító hatalma nagy távolságokon túl, a világ nagy részeinek elfoglalása nyelve, szokásai, eszméi és törvényei számára. Az a nép, mely gyarmatosít, olyan nép, mely nagyságának alapját veti meg a jövőben és biztosítja a maga számára a felsőbbiséget“. S mily mérvben teljesíté már eddig is e nagyszerű föladatát Anglia! Faja folyvást szaporodik a széles téreken, melyeket számára régebben és újabban elfoglalt, nem csak a területeken, melyeket jelenben bír, hanem a töle ugyan államilag elvált, de egy és ugyanazon nemzetiséghez tartozó északamerikai Egyesült Államokban is. Nem tekintve azt az anyagi hasznot és anyagi erőt, melyet a gyarmatosítás Angliának ad az által, hogy élénkíti külkereskedését, emeli hajózását, nevezetes piacza gyártmányának, az évenként meggazdálkodott tőkéknek biztos és dúsan jövedelmező elhe-

¹⁾ *Report of the present State of Her Majesty's colonial Possessions.* London, 1872.

Creasy (Sir Edward) *The Imperial and Colonial Constitutions, of the Britannie Empire, including Indian Institutions.* London, 1872.

²⁾ *De la colonisation chez les peuples modernes,* par Paul Leroy-Beaulieu. Paris, 1874.

lyezést szerez: nagyobb az az erkölcsi nyereség is, hogy átülteti faját a világ különböző részeibe, és a szabad tér és kereset folytán nagy mérvben való szaporodását biztosítja. Nem csak az anyagi termelésben és az ipar mezején sokszorozta nemzetiségének tevékenységét, hanem biztosította egyszersmind mind ama tevékenységet, melyet előrehaladott nemzetek az irodalom, művészet és tudományok terén kifejtének; tehát sokszorozta más nemzetekhez képest erkölcsi befolyását. És hol fog az angolszász nemzetnek ez anyagi és szellemi hatalma korlátokat találni, miután a tapasztalás tanulsága szerint egy életerős előrehaladó nép szaporodásának korlátai az által a tér által határozhatnák meg, melyet maga számára biztosított? Anglia alig több mint két százada lépett a gyarmatosítás terére és a nagy eredményeket leginkább az utolsó száz évben érte el; hol lesz száz vagy kétszáz év múlva? Bármilyen legyen is sorsa e nemzetnek szűkebb hazájában, a külbirtokaihoz képest oly kis szigetországban: annyi bizonyos, hogy a nyugat művelt nemzetei közt az első helyet fogja elfoglalni. Mi az angol gyarmatosításhoz és a befolyáshoz képest, melyet idővel az egész világ sorsára gyakorolni fog, az a befolyás, melyet egykor a hatalmas Róma gyakorolt, melyben megvoltak azok a tulajdonok, melyek a népek meghódítására és az anyaország általi gyarmatosításra igényeltetnek? Róma gyarmatosítása az angolokéhoz képest szűk körre terjedett; műveltségét, szokásait és nyelvét terjeszté ugyan az általa meghódított népek közt, de nem volt képes átültetni s maradandóan biztosítani, mint az angolok teszik.

Önkénytelenül az a kérdés merül fel előttünk, mik az az okai annak, hogy az angol nemzetnek mindez oly nagy mérvben sikerült, hogy minden nemzetek között az angol tudott ily maradandó hatást gyakorolni a gyarmatosítás tekintetében. A nagy hatalommal bíró spanyol birodalom előbb kezdett gyarmatosítani; tengeri fekvésénél, világhatalmi állásánál és már akkor kifejlett polgárosodásánál fogva abban az időben sokkal hatalmasabb volt, mint az angol nemzet akkor, midőn a gyarmatosítás tekintetében versenyezni kezdett. A mostani Nagy-Britannia akkor még három, egymástól külön állami étellel bíró ország volt; a spanyol birodalom ellenben fénykorát élte a Habsburg-dynastia uralma alatt, mely a Földközi tenger, az Atlanti óceán és az Északi tenger partjain, nem is számítva az Óceánon túli nagy birtokait, első világhatalmi állást foglalt el;

az angolok gyarmatosító munkásságának kezdete előtt már a portugolok is hatalmokban tartották a Jöreményfokon körüli út fölfedezése által a keletindiai kereskedést. A szorgalmas, kitartó és bátor hollandiak, kik nem rég szabadultak fel a spanyol önkényuralom alól, a tengerek urai voltak; a francziák vitéz, bátor, vállalkozó és kalandokat kereső faja már akkor az Oczeánon túl nagy kiterjedésű vidékeket hódított meg: és most, kivéve a hollandiakat, kik ugyan nem törekedtek a gyarmatok népességét saját fajukba beolvasztani, de nagyobb részt megtartották a régi gyarmatokat, — minden többi, a gyarmatosítás történetében oly nagy szerepet játszó állam elvesztette régi birtokait, ellenben az angolok nem csak megtartották első foglalásaikat, hanem folyton terjeszkedtek, sőt nem egy esetben a már előttök ott letelepedett európai fajokra gyakorolták beolvasztó hatásukat, mint Kanadában a franczia, a Jöremény fokánál a hollandi települőkkel láttuk.

Rendkívüli tulajdonokkal kell birni oly nemzetnek, mely ily eredményeket képes felmutatni. Az angol nemzet mindenek felett bir határozottan kifejlett nemzetiségi jelleggel és nagy állhatatossággal e nemzetiségének minden körülmények és viszonyok közt érintetlenül megőrzésében. Ez nagy mérvben kifejlődött beolvasztó képességének a kútforrása. Az angol angolnak marad mindenütt; magával viszi és következetesen fenntartja szokásait, nyelvétől semmi körülmények között meg nem válik, habár mindez a szeretetreméltóságot nélkülöző különcségnek tekintetik is. Ebben teljes ellentéte a franczia nemzetnek, melyről Beaulieu helyesen jegyzi meg, hogy „a franczia gyarmatosítás nem sikerüléseinek főoka a francziák nemzeti jellemében fekszik, melynél fogva a gyarmatosításnál siker nem koronázhatta működésüket, s ez a kalandok iránti előszeretetnek és a könnyűségnek tulajdonítható, melylyel más népek szokásaihoz és eszméihez alkalmazkodni tudnak.“

A másik oka az angolok által elért nagy sikernek az, hogy az angolszász faj mindenüvé, hova megtelepedett, magával vitte szabad intézményeit, az egyéni szabadságot és különösen a községi rendszert. Ha végig tekintünk az angol gyarmatok történetén, fogjuk tapasztalni, hogy az állam megteszi ugyan a gyarmatosítás kezdetén az első szükséges intézkedéseket, de a messze vidékekre átköltözött angolok rövid időn, mihelyt községekké alakultak, önállóan gyakorolják saját ügyeikre nézve az intézkedési jogot, sőt az anyaország tartóz-

kodik a gyarmatok belügyi vezetésebe avatkozni, ad nekik önállóságot, mely a gyarmat kifejlődéséhez képest folyton szélesbítettik, és az önmegadóztatás jogával bíró község a községi ügyekben, a gyarmat a gyarmatügyekben nagy mérvben kifejti a kezdeményezést; gondoskodik mind a szükségletekről, melyek az anyagi jólétet előmozdítani, a szellemi haladást biztosítani képesek. Így ébred föl és fejlődik hatalmasan a közügyek iránti érdeklődés, és mint Smith Ádám oly helyesen mondja: „Az emberek részt venni vágyódnak a közügyek intézésében, leginkább ugyan indítva a befolyástól és fontosságtól, melyet gyakorolnak azok, kik a dolgok élén állanak, kik a vidék arisztokratái; midőn e befolyásukat megállapítják és védik és az által saját személyiségüket emelik, nagy mérvben állapítják meg és állandósítják a szabad intézményeket.“

Az angol gyarmatokban, alig hogy a gyarmatosítók megletelepedtek, községek alakúlnak, melyek kezdetben öt-hat négy-szög mértföldre terjednek 2—3000 lakossal ¹⁾. A községi ügyekben kezdenek és kivisznek mindent, mi a letelepedettek érdekében fekszik; a gyarmat kormánya legfeljebb ügyel a közbátorságra és gondoskodik a közlekedési eszközök terjesztéséről, noha, mint Roscher mondja: „Csodálatos a munka mennyisége, melyet közmunka fejében minden amerikai teljesít községi és vidéki közlekedési útjainak érdekében.“ És mert a munka gyümölcsei sokkal nagyobbak, mint Európában, a föld termékenységénél fogva, és mert nemcsak munkásság, de takarékoság is egyik főjellemvonása az angol gyarmatosnak, szaporodik a tőke és ezzel növekednek a hasznos beruházások. A letelepült család könnyen szerzi az élelemre szükséges terményeket, az új nemzedék jókor házasodik, és minden családban nagy a gyermekek száma, melyek munkás kezeket nyújtanak a család számára. Ennek folytán nagy mérvben szaporodik a népesség, melyet még azonkívül a folytonos bevándorlások is növelnek. Hozzájárul mindehhez a nagy vállalkozó szellem és a hitelintézmények felhasználása. Ennek jellemzéséül hozom fel a Michel Chevalier Észak-Amerikáról írt leveleiben említett esetet. Egy faluban, mely épen épülőfélben volt, hol alig létezett még harmincz ház és hol minden lépésen a kiirtott őserdők megperzselt törzseibe és dült fáiba ütközött, egyszerre egy szerény házra akadt ilyen felirással: „Office of Deposit

¹⁾ Laboulaye: *Histoire politique des Etats-Unis.*

and Discount Schwykill Bank.“ És mindehhez járul, hogy az ily gyarmatok, ha nagyobb mérvben kifejlődtek is, nem kénytelenek egyenes adókat, melyek a földet s keresetet terhelik, behozni; a kormányzati és általános közigazgatási és beruházási kiadások a vámokból és legfeljebb a fogyasztási adókból rendszerint könnyen fedezhetők. E mellett a szabad sajtó, az esküdtszék és a bírák elmozdíthatatlansága mind oly intézmények, melyek az ős Anglia szabad földjéről a keletkező gyarmatokba átültetve, megadják a felvirágzásnak, megerősödésnek és a népesség szaporodásának feltételeit.

Hübner munkájában nem egy helyt emeli ki az angolok e kitünő tulajdonait; de mint az ismertetésben láttuk, még Khinában is az évezredekén át kifejlődött patriarchális községi élet enyhíteni képes a vak engedelmességet, a fatalistikus megnyugvást követelő absolutismust és a szélsőségig vitt burokratia nyomását; Japánban pedig az erősen kifejlett községi élet minden nagyobb zavart megakadályozni képes és lehetővé teszi az istentől származtatott láthatatlan császár nevében néhány merész újító által decretált és az ősi államszervezetet gyökeresen felforgató rögtönzött átváltoztatást.

De a mint egyrészt az egyéni szabadság és az önkormányzat alapja az angol társadalmi intézményeknek, másrészt a törvények iránti határtalan tisztelet és engedelmesség és a rend biztosítása tekintetében gyakran egészen a nyersségig kifejtett erély és következetesség egyik főfeltétele az angolszász faj gyarapodásának és emelkedésének. Végre biztosítják e fajnak a sikert egyrészt az erősen kifejlett conservatív hajlam, melynél fogva ragaszkodik ősi intézményeihez és szokásaihoz, másrészt, hogy nem rohamosan ugyan, de folyton javítja azt, miben a viszonyok javítást követelnek és nagy reformmunkájában kellő óvatosság mellett folyton működik. Jellemzőleg fejezi ki az angolok e tulajdonát Beaulieu: „Nézetem szerint az angol nép nagyságának alapja a kitünő tulajdon, mely méltóvá teszi a magas helyre, melyet a történetben elfoglal és melyet különösen a gyarmatosításnál kivívott, az az őszinteség szelleme, a lépcsőzetes előmenetel és fokozatos reformok utáni törekvés, mely készletti tanulmányozni saját intézményeit és törvényeit, részrehajlatlanul vizsgálni hibáit és tökéletlenségeit, soha sem engedvén magát elvakítani hiú nemzeti önszeretet által, az elkövetett hibákat és tévedéseket fölismerni, módosítani folytonosan a politikai és a társadalmi élet kerekeit és

a közgazdasági intézkedéseket, melyeket a tapasztalás elítélt. Az őszinteség e szelleme, ez előszeretet a lépcsőzetes reformok iránt, minden tulajdonok közül a leggyakorlatibb és legtermékenyebb; megóvja a népet a mindennapi tespedéstől vagy az erőszak általi elragadtatástól. Más nemzeteknél a reformok rendszeren nagy válságok alkalmával vitetnek ki; Nagy-Britanniában a reformokon való munkálás nem rendkívüli és esetleges állapot, mint az időnkint visszatérő betegség, de folytonos, és nem szűnik meg a politikai, a társadalmi és közgazdasági élet szakadatlan és rendszeres működéséhez tartozni.“

Mennyi tanulság foglaltatik azokban, miket az angol nagyság okainak felsoroltunk! Mi szeretjük magunkat az angolokhoz hasonlítani, azért talán, mert az Arany Bulla egy időben kelt a Magna Chartával, vagy talán azért, mert az angol élet alapja az önkormányzat és nekünk is volt megyei életünk; vagy talán azért, mert mindkét nemzet nyolczszáz éven keresztül saját országgyűlésein hozta a maga számára törvényeit: pedig mily óriási különbség létezett az utolsó századok alatt a tehetetlen, gravaminális magyar országgyűlés és a következetes működésében folyton fejlődő hatalmas angol parlament között! Sőt az utóbbi években nálunk életbe lépett parlamentáris élet is mily gyönges tökéletlen plágiuma a rendszeresen működő angol parlamentnek! De mennyire eltérő a mi munkásságunk az angoloknak a községekben és társadalomban kifejtett tevékenységétől, mely a központosított kormányzat beavatkozásától és állami költségvetésüknek a centralisált államokhoz hasonló megterhelésétől megóvta magát. Ha méltók akarunk lenni arra, hogy köztünk és a nagy angol nemzet között más hasonlat is legyen, mint az Arany Bulla keltének ideje, úgy igyekezzünk azokban, miket viszonyaink megengednek, mit elérni képesek vagyunk, nyomdokait követni. Tanuljuk meg mindenek előtt a szívósságot és kitartást saját nemzeti egyéniségünknek érvényre emelésében, mely főtényezőjévé lett az angol nemzetiség terjedésének.

A mi saját nemzetiségünk terjesztésére és megszilárdítására, államiságunk biztosítására mily csekély aránylag a tér. Hosszú évek sorának múltával, ha képesek lennénk is a köztünk lakó idegen nemzetiségeket lépcsőzetesen a magyar nemzetiségbe felvenni, hazánk területi épségének biztosítása mellett számunk nem fog soha oly nagy lenni, hogy az előrehaladt nemzetek között egyenjogú állást foglalhassunk el. Örvendetes

jelenség ugyan, hogy népességünk az utolsó népszámlálás szerint is folyvást szaporodik, mert a termékeny föld, melyen nemzetünk él, még kétszerte nagyobb népességnek is elegendő élelmet képes szolgáltatni; de a tapasztalás bizonyította, hogy a népesség természetszerű szaporodásának egyik főfeltétele a tőkék szaporodása, mi az utolsó időkben ha nem is nagy mértékben, de mégis örvendetes emelkedést mutatott. Ha mindinkább kifejlődik és fokozódik a munkásság és a takarékoság és ha a mellett az állami pénzügyek rendezése folytán a nép évenkénti keresményének nevezetes része új tőkék képzése és beruházások végett a nép kezei közt fogna maradni, remélhetjük a tőkék szaporodásával egyszersmind népességünk folytonos növekedését, mert mindenütt a vagyoni jólét emelkedésével együtt látjuk a népesség aránylagos szaporodását.

De hogy nemzetiségünket és magyar államiságunkat biztosíthassuk, igyekezzünk mindenek felett kitartást szerezni nemzetiségi egyéniségünk jellemének megőrzésében. A szabad intézmények iránti előszeretet bennünk nem hiányzik; az önkormányzat, a magánosok hazafias igyekezete és áldozatkészsége nemzeti tulajdonaink közé sorozható ugyan, de a szabad intézményeket a szigorú renddel párosítani képesek nem voltunk. A hatósági életben pedig a már most oda nem sorozható politikával való foglalkozás s gyakran a koteriák uralma és a nepotismus jellemzik közéletünket. Hassunk oda, hogy az öntevékenység a községben a község, a megyében a megye anyagi és szellemi jólétének emelésére üdvös mozgalmakat fejtsen ki, és ismét az angoloktól tanulván, tegyünk meg haladéktalanul mindent arra nézve, hogy a törvények iránti tisztelet és engedelmisség, azoknak szigorú végrehajtása és a rendnek minden irányban való megszilárdítása végre nálunk is biztosítva legyen. Ezt csak úgy érhetjük el, ha a törvényhozás, a kormány, a hatóságok, sőt a magánosok is a közös célra együtt működnek, mely közreműködés minden jól rendezett állam lételének első feltétele. Ne feledjük azt, hogy a parlamentarismus csak az esetben életre való, ha a törvényhozó működés szabályozott és rendezett és ennél fogva megfelel feladatának, mitől pedig még távol vagyunk.

A nemzet jövőjének megalkotására és biztosítására a tér szabad. Legyünk magunk iránt őszinték, ismerjük be hibáinkat és gyöngéinket és kerüljük. Építsünk folyton, más nemzetek intézményeit nem egyszerűen lemásolván, hanem saját

egyéniségünk és a kor igényei szerint lépcsőzetesen átalakítván. E mellett ne becsüljük túl saját anyagi erőnket, hogy megadjuk a magyar állam felvirágzásának ama feltételét is, hogy pénzügyei állandóan rendben legyenek. Állami és nemzetiségi érdekeink védelmében legyünk összetartók, minden intézkedésben előrelátók és óvatosak, öntudatos czéljaink kivitelében kitartók, s minden téren ernyedetlenül munkásak, rendszertők és megbizhatók. Ezek a nemzeti fölvirágzás föltételei.

GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT.

SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE.

(1780—1805.)

Negyedik közlemény.¹⁾

IV.

A LOYALIS FELKELÉS.

1.

A dahik zsarnoksága a knézek s az előljárók meggyilkolásával elérte azon határt, a melynél meg kellett szünnie az annyi idő óta sanyargatott keresztyén rája türelmének. Az önkényes hatalom átka, hogy erőszakoskodásaiban nem tud mértékletes lenni, s vagy megsemmisíti az elnyomottakat, vagy végre megsemmisíttetik általok. A forradalom nem természetes állapota az emberi társadalomnak, melynek célját a létező viszonyok fentartása, nem pedig azok folytonos felforgatása képezi. Csak a hol e cél elérhetése lehetetlenné vált, a hol a rendet erőszak, a jogot önkény, a törvényt zsarolás, a természet szerű fejlődést önérdék vezérelte korlátozás váltja fel, ott folyamodik a végenyészettel fenyegetett társadalom a forradalomhoz, mint utolsó mentőeszközhöz. Oly hatalmas azonban a társulási ösztön, mely az embereket nem csak a társadalom, de az államok alkotására is vezérlé, hogy daczára a hosszú évek során, sőt századokon át tűrt szenvedéseknek, minden nép csak tartózkodva alkalmaz erőszakot erőszak ellen. A történet tanúsodik arról, hogy kezdetben egy forradalom sem czélozta a fenálló hatalom megdöntését, bármily gyűlölt lett légyen is az, hanem megelégedett volna bizonyos engedményekkel. Hogy

¹⁾ Lásd az I., II., III. közleményeket a *Budapesti Szemle* 9. 10. 11. számaiban.

utóbb miért s mily okok behatása alatt ölt majdnem minden ily mozgalom nagyobb mérvet, vajon az emberi természetben rejlő túlhajtási ösztön befolyása alatt-e, avagy mert a hatalom, bízva saját erejében, nem tudta vagy nem akarta kellő időben életbe léptetett reformokkal lecsillapítani a kedélyeket, — ezt kipuhatolni kétségkívül egyik legérdekesebb, legszebb feladata a történelemnek. Valóban azt lehet mondani, hogy minden forradalom kezdetben csakis az önvédelemre szorítkozik s csak később, a siker által felbátorítva, válik követelőbbé, olykor a régi rend helyett egészen újat teremtve s megtörve végkép azon hatalmat, melynek engedményeivel eleinte oly szívesen megelégedett volna. Így történt ez Szerbiában is e század első éveiben.

Midőn a szerbek, mint azonnal látni fogjuk, a dahik ellen fegyvert ragadtak, nem az államalkotás eszméje, nem elszakadási és függetlenségi vágyak által vezéreltettek. Az említett kivégeztetések nélkül a dahik valószínűleg még sokáig gyakorolhatták volna önkényes uralmokat a tartományban. A knézek megöletését azonban a megrémült nép, nem ismerve a dahik terveit, az összes rája kiirtásának kezdetétől tekintette. Az önfentartás érzete volt az, mely a szerbeket ellenállásra ösztönzö. Ha már meg kellett halniok, legalább drágán óhajtották eladni életüket. Minden egyes fegyverfogható férfi személyes harcza volt ez, a saját és családja életéért. Ezért látjuk, hogy a felkelés minden összhangzó terv nélkül tört ki a pasalik különböző kerületeiben s hogy az egyes felkelő csapatok jó ideig alig tudtak valamit egymás felől. És a felkelők folyvást a szultán „leghűségesebb rájájainak“ nevezték magokat, sőt még később is, midőn a szerb sereg már sok ezer főt számlált s mint a következők megmutatá, képes volt a rendes török seregeket is diadalmasan visszaverni, a szerbek még mindig a szultán nevében folytatták harcukat a dahik ellen. Bár öntudatlanul, de mély igazság rejlett e felfogásban; mert a dahik — e janicsárfőnökök — ép oly ellenségei voltak a birodalom újjáalakulásának és megszilárdulásának, mint a rájának. Tényleg tehát a szerb felkelés kezdetekor a keresztyének voltak a szultán tekintélyének védői, a mahomedán janicsárok ellenében. Ha a török államférfiak képesek lettek volna a kellő időben megalkudni a körülményekkel s felhasználni a kedvező alkalmat, mely a szerb mozgalom mérsékelt irányában önként kínálkozott, az ozman birodalom — a mennyire meg nem történt ese-

mények lehető következményei felett ítéletet mondhatunk — valószínűleg magára a mahomedán elemre nézve is sokkal előnyösebb átalakulásnak lett volna színhelyévé. Ez azonban nem történt, a szultán nevében kezdett felkelés forradalommá vált a szultán ellen; s a mozgalom, mely hivatva lett volna közelebb hozni egymáshoz a vallásos különbségeken alapuló nemzetiségi ellentéteket, még inkább növelé azokat, egy majdnem független országot teremtven a birodalom kebelében.

Említettük fentebb, hogy a borzasztó kivégeztetések hirére, a ki csak teheté, elhagyá a falvakat s az erdőborította hegysek rejtekeibe menekült. E menekültekhez csatlakoztak sok helyt a dahik uralkodása alatt nagy számmal szerte kalandozó hajdúk is. Az egész tartományra nehezült csapás súlya alatt elenyészett a különbség, mely azelőtt, legalább még némi részben, a békés és munkás falusiak s a hajdúk (a szegénylegények) között létezett. Most mindnyájan egyaránt földönfutókká váltak, egyenlő veszély fenyegette mindnyájokat. Az önvédelem szüksége egyesíté a bujdosókat, bármi lett legyen is azelőtt foglalkozások. Különbö is az erdők- s hegyekbe menekülők a hajdúk között számos régi barátot és rokont találtak; s a többnyire jól felfegyverkezett, elszánt hajdúk most nagy segítségére voltak a megrémült népnek. A boszú, de még inkább az önfentartás érzete vezette a szerbeket, midőn a knézek lemészárolása után nem elégedtek meg azzal, hogy családjaikkal együtt a rengetegekben elrejtőzzenek, hanem kisebb-nagyobb csapatokká tömörülve, a különböző kerületekben minden előleges összebeszélés nélkül majdnem egyszerre támadták meg a szubasákat, kabadahikat és híveiket, felégetve a hánokat, leölve minden törököt, a ki kezökbe került, így akarván elkerülni azt, hogy ők magok ne essenek a dahik dühének áldozatául. Az első támadást Kara-Gyorgye kezdte néhány társával. E pillanattól fogva, majdnem tiz éven át, Kara-Gyorgye neve elválaszthatatlan a szerb mozgalomtól, melynek csakhamar ő vált főtényezőjévé, központjává. Szükséges ennél fogva, hogy az ujkori szerb történet e nevezetes alakjáról, Szerbia függetlenségének első megalapítójáról, bővebben megemlékezzünk.

A kragujevaczi kerület Visévczi falujában élt a mult század közepe táján egy szegény Petroni nevű paraszt, méhtenyésztéssel foglalkozva, hol szerbek, hol pedig törökök szolgálatában. Petroninak több gyermeke született Visévcziben;

legidősebb fia György nevet kapott a keresztségben, s aztán szerb szokás szerint atyja neve után Petrovics Györgynek ¹⁾ hívták, később pedig sötét arczsíne miatt czrni vagy kara melléknevet kapott, mely rajta is maradt és így lett belőle Kara-Gyorgye ²⁾. Születési évét nem ismerjük pontosan ³⁾ s ifjúságáról is csak gyér és bizonytalan adatokat bírunk. Miként más nemzetek népszerű hősei, úgy Kara-Gyorgye körül is egy egész mondakör támadt. Számtalan dalban emlékezik meg a nép mai napig is a szabadságharcz első főnökéről. És miként ez máskép alig is lehetne, nem hiányzanak a regényes mondák sem. Azon éjjelen, midőn Petroni neje, Maricza, György fiát szülte, így szól e regék egyike, egy török hált a paraszt házánál. Csodálatos álma volt e töröknek. Rettenetes oroszán tépte őt éles körmeivel; a félelem s a gyermek sírása felébreszté őt, remegve futott ki a szabadba, s noha még nem hajnalodott, délről észak felé terjedő vakító fényt látott az égen, mely megvilágítá az egész tájat. Még inkább megrémülve visszatért a házba, a hol Maricza már gyermekét gondozta. Megtudván a török, hogy a gazda neje fiút szült, elmondá álmát s azt akként fejté meg, hogy e gyermek híres emberré leend és sok nép felett fog uralkodni. Szülei szegényes házánál nőtt fel György, az akkori viszonyokhoz képest minden oktatás nélkül. Később az egész család a közel Topola helységbe költözött s ennek környékén töltött György is néhány évet, mint szolga rokonainál, utóbb pedig egy szpahinál. Némi vagyonra tévén szert, megházasodott. Az osztrák-török háborút megelőző mozgalom következtében, Kara-Gyorgye is, mint annyi más szerb, tanácsosabbnak vélte Ausztriába menekülni. Tartva a törökök kegyetlenségétől, egész családját s szüleit is magával vitte, kísérve még néhány kiköltözködő által. Az öreg

¹⁾ Petrovics tulajdonkép a Péter név származéka, Kara-Gyorgye atyját pedig Petroninak hívták, de ez utóbbi név szokatlan lévén a szerbek között, a Péter névvel azonosították azt s így a fiú is Petrovicsnak neveztetett, azaz Péter fiának vagy Péterfinek.

²⁾ Czrni szerbül, kara pedig törökül feketét jelent, Kara-Gyorgye tehát annyit tesz, mint fekete György, miután szerbül Györgyöt Gyorgyénak mondják.

³⁾ Valószínűleg a múlt század második felének első két tizedébe helyezhető az.

Petroni, a kivel elhitették, hogy csak a hegyek közé menekülnek a törökök elől, csak útközben, már közel a Szávához vette észre, hogy fia idegen országba szándékozik vezetni mindnyájukat, mire kijelenté, hogy házát és kertjét nem akarja odahagyni, sőt azzal fenyegetődött, hogy feljeleníti őket a törököknek, ha nem engedelmeskednek s nem térnek vissza hazájukba. György nem lévén képes atyját engedékenységre bírni, ne hogy övéi mind a törökök boszújának áldozatául essenek, lelötte vagy mint mások beszélnek, egy társa által lelövette őt, eltemetetlenül hagyván hátra a holttestet¹⁾. Később, midőn Kara-Györgye visszatért Ausztriából, a blagovesteniji kolostorban engesztelő isteni szolgálatot tartatott elkövetett bűnéért.

Kara-Györgye Ausztriába menekült, de nem sokáig tartózkodott ott, s már a jövő évben visszatért Mihajlovics önkénteseivel. Említettük volt, hogy részt vett Sabacz ostromában, de csakhamar megvált az önkéntesektől s egy csapat hajdúval barangolta be a tartományt. A háború után ismét osztrák földön keresett menedéket s egy slavoniai kolostor birtokán mint erdőkerülő szolgált. — Musztafa pasa szelid kormányzata alatt ismét visszatért családjával együtt Szerbiába s Topola faluban telepedett meg. Ekkor sertésekkel kezdett kereskedni, a mi által szép vagyonra és kerületében nagy tekintélyre tett szert. Régi társaival, a hajdúkkal azonban mindvégig fentartotta a barátságot. Ezek gyakran fel is keresték őt s Kara-Györgye mindenkor segítette, vagy legalább jó tanácssal éltette őket, de kalandozásaikban nem vett többé részt. Rendkívül magas, szikár termet, hosszú karok és lábak s nagy testi erő által tűnt ki Kara-Györgye. Fáradhatlan volt a munkában s ügyes a fegyverforgatásban; szerbek és törökök egyaránt tudták, hogy golyója sohasem hibázta el a célt. Nem sokat beszélt, de ha szólt, természetes józan eszével rendesen eltalálta a leghelyesebbet. Daczára komor szótlanságának, kedvelte a tánczot s a vígságot. Nem is mehetett végbe nélküle egy mulatság sem az egész kerületben. Csakhogy a hol ő megjelent, ott senki sem mert volna se veszekedést kezdeni, se részeggé lenni; ezt

¹⁾ Kara-Györgye, titkára Gyurics, ki annyi éven át híven szolgáltotta őt s rövid életrajzát is megírta, akként beszéli el ez eseményt, hogy Kara-Györgyét anyja ösztönözte, iszonyú átkokkal fenyegetőzvéen, az öreg Petroni megölésére, midőn hallotta, hogy ez utóbbi a törököknek szándékozott őket kiszolgáltatni.

Kara-Gyorgye nem tűrte volna s már akkor is annyira tisztelték és félték tőle, hogy nem merészeltek nyíltan ellenkezni vele. Erély, bátorság, gyors elhatározás a veszély pillanataiban s hirtelen fellobbanó szenvedélyesség jellemezték őt. Ha megsértették vagy felboszantották, haragja nem ismert határt s gyakran kegyetlenségekre ragadta. Láttuk miként ölte vagy ölette meg saját atyját is. Nem volt ez első gyilkossága. Már előbb, midőn még sertéseit őrzé a hegyek között, megölt néhány törököt, kik őt megtámadták vagy gúnyos szavakkal ingerelték. Mindazáltal felindulás nélkül nem volt kegyetlen, és utóbb, midőn kedélye lecsillapult, többször őszintén megbánta a felhevülés első pillanatában elkövetett tettét. Őseredeti jellem volt a Kara-Gyorgyeé, melyből nem hiányzott ugyan sem az egyenesség, sem az igazságosság érzete, de mely a műveltség teljes hiánya mellett, féket s korlátozást nem tűrve, legtöbb esetben szenvedélyessége által vezetetté magát. A jó és rossz tulajdonok, melyek Kara-Gyorgye jellemének összeségét alkoták, kiválólag képesíték őt, egy oly megtorlási népies mozgalom vezérévé lenni, a milyen most Szerbiában kezdetét vette. Ellenben túlságos hiszékenysége s a kellő ítélőtehetség hiánya politikai tekintetben több ízben alkalmatlanná tevék őt a harcban kivívott előnyök érvényesítésére. Kara-Gyorgye, ki oly hősiiesen forgatta a fegyvert, nem volt egyszersmind rendkívüli politikai tehetség is. Bennünket azonban itt csak azon működése érdekel, mely a forradalom kezdetére vonatkozik.

Kara-Gyorgye rettenthetetlen bátorsága, tekintélye a nép előtt és népszerűsége a hajdúknál régóta nem volt inyre a dahíknak. És ezért az ő nevével első sorban találkozunk a kivégzendők között. Több ízben küldtek a dahik kisebb csapatokat Topolába, azon meghagyással, hogy Kara-Gyorgyét megöljék s fejét Belgrádra hozzák. Az orasaczi hán öre azonban, bizonyos Ibrahim, barátságban élt Kara-Gyorgyéval, sőt pobratim¹⁾ is volt vele s mindenkor tudósította őt az életét fenye-

¹⁾ Szerbiában ősidőktől létezik a szokás, hogy két férfi szoros barátságot, hogy úgy mondjuk testvériséget köt egymással, s az ilyenek, kiket pobratimeknek neveznek, kötelesek egymást mindenben segíteni, védeni. E kötelék gyakran sokkal erősebb mint az, mely ugyanazon család tagjait fűzi együvé. Keresztyének és mahomedánok is léptek több ízben ily szövetségre.

gető merényletekről. Kara-Gyorgye tehát mindenkor idejében elmenekülhetett az ellene küldött gyilkosok elől. A knézek általános lemészárlásának idejében, Uzun-Mehmed kabadahi bizatott meg Kara-Gyorgye megületésével, ez utóbbi azonban értesülvén e szándékról, gyorsan elhagyta lakását s a hegyek között Koplyara faluban Karatosics ismerősénél vonta meg magát. Csakhamar mintegy negyven menekült gyűlt itt egybe, köztök a hirneves Glavas Sztankó hajdú-harambasa. A rémület és kétségbeesés hatása alatt elhatározták: megtámadni a hánokat s leölni azok mahomedán öreit s a szubasákat, s inkább harczolva elesni, de nem tűrni tovább a borzasztó kegyetlenségeket. Mily elszántsággal fogtak a szerbek e tervök kiviteléhez, eléggé bizonyítja azon válasz, melyet bizonyos Gyorgyevics adott Kara-Gyorgye azon kérdésére, hogy akar-e ő is velök tartani s van-e elegendő lőszer? Györgyevics így felelt: „Veletek megyek én is; van töltött puskám s még egy lövésem, de majd meghúszom magamat az erdőben, lelövök egy törököt s akkor lesz elég töltényem.“ A koplyarai rejtekből bizalmas embereket küldtek a közelfekvő falvakba, felszólítván a knézeket, hogy gyülekezzenek Orosaczban az ottani knéznél, Márkónál, mindegyik annyi fegyveres legénnyel, a mennyit hamarjában össze tud szedni. Oly készséggel engedtek e felszólításnak a falusiak, hogy mire Kara-Gyorgye kis csapata Orosaczba ért, már 300 főre szaporodott az, s megjelent közöttök a bukovinai pap, Atanáz, is. Ez az 1804-ik év február 14-én történt. Érezték az Orosacznál összesereglett szerbek, hogy csak úgy számíthatnak sikerre, ha egy akarat által vezérelve, közös erővel rohanják meg a törököket. Erélyes elszánt főnökre volt tehát szükség, a ki képes legyen nem csak a támadásokat vezetni, de a minden oldalról egybesereglett csapatban is a fegyelmet fentartani. Mindnyájok előtt kétségtelenül Kara-Gyorgye látszott legalkalmasabbnak e szerepre. Egyakarátulag fel is szólították, hogy vállalja el az Orosaczban alakított csapat vezetését. Kara-Gyorgye eleinte vonakodott. „Válaszszatok mást, csak engemet ne, így szólott társaihoz. Íme itt van Glavas vagy Márko a knéz, vagy Teodóz a kereskedő; bár ki legyen is a vezér, ígérem: hogy mindenben engedelmeskedni fogok neki. Én azonban nem lehetek, mert ismerem szigorú s hirtelen természetemet s tudom, ha valaki közületek nem engedelmeskednék, vagy elhagyná a csapatot, vagy viszálnodni kezdene, én azt azonnal meglövetném, ez pedig meglehet hogy

nem tetszenék nektek s meghasonlást szülne közöttünk, a mi okvetlenül végvesztünket idézné elő.“ Kara-Gyorgye szavai azonban csak arra indították a többieket, hogy még inkább óhajtsák őt vezérökül s egyhangúlag kinyilatkoztatták, hogy épen olyan vezérre van szükségük, a ki minden kimélet nélkül tudjon büntetni s képes legyen szigorú rendet fentartani, igérvén, hogy feltétlenül engedelmeskedni fognak akaratának s mindenben segítségére lesznek. — Kara-Gyorgye végre tehát elvállalta a főparancsnokságot az orasaczi csapat felett, s ezután mindnyájan Atanáz pap jelenlétében, kölcsönösen hűséget esküdtek egymásnak, megcsókolva a keresztet s az evangéliumot. Még az nap felkerekedett az egész csapat, hogy felgyújtsa az orasaczi hánt és legyilkolja az ott tartózkodó néhány törököt. Ez utóbbiak között volt Ibrahim is, Kara-Gyorgye pobratinje, a ki már két ízben megmentette életét. Halálából és pobratinje kedvéért, Kara-Gyorgye bántatlanul elbocsátotta a bekerített törököket, csak lökészetöket kellett a felkelőknek átadniok. A hán azonban a lángok martalékává lett. Ismét üzenetet küldött ezután Kara-Gyorgye most már a távolabb eső kerületekbe is a knézekhez és tehetősebb gazdákhöz vagy kereskedőkhöz, tudtokra adván a történeteket s felszólítván őket, hogy ragadjanak fegyvert s csatlakozzanak hozzá, vagy hogy saját falvaikban támadják meg s gyűjtsák fel a hánokat s gyilkolják le a szubasákat. Orasaczból Ralenovitye faluba sietett Kara-Gyorgye csapatával, s itt is fellázítván a népet, minden házból egy, sőt két és három férfit is vett fel seregébe; a kik pedig nem akartak jószerével csatlakozni hozzá, azokat emberei erővel kényszeríték, azzal fenyegetvén, hogy a vonakodókat kivégzik s házaikat felgyújtják. Voltak ugyanis sokan a falusiak között, kik a mozgalom első időszakában csak hajdúkül tekintették a felkelőket, s tudván tapasztalásból, hogy még a nagyobb mérvű hajdúvállalatok sem igen sikerültek, s hogy azok miatt rendszeren a békés népnek kellett szenvednie, nem akartak velök egyesülni. A felkelők azonban, nehogy némelyeknek ez óvatossága és kishitűsége a többiekre is elcsüggesztőleg hasson, a legnagyobb szigorral bántak az olyanokkal, kik azonnal nem mentek velök, kérlelhetetlenül besorolván, sőt olykor súlyosabb büntetésekkel is illetvén őket. Majd Rogacsába jött Kara-Gyorgye, a hol Kátics Márko csatlakozott hozzá, Jankónak testvére, ki nem sokára szinte egyesült vele s hőstettei által tűnt ki a szabadságharcban. — Min-

den faluban, melyen áthaladt a felkelő csapat, új fegyveresekkel szaporodott. Az útba eső hánok felgyújtattak, a török örök pedig legyilkoltattak. — Mindez, legalább látszólag, még nem volt egyéb, mint egy nagyobb hajdúcsapat garázdálkodása. Ily színben óhajtották a dahik is e mozgalmat feltüntetni s meglehet, hogy elbizakodottságukban magok sem tartották azt egyébként, legalább ezt látszik bizonyítani azon körülmény, hogy most a történetek hírére harminczöt fegyverest küldöttek Belgrádról a rudniki Száli ágához, azon meghagyással, hogy gyűjtsön 2—300 főnyi csapatot s rendelje ki a keresztyén ráját is botokkal és így üldözze és semmisítse meg a hajdúkat. Kara-Gyorgye értesült a Belgrádról elindult csapat közeledtéről s Szibnicza helység mellett, a belgrádi területben, lesbe esalván azt, egy részét levágta, más részét foglyúl ejtette. Ezzel a koczka el volt vetve. Most már nem lehetett többé szó csupán hajdúkról, a mozgalom jellege tisztán előtérbe nyomult. A rája lázadt fel urai ellen; a hánok' elpusztítása, a szubasák megöletése és elűzetése, a támadó csapat gyors szaporodása, a mint a falukon áthaladt, nem hagyhattak többé kétséget az iránt, hogy itt nem nagyobb mérvű rablókalandozásokkal, hanem valóságos népfelkeléssel állottak szemben a hatalmokban elbizakodott dahik. És csakis ez utóbbiak s zarnokságuk ellen irányult a mozgalom. Kara-Gyorgye és társai nem gondoltak egyébre, mint megszabadulni közvetlen elnyomóiktól, vagy legalább boszút állani rajtuk. Még az a gondolat is csak lassan tört magának útát a felkelők között, hogy ha sikerülne a dahik elviselhetetlen hatalmát megtörniük, a szultánhoz forduljanak egy igazságos, mérsékelt jellemű vezir kineveztetése végett, ki aztán visszaállítaná a Musztafa pasa alatt létezett állapotot. Ez volt akkor a legmerészebbek vágyainak netovábbja.

Szibniczából több falun keresztül, melyeknek keresztyén lakói részint önként, részint az erőszaknak engedve csatlakoztak a felkelőkhöz, Kara-Gyorgye Vencsanába ért, a hol már 3000 fegyveres felett rendelkezett, de itt sem állapodott meg soká, hanem tovább folytatta pusztító körjáratát. E mozgalom leginkább a rudniki, kragujeváczyi s a belgrádi kerültre terjedt ki, átesapva a szomszéd kerületek falvaiba is. Az egész tájat, mely a tartomány közepét foglalja el, több kerület között oszolván meg, Sumadiának nevezik. E név ¹⁾ az áthatatlan ős-

¹⁾ Suma szerbül erdőt jelent.

erdőktől származik, melyek akkor még a Rudnik, mint központ körül emelkedő hegy és völgy tönkeleget borították, majdnem bevehetetlen természetes erősséget alkotván. Itt terjeszkedett ki a felkelés először s nem sokára majdnem az egész Sumadiát ellepte. A hánok csekély számú őrei, s a szubasák sehol sem állhattak ellen a túlnyomó számnak s vagy elfutottak vagy kérelhetlenül lemészároltattak. Valóságos csatára nem került a dolog, mert a dahik ekkor még nem állítottak sereget a naponként szaporodó felkelők ellen, még mindig remélvén, hogy jó módjával s ígéretekkel a fegyver letételére bírhatják a szerbeket. Valóban a dahiknak felettébb érdekekben állott, hogy a nyugalom minél előbb ismét helyreálljon. A rája napról napra hatalmasabbá lett. Kara-Gyorgye már fenyegetőzni is kezdett, s a törökök kénytelenek voltak olykor e fenyegetéseket figyelembe venni. Így sikerült neki például Milovanovics Mládent a fogságból kiszabadítani. Midőn a knézek legyilkoltattak, a gazdag Mládent is hatalmába kerítette a kragujeváczy kabadahi s börtönbe vetette, remélvén, hogy váltság fejében nagy összeget csikarhat ki tőle s aztán majd mégis kivégezteti. Értesült erről Kara-Gyorgye s a Szibniczánál elfogott törökök egyikét Kragujeváczyra küldte, azon üzenettel, hogy kész a kezében lévő hús törököt cserébe átadni Mládenért, ellenben azonnal megtámadja Kragujeváczyt s az egész mahomedán lakosságot kiirtja. A megrettent törökök elfogadták az ajánlatot és szabadon bocsátották Mládent. Még nem telt el két hét azon nap óta, hogy Kara-Gyorgye és társai az orasaczi hánt felgyújtották s már ily fenyegetőleg mertek fellépni! Érezték a dahik, hogy nem volt szabad késniök. A mozgalom első hírére Focsics Mehmed aga dahi, ki, mint láttuk, Válszéből Sabaczba ment volt, nem mervén többé a fellázadt kerületeken át visszatérni, csolnokon evezett le a Száván Belgrádig. Az itt összegyűlt négy dahi elhatározta: azonnal megkísérteni a rája megbékéltetését. E végre négy öreg törököt küldöttek egy Máté nevű szerb szerzetes kíséretében Topolába, a hol akkor Kara-Gyorgye tartózkodott. A törökök 500 erszényt ígértek Kara-Gyorgyénak, ha leteszi a fegyvert s csapatait hazabocsátja. Máté, a szerzetes, azonban titokban intette őt, hogy ne hiszen az ígéreteknek s csak folytassa a megkezdett munkát. Kara-Gyorgye nem is nagy kedvet érzett megbékülni, hanem ha oly biztosításokat nyerhet vala, melyek jövőre lehetlenné tették volna a dahik zsarnokságának megújulását. És ezért azt vála-

szólá a követeknek, hogy ő kész megbékélni, de előbb tudni óhajtaná, hogy miként szándékoznak bánni a dahik ezentúl a néppel, mert a szerbek nem hajlandók többé falvaikban hánokat és szubasákat, valamint általában az eddigi zsarolást és kegyetlenkedést túrni; nem bizván azonban az ígéretekben, csak azon esetre tennék le a fegyvert, ha a dahik jövődő magokviselete iránt kellő biztosítékot nyújtanának; ez pedig nem lehet egyéb mint az osztrák kormány jóállása; ha tehát a dahik ráállanak arra, hogy a köztök és a szerbek között megállapítandó szerződés az osztrák kormány biztosának jelenlétében köttessék meg, úgy Kara-Gyorgye és társai készek az ellenségeskedést felfüggeszteni. Vajon Kara-Gyorgye komolyan óhajtotta-e Ausztria közvetítését, vagy ezen, a dahikra nézve majdnem lehetetlen feltétel követelésével talán csak időt akart nyerni, remélvén, hogy a tavasz közeledtével serege még inkább fog szaporodni, ezt most már nem határozhatjuk meg pontosan, de bármint legyen is, annyi tény, hogy a szerbek még akkor is Ausztriát tekintették természetes pártfogójukül.

A török küldöttek visszasiettek Kara-Gyorgye válaszával Belgrádra s közölték azt a dahikkal, elmondván egyszersmind, hogy mily számosan vannak már a felkelők s mint szaporodik naponkint seregök. Látván a dahik, hogy a veszély nagyobb, mintsem eleinte vélték, egyik társokat, Aganlit, bizták meg, hogy minden áron békéltesse meg a felkelőket, elfogadván az általok szabott feltételeket s ha kell pénzt is adván a főnököknek. Aganli azonnal el is indult pár száz zsoldos kíséretében s a belgrádi nahia kolubarai kerületében lakó szerbeket, kik még nem csatlakoztak volt a felkeléshez, rávette, hogy menjenek vele s igyekezzenek együtt szétoszlásra birni a lázadókat, igérvén, hogy kész Kara-Gyorgyénak minden kívánságát teljesíteni. Drlup helységben szállott táborba Aganli szerb-török csapatával és azonnal értesítette Kara-Gyorgyét, ki ezalatt seregével a közel Rogacsa helységbe érkezett, hogy értekezni óhajtana vele. Kara-Gyorgye erre reá állott azon feltétel alatt, hogy a találkozás nem a helységben, hanem a két falu közt elterülő térségen fog végbemenni. Más nap (február 24-én) mindegyik sereg saját faluja előtt sorakozott, Kara-Gyorgye pedig néhány válogatott legénnyel előre ment, — hasonlókép Aganli is, és ekként találkozott a dahi s a szerb felkelők vezére. Egyik sem volt azonban egy puskalövésnyivel távolabb saját csapatától. Aganli előadta, hogy a dahik készek mindazt

megadni, a mit a szerbek követelnek, csak térjenek békében haza. Kara-Gyorgye keserűen szemére hányta Aganlinak a dahik zsarolásait és kegyetlenkedéseit s végre azon meggyőződését fejezte ki, hogy ha most megbékélnének is, pár év múlva ismét újra kezdődne a régi zsarnokoskodás. Aganli mindenképen igyekezett Kara-Gyorgyét a dahik őszintesége felől meggyőzni s végre, miként már előbb a küldöttség által, ötszáz erszényt ajánlott neki, biztosítván őt, hogy ha nem bizik bennök, szabadon kivándorolhat Ausztriába, a hol aztán sokkal kényelmesebben élhet mint Szerbiában. Kara-Gyorgye azonban hajthatatlan maradt s az osztrák kormány jótállása nélkül semmit sem akart tudni a megbékélésről. A míg Aganli az okokat iparkodott elősorolni, melyek ily idegen közvetítést lehetlenné tettek, egyszerre csak egy lövés dördült el, mire mindkét csapat árulást gyanítva, egymásra kezdett lövöldözni. Mind a két részről történtek sebesülések, Aganli kezét is horzsolta egy golyó; végre azonban a vezéreknek sikerült embereiket lecsendesíteni s ez alatt beállván az est, a csapatok a falukba vonultak. Aganli még az éjjel gyorsan elhagyta Drlupot törökjeivel, a vele volt szerbek pedig elszéledtek. Kara-Gyorgye ezután kelet felé fordult seregével. Néhány nap múlva azonban új követség érkezett. A legtekintélyesebb belgrádi törökökből állott, élőkön a szerb metropolitával, a görög eredetű Leontival, a ki a dahik parancsa következtében kénytelen volt a békéltető szerepét elvállalni. Palánkában, a pozsareváci kerületben, találták Kara-Gyorgyét február végén vagy márczius elején, ki most már négyezer emberrel táborozott a falu mellett. A metropolita Máté szerzetes által titokban előre értesítette Kara-Gyorgyét a küldöttség jöttéről s egyszersmind intette, hogy ne engedjen még az ő rábeszéléseinek sem, mert ő kénytelen a törökök érdekében szólni, de voltaképp nem helyeselné a kibékülést. Nem volt szükség a metropolita intésére. Kara-Gyorgye, ki naponkint érezte erejét növekedni s valószínűleg a dahik tétlensége által is kitarásra ösztönöztetett, nem volt hajlandó az ajánlatokat elfogadni. A török követek, támogatva nyíltan a metropolita által, egész ékesszólásokat felhasználták, hogy a szerbeket a fegyver letételére bírják, igérvén, hogy ezentúl a dahik se kabadahikat, se szubasákat nem fognak tartani, hogy a rája ügyeinek intézését kizárólag a knézekre fogják bízni s jövőre tartózkodnak minden zsarolástól; végre pedig kinyilatkoztatták küldöik nevében, hogy

készek Kara-Gyorggyét az egész pasalik obor-knézéül elismerni s neki évenként ötszáz erszényt adni. Kara-Gyorgye, a szerbek költői természetéhez képest, egy mesével válaszolt: „Egyszer egy mérges kigyó megharapott egy fiút, s a fiú meghalt. Az atya elösietett, hogy a kigyót agyonverje, de az már majdnem egészen behújt rejtékébe; az atya még csak kigyó farkát ragadhatta meg s azt le is vágta, ezután pedig eltemette fiát a kigyó laka mellett. Egy izben az ember arra menvén s a kigyó is kidugván fejét így szólt ez utóbbihoz: „jöszte elő kigyó, béküljünk meg“; a kigyó azonban ekként felelt: „a míg te meg nem szünöl fiad sírját nézni, én pedig levágott farkamat, addig közöttünk békéről szó sem lehet“. És így mi sem békülhetünk meg, folytatá Kara-Gyorgye, a míg mi magunk előtt látjuk legyilkolt knézeink sírhantjait, ti pedig meg nem ölhetek engem.“ A Kara-Gyorgye által mondott parabola leghívebben kifejezte a viszonyt, mely akkor a dahik és a keresztyén rája között létezett. Oly borzasztó kegyetlenségek vitettek véghez egy részről, oly mély gyűlölet, oly kiolthatatlan boszúvágy halmozódott össze a másik fél lelkületében, hogy az ellenséges két elem között az őszinte és tartós kiengesztelődés teljesen lehetetlenné vált. Miután még Kara-Gyorgye kinyilatkoztatá, hogy egy idegen fejedelem biztosítása s a nép meghallgatása nélkül nem hajlandó alkudozásokba sem bocsátkozni, a török követek s a metropolita a nélkül, hogy ezélt érhettek volna, visszatértek Belgrádra.

2.

Ennyi meghiúsult kísérlet után s Kara-Gyorgye csapatjának gyors szaporodtával, a dahiknak komolyan kellett ellenállásról gondolkozniok és pedig annyival inkább, mert a felkelés a Sumadián kívül a tartomány többi vidékeire is kezdett kiterjedni. Keleten, túl a Moraván, a Mláva és a Pek folyóktól átszelt kerületekben Sztojkovics Milenko Klicseváczból és Teodorovics Péter Dobrinyából (ki aztán születési helye után Dobrinyác név alatt lett ismeretessé) állottak az erdőkbe menekültek s a hajdúk élére s miként a Sumadiában Kara-Gyorgye, úgy ők is faluról falura jártak csapatjaikkal, pusztítva a hánokat s öldökölve a szubasákat. A nyugati tájak a Kolubara és a Drina között, tehát a váljevói és sabáczi kerületek, sem maradhattak sokáig mentek az általános mozgalomtól.

Nenáдовics Aleksza kivégeztetése után öcsece Jakab és fia Máté, a pap, egész családjokkal a hegyek közé menekültek, a hová a megrémült falusiak közül is sokan követték őket. Itt hallották nem sokára, hogy Kara-Gyorgye fegyvert ragadott s felégette az orasaczi hánt. A sunadiai felkelés hírére megszepentek a váljevói törökök is és az ottani muszelim Porecs-Ali összeszedvén a kiseded Ub városban lakó török nőket és gyermekeket, Váljevóba szállította őket; a váljevói törökök ellenben mindjárt a knézek meggyilkoltatása után Szokol és Uzsicza várakban helyezték el családjajukat. Nenádovics Jakab és Máté, égve a boszútól, azonnal Aleksza halála után óhajtották volna megtámadni a törököket, de akkor még nem tudták biztosan: vajon számíthatnak-e a nép támogatására, a mely szerette és tisztelte ugyan knézeit, de ezek kimúltával megfosztatott vezetőitől, kiknek szavát fogadni megszokta volt. A két Nenádovics most, midőn a törököket a megerősített városokba látta vonulni s felbátorítva a Kara-Gyorgye felől érkező hírek által is, elérkezettnek hitte az időt, midőn felkelésre bírhatja a környék népét. Rögtön biztos embereket küldtek szét a közelfekvő falvakba s felszólították a fegyverfogható férfiakat, hogy minél nagyobb számmal jelenjenek meg a brankovinai magaslaton. Máté a brankovinai templomból egy kézveres-fehér zászlót is szerzett s ezt február 27-ikén a hegytetőn kitűzte, hogy ezen jelvény körül seregeljenek az érkezendők. Már másnap mintegy hétszáz fegyveres gyűlt össze a Nenádovicsok által megjelölt helyen. Fegyvere ugyan volt mindnyájának, de löporban és golyóban nagy hiányt szenvedtek. Máté azonnal késznek nyilatkozott átmenni Ausztriába, s ott még atyja idejéből több jó ismerőse lévén, a szükséges löszert beszerezni. Február 29-én ért Máté a Száva partjához Zabreznél, s itt összegyűjtvén a főbbeket, közölte velök, hogy Brankovinánál már egy tekintélyes csapat alakult a közel falvak lakosaiból s rábirta őket, hogy addig, míg ő oda jár, előkészítsék a népet a felkelésre a poszavinai kerületben. Máté csolnokon jutott el Zabrezből Zimonyba, éjjel hajózáván el Belgrád alatt, nehogy az ottani törökök feltartóztassák őt. Zimonyban atyjának régi jó barátját, Mitezár őrnagyot kereste fel, s miután elmondott neki mindent, a mi Szerbiában történt, tanácsot kért tőle, hogy mit tévők legyenek. Az őrnagy azt javasolta, hogy jöjjenek családjajikkal a Száva közelébe s majd átszállítatja őket az osztrák partra, egyéb segítségre Ausztria részéről

jelenleg nem számíthatnak. Máté erre azt válaszolta, hogy most már nem csak az ő és rokonai családjairól van szó, mert az összes népnek legalább is fele fellázadt a törökök ellen, annyian pedig át nem jöhetnek, de nincs is egyébre szükségök, mint lőszerre s azért ezt kér az őrnagytól. Mitezár természetesen ezt sem adhatott, hanem megismertette őt egy Zsivkovics István nevű kereskedővel, a ki Belgrádról a dahik elől menekült Zimonyba, s ki aztán szerzett is néhány font puskaport és vagy háromszáz töltényt. Sokkal fontosabb volt azonban egy másik ismeretség, melyhez Máté szintén az őrnagy közvetítése által jutott. Musztafa pasa megöletése után fiának, Dervis bégnek, egy hű embere, Del-Ahmet, Zimonyban keresett menedéket a dahik dühe elől s azóta ott tartózkodott. Mitezár jó viszonyban élt e törökkel s gondolván, hogy talán segítségére lehetne valamiben a szerbeknek, megismertette őt Mátéval. Nenádovics Máté, e bátor és elszánt, de egyszersmind találékony és ravasz pap, azonnal átlátta, hogy mily előnyére lenne a felkelésnek e török jelenléte a szerbek között. Del-Ahmed, ki a szultán hű emberének, tehát a janicsárok ellenségének vallotta magát, készséggel fogadta el Máté ajánlatát, hogy menjenek együtt Szerbiába s ott működjenek közre a dahik ellen. Máté nem is kívánt egyebet új barátjától, mint hogy mindazt, a mit a népnek mondani fog ő (Del-Ahmed) is a maga részéről bizonyítsa. Másnap már ismét szerb földön voltak Zábrensnél. Máté barátjai csakugyan nem maradtak tétlen s háromszáz fegyverrel várták őt; e szám ötszázra szaporodott, a míg a grabováczi kolostorhoz értek. Az itt összegyűlt néphez Nenádovics Máté a következőkép szólott: „Tudjátok mindnyájan, hogy Hadzsi-Musztafát a dahik megölték. Hadzsi-Musztafának azonban volt egy fia, Dervis bég, a kit a szultán atyja helyébe vezírré nevezett ki. Ez a Dervis bég atyja halála óta nem szünt meg a szultánt kérni, hogy hatalmazná fel őt egy fermánal sereget gyűjteni s megboszulni magát atyja haláláért a dahikon. Végre a szultán megadta a kért fermánt; s most Dervis bég elküldte hozzánk, Ausztrián keresztül, bimbosáját, az itt jelenlévő Del-Ahmedet a szultán fermánjával, a mely megengedi, hogy a szerbeket fegyverre szólítsa s a szubasákat és egyéb zsarnokokat mind a várakba üzze; midőn pedig már eléggé nagy sereget gyűjtendett, meg fog jelenni Dervis bég is, ágyúkat hozván magával, elkergeti a dahikat s megtisztítandja az egész pasalikot a gonosz nyomorgatóktól s ő lesz aztán,

miként volt egykor atyja belgrádi vezír; arra pedig még bizonyosan emlékeztek, hogy Hadzsi-Musztafa idejében milyen jó sorsunk volt s mily szabadságban éltünk.“ Del-Ahmed folyvást bizonyítgatá: úgy van, valóban úgy van! Nenádovics emlékirataiban őszintén bevallja, hogy mindabból, a mit ő Grabovácznál a falusiak előtt mondott, egy szó sem volt igaz s csak a nép felbátorítására gondolta ki azt. Ez idő óta azután magok a szerbek között is gyökeret vert azon vélemény, hogy ők a szultán engedelmével s a szultán nevében harcolnak a dahik, mint bitorlók ellen. E felfogás egy részről előmozdította a felkelés terjedését, mert nem szenved kétséget, hogy a nép, mely még eleinte így is sok helyt vonakodott fegyvert ragadni, teljesen tartózkodott volna a felkelésben való részvételtől, ha azt gyaníthatta volna, hogy a szultán seregeivel kell szembeállania, de más részről a tartomány végleges megbékéltetése is lehetőbbé vált ez által.

Máté csapata Grabovaczból Brankovina felé tartott, hogy ott azon sereggel egyesüljön, melyet Máté, bátyja Nenádovics Jakab vezérlete alatt, a brankovinai magaslaton hagyott. Lyubincis faluban azonban megdöbbenő hírt közölt az ottani knéz Mátéval. A brankovinai sereg nem létezett többé. Néhány knéz és kmét jelent volt meg ott, s megfélemlíté a népet, rávevén, hogy haza széledjen, sőt hogy élelmi szereket is szállítson Válsjevóba Porecs-Alinak, s hogy ismét meghódoljon. Nenádovics Jakab csak kevesed magával maradt az elhagyott táborban. Bármily leverőleg hatott is e hír Mátéra, erélyes jelleme nem tudott sokáig elesüggedni. Megigértette a lyubincisi knézzel, hogy az egész dologról senkinek sem fog szólni, maga pedig azonnal lóra ült s azon ürügy alatt, hogy előre megy, a két sereg egyesülését megbeszélendő, Jakab bátyjához sietett Brankovinába. A lyubincisi knéz valóban igazat mondott. Nenádovics Jakab már csak tíz-tizenöt fegyveres fölött rendelkezett. Máté megtudván bátyjától, hogy bizonyos Péja knéz, néhány kméttel volt a sereg elszéledésének tulajdonképeni oka, azonnal értök küldött, s midőn megjelentek, részint jó szóval, részint fenyegetésekkel oda vitte a dolgot, hogy az elpártoltak ismét készeknek nyilatkoztak a Lyubincisnél táborozó sereghez csatlakozni. Ekként sikerült Máté erélyének a felkelésre oly veszélyessé válható meghasonlást csirájában elfojtani. A felkelők több csapatra oszolva, különböző irányokban működtek. Az egyik Nenádovics Jakab vezérlete alatt Szvilcuvával

szemben a sabaczi nahiában foglalt állomást, a többiek Nenádovics Máté, az öreg Grbovics, Kédics és mások által vezetve, Vájljevót igyekeztek bekeríteni. A sabaczi törökök nem érezvén magokat elég erőseknek, zvorniki Vidaiics Ali béghez folyamodtak segítségért, s ez nem is késett jóbarátjainak, a janicsároknak kérését teljesíteni. Összeszedvén szubasáit s néhány száz törököt, átkelt a Drinán s a jadari szerbeket kényszeríté szintén vele menni; ezeket azonban csakhamar haza bocsátotta, attól tartván, hogy hitsorsosaik ellen nem fognak harcolni, sőt még török uraik ellen is fordulhatnának. A sabacziak sem maradtak tétlen ez alatt, hanem kivonulván, Szvileuvánál várták be a Boszniából remélt segítséget, apró csatározásokat folytatva addig is Nenádovics Jakab emberei ellen. Az erélyes Máté nagy tevékenységet fejtett ki. A felkelők serege, miként azelőtt, úgy jelenleg is, még mindig nagy szükségét látott löszszerben. Máté tehát mindenek előtt Del-Ahmeddel levelet íratott törökül Hadzsi-bégnek Szreberniczába, Aleksza knéz egykori barátjának, ki ellen, mint fentebb láttuk, pár év előtt Aganli dahi hadjáratot folytatott. A levélben Máté elmondá az általa kigondolt mesét Del-Ahmed küldetéséről és Dervis bég várható megérkezéséről s felszólítá őt, hogy, mint a szultán hű embere, küldjön löport a szerbeknek, kik a szultán küldöttjének vezetése alatt feltámadtak a dahik ellen. Hadzsi bég, ki különben is gyűlölte a dahikat, elhitte e mesét és teljesíté Máté kívánságát. A szerb felkelők tehát legalább részben török löport használtak első harczaikban. Mindez azonban nem volt elég. Máté tehát ismét lóra ült s a Szávához sietett, a hol is a zimonyi Zsivkovics mintegy másfél mázsa löport adott át neki zsákokban. Alig volt képes Máté Zsivkovicsot kifizetni, de azért mégis felszólította, hogy küldjön a mennyit csak szerezhet, igérvén, hogy pontosan meg fogja kapni az árát. A zsákokat azután Máté kísérői hátára kötöztvén, velük együtt gyorsan mint jött, lóháton visszatért azon csapathoz, mely akkor már egy órányira Vájljevótól táborozott s innét kétszáz legényt rögtön bátyjához Jakabhoz küldött, kinek helyzete a megérkezett bosnyákok nagy száma miatt nem volt egészen veszélytelen. Márczius 11-én értekezletre hívta meg Nenádovics Máté a vájljevói törököket. Száli szpahi vezetése mellett, őt öreg mahomedán jelent meg. Ezeknek is elmondta Máté hogy ő és társai egy szultáni ferman által vannak fölhatalmazva a janicsárokat megtámadni és elkergetni; s azután felszólítá őket, hogy Po-

rees-Alit a dahik hívét, üzzék el Váljevóból, a mely esetben a szerbek készek békében hazatérni, ellenben meg fogják támadni Váljevót, mert Porecs-Alit élve vagy halva kézre akarják keríteni. Öt napot adott Máté a törököknek gondolkodásra, a mely határidő után a támadás okvetetlenül bekövetkezendő volt, ha addig a gyűlölt janicsár aga el nem hagyja a várost; ígérte azonban, hogy a becsületes törököknek, a kik a szultán hű alattvalói, még ez esetben sem lesz bántódások. Az értekezlet után Máté visszatért a táborba s embereinek egy részét haza bocsátotta pihenni, azt hívén, hogy csak öt nap múlva lesz szüksége rájuk. Kifáradva, mélyen elaludt, midőn egyszerre az őr fölkelté őt, jelentvén, hogy Váljevó ég; egyszermind puskatüzelés is volt hallható a város felől. A támadást Kedics és Mitivoj knézek intézték, kiknek nem volt tudomások a törököknek tett ígéretéről. Máté egy ideig tusakodott magában, hogy a váljevói mohamedánoknak adott szavát tartsa-e meg s bevárja az öt napot, vagy pedig társainak segítségére siessen, a kik csekély számuk miatt vereséget is szenvedhetnének. Végre is ez utóbbira határozta el magát s összeszedvén embereit, a hazabocsátottakért pedig, legalább a közelebbi falvakba, futárokat küldvén, azonnal megindult Váljevó felé. Az éj beállta előtt elérték a várost, még néhány házat fölgújtottak s a törököket végre egy erős kőfállal bekerített udvarba szorították, melynek ostromával azonban föl kellett hagyniok, nem lévén ágyújuk s már löporuk is fogyatékán volt. Porecs-Ali azonban nem várta be, míg az éhség miatt meg kellett volna adnia magát, hanem a legközelebbi éjjel megszökött egész környezetével.

Márczius 11-dike nevezetes nap volt a szerb felkelésre nézve. Nenádovics Jakab is fényes győzelmet aratott Szvileuvánál e napon az egyesült sabaczi és bosnyák törökök fölött. Jakab sövénykerítéssel vette körül táborát, a törökök közeledtére azonban elhagyta az ekként megerősített helyet s amazoknak engedte azt át, a kik nem is késtek azt elfoglalni. Mihelyt Jakab megkapta öcscsétől Mátétól a kért kétszáz főnyi segítséget, úgy körülvette a sövénykerítést, hogy a törökök abban mintegy foglyaivá lettek. Eleségök elfogyván, de a szerbek folytonos tüzelése is mind alkalmatlanabbá válván, a bosnyákok alkudozni kezdtek a felkelőkkel, állítván, hogy ők nem ellenök harcolni, hanem őket békéltetni jöttek. Jakab erre azt válaszolta, hogy a bosnyákok szabadon haza mehetnek, a

belgrádi pasalikból való törököknek azonban maradniok kell, ezekkel majd végeznek a szerbek magok. A bosnyákok kaptak az alkalmon s márczius 11-én elhagyták a sövénykerítést, a sabacziak azonban félve a szerbek boszújától, szintén velök mentek. Nenádovics Jakab ezalatt csapatait az úton lesbe állította s a gyorsan elvonulókat megtámadván, oly annyira megverte, hogy az életben maradottak vad futásban kerestek menedéket s csak a Drina túlsó partján, bosnyák földön állapodtak meg. Oly félelem szállta meg e vereség hírére a lozniczai, lipniczai és lyesniczai törököket is innen a Drinán, hogy nejeiket és gyermekeiket azonnal átszállították a folyón. Mondják, hogy kétszázhetven török holtteste borította a szvileuvai esatatórt.

E kettős diadalon kívül még egy harmadik is emlékeztetéssé tévé e napot a szerbekre nézve. Azon éjjelen, midőn Nenádovics Máté és társai Váljevóban küzdöttek, kelet felé veresélen látták az eget. Kara-Gyorgye gyújtotta volt fel Rudnikot. És most ismét vissza kell térnünk a sumadiai eseményekhez. A metropolitával Palánkán folytatott alkudozások meghiúsulta után hírért vevén Kara-Gyorgye, hogy Rudnikban Száli aga, a rudniki bika, védelmére már néhány száz török gyűlt össze Uzsiczából és Karanováczból Plyákics és Dzsávics-Ali kabadahik vezérlete alatt, megindult Rudnik felé. A város alá érven, miként majdnem ugyanazon időben Nenádovics Máté Váljevónál, felszólította a békés törököket, hogy jelenjenek meg nála értekezletre. Ez alkalommal Kara-Gyorgye azt kívánta a küldöttség fejétől, az ősz Tokatlicstől, hogy vagy üzzék ki a három kabadahit és kíséretöket a városból, a mely esetben ő kész visszavonulni, vagy pedig szolgáltatassák ki azokat neki. A küldöttség nem mervén Kara-Gyorgyénak határozott ígéretet tenni, visszatért a városba, de másnap ismét megjelent a szerb táborban, Plyákics kabadahival. Szereneséje volt ez utóbbinak, hogy egyedül jött, mert Kara-Gyorgyénak szándéka volt a kabadahikát, ha együtt jelentek volna meg az értekezleten, megöletni. Így azonban csak egy kabadahi halálával nem vélvén czélját elérhetni, míg a más kettő a várost hatalmában tartá, alkudozásba bocsátkozott Plyákicscsal s megegyeztek, hogy a kabadahik kíséretökkel elhagyják Rudnikot, a visszamaradó békés törököknek ellenben nem lesz bántódásuk a szerbek részéről. A kabadahik azonban nem tarták meg szavukat, mert hírért vevék, hogy Kücsük-Ali dali egy csapattal

kiindult Belgrádról s tőle segílyt reménylettek. Kücsük-Ali azonban nem érkezett meg oly gyorsan mint várták, s élelemben is szükségét látván, a békés törökök ismét kérelemmel fordultak Kara-Gyorgyéhez, hogy engedné meg a kabadahiknak eltávozni. Kara-Gyorgye ebbe beleegyezett, de seregét a város körül lesbe állította s az éjjel elvonuló kabadahikat és kíséretöket megtámadván, szétverte, a mely alkalommal Plyákics és Dzsávics-Ali kabadahik is elestek, Száli aga, a rudniki bika, ellenben néhányad magával megmenekült. Kara-Gyorgye azonnal bevonult a városba, a kabadahik lakásait felgyújtatá, ellenben a békés törököknek teljes személy- és vagyónbiztoságot s szabad vallásgyakorlatot ígért, sőt Obrenovics Milánnak, kit Rudnik őrizetével bizott meg, szigorúan meghagyta, hogy ne engedjen meg a szerb csapatok részéről semmi kihágást a török lakosság ellen. A mozgalom természetéből folyt, hogy a felkelés a különböző kerületekben a nélkül, hogy a főnökök egymás között előlegesen értekeztek volna, hasonló jelenségeket mutatott fel. Látjuk, hogy a nép vezetői mindenütt nem csak szóval, de tetteleg is bizonyították, hogy különbséget tesznek a janicsárok és a békés mahomedánok között, egyedül amazok ellen harczolván, emezeket pedig mint a szultán hű alattvalóit kimélvén. Mindenütt előtérbe nyomult azon felfogás, hogy a rája nem egyedül a dahik zsarnokságától való szabadúlhatása miatt, hanem egyszersmind a többi törökök, sőt a szultán érdekében is fogott fegyvert, mert hiszen a janicsárok a portával szemben kétségkívül lázadókul voltak tekinthetők. Igaz, hogy ezen felfogás nagy hasznára vált a felkelésnek, mert megkönnyíté annak terjedését, kevésbbé veszélyesekké válván ez által a következmények, és ezért a főnökök minden kitelhető módon terjesztették is a nép között azon hitet, hogy szultáni fermán által vannak felhatalmazva a janicsárok uralma ellen sikra szállani. Téves volna azonban azt gondolni, hogy a mozgalom ezen jellege egyedül a főnökök ravasz számításából származott. A nép elhitte a szultán meghatalmazó fermanjáról szóló regét, mert az teljesen megfelelt vágyainak és törekvéseinek. Nem pusztá ámitás volt az, midőn a szerbek fegyverrel kezökben s győzelmes csaták után is hangosan hirdették, hogy nem óhajtottak egyebet mint a janicsárok elűzetése után a Musztafa pasa idejében létezett állapotok helyreállítását. Akkor még senki sem gondolt Szerbiában törésre a portával, vagy épen elszakadásra a török birodalom-

tól. Mint kezdetben minden forradalom, úgy a szerbeké is eleinte csak a közvetlen visszaélések megszüntetésére irányult, a nélkül, hogy a birodalom egységét megtámadta, vagy a törvényes hatalomnak a tartozó hűséget megtagadta volna. Nem első és valószínűleg nem utolsó eset ez, midőn egy loyális népmozgalom, melyet a hatalom kellő időben tett engedményekkel csakhamar lecsillapíthatott volna, utóbb forradalommá nőtte ki magát. Elbeszélésünk folyamában nem fogjuk elmulasztani, megjelölni azon nevezetes fordulópontot, melynél a szultán nevében kezdett loyális szerb felkelés a porta ellen irányzott forradalomba ment át.

Rudnik bevétele után Kara-Gyorgye hazabocsátotta seregét néhány napra, azon meghagyással, hogy a kitűzött időben mindnyájan gyűljenek össze ismét Vrbicza falunál. Maga pedig rendes kíséretével, mely mintegy testőrségét képezte s melytől ezentúl nem vált meg, pár napot Topolában pihenvén, Vrbiczába sietett, bevárando itt a szétoszlottak megérkeztét.

Ezalatt Kücsük-Ali néhány száz lovassal kiindult volt Belgrádról, s dél felé vette útját, remélvén, hogy a határon albán krdsálokat találand, a kiknek segítségével leverheti majd a felkelést. Egy Makszim nevű szerb knéz, kinek tudomása volt arról, hogy Kara-Gyorgye néhányad magával Vrbiczánál tartózkodik, besúgta ezt Kücsük-Alinak s mellékutakon a szerb vezér rejtekéhez vezette a törököket. Kara-Gyorgye, daczára az ellenség túlnyomó számának, bátran szembeszállt azzal, de nem sokára futásban kellett menedéket keresnie. Ez alkalommal Kara-Gyorgye prémes ködmöne is a törökök kezébe jutott, kik aztán annak felmutatásával igyekeztek a szerbeket, a mint a falukon átvonultak, a felől meggyőzni, hogy Kara-Gyorgye elesett s ezáltal rábírní, hogy ne támogassák a felkelést, — de hiában, Kara-Gyorgye csakhamar fényesen bebizonyítá, hogy él s hogy erélye nem lankadt a törökök üldözésében. Makszim később a szerbek kezeibe került s árulásáért életével kellett lakolnia. Kücsük-Ali nem üldözte a Vrbiczánál megvert kis csapatot, hanem Rudnik felé vette útját Száli agának segítségére sietendő. Útközben értesült azonban, hogy Rudnik elesett s hogy Száli aga Kragujeváczra menekült. Kücsük-Ali is ide vezette tehát csapatát. E közben Kara-Gyorgye a belgrádi nahiába nyomult s itt, majdnem a fővárosig hatolván előre, ismét 3000 főnyi sereget gyűjtött és ezzel felkerekedett Kragujevácz ellen. Kücsük-Ali és a többi törökök azon-

ban, a szerbek közeledtének hírére, elhagyták Kragujeváczot s a pár órányira keletre, nem messze a Moravától fekvő sokkal erősebb Jagodinába vonultak. Itt megtalálta a dahi a segélyt, melynek keresésére indúlt volt. Egy merész albán krdzsal-főnök, Gusancz-Ali, érkezett néhány száz emberével a Moravához. A Szerbiában kiütött zavarok hírére sietett elő e martalócz vezér, remélvén, hogy az egyik vagy a másik rész elfogadja szolgálatait. A krdzsalok, mint tudjuk, nem voltak válogató-sak szövetségek felajánlásában; nem törődtek az ügygyel, melyért harcolniok kellett, egyedül a zsákmány s a zsold nagysága által vezéreltettek. Gusancz-Ali először a szerb felkelőkhöz szándékozott csatlakozni, kétségkívül azon reményben, hogy a szerbekkel egyesülve többet rabolhat a gazdag törököktől, mint ezekkel a szegény rájától. A szerbek azonban nem bizván ily kétes szövetségesben, nem fogadták el az ajánlatot. Erre Gusancz-Ali minden tétovázás nélkül a dahikhoz fordúlt. Epen jókor érkezett Jagodinába, Kücsük-Ali fel lévén hatalmazva dahi társai által segédcapatokat toborzani. Hallván azonban a krdzsal-főnök feltételeit, a dahi csakhamar meggyőződött, hogy most oly veszedelmes rabló kezeibe került, a ki túltesz a legrettegettebb hajdún is. Nem lehetett azonban sokáig haboznia, mert Gusancz-Ali minden perczen kész volt Kara-Gyorgyéhoz átesapni. Kücsük-Ali tehát a körülmények által kényszerítve, megígérte a zsoldot, melyet a krdzsal-főnök követelt s megbizta őt, hogy siessen Belgrádra az ott maradt dahik védelmére, mert Kücsük-Ali is hallotta már, hogy Kara-Gyorgye a főváros közelében czirkált csapataival. A szerb sereg azonban ekkor már nem messze Jagodinától ütött tábort. Gusancz-Ali szándéka Belgrádig áthatolni nem maradhatott titok Kara-Gyorgye előtt sem, a ki aztán embereit az orasaczi Teodóz parancsnoksága alatt az úton lesbe állította. Teodóz azonban elhagyta kijelölt állomását s tovább vonúlt a hegyek közé, minek következtében Gusancznak sikerült bántatlanul elhaladni a pusztán maradt leshely mellett. Kara-Gyorgye még jókor észrevette Gusancz-Ali megmenekülését s azonnal egy csapatot utána küldött, mely egy folyónál a krdzsalok egy részét elérte és szétverte. A többiekkel Gusancz Belgrádra sietett, a hol a dahik megerősítették a Kücsük-Alival kötött egyességet, de tartván e martalóczok rabló ösztöneitől, nem eresztették be őket a városba, hanem a Belgrádtól délnyugotra húzódo Vračasár nevű dombháton helyezték el.

Kara-Gyorgye nem késett Jagodinát bekeríteni. Terve az volt, hogy ő maga serege egy részével megjelenvén a város alatt, kicsalja a törököket, a másik rész pedig, Milanovics Mláden és Obrenovics Milán vezérlete alatt, hátulról támadja meg az ellenséget, a mely így két tűz közé kerülvén, kétségkívül hátrálni lett volna kénytelen. A terv jól volt kifőzve, de nem sikerült. A törökök csakugyan megtámadták Kara-Gyorgye csapatát, de Mláden és Milán nem érkeztek meg idejében, s midőn állomásaikból előjöttek, Kara-Gyorgye serege már szétveretett volt s csakhamar azok is hasonló sorsban részesültek. A szerbek vesztesége meghaladta a kétszázat. E vereség nagy csapás volt a felkelésre, de Kara-Gyorgye nem csüggedt el. Új csapatokat gyűjtött s azonnal biztos ember által üzenetet küldött Csarapics Vászának Ripanyba (Belgrádtól pár órányira), hogy a mennyi fegyverest csak bír, szedjen össze, rejtőzzék el az Avala hegyen s az átvonulandó Küesük-Alit támadja meg. Ez utóbbi a szerbeken kivívt diadala után csakhamar elhagyta Jagodinát, s gyorsan Belgrád felé vette útját seregével. Kara-Gyorgye nyomban követte őt, de nem bírta utólnérni. Csarapicsnak azonban sikerült leshelyéből mintegy száz törököt lelőni, a többiek azonban Küesük-Alival baj nélkül érkeztek meg a Vraesárra, hol a csekély számú szerbek nem merték őket többé megtámadni. A míg Kara-Gyorgye ekként Belgrádig jutott, a Nenádovicsok is folyvást nagy tevékenységet fejtettek ki nyugoton. Válsjevó bevétele után Nenádovics Máté ismét Zábrebsbe sietett, remélvén, hogy már ott találandja Zsivkovicsot az ígért puskaporral. Zsivkovics azonban nem érkezett meg s Máté átkelt az osztrák partra, ott szándékozván ha csak lehet löszert szerezni. Az osztrák őrháznál találkozott a parancsnokló főhadnagygyal, ki, mint Máté megjegyzi, „katholikus ugyan, de azért igazságos, emberszerető férfi volt.“ A főhadnagy kérdésére, hogy miért harcolnak a törökökkel, Máté elmondta, hogy mennyit kellett a dahik zsarnokoskodása miatt szenvedniök, miként gyilkoltattak le a knézek s a nép előbbkelői, hogyan menekültek ezután mindnyájan a hegyek közé, s mint kényszeríté őket a kétségbeesés fegyvert ragadni. Hozzá tette azonban, hogy nem maga a szultán, sem pedig a szultán hű török alattvalói, hanem egyedül a dahik és szubasák ellen küzdenek, remélvén, hogy a szultán végre értesülvén a dolgok állásáról, valamely jó vezirt fog küldeni, segitendő a nép nyomorán; de készek inkább mindany-

nyian elvárzeni s még a szerb nevet is magokkal a sirba vinni, mintsem a dahiknak újból meghódolni! Kérte aztán a főhadnagyot, adjon tanácsot, hogy kihez forduljanak e szomorú helyzetükben oltalomért s a nyugalom helyreállítása végett. A főhadnagy a karlóczai metropolitát, Sztratimirovicsot, nevezte meg, kit az osztrák szerbek fejedelmök gyanánt tisztelnek s a ki nagy barátságban él Károly főherczeggel, az osztrák seregek fővezérével; ajánlotta tehát, hogy forduljon kérelmével írásban Sztratimirovicshoz és Károly főherczeghez, vagy a péterváradi főparancsnoksághoz. Megszeppent e tanácsra Máté, hiszen még egy közönséges papnak is alig tudott levelet írni, hogy írna most a metropolitának s a főherczegnek. „De tudsz mégis annyira írni, hogy a szavakat el lehet olvasni?“ kérdé a főhadnagy. „Annyit csak tudok, felelte Máté, mint gyermek tanultam egy keveset a Szerémségben, hanem itt politikusan kellene írni, meg olyan címeket használni, a melyeket nem ismerek és nem is vagyok képes leírni.“ „Hadd el te a címezést meg a politizálást, válaszolta a főhadnagy, ha te politikus módon irsz nekik, ők is úgy felelnek majd, s nem fogod tudni, hogy mihez tartsd magad; írj le mindent úgy, a mint nekem elbeszélted s én majd elküldöm a levelet.“ Nenádovics azonban nem mert e nagy munkába vágni s átment a szerb partra Zábrecsbe, hogy ott bevárja Zsvikovicot. Itt értesült a törökök megfutamodásáról Váljevóból s a bátyja, Jakab által Szvileuvánál kivívott diadalról. Ez örvendetes hírrel Máté ismét az osztrák partra sietett s közölte azt főhadnagy barátjával, kérve őt, hogy szerezzen a felkelőknek lőszert, fegyvert, ágyúkat s küldjön át néhány tisztet, a kiknek segélyével könnyen kiűzhetnék a törököket a várakból is. A főhadnagy azonban csak előbbi tanácsát ismételte, hogy t. i. irjon azoknak, a kiket már előtte való nap említett. Máté most már hajlandó is volt erre, csak még attól tartott, hogy ha netalán már Kara-Gyorgye is küldött volna előbb leveleket, melyeknek tartalmát nem ismeri, ellenmondásba jöhetne véle. A főhadnagy azonban megnyugtatta őt, állítván, hogy a mozgalom kezdete óta semmiféle levél sem küldetett át Szerbiából a határon. Máté tehát még papiroost, tentát s tollat kérvén a főhadnagytól, átment Zábrecsbe s ott éjjel egy ismerőse házánál, alacsony asztal mellett térdelve, a házigazda által tartott gyertyavilágnál irt két folyamodást, Sztratimirovicsnak és a péterváradi főparancsnokságnak. Hosszabban csesetelvén a nyomort s a zsarnokságot, melyet a szerb

népnek néhány év óta kellett tűrnie, megemlíti, hogy a dahik a már meggyilkoltakon kívül még mindazokat is kivégeztetni szándékoznak, a kik az 1788-iki osztrák-török háború idejében az önkéntes csapatokban tisztékül, káplárokül vagy közkatonákül szolgáltak s végre könyörög Ausztria oltalmáért, hogy ez ártatlanul szenvedő nép megmentessék a végenyészettől, s végre tiszteket, löszert és ágyúkat kért, hozzá tévén még naivúl, hogy ha az osztrák kormány egyébként nem segíthetné a szerbeket, legalább annyi sereget küldjön át hozzájuk, a mennyi szerb önkéntes vett részt az utolsó háborúban. Később, mint Nenádovics mondja, maga is kénytelen volt mosolyogni e naivitása felett. Elkészülvén a folyamodások, elvitte a főhadnagynak, a ki átolvasván azokat, helyeselte egyszerű szerkezetöket s bepecsételvén, magára vállalta elküldésöket.

E közben egyik üzenet a másik után jött Nenádovics Jakabtól öcséséhez, sürgetvén a löszer megszerzését, miután a sereg már készen állott Sabacz ellen indulni. Zsivkovics azonban nem érkezvén meg, Jakab nem várhatott tovább s seregét Sabacz alá vezette. Az itt kifejlődött harcokról alább lesz alkalmunk szólani. Végre megjött Zsivkovics Zábredsbe, nagymennyiségű löszert hozván magával, de pénz nélkül nem akarta odaadni, Máté pedig nem tudott fizetni. Két napig a közelekvő falukat járta be Máté, de a gazdák, a kik kölcsönözhetek volna, mind a hadseregnél voltak s így nem szerezhette meg a szükséges összeget. Szerencséjére épen akkor hajtott két szerb kereskedő háromszáz hizott sertést a Szávához, az osztrák partra szándékozván azokat átterelni, eladás végett. Máté ismerte őket s tudta azt is, hogy Jakab bátyjával társaságban állanak. Felszólította tehát őket, hogy adjanak neki utalványt hatszáz forintról (ennyit követelt Zsivkovics) egy mitroviczai kereskedőhöz. A sertéshajcsárok azonban ezt kereken megtagadták, sőt intették Mátét, hogy ne verje magát adósságba, mert ha ma-holnap majd menekülnie kell, nem lesz miből élnie. Nenádovics Máté azonban kész volt a felkelés ügyeért mindenét feláldozni, s most már követelte a kereskedőtől, hogy a bátyja száz sertését válaszszaak külön, mert ezekkel fogja a löszert kifizetni, fenyegetvén őket, hogy ha nem engednek, fegyveres kísérei által erővel is elhajtatja azokat. A kereskedők erre kiszolgáltatták az utalványt s Máté végre a löszer birtokába jutott. Zsivkovics drágán fizettette meg árúját, de Máté ezzel nem törődött s csak annak örült,

hogy ily nagy mennyiségű löport, ólmot és töltényt szerezhették. Mindezt azonnal el is szállította Sabacz alá. Utóbb más osztrák szerbek is hoztak löport s egyéb hadiszereket a felkelők táborába, sőt az ujvidéki görög nem egyesült püspök, Jovanovics, az ottani templomnak egy kicsiny vaságyúját nekik ajándékozván, azt Péterváradon kéz alatt kiugazították s a klenaki állomásnál titokban átszállították Sabacz alá. Most tehát ágyúk is volt a felkelőknek. A vezérek aztán a Sabacz körül összegyűlt sereggel elhitették, hogy ez ágyút az osztrák császár küldte, a kitől egyéb segítség is fog érkezni. E körülmény is eléggé bizonyítja, hogy a szerbek akkor még saját erejükön kívül, egyedül Ausztriától várták megszabadulásokat. Később még egy ágyút kaptak az ujvidéki püspöktől.

Április közepén kapta meg Máté Sabacz előtt, Karlóczára és Péterváradra küldött leveleire a választ Sztratimiroviestől és a főparancsnokságtól. Ez utóbbi felsőbb meghagyás következtében hivatkozott feleletében azon barátságra, mely Ausztria és a porta között létezett, a mely miatt jelenleg semmiféle segílyt nem küldhet a szerbeknek, s csak azt ígérte, hogy mind a felkelőket, mind a dahikat értekezletre fogja meghívni, megkísértendő a kibékítést. Hasonló értelemben válaszolt Sztratimirovics is. Biztosította Mátét, hogy a péterváradai főparancsnokság megjelentette a Száván túl élő szerbek szomorú helyzetét úgy a császári udvarnak, mint az osztrák követnek Konstantinápolyban. De, tevé hozzá Stratimirovics, a porta jelenleg Ausztriával, Oroszországgal s a többi keresztyén államokkal is békében és barátságban él; mindezen udvarok óhajtanák tehát, ha a szerbek hívek maradnának a szultánhoz, uralkodó-jokhoz, s ezért a keresztyén kormányoktól nem is remélhetnek egyéb segílyt, mint hogy azok pártolólág szóljanak mellettök a szultánnál. Inti ennélfogva őket, hogy kérelmüket és kívánásaikat terjeszszék magok is a porta elibe s ne feledjék, hogy török alattvalók s hogy a most kitört viszály lecsillapulta után ismét a porta fenhatósága alá kell jutniok. Egyedül csak némi könnyebbítéseket és biztonságot kérhetnek a jövőre saját uralkodójoktól s csak ennek megnyerhetése végett fordulhatnak a többi udvarokhoz. Ajánlja végre nekik, hogy azon legyenek, hogy a békés törököket csapataik ne háborgassák, a dzsániákat, háremeket és sírokat meg ne szentségtelenítsék, nehogy a jóindulatú mahomedánok ellenök forduljanak s a szultánt haragra ingereljék, és hogy saját embereik életét is, a mennyire

csak lehet, kiméljék. Máté csak bátyjával és még néhány főnökkel közölte a leverő tartalmú leveleket, szentül megígértetvén velök, hogy senkinek sem szólnak azokról, sőt ellenkezőleg azt fogják hirdetni, hogy biztosan várható Ausztria segélye, nehogy a nép elcsüggedvén, hazaszéledjen. Kevéssel előbb Kara-Gyorgyénak egy küldötte jelent volt meg a sabaczi táborban, megtudandó, hogy mi történik e vidéken s hogy mikép jutottak a Nenádovicsok az ágyú birtokába, melynek híre csakhamar elterjedt a különböző felkelő csapatok között, és még valószínűleg, hogy kintartásra buzdítsa a küzdőket. Úgy látszik, hogy előbb nem létezett egyenes összeköttetés a sumadijai s a váljevói mozgalom között s csak a kósza hír által értesültek az amott és itt harczó szerbek egymás tetteiről. Most, miután a két tábor már biztos tudomással birt egymás felől, Máté is felkerekedett tizennyolcz legény kíséretében, hogy felkeresse Kara-Gyorgyét s közölje vele az Ausztriából kapott levelek tartalmát. Már a többször említett Orosaczba ért, midőn a hegyen Teodóz és Markovics knézekkel találkozott. Kérdéseikre elmondta Máté, hogy mit tettek eddig s hogy most Kara-Gyorgyéhoz indúlt, vele egy közös harci terv megállapítása felett értekezendő, s hogy leveleket is visz neki, a melyekre együtt kell hogy meghatározzák a választ. A leveleket pedig felolvasta a knézeknek. Teodóz erre azt tanácsolta neki, hogy csak válaszoljon ő maga, Kara-Gyorgye nem tud írni, csak a törökökkel harcolni, jobb tehát ha Máté nem is folytatja útját; különben is azon a vidéken, a hová szándékozik, törökök is vannak s nem ismervén az utakat, könnyen kezeikbe kerülhetne. Midőn azonban a knézek látták, hogy Máté nem hagyta magát szándékáról lebeszélni, félre hívták őt, kissé távolabb kíséretétől s közölték vele, hogy két nap előtt megtámadták Kara-Gyorgye vezetése alatt Jagodinát, Kücsük-Ali azonban a hozzá szegődött krdzsálok segélyével szétverte őket s hogy Kara-Gyorgye most ismét új sereget gyűjt. Megijedt Máté e hirre s azonnal visszatért, a legközelebbi faluban pedig lemásolván a leveleket, a másolatokat átadta Teodóznak és Markovicsnak azon megbizással, hogy kézbesítsék azokat Kara-Gyorgyénak, midőn majd ismét találkoznak vele, maga pedig sietett a sabaczi táborba.

Nenádovics Jakab, mint láttuk, azonnal a Szvileuvánál kivívott győzelem után Sabacz alá vonúlt, a váljevói nahiából kiállított csapattal. Itt csatlakoztak hozzá a tannavaiai Sztankó

knéz, a poszavinaiak Teodor knéz alatt; bizonyos Oszoja Szpúzs vezette a sabacziakat, később Lazárevics Luka, a Bégó Novlyanin által megölt Lazárevics Rankó, pap testvére is megjelent egy csapattal. Csak a mácsvai járás nem mutatott kellő részvétet a felkelés iránt. A Mácsvában és a Czer hegységben bizonyos Tyuresija György hajdú-főnök tartózkodott embereivel, olykor megjelenvén a sabaczi táborban is, de többnyire függetlenül s minden terv nélkül kalandozván be a közel vidékeket. Nenádovics Jakab megérkezvén Sabacz alá, hol, mint tudjuk, Musz aga, az egyik dahi testvére parancsnokolt, rögtön megtámadta a várost, néhány török házat felgyújtott s a törököket a várba vonúlni kényszerítette. Sabacz nem volt ugyan erős vár, de a felkelők nélkülözték az ostromhoz szükséges eszközöket s különben nem is voltak még jártasak az efféle hadműveletekben. Midőn aztán az újvidéki püspök által ajándékozott ágyú megérkezett, lövöldözni kezdték a várfalakat, de természetesen csak kevés kárt okozhattak az egyetlen kis ágyúval az ellenségnek. Majdnem másfél hónapon át tartott Sabacz ostroma, melyet inkább körülzárolásnak lehetne nevezni. Az első eset volt ez a felkelés kezdete óta, hogy a szerbek egy valóságos várat mertek megtámadni. Eddig a hátnok, sőt a városok feldúlásánál is ügyeltek arra, hogy a békés törökök birtokai bántatlanul maradjanak s némi joggal mondhatták, hogy csak a janicsárokat, azok tulajdonát akarják elpusztítani. A vár azonban már nem volt magánbirtoknak nevezhető, a szultáné volt az. Érezni látszottak a szerbek, hogy Sabacz megtámadásával sikamlós térre léptek és ezért nem is szüntek meg fennen hirdetni, hogy nem a szultán várát vívták, hanem Musz agát, a kabadahit, és vele a bitorló zsarnokságot. Az ostrom, mint említettük, csak lassan haladt. Musz aga tehát látván, hogy az eleség fogyatékán van s hogy ha nem is az ellenség golyói, de előbb-utóbb az éhség által kényszeríttetik megadni magát, ismét Vidaics-Alihoz fordult, ki eközben pasává léptettetett elő. Vidaics, daczára a Szvileuvánál szenvedett vereségnek, nem késett a sabacziak felhívásának engedni s bizonyos Molla-Nozsina aga társával azonnal sereget gyűjtött Zvornik körül s átkelvén a Drinán, Lyesniczáig nyomult már, midőn a szerbek értesültek közeledtéről. A szerb főnökök meghagyták Mihály, mácsvai knéznek és Tyuresija harambasának, hogy csapataikkal vonuljanak a Czer hegység alá, Csokesina kolostorhoz, s várjanak ott, a míg a segítség

Sabacz mellől megérkezik. Nenádovics Jakab pedig, noha maga sem rendelkezett nagy sereg felett, négyszáz emberrel sietett amazok támogatására. Csokesinánál azonban csak Tyuresiját találta hajdúival, Mihály knéz nem érkezett meg. Jakab elhatározta a kolostort védeni s legalább feltartóztatni a törököket, remélvén, hogy a közben Sabacz megadja magát. Nem tetszett ez a rakonczátlan Tyuresijának, a ki nem volt hajlandó a csekélyszámú csapatral a törököknek ellenállni, azon véleményben lévén, hogy egy elpusztított kolostort könnyű felépíteni, az elesetteknek életét visszaadni azonban többé nem lehet; Jakab ellenben a fentebb említett okból minden áron védeni óhajtotta az elfoglalt állomást. E miatt közte és Tyuresija között heves szóváltásra került a dolog, s Jakab gyávának nevezvén a harambasát, ez annyira dühbe jött, hogy felkapván fegyverét, elhagyta a kolostort, magával híván hajdúit is. Ezek eltávozta után a kis csapat még inkább egybe olvadt. Jakab a kolostor körül, legalább némileg megerősített helyzetben szándékozott bevárni a törököket. Két testvér, a Nédicsek, hajdúk szintén, bortól felhevülve, kissé előbbre mentek s lövöldözni kezdtek a törökökre, a kik ez által figyelmetesekké lévén a szerbek által elfoglalt állomásra, bekerítették azt s nagy erővel kezdték a felkelőket megtámadni. Ez utóbbiak hősiesen védelmezték magokat, de végre elfogyván puskaporuk s a támadóknak segítségük is érkezvén, egy végső küzdelemben, melyben már a puskatusa s a kés játszotta a főszerepet, majdnem mindnyájan lekaszaboltattak. Csak kevesen menekülhettek meg e vérfürdőből. Ez utóbbiak között volt Nenádovics Jakab is néhányad magával. Több mint kétszáz szerb esett el Csokesinánál és pedig a sabaczi sereg java. A törökök győzelme azonban csak látszólagos volt. A szerbek oly nagy pusztítást vittek véghez soraikban, hogy az életben maradottak tanácsosabbnak vélték visszatérni Lyesniczába. Nozsina aga Jadárba vonúlt s innét restelvén Zvornikban mutatkozni, Szrebernicza felé vette útját; Hadzsi bég azonban, Szrebernicza ura, ki, mint tudjuk, a szerbek barátja volt, útját állotta embereivel Szokol körül s úgy szétverte csapatát, hogy Nozsina csak ötöd magával birt a Drinán átmenekülni.

Midőn Nenádovics Jakab Csokesina védelmére volt kénytelen távozni, a Sabacztot ostromló sereg vezérletét öcsésére, Mátéra bizta. Mind a szerbek, mind a békés sabaczi törökök gyakran átjártak Klenaknál az osztrák partra, egyet-mást be-

szerzendő, s itt találkoztak is egymással. A szerbek felhasználták ez alkalmát s mind biztatták amazokat, hogy ne tőrjék Musz agát magok között, üzzék el őt a várból, mert ha ezt megteszik, keresztyének és mahomedánok jövőre a legszebb békében élhetnek egymás mellett. De nem csak a szerbek, hanem az osztrák határőr-tisztek, Sztojcssevics ezredes és Jovanovics kapitány is hasonló tanácsesal éltették a törököket. Ez utóbbiak, kik épen nem voltak barátjai a janicsároknak s már meg is únták az ostromot, átlátták a tanács helyességét és végre is reá birták Musz agát, hogy adja meg magát. Az egyesség meg is köttetett egyrésről ez utóbbinak meghatalmazottjai, másrésről pedig néhány szerb főnök között, az osztrák határőrvidéki ezredes mint tanú előtt. A kölcsönösen elfogadott feltételekhez képest Musz aga kötelezte magát, Sabacztot hiveivel elhagyni s Belgrádba menni, háremét és gyermekeit pedig Boszniába küldeni. Az ezredes vállalkozott Musz aga háremének hajón továbbszállítására, őt magát és társait pedig a határőrök által Zimonyig kísértetni. A szerbek ellenben kötelezték magokat, hogy a hátramaradó törökökkel barátságban és békében fognak élni, mint azelőtt. A várbeliek még nem tudtak semmit az aprilis 30-án Csokesinánál történt ütközetről s a szerbek sem kaptak még hirt annak kimeneteléről. Máté, nehogy bátyját valami baj érje a Lyesnicza felől előnyomulók részéről, felszólította a sabaczi törököket, hogy küldjenek úgy ők, mint a szerbek is két-két biztos embert, a kik a Lyesnicza körül táborozó török és szerb csapatoknak megvigyék a hirt a vár átadásáról s azokat felszólítsák, hogy már most szintén béküljenek meg. A küldöttek azonnal el is indultak, de már ugyanazon éjjel megjött Nenádovics Jakab csekély számú mégépségben maradt kíséretével. A csokesinai vereség után jól esett hallania öcsésének eredményteljes alkudozásait. Nehogy azonban a várban is értesüljenek a lyesniczai törökök győzelméről s ez által talán a szerződés megszegésére indíttassanak, Máté kettőzött örökkel véteté körül a várat, hogy így minden kívülről jövő hír bejuthatását megakadályozza. Másnap, május 2-án Musz aga háromszáz főnyi kíséretével átlépett az osztrák partra Klenaknál s szárazon Zimonyig kísértetett, innét pedig Belgrádra kellett átmennie. Háznépe két hajón Bosznia felé indíttatott a Száván. Alig hogy Musz aga és emberei elhagyták Sabacztot, a szerbek bevonultak a városba és a várba, barátságosan és tiszteletteljesen bántak a törökökkel, miként Máté

mondja *Emlékirataiban*: „a szpahit szpahinak, az effendit effendinek czimezvéⁿ“; majd visszatértek a táborba, a honnét aztán a sereg haza bocsáttatott. A várban őrizetül husz szerb legény maradt.

3.

Alig telt el még pár hónap azon nap óta, a midőn Kara-Gyorgye Orosacznál az első török hánt felgyújtotta, s a felkelés már is nagy eredményeket tudott felmutatni. A rája bebizonyította, hogy saját erejéből is képes elnyomóival megküzdeni. A mozgalom már nem csak a hánok feldúlására s az elszórva lakó szubasák és a dahik egyéb hiveinek kivégzésére vagy elűzésére szoritkozott; csaták is vívattak, melyekben mind két részről valóságos seregek vettek részt. A Sumadia, a belgrádi nahia s a Duna és Száva mentében elterülő keleti és nyugoti kerületekben diadalmaskodott a felkelés és a janicsárok s hiveik, a nagyobb megerősített városokban s várakban kerestek menedéket.

De már ezek sem nyújtottak elegendő biztosságot. Sabacz elesett, a felkelőknek már ágyúik is voltak. Minden kerületben támadtak egyes főnökök, kik körül a nép sorakozott s kik erélylyel és ügyességgel vezették a támadásokat. E főnökök nem sokára nagy hatalomra tettek szert azon vidéken, a hol parancsnokoltak. Vojvodáknak ¹⁾ nevezték magokat s így neveztetek mások által is, s rendszeren több kevesebb jól fegyverzett s általok kitartott legénynyel jelentek meg mindenütt, kik mintegy testőrséget képeztek. Noha a mozgalom a különböző vidékekeken ugyanazon okok hatása alatt, önállóan kezdődött, a nélkül, hogy az egyes csapatok működése között eleinte összefüggés létezett volna, most már azok érintkezésbe léptek egymással s tetteik hire hamar elterjedt az egész tartományban. A felkelő vezérek között legtekintélyesebb volt kétségkívül Kara-Gyorgye. Ő kezdette az első támadást a dahik uralma ellen; az ő példája és biztatásai bátorítottak fel másokat is fegyvert ragadni; tőle féltek leginkább a dahik s vele alkudoztak; az ő serege volt a legszámosabb; az ő csatározásai voltak tulajdonképen döntők, mert mint láttuk a tartomány

¹⁾ Vojvoda régi szerb kifejezés; szóról szóra annyit tesz, mint hadvezér.

kellő közepét, a természettől annyira megerősített Sumadiát lázította fel először s már Belgrádot, a dahik székhelyét is fenyegette. Így történt, hogy nem összebeszélés, nem előleges megállapodás alapján ugyan, hanem a dolgok természetéből folyólag, nem csak azok, kik Kara-Gyorgyét Orosacznál vezérokül kiáltották ki, hanem a távolabb vidékeken harezolók is, őt kezdték az összes mozgalom főnökéül tekinteni. Láttuk, hogy Nenádovics Máté osztrák főhadnagy barátja tanácsát írásban folyamodni Sztratimirovicshoz és a péterváradi főparancsnoksághoz, csak akkor fogadta meg, midőn bizonyosságot szerzett a felől, hogy Kara-Gyorgye még senkinek sem irt, s hogy utóbb megkísérté a kapott válaszokat személyesen közölni vele s kikérni véleményét. Kücsük-Ali megfutamodása után Jagodinából és Sabacz megadásának idejében, tényleg Kara-Gyorgye volt a felkelés feje. És valóban tőle eredt minden kezdeményezés, az összes mozgalmat illető ügyekben, noha meghallgatta, sőt kereste a nevezetesebb főnökök, mint Nenádovics Jakab, Kátits Jankó, Markovics Simon s mások véleményét és tanácsát is.

Szerbia egykori függetlenségének idejéből maradt fen a szkupstinák intézménye. Szkupstina gyülekezetet jelent, s valóban a szkupstinák oly gyűlések voltak, a hol a nemzet főbbjei az ország ügyei fölött tanácskoztak és határoztak. A török uralom alatt megfosztatván a szerb nép minden politikai tevékenységtől, a szkupstinák is elvesztették politikai jellegüket és fontosságukat. Fenmaradván azonban, mint láttuk, az előjáróknak szabad választhatása, a nép ez önválasztotta előjárókat továbbra is a közönség meghatalmazottjai gyanánt tekintette, a kik csak addig viselheték hivatalukat, a míg birták választóik bizalmát. Érdekében állott tehát úgy a népnek, mint az előjáróknak, hogy minden az egész közönségre vonatkozó ügy az érdeketek jelenlétében tárgyalassék. Midőn utóbb a knézek és kmétek hatásköre nem terjedt ki már egyébre, mint a pasa által megszabott adók kivetésére és beszedésére, legalább ez, az összes nép hozzájárultával e czélra egybegyűlt szkupstinákon történt, miként ezt az első fejezetben volt alkalmunk bővebben leírni. Századokon át inkább szokásnak, mint intézménynek nevezhetjük a szkupstinákat; de mint olyanok s bár mily csekély lett légyen is hatáskörük, minden esetre eredményezték azt az előnyt, hogy a nép saját ügyeit illetőleg, csak azoknak volt hajlandó önként engedelmeskedni, a kik

azokat vele együtt ily gyülekezeteken megbeszélték. A főnökökre nézve pedig szintén nagy könnyebbség volt, hogy a felelősséget épen azokkal oszthatták meg, a kik őket utóbb számadásra vonhatták volna.

Ily okok indították Kara-Gyorgyét arra, hogy az 1804. évi május 2-ára szkupstinát hívjon egybe, a Száva mentében, Belgrádtól mintegy két órányira fekvő Osztrúznicza helységbe.

E végre leveleket iratott titkára Gyúrics által a különböző csapatvezetőknek, felszólítván őket, hogy minél nagyobb számmal jelenjenek meg a kijelölt helyen és napon. Nenádovics Máté is sietett e felhívásnak engedni s azonnal útnak indult, bátyja Jakab maradván ezalatt a seregnél. Alig érkeztek azonban néhányan a főbbek közül Osztrúzniczára, midőn Kara-Gyorgye meghívást kapott Geneyne osztrák tábornoktól Zimonyba, a tábornok a péterváradi főparancsnokságnak Nenádovics Mátéhoz intézett levelében kifejezett ígéretéhez képest, megbiztatást nyervén, hogy kísértse meg a szerb felkelőket és a dahikat kibékíteni. Kara-Gyorgye elfogadta e meghívást, előbb azonban társaival megállapította, hogy mit fognak a dahiktól követelni a béke feltételeiül. Kilencz pontban foglalták a szerbek kívánságaikat, melyek a következők voltak: 1. a dahik hagyják oda Belgrádot s jövőre se dahik meg ne telepedhessenek, se csiflikiek ne létezhessenek a pasalikban; 2. ezeröttszáz szerb pandur rendeltessék mint őrség a vezir és a nép oltalmára, mindaddig, míg meg nem érkezik a szultán serege, a mikor is a pandurok elbocsátandók; 3. a szultán adjon általános bünbocsánatot és egy fermánt, a mely megtiltsa a törököknek, akár nyíltan, akár titokban boszút állni a ráján, vagy pedig hűtlenséggel vádolni azt, miután a rája nem a szultán, hanem csakis gonosz elnyomói ellen támadt fel; 4. minden vezir vagy parancsnok, a ki ezentúl a pasalikba fog küldetni, az 1793. évi hattí-serif értelmében kormányozza a ráját, a melyben az utóbbi által fizetendő adók mind elő vannak sorolva; a rája pedig igéri, hogy az említett adókat a vezirnek, a szpahiknak és a kádiknak minden ellenmondás nélkül pontosan fizetni fogja, pótlékot azonban vagy új adókat nem fogad el; 5. óhajtja a rája, hogy minden nahiában bíróság állíttassék fel, s hogy az a törvények szerint ítéljen, különösen, hogy senki elítéltetése előtt se büntetést, se bebörtönzést ne szenvedjen, továbbá, hogy a kádik (bírók) értelmes, istenfélő férfiak legyenek, s ne zsarolják a ráját; 6. óhajtja a rája, hogy az összedült vagy le-

égett egyházakat és kolostorokat felépíthesse és kijavíthassa és hogy vallásos szokásainak gyakorlásában, melyek felett egyedül a szerb érsek határozhat, ne akadályoztassék a kádik, a szpahik s egyéb előkelő törökök által, különösen hogy a törökök ne zavarják megjelenésökkel a keresztyének lakodalmaikat s ne avatkozzanak a házasságok kötésébe, azaz hogy ne kényszerítsék a leány szüleit és a papot, azzal esketni meg a leányt, a kit ők előre kiszemeltek; továbbá, hogy a papok és szerzetesek felett a török bíróságok ne ítélhessenek, hanem egyedül a szerb érsek; 7. a rája tetszése szerint adhassa el terményeit annak, a ki nagyobb árt kínál, s a kereskedők szabadon járassák be a nahiákat; 8. a rája választhassa szabadon knézeit, ezeket a vezir ismerje el a nép előljáróiúl s a kádik mindenkor vegyék figyelembe tanácsaikat; ezen felül óhajtja a rája, hogy az összes keresztyén szerb nép választhasson magának egy főnököt, a ki folyvást a vezir mellett tartózkodjék s hogy a vezir minden oly ügyet, mely a ráját illeti, e főnök közbenjárásával intézzen el, az adók is az ő közvetítésével osztassanak fel a nahiák között, a knézek pedig általa juttassák a behajtott adóösszegeket a vezirhez; továbbá, hogy minden török hivatalnok, ki a tartományba küldetik, előbb nála jelentkezék s csak az ő jóváhagyásával kezdhesse meg működését; végre hogy a szerb nép ezen főnöke fermán által erősíttessék meg állomásában, miként ez Moreában (Görögországban) szokás; 9. a rája igéri, hogy ha mindezen kívánságai meghallgattatnak, kész életét áldozni a szultánért s mindenkor engedelmesen teljesítendő parancsait.

Terjedelmesen közöltük a szerbek követeléseit tartalmazó pontokat, mert azok híven tükrözik vissza a nép bajait, a melyektől szabadulni óhajtott. Elfogulatlanúl tekintvén végig a feltételeken, melyek alatt a rája késznek nyilatkozott letenni a fegyvert, valóban nem találhatjuk azokat túlságosoknak. Többnyire csak régi visszaélések megszüntetésére irányultak azok, melyek nem is magokban a török intézményekben rejlettek, hanem csak lassankint az uralkodó mahomedán elem elhatalmasodásával s a központi kormány meggyöngyülésével váltak oly elviselhetetlenekké. Egyedül a 8. pontban foglalt követelés, t. i. egy szerb főnök választhatása, ki a rája és a vezir között mintegy a közvetítő szerepét játszotta volna, tanúskodik némileg az önálló nemzeti szellem ébredéséről, ám-bár e kívánság is még meglehetősen szerény alakban jelent-

kezik itt s nem is tulajdonítható egészen a szerbeknek, ha meggondoljuk, hogy már a dahik magok ajánlottak ilyesmit Kara-Gyorgyénak az utolsó küldöttség által, mely Palánkán találkozott volt vele. Kétségtelen, hogy a szerbek akkor még megelégedtek volna az általok követelt kilencz pont megerősítésével, de természetesen csak azon esetre, ha a portától a kivített illetőleg kellő biztosítékot nyerhettek volna. Mindaddig azonban, míg a dahik Belgrádon parancsnokoltak, jól tudták, hogy őszinte kibékülésről szó sem lehet. Nem biztak pedig a porta erélyében sem, úgy látszik kételkedtek abban, hogy képes legyen a hatalmas bitorlókat megfenyíteni. Ezen okoknál fogva s a siker által felbátorítva, a szerbek magok sem voltak hajlandók a békülésre, remélvén, hogy előbb-utóbb elűzhetik a dahikat, a mely esetben helyzetök mindenesetre kedvezőbb leendett az alkudozásokra nézve. Hogy azonban ne ők látszasanak a békét ellenezni, hanem a törököket okozhassák, a következő csejt gondolták ki. Topcsiderben, nem messze Belgrádtól, volt tiz szalmafüdeles kunyhó, melyeknek bolgár lakói a harczi zajra elfutottak. A szerbek tehát egy osztrúzsniczai lakost e tiz üres viskó mellé állítottak, meghagyván neki, hogy bizonyos előre meghatározott időben gyűjtsã fel azokat.

Igy minden el lévén készítve, Kara-Gyorgye magához vevé a pontozatokat s régi barátja és egykori hajdúpajtása, Kátics Jankó, Nenádovics Máté és hű legénye Plyákits Antal kíséretében átkelt a Száván s szekérre ülve Zimonyba hajtatott, a hol a tábornok kertjében fogadta őket. Itt már számos osztrák tiszt gyűlt össze s vágy tiz-tizenkét belgrádi török is jelent meg, mint a dahik küldöttei, magok a dahik azonban Belgrádon maradtak. Miután mindnyájan helyet foglaltak, jobbra a törökök, balra a tábornok tisztjeivel s középen a szerbek, a ragyogó öltözetet viselő Plyákics hosszú puskájával állva maradván Kara-Gyorgye mögött, a tábornok kérdést intézett a három szerb főnökhöz, hogy miért ragadtak fegyvert? A szerbek erre részletesen elpanaszolták mindazt, a mit a dahik elkövettek, a knézek és az előljárók kivégeztetését s hogy az egész felnőtt lakosságot kiirtani szándékoztak. A török küldöttek közül két hivatalnok e kifakadásokra és vádakra azt felelé, hogy a mi megtörtént, azt már úgy sem lehet jóvá tenni, azért legokosabb, ha mindkét részről fátyolt vetnek a múltra s biztosították ellenfeleiket, hogy az agák nem fognak többé semmi méltánytalanságot elkövetni. A hevesvérű Kátics nem hagy-

hatta szó nélkül a törökök válaszát. „Ti a szultán emberei vagytok, mi nem ellenetek s nem a szultán ellen támadtunk fel, hanem a dahik ellen, a kikkel szemben majd a fegyver fog dönteni.“ A tábornok megakadályozandó, hogy a szóváltás veszekedéssé ne fejlődjék, felszólította mind a két félt, hogy adják elő kölcsönösen kívánságaikat. A szerbek felolvasták a fentebb idézett kilencz pontot. Hosszú vita támadt a szerbek kívánságai felett, a tábornok minden módon iparkodván az eltérő nézeteket összhangzásba hozni. A szerbek szándékosan húzták az alkudozásokat, folyvást Topcsider felé tekintgetve. Végre füstöt láttak emelkedni a halmok mögött. Tudták már, hogy az üres kunyhók égnek ott s most Kátics bőszülten felugorva helyéről el kezdett kiabálni: hogy a törökök felgyújtják a házakat s a szegény ráját rabságra hurezolják. A tábornok észrevén a magasan felkanyargó füstöt, s látva a szerbek elkeseredettséget, nem gyanított ármányt, hanem hitelt adván szavaiknak, maga is dorgálni kezdte a törököket, árulóknak, rablóknak nevezvén őket, a kik hozzá, a császár meghatalmazottjához, jöttek békét szinelve s azalatt társaik gyújtogatnak s öldösik a keresztyéneket. A megrémült török küldöttek váltig bizonyígtatták, hogy ők semmit sem tudnak a topcsideri égésről s hogy közülok senki sem járt ott. Mind hiában! Kátics mint őrült szökdösött az osztrák tiszték s a törökök között s végre dühtől szikrázó szemekkel ily kihívást intézett az utóbbiakhoz, méltót Homer hőseihez: „Halljátok ti törökök, legyetek bár a dahik vagy a szultán hívei, menjetek s mondjátok meg Küesük-Alinak, a kurafinak: azt üzeni neki Kátics Jankó Rogacsából, hogy ha férfi, jöjjön holnap korán reggel a Deda halmára vagy a Vracsárra és lovon ő, lovon én; pisztolylyal ő, pisztolylyal én; kópjával ő, kópjával én; karddal ő, karddal én, — a hogy neki tetszik, vívjunk meg ott mi ketten s maradjon békében a szegény nép.“ Végre Kara-Gyorgye is felkelt s azzal vált meg a tábornoktól, hogy ily körülmények között a megbékélésről szó sem lehet, a harcznak újra kell kezdődnie. A szerbek tehát ismét visszatértek Osztrúzsniczába.

A békéltetési kísérletek meghiúsulván, a szerb főnököknek a háború minél erélyesebb folytatásáról kellett gondoskodniok. A legnagyobb szükségét, mint eddig, úgy most is a hadiszerekben látták. Kara-Gyorgye tehát meghitt Osztrúzsniczába hármat az ismertebb kereskedők közül s felszólítá őket, hogy alakítsanak társaságot és szerezzenek meg a szerb sereg szá-

mára minden szükséges hadi készletet, igérvén, hogy mindent kész pénzzel fizet és tetemes nyereséghez is juttatja őket. A kereskedők elfogadták az ajánlatot, sőt arra is vállalkoztak, hogy magából a pétervárad, várból fognak kéz alatt hadi készletet szerezni s titokban Osztrúzsniczára szállítani, csak arra kérték Kara-Gyorgyét, hogy engedje meg a Duna és a Száva mentében parancsnokló szerb csapat-főnöknek szintén egyességre léphetni a kereskedőkkel s azoktól a szállítandó lőport és egyéb készletet, utóbb Kara-Gyorgye által fizetendő nyugták mellett, átvenni; könnyebb lévén Ausztriából különböző pontokon kisebb mennyiségben átesempészni a kívánt anyagot, mint egy helyütt nagyobb tömegben. Kara-Gyorgye erre szívesen reá állott, csakhogy biztosítsa a harez folytathatásának lehetőségét.

Egy fontos ügy várt még elintézésre az osztrúzsniczai szkupstinán, mielőtt az összegyűlt főnökök kerületeikbe távoztak volna, újra sereget gyűjtendők. A törökök a tartomány nagy részéből elüzettek s mint láttuk a várakba vonultak. A mahomedán lakosság eltávoztával megszűnt a kádik és a muszelmek biráskodása is s egyáltalában az összes török igazságszolgáltatás. A knézek és kmétek, kiket a nép már azelőtt is természetes biráiuul tekintett s kik most tényleg is az elüezett török tisztviselők helyébe léphettek volna, nagyobbára a felkelő csapatokat vezérelték; a nép tehát minden igazságszolgáltatást nélkülözött. Érezték a szerb főnökök ez állapot tartathatatlanságát s Kara-Gyorgyénak, midőn a szkupstinát Osztrúzsniczára egybehívta, a háború folytatására vonatkozó tanácskozásokon kívül egyik főcélja volt, birákat nevezni ki a hon maradt nép számára. A szkupstina helyeslőleg fogadta a tervet s elhatározta, hogy a kerületek azonnal lássanak hozzá a birák választásához, némelyek pedig mindjárt Osztrúzsniczán jelöltettek ki olyanokúl. Ez utóbbiak közt volt Teodóz, az orasaczi vagyonos kereskedő, kinek nevét már többször volt alkalmunk említeni. Őt a kragujeváczy nahia számára szándékoztak kinevezni. Teodóz azonban ezzel nem elégedett meg. Már több idő óta irigy szemmel nézte Kara-Gyorgye növekvő hatalmát, vagy mert ő maga óhajtott volna vezérré lenni, vagy pedig mert azon nagy összegekre vágyott, melyeket a dahik Kara-Gyorgyénak ígértek volt, ha leteszi a fegyvert. Úgy látszik, hogy Teodóz már Jagodinánál alkudozott volt Kücsük-Alival s hogy ez utóbbival egyetértve, hagyta Gusancz krdzsaljait elmenekülni. Most Osztrúzsniczában nem bírta tovább elfojtani

boszúságát és irigységét s nyíltan gyalázni kezdte Kara-Gyorgyét. Ez utóbbi nem maradt adós a felelettel. A vita mind elkeseredettebbé válván, Teodóz végre puskát ragadt Kara-Gyorgyére, de elhibázta őt, Kara-Gyorgye azonban keresztül-lötte Teodózt, kit emberei Orasaczbá szállítottak, a hol pár nap múlva meghalt. A büntetés, mely a fondorkodó Teodózt érte, kemény volt, de igazságos, s az egybegyűlt szerbek nem is zúgolódtak a miatt, sőt még inkább tisztelték szigorú, de erélyes főnököket.

Biztosítván a löszerek beszerzését s intézkedvén a kerületekben felállítandó bíróságok iránt is, a szkupstina végre abban állapodott meg, hogy mindnyájan oszoljanak szét s ott-hon végezzék el a választásokat, továbbá készüljenek új harcra, gyűjtsenek seregeket s május 21-én jelenjenek meg valamennyien csapataikkal Topesidernél, Belgrád mellett. Kara-Gyorgye és Kátics a belgrádi és kragujeváczyi, Nenádovics Máté pedig a váljevói és sabaczi kerületekbe siettek, teljesíteni az osztrúzsniczai határozatokat.

Nenádovics Máté haza érkezvén Brankovinába, közlé bátyjával, Jakabbal, a mit a szkupstinán végeztek s azonnal megbízták a knézeket, hogy minden faluból a legtehetősebb négy-öt gazdát küldjék a Rélya mezőre tanácskozás végett. Csakhamar egybegyűlt a kijelölt helyen a kerületi szkupstina s itt elhatározták, hogy a két Nenádovics a fegyveres csapatokkal Topesiderbe menjen, távollétök alatt pedig Grbovics és Kédics knézek őrizzék a nahiát, a törökök által birt Szokol és Uzsicza várak felől. A knézek és kmétek eddigelé csak kisebb ügyeket intézhetvén el, a fontosabbak a kádi elibe vitetvén, a fenállott szokásjog most, midőn az ujonnan választandó biráknak az összes igazságszolgáltatásra ki kellett terjeszteni figyelmeiket, nem volt többé elegendő s a birák választása előtt, törvény vált szükségessé, a melyet ítéleteikben követhettek. E hiányt Máté pótolta ki. Olvasta valaha Justinián törvényeinek egynémelyikét, emlékezett még Mózes szigorú rendeleteire s ismerte a görög nem egyesült vallás egyházi szabványait. Mindezekből, különösen az utóbbiakból, hozzáadván még, a mit a körülményekhez képest szükségesnek látott, összeállított tizennégy-tizennyolcz paragrafust, melyek a biráknak zsinórmértékül voltak szolgálandók, s melyek közül a következőket említjük meg: 1. a ki embert öl, végeztessék ki, teste pedig kerékre feszíttessék; 2. a ki leányt rabol, vesszőt fusson; 3. a

ki ökröt, lovat, sertést, juhot lop, fizesse meg az ellopott tárgy kétszeres értékét s aztán botoztassék meg; 4. a ki a sereget engedély nélkül elhagyja, fusson vesszöt; 5. az ör, ha helyéről távozik, végeztessék ki; 6. a hamisan esküvő s a hamis tanú fizesse meg az egész kárt, melyet hamis tanúságával okoz, botoztassék meg s aztán örökre hazugnak s tanúságtételre képtelennek nyilváníttassék; 7. a ki veszekedés vagy szitkozódás közben fegyvert ragad, fusson vesszöt stb. Szigorúak, sőt olykor kegyetlenek voltak a Nenádovics Máté által szerkesztett törvények, de megfeleltek a nép műveltségi fokának s az akkori zavaros állapotoknak. Máté felolvasta azokat a keféleti szkupstinán, mely helyesléssel fogadta; megbizván azután a főbbek ajánlására rögtön választott két birót, hogy szigorúan az elfogadott pontozatokhoz tartásuk magokat, oly esetekben pedig, midőn nem tudnának ítéletet hozni, folyamodjanak a Topcsiderbe induló főnökökhöz. Utóbb a többi nahia is elfogadta Nenádovics Máté pontozatait, ekként némileg rendezett állapotokat teremtven a folytonos harezi zaj közepette.

A váljevói és sabaczi csapatok május 18-án indultak meg a két Nedánovics, Dábics Zsivko, Péja knéz, Osztvja Szpúzs s több más főnök vezérlete alatt. Lazárevics Lúka, a pap, Szkelánál várakozott az újvidéki püspök által ajándékozott második ágyúra. Kara-Gyorgye már pár nappal előbb Topcsiderbe vezette volt a kragujeváczy és rudniki nahiák csapatait s most Dubokóba jött a váljevóiak eleibe. Énekelve érkeztek meg ez utóbbiak s midőn Kara-Gyorgye által e szavakkal fogadtattak: Isten hozott bajtársak, ti szerb sólymok! ¹⁾ oly lelkesült újjongásba törtek ki, hogy az egész rengeteg meg elevenülni látszott s nem egy öreg szerb hullatott örömkönyeket. Május 20-ikán a Nenádovicsok serege is Topcsiderbe ért.

Eközben a törökök észrevevén a belgrádi várból Kara-Gyorgye csapatainak elhelyezkedését a topcsideri völgyben s a körülfekvő magaslatokon, Május 21-ikén megtámadták a rudniki és kragujeváczy hadosztályokat s visszavetvén azokat, benyomultak a topcsideri völgybe is. Épen közeledtek már Zsárkovo felől a váljevóiak, kik hallván a puskatüzet s Kara-Gyorgye egy legénye által is értesítvén a veszélyről, a legnagyobb gyorsasággal siettek honfitársaik segítségére. A török

¹⁾ A szerbeknél a sólyom a vitézség és bátorság jelképe. A nemzeti dalok is sólymoknak nevezik a hősokeket.

gyalogság bekerített egy házat, a melyben vagy 15 szerb védte magát, köztök egy pap is; a lovasság pedig űzte a felkelőket a völgyben. Az előrohanó váljevóiak nélkül kétségkívül súlyos vereséget szenvedett volna Kara-Gyorgye serege. Legtöbbet használt azonban az ágyú, melyet a Nenádovicsok vonszoltak magokkal s melynek jól irányzott lövései előbb az ellenséges lovasságot hozták zavarba, majd pedig a gyalogságot is visszavonulásra bírták.

Szerencsésen visszavervén a szerbek az első támadást, elhelyezkedtek a Száva mellett, a topesideri völgyben s a Vračasár magaslatain, a konstantinápolyi úton egész le a Dunáig, úgy hogy Belgrádot teljesen körülzárták. Minden nahia külön táborban tanyázott: a Szávánál Szima knéz embereivel, a topesideri mélyedésben Kara-Gyorgye és Kátics, tovább a két Nenádovics a váljevóiakkal, majd Milovanovics Mladen, lejjebb Obrenovics Milan s végre Csarapics Vásza. A törökök több ízben kitörték a városból s Topesider és a Vračasár körül majdnem minden nap folytak apróbb csatározások.

Néhány nappal Belgrád körülzárólása után Sztojkovics Milenko értesíté Kara-Gyorgyét, hogy már több idő óta Pozsarevacz mellett táborozik és segítséget kért, hogy a várost megadásra bírhatta. Kara-Gyorgye azonnal felkerekedett a sereg egy részével, magával vivén többek között Káticsot, Nenádovics Jakabot, Szimát, Tyuresiját, a hajdút, a ki a Csokesinánál történtek óta ismét megbékélt s eljött legényeivel részt venni a harcokban. Junius elején ért Kara-Gyorgye Pozsarevacz alá. Mint fentebb említettük, a Sumadiában kitört felkelés hírére a keleti részek is fegyvert ragadtak. Sztojkovics Milenko, Momir knéz és Dobrinyacz Péter voltak e vidéken a mozgalom vezérei, ez utóbbi délen, a más kettő inkább a Morava torkolata körül lázítván fel a népet. Pozsarevacz volt akkor (miként jelenleg is) a legfontosabb hely a Moraván innen. A felkelők tehát, miután egy csomó hánt felgyújtottak s a szubasákat, kik el nem menekültek, leöldösték, Pozsarevacz ellen irányozták támadásaikat s Milenko és Momir már márczius 11-ikén (ugyanazon nap, midőn Váljevó és Rudnik elesetek) bekerítették a várost. A jól felfegyverkezett törököknek azonban nem igen kellett ostromtól tartaniok, mivel a szerb csapatok csak kevésbé számosak voltak és se ágyúval, se fegyverekkel a szükséges mennyiségben nem bírtak. A felkelők meg is elégedtek azzal, hogy az eleségszerzés végett a

városból ki-kijövő törököket nyugtalanítsák. Két hónapot töltött Milenkó ekként Pozsarevacz mellett. Átlátta azonban, hogy e hosszas téflenség csüggesztőleg hat a népre s érezte, hogy okvetetlenül kézre kell keríteni Pozsareváczt, ha csak a felkelés ügyét nem akarja veszélyeztetni e tájakon. Nem bízván azonban saját erejében, mint említettük Kara-Gyorgyéhoz folyamodott. Ez utóbbi az ágyút is magával hozta, hogy szükség esetén lövethesse a várost. Erre azonban nem került. A már különben is kiéhezett törökök, látva a tetemes erősítéseket, melyeket a szerbek nyertek, minden ellenállás nélkül megadták magokat. Kénytelenek voltak a törökök a győzőknek legszebb lovaikat és fegyvereiket átadni, melyek aztán a főbbek között osztattak szét, úgy szinte a juhnyájak, melyek ez alkalommal a szerbek kezébe kerültek. A várost a felkelők szállották meg, a törököknek pedig el kellett hagyniok azt s Vidinbe költözniök, csak a legbékésebbeknek engedtetett meg, Gradistyében a Duna mellett, hat órányira Pozsarevacztól megtelepedni. Kara-Gyorgye Milenkót nevezvén ki Pozsarevacz parancsnokául, visszaíndult Belgrádra. Útközben Szendrő mellett haladván el, készületeket tön a vár ostromához. Észrevevén ezt az ottani törökök, azonnal alkudozásokba bocsátkoztak vele, kérvén őt, hogy ne ostromolja őket s igérvén, hogy mind azt cleve elfogadják, a mire a belgrádiak reá fognak állani. Kara-Gyorgye beleegyezett s még csak azt kötötte ki, hogy a szendrőiek nyugodtan várják be Belgrád sorsának eldöltét s addig ne mutatkozzanak a váron és a városon kívül, a minek megakadályozására különben hátrahagyott egy figyelő csapatot.

A míg Kara-Gyorgye Pozsarevacznál járt, a Belgrádot bekerítő seregnél Nenádovics Máté, a pap, parancsnokolt. A törökök a felkelő vezér távoztával nekibátorodtak s többször megtámadták a szerb tábort. A fáradhatatlan és erélyes Máté azonban, mindannyiszor visszaüzte őket, sőt egy ízben üldözvén a futókat, benyomult a Száva partján elterülő külvárosba is s itt vagy 50—60 házat felgyújtott.

A szerencse tehát mindenütt mosolyogni látszott a felkelők fegyvereinek. Kicsiben mult azonban, hogy egy félreértésen alapuló belviszály következtében az egész mozgalom már ekkor végkép meg nem hiúsult. A Nenádovics Jakabbal jöttek között volt bizonyos Dábies Zsiván is. Hű társa volt ez Nenádovics Alekszának, a dahik által kivégzett obor-knéznek. De, még előbb, az osztrák-török háború idejében, midőn Kara-

Gyorgye mint harambasa kalandozta be a tartományt hajdúival, Dábics is jelen volt azon összeütközésnél, midőn az Aleksza által vezetett parasztok Kara-Gyorgye hajdúit kiszorították a váljevói nahiából s Kara-Gyorgyét magát, mint láttuk, kezén súlyosan megsebesítették. Zsiván azt képzelte, hogy Kara-Gyorgye e tettért még most is bosszút forral s ezért folyvást rejtőzött előle. Részint a löpor szüke, részint pedig a szerbek közt oly könnyen támadó czivódások elkerülése miatt, Kara-Gyorgye szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta a táborban a lövöldözést, kivéven az ellenséggel szemben. Mindjárt a pozsareváczi hadjárat után történt egy napon, hogy bizonyos Mitar csapatvezető a váljevóiak táborában kisütötte puskáját, vagy hogy az magától elsült. Kara-Gyorgye hallván a lövést, azonnal kiküldte legényeit a tettes elővezetésére. Látván ezt Zsiván, megijedt, hogy őt, ki valaha magára Kara-Gyorgyéra lött, még súlyosabb büntetés érendi s azt hívén, hogy Kara-Gyorgye az ifjú Mitár elfogatásával csak arról óhajt bizonyosságot szerezni, hogy vajon számíthat-e a váljevóiak feltétlen engedelmességére, felbujtogatta az egész tábor, hogy ne engedjék társukat megbüntetni, s a főbbek közül épen senki sem lévén jelen, az egész váljevói sereget csatarendbe állítá, az ágyúkat (megérkezett t. i. a második ágyú is Újvidékről) a sümadiaiak felé irányozván. Nenádovics Máté, ki egy fa árnyékában aludt, a zajra s a dobpergésre felébredvén s értesülvén, hogy e készülétek nem a törökök ellen, mint első pillanatban hitte, hanem saját társai ellen tétetnek, megigérte a felizgatott népnek, hogy Mitárt magával fogja hozni s aztán Kara-Gyorgyéhoz sietett. Elmondta neki a veszélyt, mely nem csak őt, hanem az ügyet is fenyegeti a melyért harezolnak, ha soraikban meghasonlítás törne ki, s engedékenységre bírta őt. Kara-Gyorgye megfogadta a jó tanácsot s szabadon bocsátá Mitárt, a ki különben is váltig állítá, hogy puskája magától sült el. Máté aztán a kiszabadítottal visszatért saját seregéhez s itt hosszasan magyarázá embereinek, hogy egyedül összetartás és testvéri egyetértés által érhetik el a czélt, a melyért fegyvert ragadtak, t. i. a megszabadulást a török zsarnokságtól. Kara-Gyorgye sem mulasztá el, nem csak Zsivánt, hanem a többieket is biztosítani, hogy ő elfelejtett a maga részéről minden régi sértést és megbántást s egyedül a nép jóvoltáért küzd, de épen azért nem is tűr meg czivódást vagy magánbosszút. Az egyetértés ekként helyreállt és Zsivánt később igen

megszerette Kara-Gyorgye, de ez alkalommal, ha Nenádovics Máté nem intézkedik oly erélyesen, nagy csapás érhetne volna a felkelés ügyét, végzeteljesebb következményeiben, mint a törökök által kivívott némely győzelem.

Kara-Gyorgye visszatérte után ismét elfoglalta előbbi táborát Topesidernél. A belgrádi várat nem ostromolhatták a szerbek, de reményelték, hogy szoros körülzárolással előbb-utóbb megadásra kényszeríthetik s hogy ekkor a dahik is élve kezökbe jutnak. Egyes kisebb csapatokat kivéve, melyek mint láttuk, a Drina mellett s a Száva mentében, Pozsarevacznál és Szendrónél és a délre fekvő várak ellenében a megszábadított terület határait őrizték, majdnem az összes fegyveres erő, mely felett a szerbek rendelkeztek, Belgrád körül központosítottatott. Tíz nahiá csatlakozott ekkor már a felkeléshez, u. m. a belgrádi, sabaczi, váljevói, rudniki, kragujeváczy, jagodaniai, csácsaki, szendrői, tyupriai és pozsarevaczi. Minden nahiának megvolt most már főnöke vagy vojvodája. Többeket ismerünk már közülök, de mert majdnem mindnyájan fontos szerepet játszottak a forradalom történetében, nem lesz talán érdektelen, ha elősoroljuk őket névszerint. Kara-Gyorgyét mint fővezért mellőzve a következő vojvodákat említhetjük meg: Kátics Jankót a belgrádi nahiából; a két Nenádovicsot a váljevóiból; Csarapics Vászát a csácsakiból; Obrenovics Milánt a rudnikiből; Sztojkovics Milenkót és Dobrinyacz Pétert a pozsarevacziból; Vulicsevics Gyúsát és Obradot a szendrőiből; Jakóvlyevics Istvánt a jagodinaiból s a sabacziból Lazárevics Lukát és Osztvja Szpúzst. A két harambasa Glavas Sztanoje és Tyuresija György nem vezéreltek egy nahiát sem, hanem néhány hajdúval, amaz Kara-Gyorgye, emez pedig többnyire Nenádovics Jakab társaságában, harcoltak, olykor egészen függetlenül, sőt a kapott rendeletek ellenére is küzdvén apró csatározásokat.

A sereg, mely a fentebb említett tíz nahiából az imént elősorolt főnökök vezetése alatt Belgrád körül összegyűlt, már többre rúgott 30.000-nél. Kara-Gyorgyét mindnyájan elismerték fővezérül, habár még akkor e részben se közös határozat, se okirat nem létezett is. És ő fenn is tudta tartani az események folyamában szerzett tekintélyét. Erélyének, tevékenységének és szigorának köszönhető, hogy a rendhez nem szokott, gyakorlatlan felkelők között nem sokára a legüdvösebb fegyelem honosult meg. Minden nahiá jutaléka külön

hadosztályt képezett, az osztályok mindegyike pedig bulyukokra vagy századokra oszlott, mely utóbbiak felett bulyukbasák parancsnokoltak. A felkelés kezdetekor csakis a legtehetősebb gazdák, knézek s kereskedők lettek főnökökké, a kik képesek voltak nem csak magokat, hanem még 10—15 legényt is saját költségökön élelmezni. Ezek aztán igyekeztek ismét csak oly legényekkel venni körül magokat, a kiknek mindegyike tudott magáról gondoskodni. Később a felkelő csapatok számának növekedtével, midőn minden fegyverfogható férfira szükség volt s a szegényebbek is és pedig ezek a legnagyobb számmal, katonáskodni kényszerültek, más élelmezési rendszer vált szükségessé. Kész pénz az egész tartományban alig létezett, s a mi kevés volt is, az egyesek tulajdona; mert még közpénztárt nem alakítottak. Természetben szolgáltatott adományokkal kellett tehát a sereget élelmezni. Hogy azonban a harczolók élelem dolgában soha szükségét ne szenvedjenek, közmegegyezéssel a következő élelmezési rendszerben állapodtak meg. Mindazok kik falujokból harcza indultak, kötelesek voltak tarisznyájokban két-három napra való kenyeret magokkal vinni. A kmét pedig a faluban minden hét harczosra két lovat és egy pár embert rendelt ki a harczképtelenek közül, ezek szállítván aztán a sereg után az eleséget. Minden komordzsija (így nevezték az élelemszállítókat a kamara szótól) ismervén saját hét emberét, nagyobb csapatok ellátása is gyorsan és zavar nélkül történhetett. A mint valamely faluból elvonultak a harczosok, a komordzsiájuk, kik eleve értesítve voltak, hogy mely napon és hol jelenjenek meg az eleséggel, bejárták a házakat s a mi csak enni való volt, összeszedték, különösen lisztet, tengerit, búzát, hagymát, sót, szárított húst stb., sőt ruhaneműket is. A falusiak szívesen adakoztak, mert hiszen fiaik, testvéreik és férjeik javáért tették azt. A kinek semmije sem volt, az kölcsön kért a vagyonosabbaktól s tartozását utóbb ledolgozta. Az ekként gyűjtött élelmiszereket és ültözékeket minden komordzsija egyik lovára rakta s aztán csapatostúl elindultak, felkeresendők a sereget, a melynél az övéik voltak. Bizonyos idő múlva, midőn az elszállított eleség már fogyatékán lehetett, hasonló módon a faluban maradt másik komordzsija-ló is megterheltetett s a sereghez küldetett, a míg a már odaértek ismét visszatértek a faluba. Így váltották fel egymást a komordzsiák, folyvást járva a harczó csapatok és a falvak között. A komordzsiák halállal lakoltak, ha idejében meg nem érkez-

tek, s ha mégis valamelyik előre, nem látható akadályok következtében nem jött meg, az ő hét embere addig, míg a falu utánok nem küldte a szükséges eleséget, a többiektől kapott kölcsön. E szigorúan kezelt, egyszerű rendszer mellett a szerb felkelők, még később is, midőn már számuk tetemesen megszorodott, soha sem láttak szükségét. A főnökök mindvégig saját költségökön fedezték szükségleteiket, hazulról hozatván mindent, a mi a tábori élethez megkívántatott.

Nagyobb nehézségekkel járt a hadiszerek megszerzése. Eleinte mint láttuk, úgy Kara-Gyorgye, mint a Nenádovicsok zimonyi ismerős kereskedőktől kaptak némi puskaport és ólmot; de csak jó pénzért s mind Kara-Gyorgye, mind a Nenádovicsok saját vagyonukból fizették ki a kívánt összegeket. A szükséglet azonban napról napra növekedett s azt már egyesek nem lettek volna képesek fedezni. Midőn tehát a sereg Belgrád körül táborozott, gyűjtések rendezettek a nép között, s az így nyert összegek hadiszükségletek beszerzésére fordítottak. Mindez azonban nem lévén elegendő, a szerbek egy folyamodást intéztek május vége felé a zimonyi kereskedőkhöz, kérvén őket, mint hitsorsosaikat, hogy kölcsönözzenek 50.000 piasztért, igérvén, hogy később, ha sikerül elnyomóiktól megszabadulniok, tartozásukat pontosan vissza fogják fizetni. A folyamodást aláírták az előbbkelők minden nahiából. És a zimonyi kereskedők, ha talán nem is egész terjedelmében, de mégis teljesítették a szerbek kérelmét. A már általunk is ismert Zsivkovics felügyelete mellett hatvan zsidó dolgozott Zimonyban töltények készítésén és Zsivkovics minden harmadik-negyedik nap hét-nyolcz hordócska töltényt szállított éjjelenként a szerb partra. Az osztrák hatóságoknak volt ugyan tudomásuk minderről, de rokonszenyvel viseltetvén a felkelők iránt, nem akadályozták ez üzletet. Az osztrák szerbek közül találkoztak többen, kik ajándékokkal siettek túlpárti hitsorsosaik segítségére. Említettük, hogy az újvidéki püspök két ágyút szállíttatott a felkelők táborába, ezenkívül a Triestben megtelepedett szerbek egy izben 2000 forintot küldöttek, Obradovics pedig (a szerb irodalom megalapítója) összes ingó vagyonának felét, Sztratimirovics metropolita egy tábori kápolnával lepte meg a szerbeket, mely minden az isteni tisztelethez szükséges kelléket tartalmazván, Topcsiderben a tábor közepén állíttatott fel sátor alatt. De az osztrák szerbek közül többen át is jöttek a Száván s személyesen részt vettek a harezokban.

Ezek között többen voltak olyanok, kik Szerbiából származván, az utolsó török háború alkalmával Mihajlovics önkéntesei sorában szolgáltak, s a béke megkötése után az osztrák seregbe léptek át, hol a hosszas küzdelmekben a francia köztársaság ellen tisztségre is emelkedtek. Így például Petrovics Rádics kapitány, ki lemondott Ausztriában élvezett nyugdíjáról, csak-hogy hitsorsosaival együtt küzdhessen, a Zsikics testvérek, szintén kapitányok, a két Csardaklija, kik közül egyik lovasági kapitány volt az osztrák seregben, Szimics György hadnagy, Jevtics István, ki titkári teendőket végzett a toposideri táborban és még többen mások. Ahhoz értők nagy elismeréssel szólanak Kara-Gyorgye hadműveleteiről és különösen sánczairól, melyek egészen a katonai tudomány akkori fejlettségének megfelelőleg építették. Az Ausztriából átjött tisztek jártasságának tulajdonítható ez eredmény. Így tudva van, hogy a deligrádi sánczot, melynél először ütköztek meg a felkelők 1805-ben a szultán seregeivel, s mely utóbb még több ízben vált véres csaták színhelyévé, a fentebb említett Zsikicsek egyikének útmutatása szerint készítették a szerbek. A zimonyiak rokonszenve a felkelők iránt más irányban is használt ez utóbbiaknak. Ugyanis a szerbeknek fizetett kémeik voltak Zimonyban, a kik mindenkor eleve hírvil adták, ha a dahik ki-rohanást terveztek a várból. Ezt pedig nem volt nehéz megtudniok, mert a dahik, a vár körülzároltatásának következtében, csakis Zimonyból szerezhették be a szükséges élelmi szereket s ezért kénytelenek voltak a zimonyi kereskedőket naponkint beereszteni a várba. A mint ezek megtudták, hogy a törökök támadásra készülnek a szerb tábor ellen, az osztrák parton azonnal magasán föllobogó tüzet gyújtottak, mely a túlparti szerbeknek intőjelül szolgált, hogy másnap meg fognak támadtatni. Ily módon mindenkor sikerült a szerbeknek a dahik s krdzsáljaik kirohanásait visszaverni.

Minden nevezetesebb esemény közbejötté nélkül egész juniuson át s még julius egy részében is tartott Belgrád körülzárolása. Ekkor azonban egy nagy fontosságú körülmény merült fel, mely lényeges befolyást gyakorolt a mozgalom további fejlődésére, s melyről itt bővebben kell megemlékeznünk.

KÁLLAY BÉNI.

EGY PÁR KIS FACZIPŐ.

Ouida beszélje.

(Vége. ¹⁾)

VII. FEJEZET.

„Dolgozhatok-e valamit neked, Bébé?“ kérdé hajnalban a fekete Jeannot, a mint félkézzel félénken benyitá az utcaajtót.

„Ma nincs dolog, Jeannot. A virágok ebben az évszakban nagyon kevés utánjárást kívánnak,“ felelt Bébé, fölemelte fejét a borsóvirágról, melyet karóihoz kötözgetett.

A favágó nem válaszolt; a félig nyitott rács-ajtónak dült s meztelen karja alatt ki- s behajtogatta. Jeannot senkinek sem vétő, szelid, jó ficzkó volt, fekete mint a szén, egyszerű mint a gyermek s színtoly tudatlan is; minden napját a soigniei nagy erdőségben töltötte, gyermekkorában száraz ágesomókat gyűjtött, férfivá fejlődve fát vágott és szenet égetett.

„Ki volt az az uraság veled tegnap este, Bébé?“ kérdé hosszú szünet után, szemmel kísérve a kis leány mozdulatait.

A Bébé szemei nagyon ellágyultak, de nyíltan feltekintettek.

„Bizonyosan nem tudom. Úgy hiszem festő lesz — nagy festő-fejedelem, mint Rubes volt Antwerpenben; tegnapelőtt este a székesegyházban rózsát kért tőlem.“

„De veled sétált?“

„Mikor tegnap este haza felé jöttem, ott találkoztam vele az útban, — úgy ám.“

„Mit fizet neked a rózsákért?“

¹⁾ Lásd elejét a *Budapesti Szemle* 11. sz.

„Oh — ő jól fizet. Hogy van ma anyád, Jeannot?”

„Úgy látszik, nem igen szeretsz róla beszélni?”

„Hát te miért szeretnél róla beszélni? — mi ő neked?”

„Igazán csak két napja hogy láttad, Bébé?”

„Oh, Jeannot! — hazudtam-e valaha? — ezt egyik kis testvérednek sem mondanád.”

A favágó összefogott karjai alatt keményen hajtogatta ki s be az ajtót.

Bébé ügyet sem vetett reá, virágot szedett, megtöltötte kosarait, egyéb dolgát végezte, azután egy létrát támasztott a kunyhóhoz, felmászott az alacsony fedélre, mert a tyúkoknak némelykor sajátos kedvök jött a kunyhó fedele kákái- és laponyaihoz. Bébé két tojást talált, melyet Annémienek szánt, azután ott ült a fedél szegletén lábával a létra felső fogán, a mint körültekintett, látta, hogy Jeannot még mindig a kapuban van.

„Jeannot, elkésel az erdőről,” kiáltott neki. „Olyan hoszszat tart odáig. Miért vagy oly duzzogó? Összerugdosod a rácsomat.”

„Nem szeretem, hogy idegenekkel beszélgetsz,” monda Jeannot duzzogva és búsan.

Bébé a mint ott ült a fedél szegletén, elnevette magát és kitekintett a kora reg ragyogó szürke egére, meg a harmatos kertre s azon túl a zöld mezőkre, boldogságtól sugárzó szemében a megszokott táj meg vala dicsőülve.

„Oh Jeannot, minő bátorság! Mintha minden nyáron nem beszélnék idegennel; mintha eladhatnék valaha egy szál virágot ha senkihez sem szólnék! Rosz kedved van ma reggel — ennyi az egész.”

„Tudod-e hogy hívják azt az embert?” kérde Jeannot hirtelen.

Bébé érzé, hogy arca úgy felgyult, mintha a déli nap sütötte volna meg. Azt hívé, hogy ezt a Jeannot esetlen kandságán való boszankodása okozá.

„Nem, s ha tudnám is, mit érnék vele? Nem kérhetem meg minden embertől, kinek hívják, csak azért, mert rózsát veszzen tőlem.”

„Mintha bizony csak rózsa volna! — —”

A kert hoszsza választá el őket egymástól s Bébé nem hallá a Jeannot felsohajtasát, a mint ott ült a kunyhó fedele szegletén, s a léget, az eget, a hűvöst és a hajnalló nap

minden szépségeit élvezé, azzal a könnyed merengéssel, mely a személyes boldogság homályos érzetében a legbutábbat és leghidegebb vérűt is meglepi.

„Rosz kedved van Jeannot, ennyi az egész“, monda egy kis idő múlva. „Neked nem kéne duzzognod; te igen nagy és igen jó vagy arra. Éredj be, hozd ki csésze tejemet s add fel ide nekem. Itt oly kellemes. Olyan kedves, mintha egy alma-fán ülnék.“

Jeannot kész engedelmességgel bement, feladta a Bébé reggelijét s bátortalan imádó szemeket vetett reá. De arca elkomorult s mélyen sohajtott, a mint fejszéjét felvevé s kifelé indult; mert ő egyedül tartotta anyját meg két hűgát, s ha nem dolgozik a soigniei erdőségben, ezeknek otthon éhezniök kell.

„Látod-e viszont az idegent?“ kérdé.

„Igen“, felelt Bébé, szemében öröm-diadallal, legkevesébe se gondolva azzal, a kivel beszélt. „Jeannot, megkésél, eredj már. Holnap elmegyek s meglátogatom anyádat. De ne duzzogj, édes Jeannot. A napok igen rövidek arra, hogy rossz kedvünkkel apró darabkákra szabdaljuk; ostoba juhnyirő az, a ki igen keményen s erősen vagdalva elrontja a gyapjút — azt mondja Ferencz atya.“

Bébé bölcsessége e kis darabkájának eladása után a tejbe aprítá kenyérét s enni kezdett, közbe-közbe fölemelte fejét a híves szellőre, a körülte röpkedő fecskéknek morzsákat dobott, szemlélte a rózsabokrokat mint bólintgatnak alatta a fuvalomra s olyan formát gondolt: minő boldogság élni.

Jeannot feltekintett rá, azután lassan és búsan útjára indult a harmatos levendula-bokrok és nyíló félben levő liliumbimbók között.

„Bébé, ezután te már csak arra az idegenre fogsz gondolni; de ránk soha — soha se“, mondá Jeannot; vontatva kinyitá a kis kaput, kiment rajta s lehaladt az utcán a hajnal csendjében. Az igazat megvallva, esztelenség volt az egész, de mikor volt a szerelmeseknek elég esze?

Bébé számba sem vette, se őt, se önmagát nem értette; csak annyit tudott, hogy boldog, s mikor ezt tudjuk, nincs kedvünk tovább kutatni. Ott ült a fedelen, eddegélte kenyérét és tejét a szürkülő tiszta légben, feje felett kerengtek a fecskék, közülök egy-kettő le is szállt a csésze szélére, hogy a nagy fakalánból szedegessen, élete mind a tizenhat nyarán át ismerték

Bébét, játszó társai voltak, de soha sem akarták megmondani neki, hogy téiben mit láttak túl a tengeren. Csak e miatt cizvódtak egymással. A fecskék nem fecsegik ki titkaikat; mindnyájokat a Procne átka nyomja.

A nap eljött s megaranyozta a fedél laponyait.

Bébé vidámon mosolygott elébe, a mint a fák tetején fölébe emelkedett és a térségen elszórt kis falvakra sütött.

„Oh kedves nap!“ kiálta hozzá. „Tudós leszek. A nagy Rubes országába megyek. Hallani fogok a multról és a jövőről. Meghallom a mit a költők mondanak. A fecskék soha sem mondanak nekem semmit is; de most tudni fogom mind azt, a mit ők tudnak. Nem örülsz-e velem, oh nap?“

A nap a fák fölébe emelkedett, hallott mindent, de semmit sem szólt. Ha felelt volna, mindössze is ennyit mondott volna:

„Bölcs vagy boldog emberi lélek csak perczig lehet, s ez az egyetlen percz az, mely rá nézve mult, jelen, jövő, minden dolgok kezdete és vége egyszersmind. Tudta ez Faust; te is fogod.“

De a nap sütött és hallgatott; ő lát mindeneket megérni és lehullani; tud várni; ismeri a véget, a mi mindig ugyanaz.

A nap gyümölcsöt növel a barackkvirágból, megkerekíti s megfesti, legélénkebb rózsaszínre és leggyöngédebb aranyszínre; de a nap azt is jól tudja, hogy a barackknak le kell hullani — akár a kosárba, hogy királyok költsék el, akár a gyepre, hogy a hangyák egyék meg. Utóvégre is mit tesz az a dologra, hogy melyik eszi meg?

A nap nem cynikus, csak bölcs; mert ő az élet és ő a halál: minden dolgok teremője és elrontója.

VIII. FEJEZET.

De Bébé, ki a napban csak a napi munka jeladóját, a világ arcának fényét, a virágok, az aratók, a szegények barátját, a madarak és lepkék játszótársát, azt a barátságos fényforrást látta, melyet az ébredő madarak és a csengő harangjátékok üdvözölnek — Bébé, a ki teljességgel nem félt tőle, sugari elébe mosolygott, s bennök csak a legszebb felhőtlen nyári nap ígérését látta, a mint utolsó morzsáit a fecskéknek adá, leszállott a fedélről, s míg a városba-menetel ideje eljöne, kenyeret dagasztott, melyet Krebs mama meg fog sütni az ő számára.

Mikor tésztájával kész volt, elszaladt vele a malomházhoz s vissza, azután a szokottnál nagyobb gonddal felöltözött s elfutott, hogy arczát megnézzze a mély kút vizében — más tükre nem volt.

Megszokta volt, hogy szépnek nevezzék, de mostanig rá sem gondolt. Az emberek szerették; ő meg mindig azt hitte, hogy ezt csak szivességből teszik, mikor azt mondják, „isten tartson meg.“ De most —

„Ő azt mondta nekem, olyan vagyok, mint egy virág,“ gondolá magában, a mint a kút fölébe hajlott, hogy benne meglássa magát. Nem tudta voltaképen, mit érzett ez alatt a festő; de ez a mondat úgy repesett szivében, mint a kis madár a reszkető lombok alatt.

Tíz egész perczig vesztegelt ott, lenézve a kútba, míg annak sötét mélyéből kék Irishez hasonló szemei visszamosolyogtak neki. Azután elment s letérdelt a kert kőfalában levő ócska szent kép előtt.

„Drágálatos és szent anyja Jézusunknak, köszönöm neked, hogy engem egy kissé szépecskének alkottál,“ monda halkan. „Tarts meg engem, mint megtartod a virágokat s add, hogy arczom legyen mindig szép, mert gyönyörűség gyönyörűség lenni. Oh drága anyám, oly rosztól fejezem ki magam s oly hiúságnak látszik, jól tudom. De nem hiszem, hogy te rossz neven vedd, úgy-e bár? Én épen most akarom megpróbálni, hogy bölcsesé váljam.“

Ezután, hogy a formaság is meglegyen elhabart egy-két avet, azzal fölkelte és szaladt kosaraival az utcákon, meztelen lábaira könnyedén horzsolta a harmatot s egy flandriai kis dalt énekelt, mint énekelnek a madarak az almafa ágain.

Kivette a pénzt az Annémie számára és a kiszurkálni való uj mintákkal, meg a pár friss tojással együtt elvitte neki.

„Vajon mit érthetett a kutyasziv alatt?“ gondolá magában, midőn ott hagyá a vén asszonyt a fedél-ablak mellett, a ki abban a jó hiszemben, hogy ő szerzi a pénzt, a csipkemintákat szurkálgatta s mindegyre kinézett az árbocterzók közé a lebegő lenfővel érkező brigg után, azon brigg után, a mely hosszú hatvan évvel ezelőtt elmerült az északi vizeken, mikor még ő maga is ifjú volt.

„Mi az a kutyasziv?“ kérdé Bébé; emlékezett rá, hogy látott volt egy kutyát, a mely egész életében kegyetlen ütlegek között nehéz terheket vonzolt Brüsszel utcáin, és a mely haj-

csárja sírjára lefeküdt, semmi eledelt el nem fogadva, ott adta ki páráját, noha a halotthoz a tőle kapott ütlegek és szenvedett bánatnak emlékéen kívül semmi sem kötötte; ilyen szívet értett-e ő?

„Az ő hajósa igazán oly jó volt-e hozzá?” kérde Annémie egy régi ismerősétől a lépcsőzeten lementében.

Az öreg megállt, hogy nagy nehezen eszébe jusson az a régmúlt idő, ércz tejeskannáját letéve a meredek lépcsőzetre.

„Hm, nem; tudomra nem,” felelt végre. „Szerette Annémiet — nagyon szerette; de akaratos egy teremtmény volt, s mikor megúnta a szárazföldön, meg-megverte a nejét. De, tudod édesem, az asszonynak az ilyesmit számba sem kell venni. Csak férje szíve legyen a helyén. A férfiak megboszakodnak egyet-másért, s azon töltik boszújukat, a kit leginkább szeretnek; ők már így szoktak.”

„De hisz Annémie úgy beszél a férjéről, mintha csaknem angyal lett volna?” mondá Bébé megbotránkozva.

Az öreg asszony felvette kannáját s egy mosoly lebbent el télies arcán.

„Oh édesem, mikor drága rózsatődet virágostul gyökerestül elpusztítja a fagy, gondolsz-e töviseire, melyek megszúrta, vagy pedig csak azokra a kedves illatú gyönyörű virágokra, melyekkel egész nyáron át rakva volt?”

Bébé gondolatokba merülve távozott a vizmosta roskatag ócska háztól a kőparton s ment a piacra megszokott helyére; az élet körülte oly csodásnak, összevissza bonyolultnak, bogozottnak kezdett látszani, mint az a csipke-fonal, melyet valamely gonosz tündér bontott össze egy éjszakán.

IX. FEJEZET.

A Bébé rubesföldi idegene nagy férfi volt bizonyos körökben; ifjú korában lett nagy emberré, a mi talán épen szerencsétlenség, mert képtelenné teszi az embereket, hogy igazán nagyokká legyenek érett korukban. Már husz éves korában híressé tette egy jól rajzolt, de bágyadt színezetű festménye, annyira, hogy Páris lábaihoz omlott. Még híresebb lőn később versei, színdarabjai, politikai hóbortjai és a társadalomban nyert sikerei által. De ő hű maradt első szerelméhez, a művészethez. Nagy festő lett s évről évre újabb bizonyítékait adta keze ügyességének. A puristák azt vitatták, hogy festmé-

nyeiben nincs lélek. Nem is csoda, ha nem volt bennök lélek, mert ő mindig a lélektelen bünt festette, voltaképp alig is látott egyebet.

Egy évben politikai bajba keveredett: egy élczes röpirat került ki tollából, mely ott sebzett, a hová veszélyes volt czélozni. Ő nevetett, egy nyári estén az ardennesi zöld hegységbe lovagolt s átkelt a határon. Volt neve, némi hatalma s elég vagyona; nem félt a hosszú száműzetéstől. E közben feltette magában, hogy elindul s megnézi a Scheffer *Gretchen*-jét.

A *Thulei király* jobb; de a világ inkább beszél *Gretchen*-ről. Ő egyiket sem látta volt.

A németalföldi élet aluszékony, értelmetlen és középkorias természete előtte ujdonság s épen ezért csillapító hatású volt. Eddigélé mindig a sósvízű tengertől táplált rohamos árbán úszott, most elbájolta amaz alig mozgó lassú csatornavíz, mely sássai között az évszázak óta kevéssé változott életet tükrözi.

Egy darabig Antwerpenben időzött. Ez a város csúf és szép, olyan mint a flandriai korsó, melynek cserepe durva szemeresű és sötét színű, de szája körül drágakövekkel van kirakva; egy kereskedelmi könyv, árúcsomagok és ládák, adás-vevés és cserevásár, nyeremény és veszteség feljegyzéseivel, de közepén ott vannak a pergamen missale aranynyal és élénk színezéssel kifestett képei, szerzetesi beszélyek, hősi balladák, melyek csak azon kornak lehettek termékei, melyben a művészet a vallást helyettesítette.

Rubenst, kit eddig mivel nem ismert, számba sem vett volt, addig nézte, míg tisztelőjévé lön; (a ki nem látta Antwerpent, attól szint' oly képtelenség azt állítani, hogy látta Rubenst, mint azt képzelni, hogy lehet látni Murillot Sevillán vagy Rafaelt Rómán kívül) gondosan, gyöngéden, rokonszenvesen tanulmányozta *Gretchent*, mert szerette Scheffert; de bár megkísérlette, nem tudta bámulni.

„Ez csak egy paraszthölgy s nem költemény,“ monda magában; „festek én *Gretchent* a jövő évi Salon számára.“

De neki bajos volt *Gretchent* festeni; minden festménye Phryne volt — Phryne diadalmaskodva, elesve, a palotában, a szegények házában, rózsaaágyon, kórházi szalmazsákon; a drágakövekkel övedzett karesű derekú mosolygó Phryne; a halottas kamara kövein meztelen tagokkal fekvő Phryne — de mindig Phryne. Az az élő Phryne, a kinek mosolyában halál

vala; az a halott Phryne, kinek arcán kétségbeesés ült; az a Phryne, a ki napjai minden perczét mohón élte, de az a Phryne, a ki egyszer meghalva többé soha fel nem elevenedhető hulla vala. Ez iskolában sok festője van Phrynének, szint' annyi a hány volt sz. Katalinnak és Ceciliának a renaissance korszakban; a mi festők feje volt iskolájának.

Hogyan festhetne ő egy Gretchent, mikor a tiszta életü Scheffernek sem sikerült? Nem, ha szintén a hajdankori szerzetes művészek módjára egész nagy bűjtben szentelt vízben áztatná is ecseteit.

Ő meg nem hitt a szentelt vízben.

Egy este, miután elhagyá Antwerpent, míg ez elhúnyt művészetének sírja felett kongatta számtalan harangjait, a burgundi Máriáról nevezett brabanti utcában egyik távollevő barátja palotájának ablakában könyökölt; az ablak ódon volt csinos faragványokba fagyva és spanyol modorban kereken aranyozva, számos sárkányfővel, griffel és kibetűzhetetlen címerrel.

Míg ott könyökölt s azt forgatá elméjében, itt időzzék-e egy darabig s nyugodtan fessen a Memling, Maes, Veneris Otto és champagni Fülöp szellemeitől kísértett homályos utcában, vagy keletre utazzék uj jellegeket keresni, Egyiptom verhenyős ege alatt teremtsen egy valódi Cleopatrát, minőt még ember nem alkotott — egy fiatal Cleopatrát, bokáig rózsák között, a Caesar csókjaitól felpirúltat — míg ott könyökölt, egy kis parasztleányt látott elhaladni alant az utcán, fehér két lába faczipőben és arcán a virág tiszta és egyszerű ragyogása.

„Amott az én Gretchenem,“ gondolá magában és lement s követte a leányt a székesegyházba. Ha le tudná festeni azt, a mi e leány arcában van, megteremtené azt, a mit Scheffer nem tudott.

Egy kissé később, mikor mellette sétált a zöld úton, így elmélkedett: „A Gretchen arca, de nem az ő lelke — e gyermek ajkait még soha sem érinté a veres egér. Mindazáltal —“

„Mindazáltal —“ monda magában és mosolygott.

Mert ő, a ki egész éltében most az élő, majd a halott Phrynet festegette, azt hitte, hogy Éva minden leánya vagy kiveti vagy elnyeli a veres egeret.

Hogy melyiket teszi az mindegy — mindegyik esetben ott a veres egér.

Mégis míg a sötét piros estén a Bébé kákaival fedett kis kunyhója felé lépdelt, elfeledte a veres egeret, homályosan látni kezdé, hogy léteznek anyja neméből oly teremtmények, kiktől a brocken-i vadállat elhúzódik.

De mégis azt mondá magában: „Mindazáltal.“

„Mindazáltal,“ mert jól tudta, hogy mikor az aczél metszi a selymet, az eb vadászsa az őzet, a kigyó igézi a madarat, a király vágyik a szőlőskertre, mindig csak egyetlen vég lehetséges. Itt az erős áll szemben a gyengével, a vad az erőtlennel, a ravasz az együgyüvel, az úr a rabszolgával; itt a küzdelemben nincs egyenlőség, nincs igazság — az ilyesmi csupán kikerülhetetlen, s a kifejlődés meg van írva.

X. FEJEZET.

Másnap, mikor haza indult, Bébénél volt az ígért könyv üres kosarában elrejtve a szőlőlevelek alatt, s noha se nagyon hosszasan nem látta őt, se sokat nem beszélt vele, mégis boldog volt.

A tudás aranykapúi épen most nyilatkoztak meg előtte, látta azokon belül a Hesperidák kertjének homályos és távoli képét; a sárkányról soha sem hallott volt, nem is félt tőle.

„Tudhatnám-e, hogy hívják önt?“ kérdé Bébé a festőt komolyan, midőn a rózsabimbót átadá, s kölcsönben a könyvet átvevé.

„Engem Flamennek hívnak.“

„Ez-e az ön neve?“

„A világ előtt az. Te hívj engem Viktornak, mint más nők. Miért akarod nevedet tudni?“

„Jeannot kérdezte tőlem.“

„Oh hát Jeannot kérdezte, úgy-e?“

„Ugy van, azon kívül,“ monda Bébé szelid és nagyon komoly tekintettel és halk hangon, „azonkívül, én minden nap akarok imádkozni önért, s ha nem tudom a nevét, miként magyarázom meg igazán a Boldogasszonynak? A virágok megnevezés nélkül is ismerik önt, de ő meglehet nem ismerné, mert mindig oly sokan könyörögnek hozzá, s lássa ön, neki az egész világról kell gondoskodnia.“

Flamen fürkésző szemekkel nézett Bébére, istenveledet mondott neki s azon az estén magára hagyta haza menni.

Bébé gyorsan elvégezte munkáját, a kunyhó pitvarában a holdvilágnál kitartra ölében a könyvet s hozzákezdett új elvezetéshez.

A gyermekek eljöttek, rángatták köntösét s hívták játszodni. De Bébé fejét rázta.

„Most tanulok, édesim, hogy böles legyek,“ monda nekik; „ezután nem érkezem táncolni meg játszodni.“

„De Bébé, azok az emberek, a kik bölesek, nem vígak,“ monda Feri, a legnagyobb fiú.

„Maglehet, hogy nem,“ monda Bébé, „de az ember nem lehet minden, tudod Ferikém.“

„Pedig te inkább lennél víg, mint akármi egyéb, úgy-e?“

„Azt tartom Ferikém, hogy van annál jobb is. Bizonyos nem vagyok benne; szeretném megtudni, s mihelyt megtudom, neked is megmondom.“

„Ugyan ki verte azt a fejedbe, Bébé?“

„Az angyalok a székesegyházban,“ monda nekik, mire a gyermekek meghökkentek, békét hagytak neki s elmentek vakmacskát játszani magokra a gyepen a hattyús tó mellett.

„Mind a mellett is, hogy az angyalok mondták neki,“ monda Ferike az ő hugainak, „nem láthatom át, mit használ neki a bölcsesség, ha ezután soha sem gondol se mandolás mézeskalácsra, se egreses lepényre.“

A festő *Pál és Virginia* kis beszélyét adta volt oda neki, hogy azon kezdje tanulmányozását, még pedig nagy betűs kiadásban, melynek majd minden lapja tele volt szép képekkel.

Eleinte Bébének nagy munkába került az olvasás, de a képek vonzották és segítették, s csakhamar feltartóztatott lélekzettel merült el a beszély bájaiba. Sok szót nem értett, sok hely állott felfogáskörén felül; ő teljesen tudatlan volt és saját képzelődése erején kívül semmi sem segítette.

De bár minden lépten botorkázva, mint egy sánta gyermek nyárban a virágos hegyoldalon, oly boldog volt, mint lenne az a gyermek, a körülte lengő szokatlan kellemes légért, meg azokért a minden lépten-nyomon szaggatható virágokért, a melyek oly ritkák, oly csodások s előtte még sem idegenek, mert virágok.

Ujjait hajfürtjeibe temetve, ölében a könyvvel, melynek lapjai a hold fényes, ezüst sugaraiban fűződtek, ott ült Bébé elragadtatva s az órák egymás után teltek; a játszó gyermekek lármája elhalt, a házajtókban a beszélgetés moraja még-

szünt; a kunyhó előtt elhaladó szomszédok jó éjt kívántak neki, a kis kunyhók egymás után becsukódtak, mint a szulák fehér és bíbor kelyhei az eleven gypükön. Bébé se nem mozdult, se nem hallotta őket, még a fűzek közt éneklő fülmile dala iránt is siket volt, ott ült a sötét kis pitvarban, felette a fedélről lecsüngő repkény s körülte a harmatos kert.

Nehéz léptek csoszogtak az utcán. Egy szózat bekiáltott hozzá :

„Mit mivelsz Bébé ily késő éjszakán? Mindjárt üti a tizenkettőt?“

Bébé felrezzent, mintha valami rosztól mivelt volna, karjait kinyújtotta s elvakult csodálkozó szemekkel nézett körül, mintha mély álmából verték volna fel.

„Mit mivelsz ily későn?“ kérdé Jeannot; az erdőből jött, ennivalót hozott családja számára; Jeannot gyakran áldozta fel így éjjeli álmát, de esze ágában sem fordult meg, hogy Soigniestől Laekenig tartó hosszú és fáradságos gyaloglásaival szoros kötelességén kívül egyebet tenne.

Bébé betette könyvét s mosolygott álmadozó szemeivel, melyek Jeannotot teljességgel nem látták.

„Olvastam — — és, Jeannot, őt a világ Flamennek hívja — de én hívhatom Viktornak is.“

„Mi bajom nekem az ő nevével?“

„Hisz te kérdezted volt ma reggel.“

„Elég bolond voltam. Miért olvassz? Az olvasás nem olyan szegény embernek való, mint te, meg én.“

Bébé felmosolygott a fák felett lebegő tiszta fehér holdra.

Nem volt egészen kiébredve álmából. A Jeannot szavait csak homályosan hallotta.

„Te egy kis parasztleány vagy,“ monda Jeannot durván, a mint ott állott az utcaajtóban. „Neked csak arra legyen gondod, hogy kenyeredet megkeresd. Senkid sincs, a ki megmenten az éhenhalástól. Mitévő leszesz majd, mikor a csimazok megeszik rózsafáidat, a csigák szegfüidet, tyúkjaid eldöglenek, csipkéd roszul lesz kötve, mert eszed csak az olvasáson meg a bolondságon jár s nem lesz kedved az egyszerű örömhöz, sem a becsületes munkához?“

Bébé mosolygott, folyvást a holdat nézte; a lecsüngő repkény haját érintette.

„Rosz kedved van Jeannot. Jó éjszakát.“

Egy pillanat múlva a roskatag kis ajtó betéve, a rozsdás retesz belülről elé volt taszítva; Jeannot egyedül állott a nyári hives éjben, s észrevette, mily ostoba volt dühében.

Egy perczig az utcaajtóra támaszkodott, azután oly hal-kan, mint faczipői engedték, keresztül lépdelt a kerten. Gyengén kopogtatott az ablak tábláján.

„Bébé — Bébé — csak egy szóra. Gorombán szoltam édesem — tudom, hogy nincs jogom rá. Megbántam. Jó barátok leszünk-e megint? — legyünk megint jó barátok.“

Bébé csak annyira nyitotta ki a táblát, hogy Jeannot láthatta, az ő picziny ajkait.

„Oh, Jeannot, az nem tesz semmit. Úgy van, mi barátok vagyunk — s persze barátok maradunk mindig — csak te nem érted. Jó éjszakát.“

Jeannot nehéz szívvel s lassú léptekkel távozott. Jobban esett volna neki, ha Bébé haragudott volna rá.

Bébé egyedül maradvá, szép vállairól s rózsás tagjairól levetette ruháját, kirázta hajfonadékait, a könyvet megcsokolta, feje alá tette s mosolygó arczezal elaludt.

Azonban álmában ujjai mozogtak, mintha olvasója gyöngyeit számlálná s ajkai susogták :

„Oh drágalátos szent Anya, neked oly sok gondod van — ugyan tudom — minden szegényre, minden kis gyermekre. De kérlek, viselj gondot *ő reá* is; Flamennek hívják, ott lakik a burgundi Mária-utczájában; nem vétheted el; s ha mindig szemmel tartod s gondod lesz rá, hogy az angyalok soha el ne hagyják, ez évi rózsás ünnepedre neked adom a virágzó nagy kaktuszomat — azt az egyetlenegyet. Oh, drága Anya, úgy-e nem feledeled el?“

XI. FEJEZET.

Bébé a maga módja szerint afféle álmadozó kis teremtmény volt, és vágyott tudóssá lenni; mind a mellett azonban nem volt kis esztelen. Kemény, egyszerű, becsületes életmódhoz volt szokva, s kenyerét mástól kapni oly gyalázatosnak tartotta, mint a lopást. Így tehát, noha éber, nyugtalan és mindenféle csodás látomásteljes éjet töltött, mégis hajnalhasadtakor a kertben volt; kiséperte szobáját, megkészítette az eledelet majorságai számára, kimosta kevés fehérneműjét s kiterítette száradni egy zsinigre a peczkeskedő magas mályvarózsák kü-

zött, a melyek azért voltak olyan hegykéek, mert felérték a kunyhó fedeléig.

„Mi bajod neked a könyvekkel, Bébé?“ kérdé Reine, a faczipőkészítő neje, a fagyalfagyepűn át, mi közben ő is fehérneműjét teríté, „Ferike azt mondta, hogy olvastál tegnap este. Ezt az ezüstkapsok művelték: egyik rosz szüli a másikat.“

„Miben van itt a rosz, jó Reine?“ kérdé Bébé, a ki mindig illedelmesen viselte magát az öregek irányában, ámbár ha erőltették a dolgot, nem hagyta magát.

„A rosz az elégtelenségben fog lenni,“ monda a faczipőkészítő neje. „Az ember a maga tenyérnyi földjén él s azt hiszi, hogy az a világ; s ez úgyis van, a mint kell lennie — kiki a magáéban, mint a dióbél a héjában. De ha neki esel az olvasásnak s hallasz egy sereg olyasmiről, a mit soha se láttál, azután nyugtalankodol, hogy nem láthatod azokat és álmadozol, s lyukat égetsz leveses fazekadba s tésztád olyan nehéz lesz, mint az ólom. Olyan vagy, mint azok a méhek, a melyek elhagyják lóheres mezeiket s halálra vergődnek a melegház üvegén.“

Bébé, fehérneműje kiterítésében ágaskodva mosolygott, de semmit sem szólt.

„Mire beszélni nekik?“ gondolá; „úgy sem értik.“

Szomszédai és gyermekkora barátai már is oly messzi, messzi látszottak; egy távoli világ teremtményei, melyet ő már rég elhagyott; nem volt miért beszélni nekik, soha sem értenék meg.

„Antalnak nem kellett volna olvasni tanítani téged,“ monda Reine, a mint a nagy kék zubbonyt nyögve felteríté magasan a lombok közé. „Mondtam neki akkor. Mondtam: „a gyermek jó, korához képest ritka jól fon, varr és seper — miért rontod el?“ De Antal mindig makacs volt. Hála legyen a szenteknek, egy gyermekem sem ismer egy betűt is, se egy szót semmiféle más nyelvből, a mi jó flandriainkon kívül. Téged is úgy kellett volna felnevelni. Úgy azután nem jöttél volna bajba.“

„Nem vagyok én bajban, jó Reine,“ mondá Bébé, s a kotyogó majorságnak burgonyahéjat szórt és az arany szentgyörgyvirágok szemébe mosolygott, a melyek napfényes rokonszenvvel viszont bölintottak neki.

„Még nem,“ monda Reine, miközben utolsó ingét teríté.

De Bébé nem hallotta, ő a csirkéket hívta, meg a szentgyörgyvirágoknak mondogatta, milyen szépek ott a párkány-

ban; szívében pedig számlálta a perczeket, míg a Krebs mama kakukkos vén órája — az utczában az egyetlen óra — elkakukkolja azt az órát, melyben a városba indulhat.

Szerette a kunyhót, a madarakat, a virágokat, de ezek most az ő szemeiben csekélységek voltak a festői sötét aranyos piaczhoz, a hullámzó néptömeghez, a kiálló fedelekhez, a szürke kövekhez és azon gyönyörhez képest, melylyel a tolongó nép változó színei és árnyai között egyetlen alak és egyetlen mosoly után lesett.

„Ő minden bizonynyal ott lesz,“ gondolá s a szokottnál félórával korább elindult. Vágyott elbeszélni neki, mekkora gyönyört talált a könyvben — kivüle senki meg nem érthetné. De a festő egész nap nem jelent meg. Bébé nehéz szívvel s kiszáradt torokkal ült ott, árulta virágait s keresgélt szemével a piacon tolongó sokaság között.

Elmúlt az egész nap, de a festőnek se hire, se pora. A virágok jól keltek; ünnepnap volt, erszénye megtelt apró pénzzel — de mit ért mindez neki! Elment, imádkozott a székesegyházban; de ez hidegnek, pusztának, üresnek tetszett, magok a festett ablakok is sötéteknek látszottak.

„Talán elútazott a városból,“ gondolá Bébé; e gondolatra oly félelem lepte meg, hogy egész testében reszketett; oly félelem, melyhez hasonlót soha sem érzett — még az a félelem is, melylyel az öreg Antal arcán a halált szemlélte volna, semmi volt ehhez képest.

Az útezákon hazamenő útjában, elment a Trois Frères kávéház előtt, mely a park fűira néz, erkélyein virágok, és kellemes ablakai vannak, kinyitva, hogy a katonazene behallassék. Ott látta őt az egyik ablakban. Volt ott ámbra, skárlát, fekete; voltak oly selymek, atlaszok, bársonyok. Volt ott egy drágaköves festett legyező. Voltak ott női arcok. Volt egy halom piros gyümölcs és csillogó czukorka. Ő ott nevetkezött. Az ő szép Murilló feje sötéten mosolygott ki a bennlévő fehér és arany mögületen. Bébé feltekintett — egy pillanatra megállott — azután odább ment, szívében egy tövissel. Ő nem látta Bébét.

„Persze, hogy természetes — neki meg van a maga világa — nem gyakran gondol reám — semmi oka sincs arra, hogy oly jó legyen hozzám, a milyen,“ monda Bébé magában, lassan ballagva a kövezeten. De mentében könnyek peregtek le arcán. Olyan kellemesnek, oly vígnak látszott az a kávéház,

a fákon keresztül beható zenehangokkal, meg azokkal a hölgyekkel — Bébé ezelőtt is látott volt ily hölgyeket; némelykor a téli estéken, a csipkekötésből hazamentében, meg-megállott a paloták vagy az operaház kapujában, mikor a hintók ragyogó terheiket rakták le; némelykor pedig nagy ünnepnapokon látta az udvart teljes díszben színházba vagy valamely nagyszerű szemlére, akár idegen hatalmasság elfogadására kiindulni; de ezelőtt soha sem gondolt rá; soha sem fontolgatta magában jobb-e bársonyt viselni, mint durva szőrkelmét, könnyebbek-e a fön a gyémántok, mint egy kis lenfőkötő.

Most azonban —

Azok a hölgyek oly vakító, csodás, túlvilági szépségeknek látszottak előtte, épen mint azok az újonnan szerzett rózsaszín, bibor és arany dahliavirágok az ő kis kertje déli oldalán, melyek a napnál jobban tündököltek és egészen elhomályosították a házi rózsák, pimpinellák, németszegfűk, meg teljesvioletk gyöngéd színét, melyek a waterlooi napok óta mindig ott virítottak.

De a dahliáknak nincs illatjuk — s Bébé azon törte a fejét, vajon ezeknek a hölgyeknek van-e szivök — merő nevetésből, ragyogás- és hiúságból állóknak látszottak. Ama gyermekek szemében, a kiknek álmai a nőiségről a mennybemenő Mária, a Mieris Zsuzsannája és azon kék fejkű angyal arcából fejlődtek, a kinek képe oly fényes, mint a napé; az ő szemében, a ki homályos fogalmait saját neme leányságáról, anyaságáról azon nagyszerű festmények segélyével szötte volt, melyeket kiseded kora óta bámúlt; némi szeplő, némi mesterkéltség, némi fogyatkozás, némi nyersesség volt ezekben az ékszeres hölgyekben — ezt ő kiokoskodni nem bírta, de érezte — a mint érezte, hogy a nagy dahliák hijjával vannak a virágok búbájának, mert nincs illatjuk.

Ő maga egy kis vadesombord-ág volt, mely szíjjas, illatos, tiszta, gyöngéd, az útfélen virágzik, tele mézzel, habár csak a köves sovány föld táplálja — ezek a pompás, tündöklő, rubinfényű, skárlátköpenyű dahliák sértették, mert a fájdalom és szegyen homályos érzetét költötték fel benne.

Bőjtölt s másnap hajnalban meggyont Ferencz atyának.

„Szép és gazdag hölgyeket láttam s irigykedtem rájok; azután tegnap este nem tudtam imádkozni szűz Máriához, mert mindig csak rájok gondoltam — annyira gyűlöltem őket.“

De azt nem mondta:

„Gyűlöltem őket, mert vele voltak.“

Mihelyt a szerelem beleférkőzik, a legtisztább lélekből is kiüzi az őszinteséget.

„Ezt tőled teljességgel nem vártam Bébé,“ monda a jó öreg, míg a kis leány az ő üres kis tanulószobája téglapadlózatán térdelt, a mely tanulószobában Ferenczatyá némi méhé-szeti értekezéseken kívül soha más könyvben nem betűzött. „Édesem, te eddig soha sem voltál kapzsi, sem a világi dolgok iránt nem látszottál érdeklődni. Bárcsak Jehan ne adta volna neked azokat az ezüstkapsokat; úgy vélem, hogy lelkecskédet ezek terelték a hiábavalóságokra.“

„Nem azok a kapsok az okai, én nem vagyok kapzsi,“ monda Bébé, s erre arca felgyúlt. Nem tudta miért, de a Ferencz atya feddözése többi részét nem hallotta.

XII. FEJEZET.

De a másnap déli elhozta a festőt az árúhelyre, a következő szint' azt tevő, így suhantak el a nyári napok, s Bébé boldog volt, mikor látta délelőtt s egy friss rózsát adhatott neki, akár este az útezaajtóban, vagy a bükkök alatt; ilyenkor a festő új könyvet hozott neki, s egy darabig oldala mellett lépdelt a zöld ösvényen.

Az ártatlan és öntudatlan szerelem, mint a Bébéé, kevés táplálékkal megelégszik. Amolyan merő semmiségek szépek s kedvesek neki. Egy pár eltévedt gyöngye fény sugar elég arra, hogy a tökéletes örömvilágos, aranyos delét áraszsa körülte.

Az érettebb szenvedély őrjöngései, lázai, vágyai és kétségbeesései mind távol vannak tőle, oly távol, mint a setét égen átvonuló meteor villanása az alantos rét patakja melletti kék nefelejtsről.

Bébé nagyon csodálkozott azon, hogy ez az idegen a Rubes tündérországából eljő s az ő kopogó kis faczipőivel lépést tart poron, fűven a homályos alkonyon. A napok elragadtatásban és kellemes csodálkozásban teltek, s Bébé nem a malomházi kakukkos óra, sem a brüsseli tornyok mélyhangú harangjátékai, hanem azon perczek szerint számította az időt, a melyek szót hoztak neki a festő ajkairól, vagy legalább egy futó pillantásra messziről fölmutatták a népes piacon átvonuló alakját.

Fél éjeket ült fen a tőle kapott könyvek mellett, tanulmányozta azokat a kegyetlen sok tagú szókat s lassan baktatott keresztül azokon a mondatokon, melyek előtte oly szövevényeseknek és bonyolultaknak látszottak, de a melyeket kifejtteni mégis akkora élvezet volt, a bennök rejlő gondolatért. Mert Bébé noha tudatlan és egyszerű volt, de éles, figyelő, gyors felfogású és jó emléktehetségű elmével birt; s gyakran megessett, hogy Flamen, midőn vele olvasmányairól beszélgetett, elgondolta magában: ennek a gyermeknek több esze van, mint a mennyire a legtöbb iskolában találunk.

E közben Flamen különböző tanulmányokon jártatta az eszét egy Gretchenről különböző korszakaiban és szépelgett Bébé körül, azaz: hogy szépelgett szemével és szavának hangjával, de e kellemes földadattal nem sietett, hanem csak szépen kerülgette, nem akarva őt megrémíteni, mint mikor észrevehetetlenül közelítjük kezünket a leszállott lepkéhez, melyet le akarunk ütni, és a melyet egy vigyázatlan vagy valamivel gyorsabb mozdulatunk elrettentene s megszabadítana.

Bébé tudta, hogy Flamen a burgundi Mária-ütczájában van szállva egy flandriai nemes ódon palotájában, a ki maga soha, soha sem lakott benne; de hogy megkérdeje tőle: miért van ott szállva? mi a rangja? miért mulat abban a városban? az akkora felségsértés volt, hogy Bébének esze ágában sem fordult meg.

Ha Psyche oly egyszerű és lovagias lett volna, mint Bébé, soha sem gyújtotta volna meg lámpáját; de vajon maga Psyche is nem kölesönözte volna-e a más valaki mécsét, hogy megvilágítsa a szerelem sötétét?!

Bébére nézett Flamen, szent, megközelíthetetlen, kérdés alá nem jöhető volt, oly csodaszerű, tökéletes boldogság, mely égből szállott az ő életére; olyan isten áldása, mint a nap. Bébé a Flamen jövését olybá vette, mint a napét; nem is álmodva arról, hogy szemrehányást tegyen neki távollétéért; nem is álmodva arról, hogy megkérdezze: vajon a jelen nemléte okozta éjszakán az övén kívül nem süttött-e más világra.

Ez nála nem annyira bizakodás, mint ösztön volt; a bizakodásnak okoskodás útján kell magára ismernie; Bébé szint' oly kevésbé okoskodott, mint az ő rózsái.

Piaczi jó ismerői némi szorongással figyelték; nem sok jót tartottak arról a kis moharózsáról, a mely minden nap csak egyetlen ember gomblyukába helyezkedett el, de utóvégre nem

sokat, a szomszédok pedig épen semmit sem láttak. Mert Flamen soha sem ment a Bébé lakába, se vele nem sétált; legtöbbször a csendes esti szürkületet töltötte vele, mikor üres kosarával ment haza a néptelen mezei úton.

Bébé, mint a más leányok, egész nap a városban ült, csakhogy nem úgy, mint a más leányok. Antal halála napjáig mindig vele volt; az ő halála után pedig Bébé mindig régi helyén ült azon egyének között, a kik kiskorától ismerték, s ha valaki bántalmazta volna, arra a foltozó varga lábszíjjával, a pléhes pedig kalapácsával válaszolt volna. Csak egy leány kísérlette meg őt némileg sértegetni — egy jó külsejű magas-szál leány, a ki nyárban a Montagne de la Cour szegletén egy gyümölcsárús bódében állott, télben pedig tejes szekeret hajtott a havon. Ez e leány némelykor szóba állott vele, s beszélt a deákokról, elmondta, milyen jó ünnepnapokon kirándulni a városból egyik vagy másik faluba vásárba, vagy tánczra, könnyű bort hörpölni, vásárfiát kapni, haza jönni holdvilágon lőcsös szekeren, kúrtszó és a deákok dalai mellett, főlzalagzott lóval.

„Bébé olyan zárkózott ravasz kis teremtmény!“ gondolá a gyümölcsárús leány, duzzogva. A véteknék az ártatlanságot mindig csak némi magasabb rendű ravaszságnak kell látnia.

„Mi, azaz a gyermekek, meg én majd minden este tánczolunk,“ válaszolt Bébé, miután ez a leány őt legalább ötvenszer is únszolta, hogy menjen vásárba, bálba, meg borkoreszmába. „Ez épen annyi, a mennyi nekünk kell. Azután láttam egyszer egy vásárt Malinesben — nagyon szép volt. Dax mama vitt el, tudom jól felkerült, ámbár ő nem hagyta, hogy én fizessek.“

„Te kis bohó!“ szokta válaszolni a gyümölcsárús leány, ezzel hunyorított egyet s egy körtvébe harapott.

De a nagy piacon ülő tisztos öreg nők ezt hallva, a gyümölcsárús leányt mindig megleczkézték, mihelyt magára kapták.

„Hagyj békét a gyermeknek, te rossz szerzet,“ mondának neki. „Legyen elég neked, hogy magad rossz vagy. Ládd Lisette — ő nem olyan, mint te, hogy a jogászokra kacsintgasson, s a festősegédeknek kunyorálja egy napi czanczékozásért. Békét hagyj neki, mert különben megmondjuk anyádnak, mi-ként hagyod a gyümölcsöt az útczakölykök prédájára, míg te

föllopódzol a lépesőkön, annak a fiatal francziának a szobájába. Tudom, jól kikapod a magadét, ha anyád megtudja.“

A Lisette anyja egy brabanti izmos vad vén asszony volt, a ki leányától szigorúan számot kért minden egyes szilváról, barackról, melyet sötét és kellemesen illatozó gyümölcsös boltjából kiküldött sütkérezni az útczára, a deákok szerelmes pillantásai alá.

A leány tehát meggondolta a dolgot, s békét hagyott Bébének.

„Miért is akarnám hogy velünk jöjön?“ okoskodék magában. „Kétszer olyan szép mint édes magam — Jules még hozzá szegődhetnék — ki tudja?“

Igy tehát Lisette dühös és diadalmas is volt, mikor látta, mint hivé, hogy Bébét elsodorja a kísértés árja.

„Oh, oh, te finnyás teremtmény!“ kiálta neki egy alkalommal. „Úgy-e nem kellett a dió meg a szederj, a mi megjárja nekünk közönséges embereknek, mert melegházi ananászra vásott a fogad! E volt az egész, úgy-e? Nó jól van — nem irigylem tőled. Csak vigyázz — jusson eszedbe, a dió meg a szederj egész nyáron, őszön tart, s minden útczaszegleten, minden valamire való gyümölcsárúsnál egész halmazzal áll; de az ananászt tavasszal megeszik egy nap s azután nem is terem a gyepűben. Szád tele lesz egy óráig czukorral — azután, eh! — azután egész éven át éhezel.“

„Nem értelek,“ monda Bébé, föltekintve; gondolatai távol messzi jártak s alig hallotta a hozzá intézett szavakat.

„Oh, te gyönyörű kis bohó — te elég jól értesz engem,“ monda Lisette, hunyorítva, miközben egy dinnyét törölgetett. „Szép holmiket ad-e neked? — nekem megmutathatnád.“

„Senki sem ad nekem semmit is.“

„Psz! szeretnéd elhíttetni velem. Jules csak ficzkó, az apja meg csak selyemárús, s csakis száz forintot ad neki havonkint, de hogy, s hogy nem mégis mindent megveszen, a mit csak kívánok — vagy gondolod-e, hogy különben megegyengetném a főköötmet, mikor itt elmegy? Nézd, ő adta nekem ezt a pár fülönfüggőt. Szeretném, ha megmutatnád, hogy te is mit kapsz.“

De Bébé Lisettet ott hagyta — számba sem vette — hanem Juliáról, d' Arc Johannáról álmodozott, kiknek történetét Flamen elbeszélte volt.

A festő némelykor vázlatokat csinált Bébéről, de munkájával ritkán volt megelégedve. Nem oly könnyűség, mint ő képzelte, lefesteni egy virágszerű, tiszta szemű és gyermekies nyílt homlokú kis arcot. Ó, a ki oly sok izben és oly híven festette Phrynet, beszennyezte volt ecsetét — ezt a tiszta, ragyogó rózsahajnalt nem tudta lefesteni — hogy is tudta volna, a ki mindig csak az éjféli gáz ragyogását festette a kendőzött arcokon, vagy cifra rongyokon. Pedig érezte, hogy ha vásznára varázsolhatná a fényt a Bébé arczáról, végrehajtaná azt, a mi Scheffernek nem sikerült. Egy darabig hasztalan kísérlette. Tökéletesen festheted a tündöklő aranyos paszományt, vagy a pávatollas legyezőt, s mégis a mezei kis százsorszép harmatos fehérsége kigúnyol s túlszárnyalja képességedet.

Flamen is érezte, hogy a Bébé arczkifejezését amúgy reptében kell megragadnia, mint repülő fecske szárnya villanását a kék egen; tudta, hogy Bébé a műterem tanulmányozott testtartásába erőltetve, nem lenne többé az az eszményi, a mit ő keres.

Több izben eljött a kis kunyhó kertjébe, és a kellemes szürke levendulák, meg a napraforgók arany tányérai között teljesebben kidolgozta különböző vázolatait; s Bébét több izben nem látták szokott helyén a Broodhuissel szemben.

A Varnhart-gyermekek egyszer-máskor tátott szájjal jöttek a rácsozathoz, Krebs mama juhbőr nyergén elhaladva, fejét csóváltatta s azt dűnnyögte, a gyermek fejét tele töltik hiábavalósággal, a vén Jehan pedig botjára támaszkodva kandikált át a galagonya-gyepűn, s bárgyúan így okoskodott: vajon ez az idegen, a ki azt műveli, hogy a Bébé feje azon a vásznon is ragyogjon, nem adhatná-e vissza neki meghalt leányát, a kit oly rég eldugtak a fekete föld alá, oly rég, mikor a veres malom még ép és új volt; az a veres malom, a melyet a fiúk és leányok most ócskának mondanak.

De ezeken kívül más nem sokat vett észre. A festők Brabantban nem ritka látványok. A nép megszokta jövésüket, menésüket; megszokta, hogy képet csinálnak a földből meg a kövekből, a kacsákból meg a juhokból és minden közönséges haszontalan dolgokból.

„Mit fizet neked, Bébé?“ szokták vala kérdezni, az eshető nyereségre számító flandriai élelmességgel.

„Semmit,“ felelt Bébé, arcán élénk színezéssel; ezek pedig megvető szemrehányással válaszolták, „agyafürt kis

bohó; egész téli fáravalódat kiszerezhetnéd. Mikor az a genti úr lefestette Trinát a tehenével, egy egész aranyat adott neki, a miért oly sokáig csendesen állott a fűben. Krebsék bizonyosan oda kölcsönöznék a tehenőket, ha a tehén a baj.“

Bébé hallgatott, szegfű-ágyását gyomlálta; ugyan mit is mondhasson nekik, hogy megértsék? Most, miután a festő adta e csodás új világ megnyilatkozott szemei előtt, oly messze érezte magát mindnyájuktól, kiskorúnak e jó barátaitól.

Álomban élt. Akár ott ült a piacon aprópénzért árulva virágait, akár a holdvilágon könyvével térdein, neki mindegy volt. Lábai futottak, nyelve beszélt, kezei dolgoztak; se kecskéjét, se kertjét el nem hanyagolta; se házi dolgaival, se az öreg Annémie iránti jótéteményeivel fel nem hagyott; de mind e közben csak egy hangot hallott, csak egy érintést érzett, csak egy arcot látott.

Imitt-amott akad millióból egy-egy nő, a ki tud így szeretni, egyszer és örökre. Az ilyen születésétől kezdve Mater Dolorosának van szentelve.

A mit Flamen Bébé iránt érzett, sokkal közelebb állott a vonzalomhoz, mint eddigi egész életében akárki más iránti érzelmei, de belé soha sem volt szerelmes — szint' oly kevésbé volt szerelmes belé, mint amazokba a moharózsa-bimbókba, melyeket keblére a kis leány szokott tűzni. Csakis játszott vele, mert Bébé oly szelid, mégis ingerlő kis női lény vala, és mert látni arca pirolását, szíve dobogását, észlelni a benne életre kelő új érzelmeket és szemmel tartani azokat a gyors átmeneteket a tartózkodásból bizalmasságba s viszont a nyíltságból remegésbe neki természetes időtöltés volt abban a lankasztó nyári hőségben.

Hogy a leányt annyira-mennyire megkimélte — hisz úgy is utóvégre Jeannothoz kell férjhez mennie — hogy arcát a szabad ég alatt rajzolta és se kunyhójába be nem ment, se városi ódon palotájába nem esalta, az oly újdun új erény volt benne, a miért nem tudta, tisztelje-e vagy kinevesse önmagát; de mindenesetre erénynek hitte magában.

Míg a testet el nem csábította, addig — úgy vélte — mit sem tesz, bár miként öli meg a lelket — azt a becsületes, boldogtiszta, őszinte kis lelket, a mely minden ő szegénysége és nyomorúságai között olyan volt, mint a pintyőke éneke a téli napfényben.

„Lári-fári, kis ártatlanka, te sem vagy jobb édes mindnyájunknál,“ sziszegé Lisette, a gyümölcsáros leány, a Bébé ellensége, a mint egy naplemenetkor az ő árúhelye előtt elment. „Tyűh! így hát nem tisztaságból nem kacsintottál soha se a diákokra, se a katonákra, he? — Olyan finnyás izlésű voltál, neked úgy kelle válogatnod, pinczoskodnod, és uram teremtöm, minden szemérmetséged mellett is egy ujj intésére egyszerre csak puff! egy pillanat alatt lepottyantál, mint a túlért alma! Oh jó! te ravasz teremtmény!“

Bébé a sértés ösztönszerű érzetében vérpiros lett; nem mintha tudta volna, mit hibázott, hanem az otromba szavak mégis szurták.

Bébé, a ki üres kosaraival Flamen mellett haza felé menőben volt, komoly és csodálkozó szemekkel nézett a festőre.

„Mit is monda? Én nem értem. Valamit hibáznom kellett — ő legalább úgy hiszi. Érti-e ön? — —“

Flamen nevetett s kitérőleg felelt.

„Mebántottad azzal, hogy bőröd fehér, az övé meg fekete, a lábad picziny, az övé pedig akkora mint egy bakáé; ennél nagyobb vétket nő nő ellenében nem követhet el.“

„Fogd be a szádat, te rikácsoló szajha,“ tevé hozzá haraggal a gyümölcsárúshoz fordulva; egy tallért dobott neki, melyet Lisette kifogott s csemesegve fogai közé szorított. „Ne hallgass rá Bébé. Ez egy otromba nyelvű marha, s hihetőleg féltékeny.“

„Féltékeny? — mire?“

E szónak Bébé előtt nem volt jelentése.

„Hogy én nem vagyok diák vagy katona, mint az ő szeretői.“

Mint az ő szeretői! Bébé megint érezte, hogy arcza ég. Hát Viktor az ő szeretője? A gyermek ártatlan testén és lelkén félelemmel vegyes, hő, édes gyönyörérezet rezgett át.

Bébé nem volt teljesen megnyugtatta addig, míg azon este le nem térdelt s nem kérte a minden szegény leány urát, tekintse meg, van-e valami álnokság elrejtve szívében, mint rózsában a méz, s ha talál valamit, vegye ki és tegye őt méltóbbá élete e csodás új boldogságához.

XIII. FEJEZET.

Másnap reggel, mikor, mint a madarak nyárban az erdőben, örömtől sugárzó lélekkel felébredt, Bébé egyedül volt a

hattyús tó melletti utcában. Kivüle és az öreg sánta Jehanon kívül az egész népség még a hajnali szürkületben elindult volt búcsúra Liège felé, melyet e város püspöke szent kötelesség gyanánt kötött minden igazhívő szívére.

Bébé dalolva végezte dolgát, elgondolta, milyen jó az isten, álmódzott ezer meg ezer tarka képet szöve a Flamentől elbeszélte csodás történetekből, meg arról, hogy mily kiváló élvezet lesz a napfényes órákban reá várni, midőn egyszerre kis szíve olyat ugrott mint a mókus, mikor az a hang, a mely neki mennyei zene volt, megszólítja a reggeli csendben.

„Jó napot kicsidem! Bébé te a pacsirtával kelsz. Én Mainzba megyek, s azt gondoltam, hogy utamba esvén, egy pillanatra benézek hozzád.“

Bébé örömharmattal futott le a harmatos fűvön. Flament még soha sem látta ily kora reggel — soha sem ily korán, mikor még senki sincs ébren, csak a madarak, a marhák, meg a paraszt népség.

Nem tudta, hogy önmaga is oly szép volt, mint az esőmosta vadrózsa; lábai fénylettek a harmattól, arczái egészség és örömtől hevültek, fürtös aranyhaja fehér főkötőjéből menten egy kissé lecsüngött a nyakára, mert akkor épen szegfűi között hajladozott volt.

Flamen felnyitá a rácozat reteszét, s azt gondolá, hogy jobban is eltöltheti a napot, mint az ódon Mechlin szürke árnyai alatt.

„Adsz-e nekem egy ital vizet?“ kérde Bébetől a kerten átmentében.

„Reggelit adok önnek,“ monda Bébé, ki oly boldog volt mint a madár. Lakja kicsiny voltát nem szégyelte, szűk kunyhója szegénysége nem hozta zavarba; ily érzelmek öntudatosságából születnek, Bébé pedig oly kevésbé volt öntudatos, mint az ajtója előtt virágzó illatos szürke levendulabokor.

A levendulabokor nem bír a rózsató ragyogványaival, sem a németsegfű élénk színeivel; csak egyszerű, fel nem tűnő, szürke növény, melyet a méhek szeretnek, a kunyhók lakói kedvelnek, mely eltávolítja a molyokat a háziszóttos fehérműtől és a halottat sirjába kíséri.

A levendulának sok jó tulajdonsága és végetlen illatja van; de ő maga nem gondol rá, semmit se tud róla, s ha mondják is neki a falusi lányok, azt képzeli, hogy csak szívesség-ből dicsérik, midőn illatos dárdáit meleg kebelükbe rejtik.

Bébé olyan volt mint az ő levendulája, s most, mikor a biborszárnyú szóp lepe eljött az aranyos napsugaraktól, hogy pillanatnyi élvezetet találjon az ő üdeségében, a kis lány csak nagy hálát érzett, mint a levendula a falusi leányok iránt.

„Reggelit adok önnek,“ monda a gyönyörtől rózsává pirult Bébé s félretolá a lecsüngő repkényt, hogy a festő bemehessen.

„Ön tudja, hogy nekem nagyon kevesem van,“ tevő hozzá. „Csak kecsketejem és kenyérem; de ha az megjárja — aztán van még egy kis mézem is — s ha szereti a salátát, friset metszek.“

Flamen bement és csodálkozással vegyült szájalommal tekintett körül. A szoba kisdud szűk négyszög, padlózata tapasztott agyag volt, mennyezet nélküli padlását kezével érthette, kirítt belőle a szegénység, a gyermek benne mégis oly boldognak látszott, annyira hasonlított egy virágszállhoz, és oly csinos, üde, sőt kecskeljes volt.

Bébé ott állt, nyílt és hálás szemekkel nézett a festőre, saját szeméinek is alig akarta hinni, hogy ő, a Rubesföldi idegen ott van az ő kárával fedett kis kunyhójában.

De azért nem jött zavarba; örült rajta s büszke volt rá.

I.étezik méltóság a parasztokban is, szintúgy mint a királyokban — az a méltóság, mely az erőlködéstől és szinleléstől teljes mentesség szülötte; Bébé is birt ezzel a méltósággal, sőt ennél többel is, mert a gyermekkor teljes egyszerűségét nem vetkőzte volt le. Megvan az némely nőben nyolczvan éves korában is.

Bébé nem győzte nézni a festőt, oly boldog volt; most nem gondolt azokkal a ragyogó daliákkal — hisz Flamen odahagyta őket; most valósággal itt volt — itt, az ő kedves kis tulajdon lakában, melynek küszöbén a kakas betekintgetett, ablakai alatt a virágborsók himbáltak, a seregély pedig mindigre kiáltá: „jó napot! jó napot!“

„Ön fáradt, bizonynyal tudom, hogy elfáradt,“ monda Bébé s kis ágyát előhúzta, hogy a festő ráüljön, mert a kunyhóban csak két fa, de egyetlen töltött szék sem volt.

Azután rajzoló támláját és ecseteit kivette kezéből, s ha engedte volna, letérdelve czipőit is megtörölte volna a portól; jó kedvvel s fűgén jött-ment, hozott egy fatálban tejet és szegényes eledele egyéb maradékait; mint a gondolat oly gyorsan salátát metszett a kertből, s mindezek koronájául elhozta egy

szőlőlevelen a Ferencz atyától kapott lépesmézet, körülrakva puzspáng- és rezeda-ágakkal; mindezt fürgén és megnyerő modorban tevő, melyből meglátszott, hogy nem szolgál, hanem szivességet cselekszik; közbe-közbe rátekintett oly édes mosolylyal, a mely minden szónál érthetőbben kifejezé: „sokat nem tehetek, de a mit teszek, egész szivemből teszem.“

A napsütötte szobaföldjén egyszerű házi dolgaiban sürgő-forgó Bébé látásában volt valami, a mi megindította a festőt, mint a tehenét legelőre hajtó pásztorlány havasi dala megindítja azt a hallgatót, a kit a hágai orgona hangzóne vagy a san carlói híres énekes recitativoi hidegen hagytak.

A házajtóban viritó szürke levendula kedves azelőtt, a ki megúnta az éjféli vacsorák porcellán vázaiban lebegő ká-méliát.

Ez az ember nem volt jó; sőt inkább az őt környező világtól korán elkényeztetve, henye vala és hiú, kéjelgő és hideg; de birt művészi kedélylyel és volt benne valami a költői phantasiából; némileg meghatá és megnyeré az az egyszerű lélek, mely a Bébé szemeiből nézett rá, mert e tekintet teljes egyszerűségében volt az isteninek egy sugara is, mely őt félig-meddig megszégyeníté.

Flamen ezrivel ismerte a nőket, oly nőket, kikkel ő bánt rosszul, és oly nőket, a kik vele bántak rosszul; de ilyet nem ismert — nem, ilyen őszinte, félni nem tudó, gyöngéd, vidor, komoly, ártatlan, munkás kis nőt, a ki egymaga segített magán, táplálta, védte magát, dolgozott magáért s másokért és e közben sováran tört némi nem látott világosság, némi ismeretlen jó után oly vak hittel, a mely végetlenül tudatlan, de végetlenül méltóságteljes vala.

„Mindenki elment búcsúra,“ magyarázá Bébé a festő azon kérdésére, mi az oka, hogy faluja oly hallgatag e szép reggelen. „Elmentek imádkozni jó aratásért, s egyszersmind ki-ki imádkozik a maga számára oly egyet-másért, a mit megnyerni óhajtana — személyenkint hét frankba kerül az egész. Ennivalót visznek magokkal, kimennek a mezőre, ott esznek s nevetkőznek. Én az egészszet ostobaságnak tartom. Az ember itthon is ép úgy elmondhatja imádságait. Krebs mama is ezt tartja, azonban azt mondja: „Ha én nem megyek el, rosznak fog látszani; majd azt mondják, vallástalan vagyok; mivel mi annyit nyerünk a liszten, az isten viszásnak tarthatná, hogy én kihúszom magamat; különben is oda s vissza csak hét frankba

kerül, s ha ezzel kedvét kereshetem az égnek, olcsóság úgy-e bár? Majd százszorosan visszafizetik a paradicsomban.‘ Ezt mondja Krebs mama. De részemről én ostobaságnak tartom. Az isten nem gyönyörködhetik abban, hogy elmenjünk vasúton, mézeskalácsot együnk, egy napot elveszítsünk s megteljünk porral.“

„Mikor a szent szűznek adom virágos kaktuszomat, akkor olyasmit adok, a mit szeretek, s ott hagyom fonnyadni az ő oltárán, a helyett hogy egész héten át gyönyörködjem a virágában, akkor a szent szűz persze tudja, hogy hálából tettem. De az egészen más: hogy a mit fáj megtennem s mégis örömet megteszem szeretetből. Tudja-e ön?“

„Igen, jól tudom. De hát csak a szent szűzet szeretted-e így?“

„Nem, ott van a kert, meg ott van Antal, ő az igaz meghalt, tudom. De én úgy vélem, hogy nekünk a halottakat azért, mivel nem szólhatnak s nem mondhatják, hogy haragusznak, nem kevésbé, hanem még inkább kell szeretnünk; s talán nagyon rossz esik nekik, ha elhanyagoljuk őket, ők pedig, bármennyire fájjon is, fel nem kelhetnek s minket meg nem dorgálhatnak — ezért inkább elfeledek virágot vinni a templomba, mint az Antal sirjára, mert az isten, ha neki is úgy tetszik, megbüntethet; de ő már többé soha — soha sem.“

„Édesem, te érzelmességemben következetes vagy,“ monda Flamen, a ki nagyobb mérvben meg volt indulva, mint érezni szerette. „Ez a kettő ritkán van egyesülve ti nálatok, nőknél. Ki tanított téged okoskodni?“

„Senki. Én nem is tudom, mit tesz következetes lenni. Azt teszi-e, hogy ön kinevet engem?“

„Nem, én nem nevetek. Hát a te búcsújáróid — egész napra elutaztak-e?“

„Egész napra. Az erdei szent szűz szent szívéhez mentek. Ez a liègi útba esik. Estére kerülnek haza. Némelyikök minden bizonynyal ittas, a gyermekek pedig zsingások lesznek. Bár Prosper, a ki kálvinista, mindig azt mondja: ,ne vegyítsd össze az imádságot a játékkal, hisz mézedbe nem tennél ecetes ugorkát‘. Csak azt nem tudom, miért nevezi ő ecetes ugorkának az imádságot, mikor az imádság olyan édes — édesebb mint minden egyéb. Mikor én a szent szűzhöz imádkozom, hogy engedje önt látnom másnap, mindig oly boldogul fekszem

le, mert tudom, hogy a szent szűz megadja nekem, ha javamra fog szolgálni.“

„De hátha nem szolgálna javadra, Bébé? Úgy aztán nem is kívánnád?“

Flamen ezt mondva fölkel, a kunyhó túlsó oldalára ment, a Bébé kezét, melylyel lenet válogatott, magához vonta, kezébe fogta s édesdeden simogatta, mint sokan szokták a macska lány szőrét. A rácsos kis ajtóhoz támaszkodva félig mosolygva, félig komolyan, félig szerelmesen, félig búsan nézett le rá merengő szemeivel; Bébé feltekintett s egész valóján hirtelen átrezgött némi kéjteli remegés, minő a kigyó ígézetére átfut a megcsábult madáron.

„Ha jó nem volna, úgy aztán nem is kívánnád?“ kérdé viszont.

A Bébé arca elhalványult s megzavarodott. Kezét a Flamen kezében hagyta, mert nem tartá szégyennek, hogy Flamen megfogta. De a kérdés gyermeki tiszta lelkiismerete világára a kétely sötétét és zavarát zúdítá. Eddigelé minden útjai egyenesek és napfényesek voltak. Soha sem volt baja a kötelességek összeütközésével. Egyszerű kis életében a gyönyör és vallás mindig karöltve jártak, egymást köszöntették, de soha egy pillanatra is össze nem ütköztek. Ha valamin fen talált akadni, mindig elment Ferencz atyához, s ő a csomót megoldta és mindent rendébe hozott. De itt egy oly bogra akadt, a melylyel soha sem mehetett Ferencz atyához.

A jó és rossz, a kötelesség és a kívánság most először volt eleibe állítva, soha véget nem érő rettenetes küzdelmökben. Ez megrémítette Bébét a veszély lélekzetet elfojtó érzetével — azon idő veszélyének érzetével, a melyben a rózsák ama gyöngéd anyja helyett, ki előtt virágai között szokott térdelni, csak némi sötét árnyat látand lebegni, mely tőle az élet örömet és a nap fényét elfogja.

A mit Flamen mondott, az Bébé előtt teljesen határozatlan volt, szavaihoz semmi bizonyos veszedelmet nem kötött. Csak elgondolta, hogy ha szűz Mária megtalálná neki tiltani azt a rendkívüli örömet, hogy Flament láthassa, vajon megtarthatná-e mindig, mindig, mindig?

A festő kezében tartotta a Bébé kezét s eléggülten figyelte a kis leány arcán az árnyék és bánat, a félelem és ígéret változó eszeréjét.

„Te nem tudod Bébé?“ kérdé végre, ámbár ő maga sokkal jobban tudta, mint Bébé valaha. „Jól van édesem — ez nem nagyon hizeleg nekem. De természetes. Persze, hogy a jó szent szűz ad neked mindent, a mid van: eledeledet, ruházatot, kertedet, s szép kövér csirkéidet — én meg csak idegen vagyok. Miattam nem sérthetnél meg a szent szűzet — ez nagyon is valószínű.“

A szavak alázatos és szomorú hangja a gyermek szívét sebezte, mert nem is gyanította, hogy ez csak kiszámított tettezés. Azt gondolá, hogy a festő őt hálátlannak, önzőnek tartja, holott azok a kötelékek, a melyek élte kis csolnakát egyszerű vallása kikötőjében tartották, el valának metszve s őt magát kormány és segély nélkül sodorta az áramlat az ismeretlen tengeren.

„Tudtomra én soha sem cselekedtem rosszat,“ monda félénken s öntudatlanul esdeklő szemeit a festő szemeihez emelé.

„De — én nem tudom, miért lenne rossz önnel beszélni. Ön oly jó, s nekem szép dolgokat juttat a más emberek elméje termékéből, a melyek tudatlanságomat apasztják: ezért a Boldogasszony nem neheztelhet: ezt nekie szeretnie kell.“

„Boldogasszony? — oh szegény kis együgyű! — hova lesz a Boldogasszony országa, mikor a tudatlanság tövestől gyökerestől ki lesz irtva?“ gondolá a festő magában, de csak ezt válaszolta:

„De akár szereti, akár nem szereti, Bébé, nem az itt a kérdés, — édesem, te most nem vagy oly nyilt mint szoktál — gondolkozzál csak, s felelj nekem őszintén.“

Ő nagyon jól tudta, de kedve telt látni azt a zavart, töprengést, melyet a kis leány rövid életében a kötelességek ez első összeütközése hozott magával. Bébé rá tekintett, kezét kiszabadította a festő kezéből s csendesen ült. Ajkai egy kissé remegtek.

„Úgy vélem,“ monda végre, „úgy vélem — ha rossz volna is, én mégis kívánnám — úgy van. Csak azt nem mondanám magamnak, hogy a mi rossz az jó. Körülbelül így szólnék a Boldogasszonyhoz: „én meglehet, rossz vagyok, de nem tehetek róla.“ Így aztán nem csalnám meg; s idővel talán meg is bocsátna nekem. Azonban azt hiszem, hogy ön csak azért mondja, hogy próbára tegyen; mert tudom bizonyosan, hogy önnel beszélni szintoly kevésbé rossz, mint Backal meg Jeannottal szóba állani.“

Flamen Bébét a kétely finom tömkelegébe szorította volt, de a becsületes kis lélek megtalálta a kivezető utat, mint megtalálja a pinczébe szorult virág a kövek között útját a világsághoz.

A festő némi ingerültséggel tépte a repkény leveleit s kidobta a csirkéknek a pitvar téglapadlózatára. A felelet egyszerűsége és egyenessége lefegyverezte; csaknem szégyelte megszokott hadjáratai fegyvereit használni a kis leány ellen. Mintha egy vivómester kivont karddal küzdött volna egy szentelt pálmalombbal fegyverzett meztelen kis gyermek ellen.

Miután Bébé a miye csak volt, mindenét a festő elébe rakta, ez meg az ő kedvéért leült az egyszerű eledel mellé, a kis leány egy rózsabokrétát szedett, egy edénybe melléje helyezte s azzal eltávozott tőle, s kevés távolságra megállott mel-lén könnyedén keresztbe vetett kezekkel, várva, nem lesz-e még valamire szüksége.

Flamen a Bébé kedvéért jól evett és ivott, miközben gyakran reá tekintgetett.

„Bébé, megtöröm kenyeredet,“ monda a leány előtt szokatlanak tetsző hangon. „Megtöröm kenyeredet. Árám barát-ságban kellennem veled.“

„Mi az?“

„Azt értem alatta — hogy téged soha sem szabad meg-csalnom.“

„Megcsalni engem! Hogyan tehetné azt ön?“

„No hát — bármiképen bántani téged.“

„Oh abban bizonyos vagyok, hogy ön azt soha sem tenné.“

A festő hallgatott s a rózsabokrétára nézett.

„Úlj le s fonj,“ monda türelmetlenül. „Szégyelem nézni, hogy ott állasz, aztán a nő soha sem oly szép, mint mikor fon. Úlj le — s én megeszem az előmbe hozott jó falatokat. De ha te állasz és nézed, nem tudok enni.“

„Bocsánatot kérek, nem tudtam,“ monda megszégyelve magát, hogy előtte illemt nem tudónak látszott lenni, ezzel az ablak alá vont a fonókerékét, leült mellé s fonalát bontogatni kezdé.

Kecses egy kép volt: — a négyszögű alacsony ablak; kerete repkény, meg a kúszó virághorsó fehér és piros nyilá-sai; a leány feje; a harmatos hűvös levelek; az ócska fonó-kerék, mely úgy dorombolt, mint egy gunnyasztó macska.

„Le akarlak festeni mint Gretchent, habár nem is fog sikerülni,“ monda Flamen.

„Kicsoda az a Gretchen?“

„Majd olvasni fogsz róla. Hát te itt egyes-egyedül lakol?“

„Az Antal halála óta — egyedül.“

„És soha sem unod-e magad?“

„Nem érek rá, s úgy hiszem, ha ráérnék sem únnám magam — oly sok tárgy van a gondolkodásra, s az ember soha sem jöhet tisztába velök.“

„Hisz neked nagyon derék és jó dolgú kis leánynak kell lenned, hogy minden dolgodat egymagad eligazíthasd. Egy-magadszerű gyermek mikép érhet rá fonni, mosni, sütni, kerétszkedni és minden egyebet elvégezni?“

„Oh sokan még többet tesznek mint én. A Babette nagyobbik leánya csak tizenkét esztendő, mégis sokkal többet végez, mert valamennyi kis gyermek után neki kell látnia; aztán nagyon, de nagyon szegények; sokszor napokig sínes egyebök fött csalánnál, meg néhány kerti csigánál.“

„Ez nyomorú, meztelen, undok, zsémbes szegénység; ilyen mindenütt van elég. De te Bébé — te idyll vagy.“

Bébé a kunyhó tulsó oldalára nézett, mosolygott és fonát elszakasztotta. Hogy a festő mit mondott, azt ő nem tudta, de ha ő valami olyan volt, a mi Flamennek tetszett, azzal meglelégedett.

„Kik voltak azok a szépséges nők?“ kérdé a kis leány hirtelen és arca felpirula.

„Micsoda nők, édesem?“

„Azok a nők, a kiket a minap este önnel láttam az ablakban — drágaköveket viseltek.“

„Oh — azok a nők elég unalmasak! Ha láttalak volna, gyümölcsöt vetettem volna le neked, szegény kis Bébé! S te ott mentél el, és én nem is tudtam róla semmit is?“

„Ön nevetett — —“

„Nevettem-e?“

„Úgy van, s a nők szépek voltak.“

„A te szemedben meglehet, de az enyémben nem.“

„Nem-e?“

Fonásával megállott és sovár, esodálkozó szemekkel bámult a festőre. Lehetséges-e, hogy azok nem voltak szépek az ő szemében? azok a napfényben ragyogó sötétpiros dália-virágok?“

„Tudja-e ön,“ monda nagyon halkán, mialatt a bűnbánat pirja jött s ment arczán, „mikor azokat ott láttam, gyűlöltem őket; másnap meggyóntam Ferencz atyának. Nekem úgy tetszett, hogy ön oly jól találta magát velök, ők meg oly vigának, jókedvűeknek látszottak — aztán a drágakövek! Valahogy úgy tetszett nekem, hogy én egy nyomorú undok kis teremtmény vagyok. És mégis, tudja ön — — —“

„És mégis — hát aztán?“

„Azok a nők az én szememben nem látszottak jóknak,“ monda Bébé vontatva és a festőre néző szemeivel eshető boszankodásáért bocsánatot kérve. „Úgy hiszem, nagy úri asszony-ságok voltak és nagyon boldogoknak látszottak; de ámbár én hozzájok mérve semminek tartottam magamat, még sem cseréltem volna velök.“

„Bébé, te könyvek nélkül is bölcs vagy.“

„Oh nem, koránt sem vagyok bölcs. Csak érzek. Adjon nekem könyveket; oh, kérem adjon nekem könyveket! Ön nem tudja, de én gyorsan fogok tanulni — s a mellett semmit el nem hanyagolok, — azt fogadom. A szomszédok meg Jeanot azt mondják, hogy majd pusztulni hagyom a virágokat, a kunyhót piszokba fülni, soha sem fonok, sem az Annémie mintáit ki nem szurkálom; de az nem igaz. Mindezt megteszem, a mint megtettem eddig s még többet, csak ön adjon nekem olvasni valót, mert én úgy vélem, mikor az ember boldog, akkor többet kell dolgoznia — nem kevesebbet.“

„De boldoggá fognak-e tenni ezek a könyvek? Ha igaz feleletet kívánsz tőlem, azt kell mondanom, hogy — nem. Te most boldog vagy úgy, a minő vagy; mert saját piczinyke életeden kívül semmit sem tudsz; bármit mondjanak is a hajdan-és ujkori bölcsék, a tudatlanság boldogság. De mihelyt tudni fogsz egy keveset, több tudás után vágyakozol s mikor sokat fogsz tudni, sokat is akarsz látni, és aztán — és aztán ez mind így nőttön nő — elég az hozzá, te nem leszesz elégtől; azaz nem leszesz boldog.“

Bébé sovár szemeket függesztett a festőre.

„Talán igaz. Kétségkívül igaznak kell lenni, ha ön mondja. De tudja ön, nekem ez a világ tele van szózatokkal, melyeket hallok, de nem érthetek; úgy vagyok mint az az utas, a ki külföldre megy s nem érti azt a nyelvet, a melyet abban az országban beszélnek; s hogy én sem értem, az engem boldogtalanná tesz; így hát a könyvek nem növelhetik, sőt

épen apasztani fogják az én boldogtalanságomat. A mi pedig az elégteliséget illeti — mikor a mult éjjel azt képzeltem, hogy ön elutazott, azt hittem, hogy többé soha sem fogok imádkozni tudni, mert gyűlöltem magamat, kicsibe mult, hogy nem gyűlöltem az angyalokat is, azt mondtam szűz Máriának, hogy kegyetlen és arczáját elfordította tőlem, — mint látszék — örökre.“

Egészen nyugodtan és egyszerűen szolt s a közben folyvást font, komoly szemekkel nézett a festőre, mintha kérné, hogy higgyen neki. Tiszta igazságot mondott, de ez igazság erejét és értelmét nem tudta.

A festő mosolygva hallgatta, nem volt ujság neki; jobban ismerte a Bébé szívét, mint ő maga; de a leányka szavaiban rejlő öntudatlanság és erő mégis megindította. Ingerülten dobta el magától a repkényleveleket s azt mondta Bébének, hogy ne fonjon többet.

„Valamelyik nap lefestelek azzal a fonókerékkel, mint lefestettem a Broodhuist. Megengeded-e Bébé?“

„Meg.“

Úgy felelt neki, mint felelt volna, ha azt parancsolja, hogy induljon búcsúra Németalföld egyik végétől a másikig.

„Mi tevő leszesz ma?“

„Megyek a piacra virágaimmal; mindennap elmegyek.“

„Mennyit árulsz?“

„Ha jól megy, két-három frankot.“

„Hát soha sincs ünneped?“

„Oh van; de nem gyakran, mert tudja ön, ünnepnapon több virág kél el.“

„Hát télen?“

„Akkor csipkét kötök.“

„Soha sem mégysz-e az erdőbe?“

„Voltam egyszer vagy kétszer; de egész napom elvész miatta.“

„Te félsz semmit sem keresni.“

„Félek. Mert félek másnak bármivel adósa lenni.“

„No, ezt az egy napot mégis feláldozzuk; ünnepet csinálunk, szomszédaid nincsenek hon, nem fogják megtudni. Jer az erdőbe s valamelyik kávéházban ebédelünk a zöldben; aztán oly költőiek leszünk, a mint csak neked tetszik, én elbeszélék neked egy történetet Rosalinderől, a ki tova az ardennessi megyében csupa szerelemből férfiruhában járt. Jer, épen alkal-

mas idő van az erdőben mulatozásra s én megint ifjú leszek, mint valék Meudonban, mikor az orgonabokrok virágoztak. Szegény Páris! Jer.“

„Komolyan mondja?“

Arcszíne élénk vala, szíve repesett, picziny lábai már a fris gyepen képzeltek magokat.

Esze ágában sem volt, hogy abban valami rossz lehessen. Elment volna Jeannottal vagy az öreg Backal is.

„Persze, hogy komolyan mondom. Jer. Mainzba akartam volt menni, hogy megnézzem a keleti bölceket és a Van Dyck Krisztusát. A helyett elmegyünk Soigniesbe s tanulmányozzuk a zöld lombokat. Napfényben akarom lefesteni arczodat. Téged ily modorban legjobb festeni. Te szabad ég alatti lény vagy. Ilyennek kellett lenni Gretchennek is; különben miként lett volna szemeiben a kék ég?“

„De nekem csak faczipőm van.“

Arcza skárlát-piros lett, a mint lábaira nézett; ő, a ki neki selyemharisnyát akart adni — ő miként szerethetné, hogy az esetlen, kopogó, hétköznapi kis faczipők mellett lássák sétálni?

„Soh' se bánd, édesem, volt nekem elég részem az ezüstös, aranyos sarkú atlaszczipőkben; épen oly hangosan kippkopognak, mint a tieid és sokkal többbe kerülnek a velők sétálóknak, nem is említve, hogy egyáltalában ritkán méltóztatnak sétálni. A te faczipőid festőiek. Paganini egy faczipőből csinált hegedűt, csak hogy te soha sem hallottad azt a hegedűt. Én talán hallottam. Bae, az a barbár, adta volt neked a piros bőrczipőt, nem én. Jer.“

„Komolyan mondja ön?“

„Jer.“

„Igen, de a piacon észreveszik, hogy nem vagyok ott.“

„Azt gondolják, hogy te is elmentél búcsúra; nincs miért megmondanod nekik, hogy nem ott voltál.“

„De hátha megkérdik?“

„Nem történik-e meg vagy egyszer, hogy te egyebet szólasz, mint a mi igaz?“

„Egyebet, mint a mi igaz? Persze, hogy nem. Felteszik rólunk, hogy igazat szólunk, aljasság lenne csalni. Komolyan mondja-e ön, hogy elmenjek? — az erdőbe? — s ön beszél nekem olyanszerű történeteket, a minőket olvasnom ad?“

„Jobbat beszélek el neked azoknál. Zárd be kunyhódat, Bébé, s jer.“

„S ha elgondolom, hogy ön nem szégyeli magát velem!”

„Szégyelem?”

„Úgy van, az én faczipőim miatt.”

Lehetséges volt-e ez? gondoló Bébé, a mint kifutott a kertbe, maga után bezárta az ajtót és a kulcsot a szokott mód szerint a yizes cseber alá tette, teljesen megelégedve a rablók elleni ezen eszélyes elővigyázattal, a melyet Antal egész életében használt. Lehetséges volt-e ez, ez a csodás öröm? — arca olyan volt mint a rózsza, szemei napként ragyagtok, a gyermek természetes öröme sugárzott minden mozdulatából, párosulva a veleszületett kellemmel.

A kőfali oltárka mellett elmentében térdet hajtott s keresztet vetett, azután leszakasztott a léczezet párkánya tövéből egy ott bólingató moharózsát, megfordult s a festőnek adta.

„Nézze csak, ezt ő küldi önnek. Láthatja, hogy ő nem haragszik, s így sokkal kellemesebb, mikor neki is kedve telik benne — érti-e ezt ön?”

A festő, midőn a leány ujjai az övét érinték, egy kissé visszarezzent.

„Milyen kár, hogy neked nincs anyád, Bébé!” monda Flamen oly felindulás ösztönéből, a melyért Párisban inkább szégyelte volna magát, mint valamely vétekért.

XIV. FEJEZET.

A hattyús tó melletti népetlen utczában a fűzek alatt egy lószekér várt reá, hogy Mechlinbe vigye; apró, tüzes parasztllovak, flandriai divat szerint vörösréz-csengetyűkkel és czifra hámmal, meg egy lócsös szekér, melybe egy farkasbőr, piros pokróczok s egy festő minden kellékei valának össze-vissza hányva.

A festő Bébét a kocsiba emelte, s az apró lovak gyorsan futottak a zöld mezőkön, csengetyűik minden lépésre harangjátékot zengettek, mígnem a cambrei és soigniesi erdőségek mély pagonyaiba értek.

Bébé alig tudott lélekzeni a gyönyör miatt.

Egy-két esetet kivéve, életében soha sem ült lószekéren; e két kivétel közül egyik egy teherhordó szekér volt, melynek elcsigázott igásai nagy nehezen vonszolták a gabonát a térségen, más alkalommal a molnár szürke vén kanczája sántikált fáradtan egy szekérteher lármás, csintalan és boldog gyermek-

kel, a kik az úrnapi czifra menetek, égő gyertyás oltárok, templomi zászlók, lobogók és virágok, misék és vásárok s utczai komédiásoktól voltak hazatérőben.

Bébé soha sem tudta, mit tesz szél szárnyain repülni a széles utakon, míg a víg csengetyúk kalimpálása közben sárga búzaföldek, zöld gyepek, út melletti élőfák, kis falvak és bűzhödtt csatornavizek elmaradoznak mellette.

„Oh mily jó élni!“ felkiálta Bébé, s egész elragadtatással csapta össze kezeit, midőn a tiszta reggel aranyossá vált és a nyugati szél megindult a tengerről.

„Úgy van — jó élni — ha az ember igen korán meg nem unna,“ monda a festő, őt egykedvű gyönyörrel figyelve.

De Bébé nem hallotta; fölébe vala emelkedve mind annak, a mi elszomoríthatta volna; nézte a fehér ökröt az erőfélben lévő gabonaföldek bibor szélén, és nézte azokat a rózsaszín bárányszőkeket, a melyek almavirágos gyanánt virágoztak a déli egen.

Egy szomorú sötét fészület állott a búzaföld szélén s a kék éggel szemben feketének látszott, árnyéka keresztül vetődött az úton, de Bébé nem látta: ő a napra nézett.

Nem sok változatosság van a soigniesi nagy erdőségben. Az egész keresztül-kasul nyújtózkodó szép zöld faágakból, végtelennek látszó lombalagutakból, hosszú bükk-, cser-, szil- vagy fenyőfásorokból áll, sűrűn benöve bokrokkal, harasztokkal; mindenütt dúsan tenyésző fák, melyek alja délben is árnyékos, délután pedig épen homályos mint az est; minden irányban kellemes és harmatos erdőillat, a haraszt alatt mozgó vadak, imitt-amott a kis tengeri nyulak fehér megvillanása és a repeső madarak szárnycsattogása.

A soigniesi erdőségben nem kísértenek a legendák, mint a fekete erdőben, sem a királyok, mint a fontainebleauiban, se nem uralg két történelmi folyó felett, mint a heidelbergi derék erdőségek; se nem vadregényes, fekete sziklával, a Rousseau emlékével és egy tökéletes folyóval, mint szomszédjai az ardennesiek; se nem székel magasan hatalmas hegyeken, mint az elefántcsontfaragvány-készítők sváb hegysége méltóságteljes pagonyjai.

A soigniesi erdőség csak egy térben fekvő flandriai erdő, mely árnyait búzaföldekre és baromlegetőkre veti, mögötte nincs panorama s mélységeiben nincsenek csodák; de mindamelletts is üde, hatalmas és szép egy erdőség.

Ez az erdő csak zöld leveleket adhat — mindig csak zöld leveleket, mérföldről mérföldre; de megvan benne az a sajátos titokszerűség, a mi minden erdőben, és lomb-mindensége végetlennek látszik, ellakhatnék benne Pan is, szent Hubert is, meg Keats János is.

Bébé a Bac gyermekeivel s a Jeannot hugaival itt töltött ritka ünnepnapjain soha sem hatolt volt beljebb a cambrei pagonynál, és így soha sem jutott el az erdő szívébe, a mely nagy részt ma is ugyanaz, a mi volt a hajdankorban, mikor a brabanti polgárok tiszafa-iveiket és lándzsanyeleiket innen vágták volt a spanyol sergek ellen.

Bébének ez merő tündérország volt, s a fény és árny minden játéka, az úton keresztül szaladó minden nyúl, aombok között minden rigófütty, a bozotban nyiló minden kis vadrózsa vagy húnyor egy-egy kincs, festmény, költemény, gyönyör volt.

Flamen ifjúsága deáknappjaiban látott volt így leányokat a vincennesi vagy versaillesi erdőkben; kis munkás leányokat a Jura-hegyi kunyhókból vagy a Loire-melléki szőlővel befuttatott házikókból, a kik szegény kis keceiket azért vitték Párisba, hogy ott elhervadjanak; a kik addig lakoztak az égető fedélcserépek alatt az aranyozott boltczégek között, míg magok is annyira elhalványultak, elsoványkoztak, mint az ő kiéheztetett balzamináik; ezek azután, mikor meglátták a zöld erdőt, nevettek és sirtak egy kicsinykét, eszökbe jutottak a napsütötte széles mezők s elgondolták mennyivel jobb volna ismét tehenet őrizni, vagy gyomlálni a zöld szőlők közt.

De ezek a kis munkás leányok csak közönséges százsorszépek voltak, az útczák meg a mulatóktertek porától meglepett százsorszépek.

Bébé oly tiszta és üde volt, mint azok a harmatos vadrózsák, melyeket a tüskés bokrokról szakasztott.

Flamen úgy akart volt bánni vele, mint szokott volt azokkal a munkás leányokkal: — egy kis bor, egy kis szépelés, egy kis esztelenség és szenvedély, könnyedén mint a lepke és röviden mint a szivárvány — egy nyári nap és éj — azután egy marok arany, egy csók, egy istenveled és feledés mindörökre — ő ezt gondolta volt, mikor Bébét a soigniesi erdőbe hozta.

De — Bébé, ez a gyermek, egészen más valami volt.

A festő letette Bébét, egy mohos fatörzsön ülve, kezében százsorszépekkal, vázlatképen az ő Gretchenjéhez; reggelit hozatott az erdőből s nézte, miként harapja szép fogaival a korai barackokat és drága czukorsüteményeket; ide s tova sétált vele, a költőkből beszélyeket regélt, s beszélgetett vele az ő álmadozó, cynicus, költői modorában, a mely félig mesterkéltséget, félig bánatos volt, mint kedélye.

De Bébé — noha teljesen öntudatlan és boldogságittas, de mégis meg volt hatva attól a határozatlan búsongástól, melylyel a nyári nap még az ifjakat is meglepi, azaz: ha van lélek bennök; — Bébé oly dolgokat mondott Flamennek, minőkről a párisi munkás leányok soha sem szóltak.

Szép dolgokat, melyek szeszélyesek, tudatlanok, képtelenek, nagyon egyszerűek, gyakran nagyon észszerűtlenek, de mindig szépek, néha pedig éppen bölcseségek voltak, a mely bölcsesség azonban nem a világ, hanem némi mennyei fény adománya volt, mely mint alabástrom-lámpán, átsűgárvik olykor-olykor a vétek nem szennyezte lelkeken.

A Bébé szavai gyakran nem bírták el gondolatai terhét, de Flamen tudta, mikép fejtse ki a gondolat gyöngyét az ő egyszerű és ki nem képzett szavai tört kagylójából és összekuszált tengeri moszataiból.

„Ha van isten valahol,“ gondolá magában, „ez a flandriai kis leány nagyon közel van hozzá.“

Bébé oly közel volt hozzá, hogy Flamen ámbár nem hitt istent, még sem tudott úgy bánni vele, a mint szokott volt a munkás leányokkal a vincennesi erdő szentgyörgyvirágos ösvényein.

XV. FEJEZET.

„Hogy Gretchen lehess, aranyvirágaid szirmait kell számlálnod,“ monda a festő Bébének, a mint festette — úgy festette, a minő volt: fehér két lábával a faczipőkben s mögötte a tömött zöld lombozattal; a lehető legegyszerűbb kép, ruhája szürke — csakis hideg sötétszürke — fehér len vállal és a lomb zöldjét kivéve, sehol semmi szinezés, csak ott, hová a csodát és bübájt fektetni szándokolta: a gondolkodó gyermekies fölemelt arczon és a mosolygó szemek komoly nézésében.

A kép a fonó Gretchent ábrázolta, künn a szabadban a virágok között; Gretchent, kinek lábai körül magas aranyvirágok nőnek, a vadesombord és rózsák között, mielőtt arra

szorult volna, hogy ez aranyvirágokból szakaszszon s letépett szirmairól jövőjét tudakolja.

A Scheffer Gretchenje semmit mondó, csakis egy szőke hajú, jó dolgú, egyszerű parasztleány, kivel se az angyaloknak, se az ördögöknek semmi köze, és a kinek szemei se pokol, se menny nem lehetnek soha is. De a Flamen Gretchenje ennél sokkal többet mondott: ha rá néztek, a férfiaknak szégyenlőkben sohajtaniok, a nőknek bánatjokban sirniok kellett.

„Számológassam az aranyvirág szirmait?“ viszhangzá Bébé. „Oh, tudom már, mit ért ön. Egy kicsit — erősen — szenvedélyesen — halálig — egy cseppet sem. A mit a leányok mondanak, mikor meg akarják tudni, hogy valaki szereti-e őket? Ezt érti-e ön?“

Azt kivéve, hogy szereti a virágokat, Bébé teljes öntudatlanul nézett a festőre.

„Gondolja-e ön, hogy az aranyvirágok tudják?“ folytatá komolyan, ujjával a szirmokon babrálva. „A virágok sokat tudnak, annyi egyszer bizonyos.“

„Kérdezd meg tenmagad.“

„Mit kérdeznek meg?“

„Hogy mennyire szeret — valaki.“

„Oh, hisz engem mindenki szeret; ott nincs egy rossz ember is. Antal azt szokta mondogatni nekem: ‚Bébé soh’ se gondoldj magadra; gondoldj mindig másokra, így azután mindenki szeretni fog.‘ Én mindig ezt igyekszem tenni, s mindenki szeret.“

„De az nem az a szerelem, a melyről az aranyvirág beszél nemedhez.“

„Nem?“

„Nem; azok a leányok, a kiket a szirmokat számlálni látsz, nem az egész falura, hanem csak egyetlen valakire, a többihez teljességgel nem hasonlóra gondolnak, a kinek árnyéka a holdvilágon keresztülvágja az ő árnyékokat! Tudod-e?“

„Ah tudom — azután összeházasodnak — tudom.“

Ezt Bébé halkán elgondolkodva és minden zavar nélkül mondá, ez rá nézve lényegtelen, nagyon messzi levő valami volt, szívét egy kissé mégis felizgatá, némi határozatlan, de végetlenül édes nyugtalansággal.

A szegények életében kevés szó van a szerelemtől; nem érnek rá; nálók a szerelem több táplálni való száját, több megveendő faczipőt és a rézpénzes lapos erszénybe nyúlni akaró

több gyermeket jelent. A Bébé falujában koronkint férjhez ment egy-egy leány, s másnap szintúgy kiment a mezőre szántani, vagy a városba csipkét kötni. Bébé nem sokat gondolt volt rá.

„Férjhez mennek vagy nem mennek. A mint jön,“ monda Flamen mosolyogva. „Bébé, nekem azt a Gretchent kell rólad festenem, a ki az aranyvirágokból még nem csinált szerelmi órát. Hogy is volt csak az ő története? Oh elég történetet beszéltem el neked. A Gretchenét még most nem értenéd.“

„De mit mondtak neki az aranyvirágok?“

„Édesem, az aranyvirágok mindig ugyanazt mondják, mivel az aranyvirágok mindig igazat mondanak, s ismerik a férfiakat. Az aranyvirágok mindig azt mondják: „egy kicsit“; de a leányt a füle csalja meg, s azt hallatja vele „halálíg“, — esztelenség és álnokság az egész, de abban nem az aranyvirág bűnös.“

„Ki mondja tehát azt, ha nem az aranyvirág?“

„Ah, talán az ördög — ki tudja? Az ördögnek nagy része van ezekben a dolgokban.“

De Bébé nem mosolygott; borzadály ült kék szemeiben; ő ahhoz a paraszt néphez tartozott, mely azt hiszi, hogy az ördögöt a kereszt segedelmével ki lehet űzni, és a mely nem igen sok nemzedékkel ezelőtt kinzópad és máglya által üzte ki az emberek testéből.

Bébé némi félelemmel nézett a fehér sugarakkal körített aranszemű virágokra, melyek ölében heverték.

„Gondolja-e ön, hogy a gonosz ezekben van?“ susogá megrémült hangon.

Flamen mosolygott. „Ha számlálgatni kezded szirmaikat, bizonynyal bennök lesz.“

Bébé összeborzadva ledobta a virágokat a gyepre.

„Elrontottam-e ünnepnapodat, édesem?“ monda a festő némi bűnbánattal.

Bébé egy perczig hallgatott, azután viszont fölszedve az aranyvirágokat, megsimogatta, s ajkaihoz emelte.

„Nem ezek hibáznak. Ön azt mondja, a leányok füle csalja meg őket. A rossz a leányokban van, a kiknek hazugság kell s nem hisznek az igazságnak, mert az megalázza őket; a leányok a hibásak, nem az aranyvirágok. A mi engem illet, én az aranyvirágoktól soha semmit sem fogok kérdezni, s így a gonosz nem bűvik beléjük.“

„Sem beléd. Szegény kis Bébé!“

„Hogyan, hát ön azért sajnál engem?“

„Sajnálalak. Mert ha a nő soha sem látja a kigyó arczát, soha sem is élvezi a paradicsom rózsái illatját; rád nézve pedig kemény sors lesz meghalni egyetlen szerelem rózsája nélkül szép kebeledben, szegény kis Bébé!“

„Nem értem. De ön megijeszt egy kissé.“

A festő fölkel, támláját odahagyta s leheveredett a föbe, a Bébé lábaihoz; oly tisztelettel vette kezébe a két kis faczipőt, mintha egy herezegnő himzett czipőit vette volna; mosolygó gyöngéd szemekkel nézett föl reá.

„Szegény kis Bébé!“ mondá viszont. „S igazán megijesztettek? No, az nagyon csúf volt tőlem. Ne rontsuk el nyári ünnepünket. Édesem, nem létezik semmi olyas ördög-féle, csak férfiak — olyak, mint magam. Rám vonatkozólag kérdezd meg az aranyvirágot. Nézd meg, vajon én nem szeretlek-e téged, egy kissé, épen úgy, mint te szeretted a virágokat.“

Bébé mosolygott s a boldog nevetés újból visszatért arczára.

„Oh abban bizonyos vagyok, hogy ön szeret engem egy kissé,“ monda halkan, „különben ön nem lenne oly jó, hogy nekem könyveket kölcsönözzön s ünnepet csináljon; azért, hogy ezt megmondják, nem szorulok az aranyvirágokra, mert ön maga mondja, s az jobb.“

„Sokkal jobb,“ válaszolt Flamen álmadozva, ott hevert a föben, s a két kis faczipőt kezében tartotta.

Ő nem volt szerelmes belé, nem is sietett. Inkább akart gyöngéden, lassan játszani a kis leánynyal, mint szoktuk a rózsza szirmait szétfejteni, hogy láthassuk szívének setét rózsaszínét.

Hogy Bébé maga teljesen nem tudta, mit érez, Flamenre ez hatott inger gyanánt. Szerette apró fokozatonként emelni föl a leány szeméről a fátyolt, s megfigyelni minden új érzéklüktetés, minden új ösztön életbe rezgését. Különben rá nézve az egész régi, nagyon is régi nóta volt, melynek minden versét, minden rendjét unalomig tudta; azonban mégis ezt a nótát fűtta leggyakrabban. De Bébének ez egészen új volt.

Neki rég óta vert ösvény volt az egész, melynek ismerte minden kanyarodását, mellette nyíló minden egyes virágát; ezer- meg ezerszer átment mindegyik ingatag pallóján; előre

jól tudta, merre vetődik mindegyik árnyék, hol nyilának új bimbók és hol érik meg mindegyik aratás.

De Bébének ez egészen új volt. Úgy követte a festőt, mint a vak gyermek követi azt az embert, a ki őt egy kerten vezetni keresztül, s egy csodás mesét olvas előtte. Bébé csak annyit tudott, hogy a festő jó volt hozzá; mikor bármily könnyedén hozzá ért, oly teljes, s mégis oly megfoghatatlan boldogságot érzett, hogy szeretett volna belehalni. Az ő alázatos-ságában és tudatlanságában folytonosan csodálkozott azon, hogy ő — az oly nagy, oly bölcs, oly szép férfiú — valaha méltóztathatott Rubesföldi paradicsomát odahagyva, vele időzni kákával fedett kis kunyhójában és ide elhozni, hogy lássa a zöld lombokat s az erdő élő lényeit.

A mint sétálgattak, egy férfi haladt el a fák alatt, hátán egy teher száraz fával. Bébé rögtön ráismert s meglepetésében egy kissé elsikoltotta magát.

„Oh, nézze csak, az ott Jeannot! Mennyire fog bámúlni, ha itt lát engem.“

Fjamen Bébét egy kissé hátrább húzta, s így a favágó elment mellettök, a nélkül, hogy őket észrevette volna.

„Miért tévé ön ezt?“ monda Bébé. „Hát ne szóljak hozzá?“

„Miért? Hogy minden szomszédod ez erdei mulatságról fecsegjen? Nem érdemi meg a fáradságot.“

„Igen, de én nekik mindig mindent elbeszélék,“ monda Bébé, a kinek képzelőtehetsége már is azon csodákkal foglalkozott, a melyeket Krebs mamának, meg a Varnhart-gyermeknek föltárandó volt.

„Úgy azután engem nem igen fogsz látni. Bébé, tanulj hallgatni. Ez a nő első, habár legterheesebb kötelessége.“

„Az-e?“

Bébé egy darabig nem szólt. Nem tudta képzelni a dolgok oly állapotát, a melyben élete naponkénti apró csodáit el ne beszélhetné a fecsegő jó vénasszonyoknak s a tátott szájú kis lármaháziaknak. Mégis — szemét a festőére emelte.

„Örülök, hogy ezt megmondta,“ szólt. „Ámbár, az igazat megvallva, nem látom, miért ne beszélhetné el az ember azt, a mit cselekszik; de mégis — valahogy — nem szeretek önről beszélni. Úgy vagyok ezzel, mint a képesarnokok festményeivel, meg a székesegyházi zenével, meg azokkal a nagyszerű csendes estékkel, mikor a mezők hallgatagok, mintha Krisztus

járna közöttök — ezekről nem tudom, mikép beszéljek másoknak — önről pedig épen nem szeretek nekik beszélni — nem tudja-e ön?“

„Úgy van, tudom. De, Bébé, minő rokonságban állok én a vetései között járó istenedről való gondolataiddal?“

A Bébé szemei oly elmélkedő komolysággal néztek le az erdő zöld faszorai között, a mely hasonlított a Botticelli álma gyermek-angyalaiéhoz.

„Igazába megmondani nem tudom. De mikor este a mezőn vagyok s Krisztusra gondolok, oly boldognak s mindenki iránt jó akarattal, oly teljesnek érzem magam, hogy nekem úgy tetszik, mintha a szép szürke egen át, a hol a csillagok vannak, tisztán látnám a mennyet — ezt érzem én, mikor önnel vagyok.“ — Csak — .

„Csak, mit?“

„Csak hogy azokon az estéken, mikor egyesegyedül voltam, a menny oly magasán állott fölöttem, ott, a hol a csillagok vannak s én szárnyakat óhajtottam magamnak; de most, itt van a menny, s ha volna is szárnyam, összehajtanám s nem mozdulnék.“

Flamen Bébére nézett, megragadta kezét s megcsókolta — de oly tiszteletteljesen — mint a hívő csókolja a szent ereklyét. E pillanatban Bébé szent volt Flamen előtt; e pillanatban szenvedélyével megbántani őt szintoly kevéssé tudta volna, mint megbántani egy ütéssel.

Ez azonban csak fölindulás volt nála, s nem tartott sokáig. De a míg tartott, valódi volt.

XVI. FEJEZET.

Ezután Flamen elvitte Bébét ebédre egy fakávéházba az erdőben. A kávéház előtt egy kis tó tükrözött, körülte pedig kert virított. Volt erkélye s ehhez falépcsőzete; voltak ott hosszú lugasok, folyondárokkal befuttatott farácsozatokból, kisdud fehér asztalok és nagy rózsabokrok, mint otthon a Bébé kertjében. Ők magokra voltak egy lugasban; egy kellemesen illatozó zöld lugasban, honnan némi virágpaszulyok piros virágait láthaták.

Olyan ebédjük volt, melyhez hasonlót Bébé soha sem látott; az asztal közepén akkora dinnyével, különös borokkal, s a kávé meg a tejszín ezüst — vagyis a Bébé szemében ezüst-

nek látszó — kannákban — „épen olyanokban, mint a templomban az oltári edények,“ mondá magában.

„Bárcsak itt volnának a Varnhart-gyermekek!“ fölkiálta Bébé; de Flamen nem viszhangozta ezt a kívánságot.

A nap épen lemenőben volt. A kis tó tükre aranynyal tündöklött. A kert másik oldalán valaki gitározott. Egy hársfa alatt leányok hintáztak s minden taszításra kiáltották: följebb, följebb!

Egy hosszabb lugasban, hosszú asztal mellett, deákokból és városi leányokból álló zajos társaság ült; nevetközésök a kert egész szélességén keresztül a távolságtól ellágyítva jutott hozzájuk; azután rágyújtottak s flandriai éles hangon dalokat énekeltek a *La Monnaie* víg operából.

Minden csinos, víg és kellemes volt.

Körültök a lég mindenütt könnyelmű élvezettel volt tele. Bébé messzire fölnyitott szemeiben a csodálkozás kinyomatával ült ott, s minden természetes ösztönei, melyek mint annyi gyümölcscrügyek szunnyadtak benne, lassanként kifejelettek az öröm napfényében.

„Mindig ilyen-e az élet az ön Rubes földjén?“ kérdé a festőtől; abban a távol-messzi tartományban, melyről ennél határozottabb kérdést soha sem tett, de a mely mégis oly tisztán állott az ő képzeletében.

„Ilyen,“ felelt neki a festő. „Csak ama lombok helyett virágok vannak, meg gránátalma-fák; meg ama recsegő gitár helyett oly ének, melynek minden hangja fölér egy királyi drágakövel; azután azon kis zöld lugasok helyett hives és csendes fehér paloták örökzöld- és narancsfa-berkekkel, s ezek között zafirtavak. Szeretnél-e ide jönni Bébé? s olyan csipkét viselni, a minöket most kötsz, egész éjen át hallani a dalt és nevetközést, soha többé nem dolgozni a kert sorában, nem fenni többé azon az unalmas kereken, s nem járni szélben, esőben és őszi sarakban a piacra?“

Bébé gömbölyű könyökeit az asztalra támasztva, s meleg arczát kezeibe fektetve, hallgatta, mint a gyermek komolyan hallgatja a tündérmesét. De az a gazdag festés és azok az érzékies kifejezések, melyekkel Flamen fölczifrázta előadását, elsuhantak füle mellett. Hasztalan csalogatjuk a kis pintyöket az erdőből cseresznye helyett rubinttal. Ez a madár úgy van alkotva, hogy barna bogyókkal, reggeli harmattal, rózsacsipkével s a szelektől ingatott körtefa-ágak virágaival táplálkozzék; a

drágakő, ha mindjárt királyi is, kemény és izetlen lenne az ő csőrében.

„Szeretném látni mindazt,“ mondá Bébé, gondolatba merülve próbálván kifejezni eszméit. „De a mi a kerti munkát meg a fonást illeti — azt nem kívánom elhagyni, mert azt teljes világ életemben mindig tettem; s nem is hiszem, hogy szeretnék csipkét viselni — hisz oly hamar elszakadna; az ember meg futamodni sem merne benne; aztán lássa ön, én tudom, hogy készítik a csipkét. Tudom, hogy vakulnak meg mellette a szemek s hogy fájnak a szívek; tudom, hogy éheznek az öreg asszonyok, s hogy sírnak a kis gyermekek; tudom, hogy nincs benne egy virág is, a mely kinnal ne volna kötve; a nagy úri asszonyok nem gondolnak arra, mert soha sem kötöttek csipkét, se nem tartották szemmel a csipkekötöket; de én kötöttem. Így aztán, lássa ön, ha én csipkét viselnék, úgy hiszem, bús lennék, meg ha bele találna akadni vagy egy szegbe, azt képzelném, hogy barátnéim húsát tépi. Meglehet rosszúl fejezem ki magam — de én ezt érzem.“

„Nem rosszúl fejezed ki azt — jól beszélsz, mert szívedből szólasz“, felelt Flamen, s némi szégyenerzet nyilallott át rajta, hogy Bébét az övénél alábbvaló világ aranyjával és biborával kísértette.

„S te mégis szeretnél új földeket látni?“ folytatá. „Ugyan mit óhajtanál azokban látni?“

„Oh egészen más dolgokat, mint a mik itt vannak,“ kiálta Bébé még mindig tenyerébe fektetett arczával. „Az a táncz és dal nagyon kedves és víg, de nem jobb a Claude hegedülésénél és a gyermekek szökdéncselésénél. Ez a bor, mint ön mondja, valami nagyszerű — de én a friss tejet különben tartom. Nem effélék után vágyódom én — vágyok tudni azokról az emberekről, a kik előttünk éltek; vágyom tudni, mik a csillagok, mi a szél, hová megy a pacsirta mikor emelkedésben elvesztjük szemünk elől; vágyom tudni, mikép láthatták a hajdani művészek az istent, hogy úgy le tudták festeni minden angyalaival egyetemben; vágyom tudni, mikép jutnak hangjaikhoz a harangok, mikép mívelik azt, hogy hangjokra szívünk feldobog, holott ők ott fen függenek a csókák között; vágyom tudni, hogy mikor reggel a mezőn járok s minden oly szürke, enyhe és hallgatag s a harizs kiált a búzában, a kis egér haza szalad lyukába, mi tölt el engem oly örömmel s mégis oly búval, mintha oly közel lennék az istenhez s mégis oly

egy-egyedül állanék és oly parányi kis valami volnék; mert lássa ön, az egernek van lyuka, a harizsnak meg van a maga családja, de én — — —“

Hangja egy kissé elérzékenyült s felakadt; eddigelé soha sem fejezte volt ki egyedüliségét szavakkal; a zöld hosszú lugasból a leányok és deákok éneklék:

„Ah! le doux son d'un baiser tendre!“¹⁾

Flamen hallgatott. A benne levő költő — s melyik művészen nincs több-kevesebb a költőből — visszatartá őt a nevetéstől, sőt szánalomra és tiszteletre indítá.

E szavak kétségkívül képtelen egyszerűek, bennök kevés bölcsesség s kifejezésökben nagyon gyermekiesek valának, de Flament csodálatosan megindíták, mint a nagyon aljas és elfásúlt embert megindítja némelykor a haldokló szarvas szeme vagy azon dal hangja, melyet elhalt kedvese énekelt volt.

Flamen fölkel, félrehúzta a Bébé kezét s helyettök saját kezébe fogta az ő kis arczáját.

„Szegény kis Bébé!“ mondá gyöngéden, a mint lenézett rá, egyet lehelve, a mely csaknem sohaj vala. „Szegény kis Bébé!“ — hogy te még a harizst s az egeret is irigyled!“

Bébé egy kissé megrezzent; arcza a festő illetésére felhevült, de szemei mégis félelem nélkül néztek az övéibe.

A festő lehajlott s a Bébé homlokát gyöngéden, szenvedély nélkül s csaknem tiszteletteljesen érinté ajkaival; Bébé egész haja gyökeréig oly piros lett, mint künn a virító paszulyvirágok; egy kissé reszketett s félrehúzta magát, de se meg nem ijedt, se nem szégyelte magát; sokkal egyszerűbb volt szívében, mint sem érezhette volna a szenvedély és öntudatoság szülte félelmet.

Rá nézve az csak annyi volt, mint mikor Jeannot megcsókolta hugát, Máriát, a ki tizenöt éves volt és a kis zöld szekérral s egy kutyával Krebsék számára árult tejet a falvakban — semmivel sem több.

Mégis a napsütötte lugas levelei s a rajtok keresztüllátszó kék ég foltjai összezavarodva úsztak körülte, a gitár hangjai eltompultak fülében s teljesen elenyésztek, mintha valamely víz zúgása nyomta volna el, azon megfoghatatlan, nagy és hirtelen jött boldogság miatt, mely az ő kis életét magával

¹⁾ Oh édes hangja egy gyöngéd csóknak.

ragadni látszék, mint a tenger hulláma leüti lábáról s elsodorja a kis gyermeket.

„Most már nem érzed egyedül magad, Bébé?“ sugá neki a festő.

„Nem!“ válaszolt Bébé halkán, alig pihegve s csendesen ült, míg egész testében reszketett mint a nyárlevél.

Nem! mikép lehetne ő ezután valaha egyedül, mikor e kimondhatatlan kedves gyöngéd érintés mindig emlékezetben lesz nála: mikép kívánhatna ezután valaha harizs lenni a nyári vetésben, vagy szürke egérke a galagonya-gyepűben?

E pillanatban egy diák ment el a lugas szája előtt, derekán övvel, sipkáján papirtollal; flótázott és tánczolt, a mint elment előtte, benézett a lugasba.

„Ideje haza mennünk, Bébé,“ mondá Flamen.

XVII. FEJEZET.

Így lön az, hogy a Bébé napja a nagy erdőben csaknem oly egyszerűen jött és tölt el, mint azon napok akármelyike, melyeket a Varnhart-gyermekekkel játszott el a cambrei erdőség bükkfái árnya alatt.

S mikor Flamen alkonyatkor, mielőtt a búcsújárók visszaérkeztek volna, Bébét hazahozta, a leány szíve repesett a boldogságtól, de nem volt benne semmi oly emlék, a mely meggátolta volna, hogy mellette elmentében a köfali kis oltárra ne nézzen s homlokára és mellére gyorsan keresztet vetve így ne szóljon:

„Oh drágalátos szent anya — milyen jó voltál! ládd, megint itthon vagyok s még szorgalmasabban fogok dolgozni, mint valaha mindazokért az örömekért, a melyeket adtál.“

Ezzel leszakasztott egy más moha-rózsát, kicserélte vele a reggelit, a már el volt hervadottat és azt mondta Flamennek:

„Nézze, ezt ő küldi önnek. No most már tudja, mit érték alatta? Sokkal elégtelbb vagyok, ha ő is elégtült.“

Flamen nem válaszolt, de a Bébé kezét, a mint a rózsát feltűzte, egy perczre magához szorította.

„Egy szót sem a búcsújáróknak, Bébé — nem feled-e el?“

„Úgy van, nem feledem el. Nem beszélem én el nekik, hogy hányszor imádkozom — ez is csak olyan lesz mint az arról való hallgatásom — ez sem lesz annál nagyobb bűn.“

De szavaiban volt némi nyoma az aggálynak, nem vala teljesen bizonyos benne; megnyugtatót várt volna. Ösztönszerűleg érezte, hogy nem kell beszélnie a festőről; de a megszokás hibának tüntetett fel minden titkolódzás azon emberek előtt, a kik születésétől fogva vele éltek.

A festő nem nyugtatta meg; kellemes vala figyelni a leányka aggályát, és így ott hagyta szívében, mint liliomkelyhében a méhet. Ezenkívül a kis rácsajtó közöttök volt; a festő épen azt forgatta elméjében, megnyissa-e még egyszer.

A Bébé sorsa lebegett a mérlegen, a nélkül, hogy ő álmódott is volna róla; a festő ez egész napon gyöngéden, becsületesen, szentül, csaknem úgy viselte magát a leányka irányában, mint az ostoba Jeannot viselte volna. A Bébé benne vetett bizodalma, képzelmeinek öntudatlan szépsége, eddigi egész életéhez és szokásaihoz nem hasonló hangulatba hozta volt. De utóvégre is, mondá magában:

Utóvégre is!

Onnan, a hol a festő állott, az aranyos estben látta a göndör rózsaszáját, a megzavart szelid szemeket, a barna kis kezeket, melyek még a rózsabimbó feltűzésével foglalkoztak, s hol a szél öltönyét fellebbenté, az éretlen baraczk színű bőrt — hisz ez a szegény, a szegény kis Bébé, a mezők és utcák e kis terméke, minden álmadozásai daczára is a vele lakozó istenről, utóvégre sem egyéb egy flandriai kis parasztleánynál. Utóvégre — elébb-hátrább — csak az lesz a vége. Hát aztán!

Holnap majd sirdogál egy kicsit, nem térdel többé a kőfali oltárka előtt; és azután — és azután — itt marad s egy darab idő mulva szintúgy férjhez megy ahhoz a jó medvéhez, Jeannothoz; vagy utána sodratik Párisba, örökre itt hagyja kis faczipőit és krisztusi látomásait az esti mezőkben, úgy tesz, mint a többi, elfogadja nemcsak a selyemharisnyákat, hanem a hamupipőke czipőit is, melyeket ma aranynak hívnak, az arany aztán maga után vonandja a többi jó dolgok hosszú sorát is. Hát aztán!

A festő ezt gondolta volt eleitől fogva, mert a leány oly csinos volt s azok a kis faczipők oly ügyesen futottak a kövezeten; mindazáltal nem volt szerelmes belé, hanem csak henye-módra kinyújtotta utána kezét, mint a gyermek szokta ösztönszerűleg a többinél valamivel pirosabb és hozzá közelebb esüngő gyümölcs után.

Ílát aztán — mondá magában — a leány, szegény kis teremtés, szerette őt, noha ő nem tudta — és Jeannot mindig ott lesz s örömet s zebre rak egy marok francia aranyat.

Flamen az ajtót egy kissé befelé taszította; Bébé feltüzte volt a rózsabimbót és saját kezeivel nyitotta fel a reteszt.

„Bejön-e ön egy kissé?“ mondá s arcán boldogság sugárzott. „Sokáig azonban ne mulasson, mert a virágokat meg kell öntöznöm, aztán az Annémie mintái is ott vannak, ezeket el kell készítnem, különben nem kap pénzt s nem lesz mit egyék; de ha mégis bejöne egy kicsit? Aztán lássa, ha vár egy percet, megmutatom azokat a rózsákat, melyeket holnap reggel legelőbb szedek le, hogy a sz. Guidó templomában a boldog-asszony oltárára tegyem hálaadományul a mai napért. Szeretném, ha ön választaná ki — ön maga — és ha csak érintené is, úgy venném, mintha ön adná a boldogságos szüznek. Megteszi-e?“

Bébé szokott modora szókimondó kellemes nyíltságával szólott, melyet alig hangolt lejjebb a boldog és remegő tartózkodás, a szorosabb közelség és mégis nagyobb távolság azon csodás érzése, mely a virító paszuly virágok alatt kapott csók után lepte meg.

A festő hirtelen elfordult tőle.

„Nem, édesem — nem. Szedd le rózsáidat egyedül — ha hozzájok érnék, lehullatnák szirmaikat.“

Azután lopva hátranézett a setétes utcába, hogy nem látja-e valaki, lehajtotta fejét s Bébét hirtelen megcsókolta és mintha megszégyelte volna magát, becsapta az ajtót maga után és elsietett a lombok és árnyak között.

XVIII. FEJEZET.

Bébé sovár szemekkel nézett utána, míg alakja el nem tűnt a setétben.

A falu nagyon csendes volt, a távolban ugató kutya és a réten böggő tehén vala azon élő lény, mely jelenlétét hallatá; a búcsújárók még nem érkeztek volt meg.

Bébé néhány perczig az utcaajtóra támaszkodott azzal az álomszerű határozatlan boldogsággal, mely az ártatlan szerelem előjoga.

„Minő csodálatos, hogy még rám is tud egyszer-egyszer gondolni!“ ismét meg ismét mondá magában. Neki úgy tetszett,

mintha egy király hajlott volna le egy százszorszép-bokrocska után, hogy koronájába helyezze, hol gyémántoknak kellene lenniök.

Bébé nem okoskodott. Bébé nem kérdezősködött. Bébé nem nézett túl a jelen órán — ilyen az ifjuság kiváltsága.

„Hogy fogok olvasni! Hogy fogok tanulni! Minő bölcs és minő jó törekszem lenni, ha lehetek!“ gondolá, a mint terhe alatt a kis ajtót lógatta, s örvendő szemekkel nézte a nagy fákon túl a legelőn a fiaikkal szökdéncselő kecskéket, miközben egyenként feltűnnek a csillagok, egy bagoly huhogott a palota erdejében és a békák jó éjszakát kvágoztak a sás között.

Azután, mint amolyan munkásféle, a kinek a dolog megszokása és a szegénység szüksége születése óta nyakán ült, az utcaajtó reteszét élétoalta, a hol a festő keze hozzáért volt, megcsókolta s a kúthoz ment a szomjuhozó kert éjjeli italáért.

„Oh drága rózsáim!“ monda a mint ezüst esőt permetezett himbáló fejeikre. „Oh drága rózsáim! — mondjátok meg — volt-e valaha valaki oly boldog mint én? Oh, ha azt mondjátok hogy ‚volt‘ én azt mondom nektek, hogy hazudtok; ti esztelen virágok, a kik csak tegnap születtetek!“

De a rózsák a szélben lerázták magokról a vizet, s úgy feleltek, a mint ő kívánta:

„Nem — senki sem volt — soha míg a világ, Bébé — soha míg a világ senki sem.“

Mert a rózsák, mint minden más egyéb a földön, csak azt mondják, a mit szivünk ad beléjük.

Egy öreg ember jött fel az úton, az öreg Jehan, a ki vénebb s betegesebb volt, mintsem elmehetett volna a búcsúra. Az öreg nézte a gyorsan mozgó kis alakot, azt a szürkés fehérséget a csillagfényben, fején a setét réz öntözővel, a mint a kút és a kert között jött-ment.

„Szegény kis leánya, te nem mentél el búcsúra! mondá a galagonyagyepűn át. No az igen terhes; te mindig csak dolgozol meg dolgozol s megint dolgozol, míg szép kis hátad ketté nem görzsed. Bébé, neked ünnepnapra van szükséged; no jó, úrnapja közel van. Jeannot majd elvisz mulatni s meglehet én is találok néhány soust mézes kalácsra s egyéb időtöltésre. Te egész nap ott unatkozol a piacon; neked ünnepre van szükséged.“

Bébé a gyepű megett elpirúlt, befutott, kihozott három fris tojást, melyet ma reggel jókor a lisztes dézsában hagyott volt s a gyepű egy nyilásán kidugta az öregnek. Most először tett olyasmit, a miről nem szólhatott; szégyelte magát s mégis e titok oly édes vala neki.

„En nagyon boldog vagyok, édes Jehan, hála istennek!“ susogá reszketeg hangon és szemében oly fénynyel, melyet az öreg eltompúlt füle és szeme nem birt észrevenni.

„Ilyen volt ő is,“ rebege Jehan, a mint a tojásokat foltos ócska kék zubbonyazesbébe dugá. „Ilyen volt ő is. Aztán egy botlás — egy lökés amott az utcán — egy lórúgás — és min-dennek vége volt. Mindennek vége, édes szépem, örökön örökre.“

XIX. FEJEZET.

Flamen az erdei árnyakon keresztül a városba mentében egy hirtelen jött ötletre megállt és megfordult; ötletei nagyon élénkek voltak s őt most ide, majd amoda, ellenkező utakra terelték.

Flamen tudta, hogy ütött az óra — hogy neki vagy magára kell hagynia Bébét és megkímélnie, a mint magában mondogatá, vagy megtanítania azokra a szerelmes szavakra, melyeket az arany virágok súgnak a nőknek.

S miért ne? — Bébé mindenképen férjhez megy Jean-nothoz.

A város fele útján megint visszament s egy pillanatra megállt az utcaajtóban; félig sajnálkozó, félig cynicus felindulás zsi bongott benne.

Neki Bébét mindenesetre itt kell hagynia néhány nap múlva; Páris viszont feltárta előtte karjait; régi életmódja várta; szerelmesen parancsolva követelő nők szemrehányásokat tettek neki; s mindenek felett ezen a napon eltalálta volt az ő eszménye szerint Gretchen képét, mely jövő hirnevére nézve nagyszerű festmény nyé vala alakulandó.

Miután Bébét mindenesetre ily hamar el kell hagynia, sértetlenül fogja itt hagyni — ezt a szegény kis mezei virágot — úgy sem vihetné magával, hogy Párisban viritson vagy hervadjon el.

Az ő világa hahotával kikaczagná, ha egy flandriai faczipős kis parasztleányt tenne kedvesévé. Ezenkívül — —

Ezenkívül némi félig gyenge, félig nemes valami arra indítá, hogy ezt a bizakodó és tudatlan kis gyermeket ne vezesse oly útakra, a melyek majd a mámból kiébredése után gyalázatosaknak és bánatteljeseknek láttassanak előtte. Mert azt tudta, hogy Bébé nem olyan mint a többi.

Megfordúlt, kopogtatott a kunyhó ajtaján s megnyitotta.

Bébé épen vetkeződni kezdett; fehér nyakkendőjét és faczipőit levetette volt; szép vállalai és kis nyaka fehéren tündöklött a holdvilágnál; lába meztelen állott a kunyhó földén.

Bébé sikoltva rettent vissza s kendőjét ismét vállára vetette, de nem félelemből, hanem csak leányi öntudatlan ösztönéből.

A festő egy perczig azt gondolá, hogy nem távozik, míg holnap — — —

„Szüksége volt-e rám?“ kérdé Bébé halkán, szemében boldog meglepetéssel s egy kissé mégis megrettenve, mert félt, hogy őt valami baj érte s azért tért vissza.

„Nem; nincs szükségem reád, édesem,“ mondá gyöngéden; nem — neki nem volt rá szüksége, szegény kis teremtményre; Bébének volt szüksége rá, de neki — az ilyesmikből annyi volt az ő életében s Bébét sokkal inkább kedvelte, mintsem szeretni akarta volna.

„Nem, édesem, nincs reád szükségem,“ mondá Flamen, karjaival átölelte s érzé, miként vergődik mint egy kis madár, ezalatt a hold besütött a szőlőleveleken keresztül s szeszélyes mintákat rajzolt a tapasztott földre. „Hánem azért jöttem, hogy megmondjam neked — egy boldog — egészen boldog napod volt, nem úgy van-e, szegény kis Bébé?“

„Oh, úgy van!“ inkább sóhajtá mint mondá csodás örömeben, szorosán hozzá ölelve, és puha ajkai az ő ajkain. Azért jött-e vissza, hogy csak ezt kérdezze?

„No ez már valami. Úgy-e Bébé, mindig megemlékezel róla?“ morgá nem öntudatos kegyetlenséggel. „Nem akartam megzavarni felhőtlen gyönyörödet, édesem — mert egy kissé szenvedhetsz, úgy-e? — így hát visszajöttem, hogy csak most mondjam meg, hogy egy darab időre elutazom holnap.“

„Elutazik!“

Bébé reszketett Flamen karjaiban s jéghideggé hült: nagy félelem és setéség környékezte meg; arra soha sem gondolt, hogy ő valaha elutazhatik. A festő édesgette s enyelgett vele, mint a gyermek a madárral, mielőtt nyakát tekerné.

„Visszajön-e?”

Flamen megcsókolta: — „minden bizonynyal.”

„Holnapután?”

„Nem — nem oly hamar.”

„Egy hét múlva?”

„Bajosan.”

„Egy hónap múlva, hát?”

„Talán.”

„Tél előtt mindenestre?”

A festő a könyüs, őszinte esdeklő szemektől félrenézett, megcsókolta haját, nyakát s azt mondta: — „Igen, édesem — kétség kívül.”

Bébé belekapaszkodott és sirt hallgatva — Flamen azt kívánta, bárcsak a nők ne sírnának.

„Jer Bébé, hallgass rám,” monda kérőleg, ez által gondolván enyhíteni keserűségét. „Ez nem okosság, ez fáj nekem. Neked oly sok tenni valód van. Te oly keveset tudsz. Én sok könyvet hagyok itt számodra, s neked távollétem alatt egész tudóssá kell lenned. A szent szüz jó ugyan a maga nemében, de szegény feje, ő nem sokra taníthat. Mert az ő birodalmát tudatlanságnak hívják. Neked tenmagadnak kell magad tanítod. Neked ezt a munkát hagyom fel. S ha szorgalmas és türelmes leszel, a napok gyorsan fognak telni. Szeretsz-e engem, kicsidem?”

Felelet helyett a leányka megcsókolta a festő kezét.

„Te mindig dolgos kis Bébé vagy,” monda, ajkaival simogatván barna puha karjait, melyek az ő nyakát köríték. „De míg én oda leszek, azalatt boldogabbnak kell lenned. Így aztán feledni fogsz. Nem, nem, nem azt akartam mondani: — azt akartam mondani, így aztán az idő gyorsabban eltelik. Én meg bevégzem a te képedet s egész Páris látni fog téged és a nagy úri asszonyok irigyelni fogják azt a kis leányt az ő faczipőcskéjével. Oh ez nem tetszik neked? — neked nem keltenek ezek a hiábavalóságok. Nem. Szegény kis Bébé, miért teremtett téged az isten, vagy miért lehelt életet beléd a sors? Te oly messze állasz mindnyájunktól. Ez kegyetlenség volt. Mit vétett valaha az a te virágtiszta kis lelked, hogy ide kelle száműznetnie e világ poklába?”

Bébé hang nélkül zokogva csüggött rajta. „Visszajön-e ön? Visszajön-e ön?” nyögé s mind szorosabban szorosabban ölelé a festőt.

Még Flamen szemei is könybe lábbadtak. De mégis hazudott neki: — „vissza — ígérem.“

Sokkal könnyebb volt ezt mondani, és ez megtöri a leányka bánatját. Ő így gondolkodott.

Egy pillanatra viszont kísértetbe jött, hogy Bébét magával vigye — de ellentállt a kísértésnek — ő meg fogja unni, a leány pedig örökre ragaszkodni fog hozzá.

Hosszú hallgatás állt be. Csak a kis gidó mekegése a fészerben volt az egyetlen hang; a szürke levendula ide s tova hajlongott.

Bébé karjai szorosan ölelték a Flamen nyakát, ő ezeket ismét megcsókolta, és megcsókolta a leány szemét, arczóját, száját, azután eltolta magától s kiment.

Bébé utána szaladt, levetette magát a nedves földre, a festőt megragadta s homlokát lábaira hajtotta. De a festő noha nedves szemekkel tekintett le reá, nem engedett, s mégis azt mondta:

„Rövid időn visszajövök — nagyon rövid időn — légy nyugodt édesem, bocsáss el.“

Ekkor még egyszer több ízben megcsókolta, gyöngéden bevitte a szobába s behúzta az ajtót.

Egy halk, éles, hirtelen sikoltás hatott fülébe, s onnan szívébe; de nem fordult meg; elment a harmatos zöld kis kerten keresztül a fodor levelek között, hol békét talált s pusztulást hagyott.

XX. FEJEZET.

„Magára hagyom és férjhez megy Jeannothoz,“ gondolá Flamen, s azt hívé magáról, hogy életében most az egyszer jó volt, azonban mégis sajnálkozott magán, hogy érzelő lett.

Bébé férjhez megy Jeannothoz, sok gyermeket szül, mint szoktak mindig az ily sorsú emberek és pozsgás kis paraszt gyerkőczék fognak csüngen a ő oly szép puha kis mellein; Bébé szeretni fogja őket az ily nők módja szerint s nagyon elégtelt lesz a kövezeten kopogó faczipőiben; megbarnul, megtelik, többet fog hajtani a pénzre, megszűnik ismeretlen dolgokról álmadozni, nem fogja látni az istent a mezőn, hanem le fog nézni a földre s meglátja a sarlózni való kalászt és a gyermekek botorkázó lábait; így megkeresi kenyerét, elveszti szellemességét, s mind közelebb-közelebb hajlik a földhöz, míg

bele nem hull, mint az ő szél-lengette virágai, miután a méh kiszívta minden édességöket és a hőség leperzselte minden színöket: — úgy van, persze hogy Jeannothoz megy Bébé s ez lesz a vége.

Emellett neki megvolt az ő Gretchenje és az volt a fődolog.

Így hát ott hagyta a burgundi Mária utcáját, s kiindult a harangjátékos városból, eunek hajnali harangjai csengése közben vitt magával némi sajnálkozást és vitte a keblében valaha támadott egyetlen ártatlan vonzalmat; félig bámulással, félig gúnnyal gondolt önmegtágadására; így sodratott el az ő szerelmes, cynicus, változékony, szenvedélyes, elfásúlt, sok színezetű élete örvényébe, s midőn a zöld térség utolsó vonalát látá a napfényben úszni, így szólt: — „Férjhez megy Jeannothoz — persze, hogy Jeannothoz megy. És az én Gretchenem nagyobb szerű mint a Schefferé.“

Utóvégre is mi egyébbel gondolt ő, kivéve azt, hogy mit mondanak majd Párisban az ő Gretchenjéről.

XXI. FEJEZET.

Az emberek látták, hogy Bébé nagyon csendes lett. De mindössze is csak ennyit láttak.

A mint ott ült ragyogó színezetű őszi virágai között a pléhes bódéja mellett, arca halvány volt, s mikor a Varnhartgyermekkeket utcaajtójában kiáltottak neki, hogy jöjjön játszani, szeliden azt felelte, hogy sokkal több a dolga, mintsem játszani érkeznék.

A montagne de la couri gyümölcsárús leány utána kiáltott: „Hát már elutazott? — oh jó! nem megmondtam? — a finom ananász csak egy perczig czukor a fogaid közt, de a barna diókat minden évszakban ropogtathatod. Nos, volt-e legalább jó aratásod a míg tartott? ígértek-e Jeannotnak kövér menyasszonyi ajándokot?“

A vén Jehan pedig, a ki leggyöngédebb lélek volt a hatyús tó melletti egész utcában, el-eljövögetett, sovár szemekkel nézdegelte Bébét, a mint virágai között dolgozott s így szólott hozzá:

„Drágalátos kicsidem, valami bajod van — nem a festett képe az oka? Bébé, te most soha sem nevensz, s az nem jó. A leány nevetését jól esik hallani; az én leányom úgy nevetett,

mint a kis harangok csengése — aztán egyszerre csak megszűnt; azt mondták, hogy meghalt. De te Bébé nem vagy meghalva. S mégis oly hallgatag vagy; az ember azt képzelné, hogy meghaltál.“

De a gyümölcésárús leány gúnyolódására, mint az öreg Jehan gyöngéd sajnálkozására Bébé semmit sem válaszolt; göndör kis szája vonásai komolyakká és bánatosakká váltak, s szemeiben némi sovár, zavart és meghatottan esdő tekintet ült, mint a megvert kutya szemeiben, melyek égnek bár a kintől, de nem szünnék meg szeretni gazdáját.

Egy eltökélés tartotta fen Bébét s tevé lábait szilárdakká az utczák kövezetén és ajkait némákká mindazokra, a miket neki mondtak: tanulni akart, a mennyit csak lehetett, aztán jó, türelmes, bölcs lenni, a mennyiben törekvése bölcsesé teheti és megtenni az ő akaratát mindenekben — míg vissza nem jön.

„Bébé, te nem vagy vig,“ monda Annémie, a ki annyira megvakúlt volt, hogy alig látta a lobogókat az árboczok hegyén, azonban mégis azt hitte, hogy a csipkemintákat ő maga szurkálja s kenyerét ő maga keresi. „Te nem vagy vig, édesem. Vagy tengerre szállt-e egy olyan legény, a kinek utána ment a szived is s most hajója visszaérkeztét lesed? Nehéz dolog az a várás — de a férfiak, édes gyermekem, azt tartják, hogy mi csak arra valók vagyunk. Ők elvitorlázhatnak, mikor kedvök tartja; mindegyik kikötőnek vannak uj arcjai számokra; de nekünk itthon kell maradnunk, ha úgy tetszik, imádkoznunk, de bármily hosszú legyen is az út, soha sem zúgolódnunk, hanem készen állnunk egy mosolylyal és egy csókkal, egy uj pipával s egy pár száraz harisnyával — ilyen a férfi. Mi kishihattuk a szivünket, de a pipával meg a harisnyákkal készen kell állanunk, különben mindjárt azt morogják: „ezt nevezed-e te szeretetnek?“ Ha szerelmes vagy egy férfibá, legyen is angyali béketüresed, mert a férfi olyan, mint a zsingás gyermek, a mely öklével üti neki nyújtott melleidet. Azonban — légy türelmes, édesem, mint én is, mint én is.“

Bébé megborzadt, a mint a padlásszoba falairól a pók-hálókát söpregeté, — türelmes mint Annémie — mint ő, a ki ötven éve ül ott, várva a meghalt férjet és az elmerült hajót.

XXII. FFJEZET.

A búza a mezőn learatva és a barna föld újból fel volt szántva. A virág nélküli rózsabokrokkal átellenben a fehér és

bibor karácsonrózsák nyilottak, s őszi szürke boglárók virítottak ott, hol az elszáradt szegfűk pompáztak volt. A levelek hullani s a fűzek között fagyos szelek kezdetek sohajtani; a mókusok dióikat gyűjtögették, a szegénység pedig a lehullott száraz galyakat szedegette.

„Azt mondta volt, hogy tél előtt visszajön,“ gondolá Bébé mindennap, mikor reggel felkelve, érzé, hogy mindegyik reggel hidegebb, szürkébb a megelőzőtnél; a tél közelgett.

A Bébé kis lába fázott már faczipóiban, a veresbegy énekel már a lombtalan galagonyaágakon; de a kis leánynak erős, édes hite volt, a melyet semmi sem öl meg, s így nem kételkedett, oh nem, ő nem kételkedett, csak fáradt volt.

El volt fáradva azoktól a szokatlan, álmatlan, lázas éjszakáktól; elfáradva a lombtalan, puszta utcára ki-kinézéstől; elfáradva a visszatartott lélekzettel hallgatódzástól, a száraz leveleken zörgő minden lépés után; elfáradva attól, hogy mindig, mindig, mindig nézett az őszi vöröslő estvékbe meg az őszi hideg csillagfénybe és soha sem hallotta, a mi után hallgatódzott, soha sem látta, a mit keresett; elfáradva mint az a gyermek, a ki eltévedt az erdőben s kis erejét kimeríti, ifjú szívét megtöri az örökre láthatár alatt maradó otthonhoz vezető és örökre eltévesztett ösvény keresésében.

Bébé végezte dolgát s csökkenni nem hagyta bátorságát.

Járt a városba, kosarában a rubin, ámbra és sötétes őszi virágokkal, mikor pedig ezek is elmúltak és a kert a fehér bogyók és örökzöld lombok ígéletén kívül egészen puszta lett, mint mindig szokott volt, elment a csipkekötő terembe, s maga számára kenyeret, csirkéinek rozsot naponként azzal keresett, hogy fonalat tekert az orsókra; este haza gyalogolt a sötét utakon és lucskos gyepen, meggyújtotta fagygyertyáját s leült könyvei mellé, kezét hajába temette és a csipkekötésben megéröltetett fájó szemekkel s amaz uj, halálos és most már soha sem szünő kintől égő szívvel olvasott — olvasott — olvasott — olvasott és törekedett agyát megtönni ismeretekkel; törekedett felfogni az élet azon uj és nagyszerű jelenségeit, melyeket a könyvek tártak fel előtte és törekedett kevésbbé tudatlan lenni az ő megjöttére.

Sok volt, a mit nem tudott megérteni, de volt sok olyan is, a mit megtudott.

Élénk és finom elméje, gyors és erős felfogása volt; az ebédjei árán megtakarított fillérekkel régi könyveket vett a

könyvesboltban. A boltos, egy eszes öreg ember, megmagyarázott neki néhány nehezebb pontot, jó könyveket válogatott számára, másokat meg olvasni adott ennek a faczipős és halvány gyermekarcú magános tanulóknak.

Igy Bébé keményen dolgozott, sokat tanult, megnyúlt, nagyon megsoványodott, s szemeibe az eltévedt kutyáéhoz hasonló nézés szállott, de bátorságát soha sem vesztette el, se a festőtől ráhagyott feladattól el nem állott, se az ő visszajöttébe vetett hitében meg nem ingott.

„Égesd el a könyveket, Bébé,“ sugák a gyermekek ismét meg ismét, szoknyájába csipeszkedve. „Égesd el azokat a rozsz hallgatag izéket. Ládd, mióta őket magadnál tartod, az óta soha sem énekelsz, se nem szökdécselsz, se nem nevetsz, aztán olyan, de olyan fehér vagy.“

Bébé megcsókolta a gyermeket, de a könyveket nem égette el.

Jeannot az erdőről jöve látta éjjelenként a kunyhó ablakából pislogó gyertyavilágot, néha lassan oda lopódzott, benézett a deszkatábla repedésin s látta Bébét valamely nagy ócska könyv felett ránczba szedett szemöldökkel s komoly erőlködésében összeszorított ajkakkal, ilyenkor átkozva azt a férfit, a ki őt ennyire megváltoztatta s szívében dühvel, szemében könyekkel távozott, nem merészelve szólni, de tudta, hogy a Bébé barna kis keze soha sem fog szeretve nyugodni az övéiben.

Nem, még barátságosan sem; mert Jeannot egyszer gombra szavakra talált volt fakadni a Rubesföldi idegen ellen s Bébé az óta mindig csak komoly, egyszerű köszöntéssel haladt el mellette, s mikor félénk ajándokát, egy targoncza száraz ágat, elhozta volt, a leány megköszönte, de arra kérte, hogy a fát vigye haza az anyjának.

„Te rozszat tészsz fel rólam Bébé?“ fogatkozik a jó Jeannot, hangjában némi zokogásfélével; de Bébé szeliden így felelt:

„Nem! csak ne szólj hozzám, ennyi az egész.“

Erre Jeannot átkozni kezdette a távollevő kedvest, Bébé pedig bement a kunyhóba s bezárta az ajtót.

Bébének esze ágában sem fordult meg, hogy szomszédai rozszat gondolnak róla. Ezek hidegek voltak irányában, s ez a hidegség egy kicsivel erősebb volt szívfájdalmára. De egyet-

len nagy szerelme oly hatalmasan uralkodott rajta, hogy minden egyéb félig valótlaná lett.

Napi házi dolgát eligazította csupa megszokásból, és tanult, mivel ő azt hagyta volt, hogy tanuljon és mivel ifjúságának makacs hiszékeny édes bizakodásával soha sem kételkedett abban, hogy ő visszajön. Különben a valódi életről semmi tudalma sem volt: álmodozott és imádkozott, és imádkozott s álmodozott, soha sem szünt meg egyiket vagy a másikat tenni, még akkor sem, mikor burgonyahéjjat szórt majorságainak vagy murkot ázott a földből, akár havat sepert kunyhóajtaja előtt, akár, mikor a sötét hideg reggelen a sz. Guidó egyedüli szomorú kis harangjának a csendben hangzó szavára az első misére ment.

Mert ámbár maga Ferencz atya is neheztelni látszott rá, mivel azt hívé, hogy makacs és gyónásában némi igazságot, némi gyalázatot titkolgat tőle, Bébé mégis egész elhatározottsággal és gyakrabban elment mint ezelőtt, letérdelni a poros, sötét, omlatag, ódon templomba; mert mindössze is csak ennyit tehetett érte, a ki távol vala — ő legalább azt hitte — és mikor Krisztusnak azért esdekelt, hogy legyen gondja a Flamen lelkére és testére, nem érezte magát épen oly távol tőle, mint különben.

Minden szép álmai meg voltak halva.

Nem hallott semmiféle mesét a veresbegy dalában, semmi ígéretet nem látott a naplemenet felhőiben, nem is képzelte, hogy éjszaka angyalok környezik — most már soha sem.

A mezők szürkék és búsak; a madarak barna kis valamik; a csillagok hidegek voltak és távol messzi; azok az emberek, a kiket kedvelni szokott volt, mellette jelentés és érdek nélkül elsuhanó pusztá árnyékokká váltak, csak egyetlen lépésre gondolt, mely soha sem jött; egy érintés után csengett, melyet soha sem érzett.

„Te rosztat cselekedtél, Bébé, s nem akarod megvallani,“ monda az a néhány szomszéd, a ki még hébe-korba szólott hozzá.

Bébé sovár, nem értő szemekkel nézett rájuk.

„Én semmi rosztat sem tettem,“ monda szeliden; de senki sem hitt neki.

Egy leány nem zárkozik el, nem hervad, halványúl és fogyni minden igaz ok nélkül, ők így okoskodtak. Vétkezhetett

volna Bébé, a mennyit neki tetszett, csak azután viselte volna magát okosan s ment volna férjhez Jeannothoz.

De némán emésztődni, ajkait bezárni, s olyba mutatni magát, mintha semmit sem tett volna — ez már igazán bűn volt.

Mert az ő faluja, a maga kicsinységében, úgy gondolkodott, mint a nagy világ gondolkodik.

XXIII. FEJEZET.

Eljött a derekas tél.

A hó nagy volt és a szelek jégkorbáccsal hajtották az embereket a mezei sivár utakon és a város meredek utcáin. A kutyák és öszvérek csengetyüi szomorúan hangzottak a flandriai térség ködös fehér csendjében, a fáradt lovak eleszámodtak s elestek a jeges kerékvágásokon és a fagytól bezárt flandriai kis városok kockás kövezetén. A flandriai népesség mégis elég víg volt sok helyütt.

Ott voltak a vásárok; ott a bábuszínházak és templomi ünnepek; ott a szánkázások a térségen és a korcsolyázások a csatornákon; ott voltak a meleg kámzsák és pirosló tüzek; ott a mesék a szellemekről, szentekről és meleg hagymaleveses csészék; czukorképek a gyermekek számára és szentelt gyöngy-sorok a leányoknak, melyeket kedveseik szerelmes csókok közt kapesoltak fel a rózsaszín nyakokra, és magában a fővárosban ott volt a téli pompa és vígság földagálya, ünnepi jele-
netekkel a templomokban, táncvigalmakkal a palotákban és mindenféle czifra dolgokkal játékszerek- és ékszerekben, meg víg zenével a leveletlen fák alatt és skárlát posztók, fényes prémekek, boldog arcok, arany fürtök megvillanásaival a Montagne de la courra mászó hintókból, melyek egészen megtöltték a magas szál Gottfried szobra körüli nagy piacot.

A sz. Guidó templomán felüli kis faluban a Bébé szomszédai is vígadtak, az ő egyszerű módjok szerint.

A nők keservesen dolgoztak csipkéjükön a téli homályos napokon s nyomorúságosan éltek utána; de mindamellett is vásároltak fillérárú játékszereket kisdedeiknek és egy-egy falat kalácsot vasárnapi tűzhelyök számára. Házias és szives barátsággal összegyűltek s délutánoként besötétedés után csipkéjüket társaságban kötötték a Krebs mama malomházi konyhájában, a gyermekek és a kutyák lábaiknál heverték a

téglapadlózaton, s így egy jó tűz mindnyájoknak melegített, egy nagy faggyúgyertya mindnyájoknak világított és mindnyájan mulattak csevegés, ének, kísértetes mesék, feljáró lelkekről suttagások és egyszer-máskor, mikor a szél legdühösebben üvöltött, közösen elmondott egy pár pater nosterrel a bárkákban dolgozó vagy a Scheldén hajókázó férfiakért.

Ezekben a gyűlésekben hiányzott a Bébé arcza és a fiatal rigó énekéhez hasonló szelid vékony hangja soha sem hallatszott.

Az emberek betekintettek s látták mint ül ott egy nyitott nagy könyv mellett — tűzhelyén gyakran hiányzott a tűz.

A gyermekek megúnták őt játszani hívni; szülők pedig csóválni kezdték a fejüket; Bébé oly halvány, oly csendes volt — ebben valami rosznak kell fekünni — ezt kezdték mondogatni.

Apránként elhúzódtak tőle, ki tudja, úgy mondának a pletykák, minő gyalázat vagy épen bűn nyomja a gyermek kis lelkét?

Az igaz, Bébé szintoly erősen dolgozott és szintúgy látták a reggeli és esteli szürkület sötétében ide s tova futkosni faczipócskéjében. Ő szelid és dolgos volt s a gyermekeknek adott kecskéje tejéből, az öreg asszonyoknak kertje szedreiből.

De félni kezdtettek tőle — félni attól a változatlan bús és messzire irányzott nézéstől szemében, attól a néma bágyadságtól, a mely őt nyomta — és zavarba lévén, mint minden tudatlan teremtmény, ők is bizonyosak voltak abban, hogy a mi titok, annak aljasnak is kell lennie.

Így hát félrehúzódtak tőle, magára hagyták, s utóvégre, midőn mellettök elment, alig bölintottak fejökkel és így szóltak Jeannothoz:

„Hej fiú, rossz szerzettől szabadultál meg; az a gyermek szeretője volt annak a nagy festőnek, az már egyszer világos, ládd-e. Az egész baj attól a lim-lomtól jön, a melylyel a vén Antal teletöltötte a leány fejét — az egész egy hányt-vetett pipehurszál, melyet a vén kertész úgy nevelt, mint egy ritka szegfűt. Oh ne jöjj méregbe Jeannot, a gyermek nem jóféle, s ha becsületes ember találja elvenni, minden bizonynyal kerservesen megbánja. Örülj, hogy megmenekültél, áldjad a szenteket s vedd el a Katto Lizáját.“

De Jeannot soha sem hallgatott a rágalmazókra, s Lizára soha sem nézett, habár a kis kunyhó ajtaja mindig be is volt

zárva előtte s mikor Bébét találta az országúton, ez őt szintoly kevésbé látszott számba venni, mint a faczipőivel tapodott havat a földön.

Egy éjjel a tél közepén a vén Annémie meghalt. Bébé egy szürkületben fejével a padlásszoba ablakára borúlva találta, bal fele szélhűdött érzéketlen volt. Keveset eszmélt s pihelve alig lélekezett.

„Nézz a brigg után,“ rebege. „Lobogóját az árboz tetején nem igen fogod láthatni a ma éjjeli köd miatt; de az ő harisnyái szárazok és pipája készen várja. Nézz csak utána — nézz csak utána — ma éjjel a kikötőbe érkezik.“

De az Annémie meghalt hajósa soha sem érkezett meg a kikötőbe, hanem Annémie ment hozzája. Szegény hű elyengült vén testét a szegények sírjába temették, s a hajók jöttek-mentek az üres padlásszoba ablaka alatt, és Bébé egyesegyedül maradt.

Nem volt már senkije, a kiért dolgozzék, se semmi köteléke a mások életéhez. Meg tudott élni kertje veteményeiből és tyúktojásai árából, s kis darab földjén termő répákat, murkokat át tudta változtatni azon kevés mennyiségű kenyérré, a mennyire neki szüksége volt.

Így tehát egészen a könyveknek adta magát s mind inkább-inkább elvonult a külvilágtól. Nem tudta, hogy szomszédai rosz véleményben vannak felőle; lelkében csak egyetlen eszme élt: hogy mennél méltóbb legyen hozzá, mikorra visszajön.

A tél eltelt úgy a hogy; Bébé nem tudta, miként.

Az egész egy hosszú hideg fehér üressége volt a fagyos hallgatásnak; ő csak ennyit tudott róla. Keményen tanult s régi könyveiből szerzett is magának némi saját szerű, szakadozott ismereteket; arcza elvesztette kerekességét és minden színét, de a helyett homloka megszélesült s szemeiben égett az a homályos tűz, mi a tanuló éveiben szokott.

Mikor könyveit betette, minden este azt gondolta:

„Egy kevéssel közelebb vagyok hozzá. Egy kevéssel többet tudok.“

Szint' így minden reggel, mikor a hideg vízbe fürösztötte kezeit, azt gondolta magában: „bőrömet oly puhává teszem érte, a mint csak lehet, hogy legyen olyan, mint azoké az úrhölgyeké, a kiket ő szeretett.“

A szerelem akkor tökéletes, mikor szint' annyiban vallás mint szenvedély. Ilyen volt a Bébéé. Mint a Herbert György szolgáló leányai, Bébé egy porszemet el nem sepert a földről, úgy hogy azt ura szolgálatában ne tette volna.

Csakhogy a Bébé ura földi király volt, a föld porából és hiábavalóságaiából alkotva.

De mit tudott ő erről?

XXIV. FEJEZET.

A tél elmúlt s a fekete rögökből hóvirágok, vadsáfrányok és halvány hepaticák mosolyogtak. Bébé minden más tavaszon gyors lábbal futott a rügyező fák alatt a városba s árulta illatos kis ibolyabokrétáit, mielőtt a Broodhuis ereszeiről a hó elment volna.

„A tél elmúlt,“ szokták volt mondani a városiak; „né, amott van Bébé virágaival.“

De ebben az évben nem látták a kis alakot, mely maga is egy rózsaszín vadsáfrány volt a Maison du roi barna gerendáival átellenében.

Bébé nem tudta rávenni magát, hogy egyetlen virágot is leszakaszson. Mindnyájokat élni hagyta s úgy ápolta, hogy a kis kert lehető legjobban virítson elébe, mikor annak kilincsét lenyomja az ő keze.

Csakhogy ő oly későre jött — oly nagyon későre — az ibolyák elnyiltak, s helyökbe eljöttek az első rózsabimbók és Bébé minden hajnalon, minden alkonyon mégis hasztalan nézett ki az üres útra.

A fiatal teremtményeket semmi sem öli annyira, mint a várakozás keserősége.

A fájdalmat elszenvedük, a nélkülözést kiállják, tűz, víz, szélvész nem rongálja meg őket, még a menny és föld haragja sem; de a várakozás — az unalmas múltba örökös azonossággal egyenkint lecsepegő hosszú, unalmas, nyavalygós, barátságatlan napok lassan, de bizton ölnek, mint a lassan csepegő víz kilyukasztja a kőszirtet.

Eljött a nyár.

Csaknem egy év múlt el. Bébé reggeltől estig dolgozott. A kert úgy virított, mint egy nagy rózsató, a szomszédok fejüket csóválták, látva, hogy a virágok kinyílnak és elhervadnak, a nélkül, hogy egyetlen fillért jövedelmeznének.

Maga Bébé sokkal ritkábban szólott, mint ezelőtt s most, mikor az öreg Jehan, a ki soha sem értette szomszédai rossz véleményeit, kérdezte tőle, hogy mi baja, miért oly halvány, és miért nem megy soha is a városba, most már nem volt bátorsága, szemei megteltek könnyekkel, s nem birt egy rövidke kis szót ajkaira hozni, hogy neki feleljen. Mert az idő oly hosszú és ő oly kifáradt volt. De még sem kétkedett soha is abban, hogy kedvese visszajön: ő azt mondta hogy eljön; oly bizonyos volt abban, hogy eljön, mint abban, hogy az isten mindig leszáll a nép közé, mikor az ezüstcsengetyű megszólal s a szentséget fölemelik.

Bébé nem sokat vette számba, de határozatlanul érezte mégis azt az elszigeteltséget, a melyben állott, mint a még okoskodni nem tudó kis gyermek érzi a hideget és éhséget.

„Most már, hogy Annémie meghalt, senkinek sincs szüksége rám,“ gondolá magában, a mint a kellemes zöld tavaszi napok egyenkint kifejlettek, mint a galagonyagyepű bimbói.

Olykor-olykor még az ő hű kis lelke is elcsüggedt s a sötét hosszú éjeken magános ágyán zokogva, föl-fölkialtott ellene: „Oh, miért nem hagyott békét nekem? Oly boldog voltam — oly boldog!“

Azután árúlással, hálátlansággal vádolta és gyűlölte magát s saját szemében bűnösnek érezte, hogy gondolatjában egyetlen perczig is így vétett ellene.

Mert vannak oly természetek, melyekben a szerelem nagylelkűsége oly hatalmas, hogy saját igazolt szenvedéseiket is hűtlenségnek látják; ilyen volt a Bébéé. Ha Flamen megölte volna, meghalt volna abban a reményben, hogy a csapás alatt ajkain egyetlen nyögés sem rebben el, a mely valaha vádolhassa őt.

Az ily teljesen ártatlan természetek, az önvádolás és öneljasítás miatt egyszersmind szenvedik az áldozat és a bűnös kinjait.

XXV. FEJEZET.

Egy napon, szép májusi időben, Bébé benn ült a konyhóban, asztalán egy nagy könyv volt, de fájó szemei nem tudtak olvasni belőle. A szoba napfényes földén a seregély szökdécselt ide s tova; a méhek zsongtak, a pitvarban a juhkolomp hangja behallzott a csendben. Minden boldog és békés volt, kivéve

azt a megszakadófélben levő, elhagyatott, kifáradt kis szívet, mely benne olyan volt, mint a kalitkába zárt madaré.

„Ó eljön; bizonyos vagyok benne, hogy eljön,“ mondá magában; de úgy ki volt fáradva, oly soká tartott — oh, jó isten — oly nagyon soká.

Egy kéz kopogott az ablakon. A faczipőkészítő nejének Reinnek szorongástól megtört rikácsoló hangja szólott be a lecsüngő repkény között.

„Bébé te roszféle vagy, azt mondják, de most egyesegyedül vagy itthon az egész faluban. Az ég szerelmére kérlek, eredj a városba s hívd el doktor Maxot, az én kedvesem, az én virágom, a lelkem kis babám mindjárt meghal, s nincs senki közel, úgy elfeketedik mint a szén a fuladástól — eredj, eredj, eredj — s szűz Mária megbocsátja bűneidet. Mentsd meg kis kedvesemet édes Bébé, hallod-e? s én imádkozom az istennek, s szépen szólok éretted a szomszédoknak. Eredj!“

Bébé a szokatlanná lett emberi hangtól fölrezenve föl-kelt s csodálkozva nézett a lelkendező anyára.

„Minden bizonynyal elmegyek,“ mondá szeliden, „de nincs miért közbenjárásodat igérgesd. Én — tudtomra — semmi nagyot nem vétettem.“

Ezzel hirtelen kiment s az ösvényeken elfutott a városba, megtalálta az orvost, elküldte; az egész megbizatást inkább némi bánattal rokonszenvező ösztönből, mint azon öntudatból igazította el, hogy jót tesz.

Mikor ott mozgott az egykor megszokott és boldog helyeken, a mint a nap az ódon házak aranyos homlokzatát sütötte, s a tornyokból a harangjáték zengett, oly csodás érzés lepte meg, mintha mindez csak képzelődés volna s önmaga sem léteznék. Ó volna-e ez? — igazán — az az, ő, a ki ezelőtt egy évvel mint a földön a legvigabb teremtmény járt itt, vállain semmi más gonddal, csak hogy virágait a szélről védje s a legszebb bokrétát a polgármester neje számára tartsa? Ezt Bébé nem gondolta; hanem a Broodhuis sötét homlokzata előtt elhaladtában meglepte némi határozatlan kétely: vajon lehetett-e ő valaha az a vidor, dolgos kis Bébé, annyi jó baráttal és minden rávirradó napon végetlen örömmel.

A mint ott ment el a gyümölcsárús leány, Liza bódéja előtt, melynek sárga ernyője renyhén lebegett az esti szellőben, ennek hangja sértette füleit.

„Hollá, te kis bohó,“ kiáltá a gúnyos hang, „tele van-e a finom'ananasz héjja tüskékkel, s mikor íze elmúlt, csipi-e az ajkakát?“ — higy nekem — rofogtass közönséges diót, mint magam és soha sem szorúlsz meg — mogyoró megterem elég minden bokorban. Hej, haj! nagyságos kedvesed halálán van; így olvasák ezt az imént ebből a darab papírból a deákok; s te oly együgyü valál, hogy nem tudtál egy marok napoleon-aranyat kivájni tőle, mielőtt elment volna Párisba, hogy ott elpusztuljon. Mondhatom neked, olyan szegény volt, mint a veréb. Hisz utóvégre is csak egy festő volt.“

Liza e közben egy elszakasztott papirdarabot dobott Bébének, melybe genciánokat takart volt: ez egy három hetes hirlap darabja volt, melyen egy-két sor azt tudatá, hogy Flamen a művész, kinek *Gretchenje* ez évi salon esodája, halálos betegesen fekszik Párisban saját szállásán.

Bébé megállt és olvasta; a betűkre a nyugvó nap élénk vörös fénye sütött, fülébe a gyümölcsárús-leány gúnynevetése hangzott.

Keserű sikoltás tört ki kebeléből, mely még a Liza kegyetlen örömét is hirtelen félelemmel szakítá félbe.

Bébé mintegy kövé válva állott, szemeit azon névre meresztve, a mely rá nézve betöltötte az egész mindenséget.

„Beteg — ő beteg — hallod-e?“ vizshangzá szájalomra méltón nézve Lizára; „s te azt mondod, hogy ő szegény?“

„Szegény? persze hogy az!“ mondá a gyümölcsárús-leány durezásán. Liza az ő pénztelen deákjai után ítelt; s magára is boszankodott, hogy sajnálni tudja ezt a hiú kis teremtményt, a kit különben annyira szeretett kinozni.

„Te rossz és aljas voltál irányomban; de most — áldalak, szeretlek, imádkozni fogok érte,“ mondá Bébé szakadozott gyors lélekzettel és arcán oly tekintettel, a melyre elfásúlt ellenét is átnyilallotta a fájdalom.

Ezután minden szó nélkül kebelébe dugta a papirdarabot s gyorsan és egy nagyszerű eltökéléssel kiszaladt a piacról.

Ő beteg, ő szegény! A leány derék kis lelke egyszerre tevékenységre pattant. Azt mondták, hogy beteg, távol van és szegény. Az ő nyomorúsága látomására minden veszély és nehézség semmivé enyészett.

Bébé csak egy faczipóban futkározó talált kis gyermek volt; de „kutyalélek“ lakozott benne — az a lélek, a mely híven követ, habár meg is szidják érte, a mely önfeláldozás-

sal véd, habár meg is verik érte, és utóvégre meghal némán, szeretve.

Hogy mikép érkezett haza, azt ő soha sem tudta; azonban egy pillanatnyi késedelem nélkül összegöngyölt egy pár változót, enni adott a majorságoknak s a kunyhó kulcsát levitte a vén Jehanhoz. Ennek az öregnek elhúnyt leánya utáni bánatában nem volt teljes esze, de annyi mégis maradt, hogy megértse, mit kívánnak tőle, becsülete pedig volt elég, hogy azt meg is tegye.

„A városba megyek,“ mondá, „s ha ma éjjel nem jövök haza, leszesz-e oly jó, hogy enni adj a seregélynek meg a tyúkoknak s megöntözd helyettem a virágokat?“

A vén Jehan kidugta a fejét az ablakból; esti hét óra volt és ő épen le akart feküdni.

„Micsoda járatban vagy, kicsidem?“ kérdé Jehan; „szép ezüstkapszaidat akarod-e fitogtatni valamely deákbalban? Jaj, pihá — ezt nem vártam volna tőled.“

„Megyek — imádkozni — édes Jehan,“ monda, éltében ez első hazugsága miatt szoruló torokkal. „Tedd meg, a mire kérlek — tedd meg, meghalt leányod nevében kérlek — különben a madarak s a virágok éhen, szomjan vesznek el. Fogd a kulcsot, s igérd meg nekem.“

Jehan elvette a kulcsot s megigérte.

„Ne mutasd nekik azokat a tündöklő kapszokat; mert elrabolják tőled,“ tevé hozzá Jehan.

Bébé gyorsan elszaladt tőle; minden elvesztett pillanat oly drága és oly rettenetes volt. Eszeágába sem jutott, hogy félelemből egy pillanatig is habozzon. Oly félelem nélkül indult el, mint az ősz megjöttével az északi nyáron költött fiatal fecske röpül, ösztönétől vezetve, más országba és ismeretlen tengerek fölött.

A cselekvés szüksége új életet lehellt belé. Szijjas és merész tevékenysége még egyszer fölébredt benne. Erős volt várni, hallgatva, míg a szívepesztő hosszú késedelemben csep-penkint fogyott ifjú élete. Most is erős volt kidobni magát idegen országba, kétes veszélyekbe és megmérhetetlen nyomorba azon egyetlen esélyért, hogy neki szolgálatára lehet.

Imitt-amott egy-egy emberi lélek tud szeretni úgy, mint a kutya. Ilyen volt a Bébé is.

XXVI. FEJEZET.

Sötét volt. A májusi napok rövidek a Schelde északi tartományában.

Bébén téli durva posztó-köpeny volt, faczipővel és fehér kis főkötővel, mely alól napfényes hajfürtjei kecses lázadásban törtek ki. Vele volt még az ő kis lámpája és az ő kis batyúja; néhány friss tojást tett volt kosarába némi illatos fűvekkel, s azzal a pálmalombbal, melyet Ferencz atya a közlelbbi husvétban szentelt volt meg — mert ki tudja, gondolá magában, milyen beteg és milyen szegény lehet Flamen?

A mint a kertajtó mellett elszaladt, alig vetett egy tekintetet a kunyhóra; egész szive tova volt, abban a távol-messzi országban, a melyben ő halálos betegen feküdt.

A megszokott ösvényeken gyorsan átszaladt a városba. Hogy Páris merre van, azt egész bizonyossággal nem tudta; de a nevet tisztán és biztosan tudta, s azt is, hogy az emberek mindegyre jönnek onnan s mennek oda, így tehát nem tartott attól, hogy meg ne kapja.

Egyenesen a Lipótvárosrészebe ment, arra a nyüzsgő, kábitó és terjedelmes helyre, hol a vasútakon minden nap füstölögnek a vaslovak. Ezelőtt soha sem járt itt, de tudta, hogy ezen az országúton foly a kereskedés Párisal, azt is tudta, hogy ez szint' úgy elviszi az embereket is.

Mikor — az a kis szürke alak, pislogó lámpájával, mely egy kis fénybogár volt a gázzal világított városban — ide föl-szaladt, harangok csengettek, lámpák villantak és tömegek taszigálódtak s lármáztak.

„Párisba?“ kérdé esdő hangon, miután látva, hogy mások oda mennek, ahhoz a rostélyos ablakhoz, ő is oda sietett.

„Huszonkét frank — szaporán!“ kiálták neki.

Bébé nagyot sikoltott, megállott reszketve, s a hangos zokogást elfojtani törekedve. Soha sem gondolt volt a pénzre; elfeledte, hogy ifjúság, erő, szeretet, készséges lábok és esdeklő könyörgések — mind semmit érők ebben a mai világban.

Egy remény, egy örvendetes gondolat villant meg előtte. Leoldta ezüstkapcsait s kinyújtotta.

„Elfogadja-e ezeket? Ezek sokkal többet érnek.“

Gúnyos nevetés hangzott; egy valaki szitkozódva mondá neki, hogy takarodjék; durva vállak taszigálták el. Ő sírva nyújtá ki karjait.

„Vigyenek el — oh kérem, vigyének el! Megférek én a juhokkal, a barmokkal is — csak, csak vigyének el.“

A tolongásban és lármában senki sem ügyelt rá, egy tolvaj kiragadta kezeiből az ezüstkapesokat, elillant velök s nyoma veszett a tolongásban; a nagy vasmarha elrobogott mellette lángot okádva és füstöt lihegve; egy mennydörgésszerű robaj, és minden sötét volt; a párisi éji gyorsvonat elhaladott.

Bébé a zaj, a kegyetlenség és a teljes elhagyatottság érzetétől egy pillanatra megsemmisülve, szótalán állott; alig vette észre, hogy kapesait ellopták; neki csak egyetlen egy gondolata volt: — eljutni Párisba.

„Soha sem mehetek-e ingyen?“ kérdé a rostélyos ablaknál; a jegyosztó egy perczig némi szánalommal nézte az esdő kis arcot.

„A legolcsóbb hely hús frank — neked azt bizonyára tudnod kell,“ mondá s egy csattanással bezárá a rostélyt.

Bébé megfordult s kiment a lármás kegyetlen helyről; szive fájt, feje szédült, de természetének merész bátorsága a szükség szerint emelkedett.

„Hát egyáltalában nincs-e semmi mód arra, hogy az ember ingyen eljuthasson Párisba?“ kérdé egy ismerős vén asszonytól, a ki a közeli fásor alatt diót, apró szent képeket és fajtátékszereket árult.

A vén asszony fejét rázta.

„Eh? — nincs, édesem. E széles világon semmire sem mehet az ember pénz nélkül. Nézd, én még egy litre diót sem kaphatok árulni, míg előre ki nem fizetem az árát.“

„Messzi volna-e gyalog?“

„Messzi! Uram Jézus! Páris épen a szívében van Franciaországnak — úgy mondják, kétszáz mérföldnél ¹⁾ messzibb; egyenest az erdőkön keresztül. Mindamellet is az én fiam megtette ezt az utat — pedig ő czipész, s tudja, mennyibe jön a gyaloglás; most már ott jól van dolga — nem, mintha írna nekem. Mikor az embereknek semmire sincs szükségök, soha sem írnak.“

„Hát ő gyalog ment Párisba?“

„Gyalog ám, ezelőtt tíz évvel. Nem volt egyebe, néhány sousjánál s egy körisfabotjánál; de fejébe vette, hogy szerencsét próbál. Hanem hát az isten azért adott nekünk lábat, hogy

¹⁾ Angol mérföld.

gyalogoljunk vele. Ha elmégysz oda, s talárod a fiamat, mond meg neki, küldjön nekem valamit, mert meguntam diót árúlni.“

Bébé semmit sem szólt, hanem útjára indult, miután a gyalogláson kívül nem volt más mód, ő e módhoz járult. A távolság és fáradság nem rettentette el azt a két kis lábat, a mely meg volt szokva évről évre megtörhetetlenül bejárni annyi mérföldet, a naptól perzselt nyári porban és a fagyos téli sárban.

Szívét az az idő nyomta súlyosan, a melybe ez az út kerülhet. Ő beteg. Isten tudja, mi történhetik. De se a mérföldek hossza, se a testi fáradság nem ijesztette. Ő csak a Flamen kintől homályos szemeit és láztól kicserepezett ajkait látta.

Gyalogol naponkint húsz mérföldet, azután fölkapaszkodhatik itt is, ott is vagy egy szénásszekérre, vagy házaló kosójára; az emberek mindig szivesek szoktak volt lenni hozzá. Akár hogy s mint, úgy számítá, könnyen megérkezik Párisba tizenöt nap alatt.

Leült egy szent kép alá egy mellékútczában, megszámlálta nála lévő rézpenz-darabjait; nem sok volt, a szegény szép ezüstkapsokat, melyeket pénzért eladhatott volna, ellopták.

Mintegy húsz sousja s egy tuczet tojása volt; úgy gondolá, hogy ebből megél; neki szerette volna vinni a tojásokat, de utóvégre is most a volt a fő, hogy saját életét fentartsa, míg Párisba juthat.

„Minő nagy áldás szegénynek lenni s fáradságos élethez szokni — az embernek olyan kevésre van szüksége!“ gondolá magában.

Azután a souskat köntöse lenderekába rejtette el, lámpáját kioltotta s a hallgatag sötétben letérdelt, egy pillanatig imádkozott, miközben szorongó meleg könnyek peregtek le arczán, azután fölkel s bátran kiindult a híves éjben a Párisba vezető délnyugoti nagy országútra.

Egyszer sem fordult meg agyában az a gondolat, hogy visszatérjen s viszont saját kunyhójába vonuljon a virágok közé. Ő amott betegen, halálán feküdt — ő csak ennyire emlékezett.

Csillagos, tiszta éj volt, a széles zöld térségről és a folyókról, melyek partjain a sások lengettek, mindenhová a tavasz illata áradt szét.

Bébé az őt környező szürke szép homályban könnyen megtett tíz mérföldet. Életében soha sem volt ily messzi hazúlról, kivéve azt az egy mechlini vásárt. De nem félt.

A mozgás, meg a lég és az a még nyomorúságában is boldogító érzelem, hogy hozzá utazik, visszahozták némileg régi képzelmeit.

Könyein keresztül felmosolygott a csillagokra s a mint a jegenyék a szélben hajlongottak és zúgtak, neki az angyalsergek szárnyainak és kardjainak látszottak.

Útja az erdön vitt keresztül, és abban a szép erdős vidéken színtoly kevésbbé félt, mint az özek.

Boitsfortban egy kissé szepegett. Az imitt-amott szétszórt vendéglők szabadban terített asztalai és a kávéházak kertjei egészen világítva voltak a városi mulatók számára; imitt-amott zene meg nevetkezés hallatszott, rézsengetyüs lovak álltak, fen a faerkélyeken és alant a rügyező galagonya-gyepük között élénk színű női köntösök látszottak. Bébének mindczezen keresztül kellett hatolnia, s futtában reszketett egy kicsit, arra a megbecsülhetetlen és halhatatlan erdei napra gondolva, melyen Flamen először csókolta meg.

De a mulató népség el volt foglalva saját időtöltésével, pajkosságaival, és nem vette észre a kis szürke alakot a csillagfényben. Bébé haladt a füves úton, a magas ivezetű fák alatt s a csendben csak a baglyok huhogása meg a tengeri nyulak kiáltása hallatszott.

Groenandaelnél, az erdő szívében, akkor ütötte a tizenkettőt, mikor a faluba érkezett. Mindenki aludt. A gyertyák ki voltak oltva. A régi zárda romja setéten és zordúl állott a felhők alatt.

Bébé borzadt egy kissé s érezni kezdé, hogy fázik és fáradt, még sem merészelt egyik bezárt ajtón is kopogni — nem volt pénze.

Igy haladt át az első ismeretlen tíz mérföldön, kevés emberrel találkozott, és egyáltalában senki sem háborgatta a faczipőben topogó szürke kis alakot.

Azt gondolták, hogy vásárra vagy valamely csipkegyárba utazó parasztleány, s egyébként nem bántották, hanem csak flandriai nyers szójárással jó éjszakát kívántak neki.

Mikor a keleti térség felett a szürkület fehérteni kezdett, megpillantott egy üres marhapajtát, melyben széna volt; egy kissé el levén fáradva lefeküdt s pihent egy pár órát, mint a kis bárány feküdnék a száraztott lóheren, mert tudta, hogy erejét fentartania és kimélnie kell, különben az idegen föld sivar távolságán keresztül soha sem jut el Párisba.

De teljes napfölkeltkor ismét útban volt, arcát megmesta egy patakban, s a lombbal árnyalt vidám Hoeylaerten keresztülmenve, az első kunyhóban egy sous-árú kenyeret és téjaljat vett.

Az erdő még mindig környezte lomb- és virágseregével, rovarzsongással és madár-dallal. Mentében le imádkozta olvasóját s csaknem boldog volt.

Az isten nem engedi, hogy ő meghaljon. Oh nem, legalább addig nem, míg egyszer meg nem csókolta, s vele nem halhat meg.

A nyúlak keresztülfutottak útján, a kék lepkék feje fölött repkedtek. Ott volt a fenyő-erdő bibor homálya és a nyármeg szilfa tündöklő zöldje. Ott voltak távoli templomok zengő harangjátékai és a beözönlő napfény egyenes aranynyilai.

Bébé bizonyos volt benne, hogy az isten nem engedi, hogy ő meghaljon.

Azt remélte, hogy Flamen nagyon szegény. Némelykor úgy is beszélt magában, mintha valósággal az is volna, ekkor aztán olyan sokat használhatna neki. Tudta, mikép kell ápolni a lázast, a szenvedőt. Több éjet virasztott a falujabeli gyermekek mellett. A szürke nénék több fogásaikra megtanították, miként kell küzdeni a betegséggel; aztán tudott készíteni hives üdítő italokat, megfőzni pompás gyógyszereket egyszerű füvekből. Ő annyit tehet érte; mind ilyesmikkel játszott képzelődése s ez alatt csaknem boldog vala. Aztán, csak kezét érintesse, csak szavát hallhassa; e gondolatra szive emelkedett, mint reggeli dalára a pacsirta.

Midőn a zöldségbe temetett Rixensarton reggel keresztülment, néhány parasztnő nyájasan köszönt neki, meghívta, hogy pihenjen az egyik ház pitvarában s kenyeret, mézet adott. Bébé nem sokat tudott enni; nyelve kiaszva, torka ki vala száradva, de a szívesség megbecsülhetetlen volt neki, s általa megerősödve folytatta útját.

„Hosszat tart Párisig gyalogolni,“ mondá a nő, némi újságvágyó csodálkozással. Bébé mosolygott, noha szemei könybe lábbadtak.

„Olyan a tekintete, mint a kis Jézusé,“ mondá a rixensarti népség, a mint a távozó után némi félénk szájalommal nézett.

Igy haladt át Ottigniesen, La Rocheon Villersbe, háta megett hagyva a nagy erdőket és városi harangjátékokat, az apáturság zöld völgyén Tillyn és Lignyn meg Fleurus-n keresztül a charleroi-i közsén- és vastelepekhez.

Itt a látásmód a sürgés-forgás, a feketeség és az undokság miatt szíve megfájult s bátorsága csökkenni kezdett. Bébé soha sem látott volt ehhez hasonló valamit. A szitkozódó, veszekedő meztelen népséggel, az éjjel-nappal kilökődő vörös lángokkal merő pokolnak képzelte. Mindazáltal, ha mindjárt pokol is volt, de mivel közöttte és Flamen között feküdt, Bébé talált erőt és bátorságot áthatolni rajta.

A durva, vad és goromba bányászoktól, üveghutásoktól és szegkésztől félt. A nők nem voltak nő-formák, a gyermekek utána futottak s ebeiket uszították rá. A földön vastagon hevert a korom-nemű por, a fák barnák és szennyesek voltak. E helyen nem volt se békesség, se kedvesség. E remény nélküli Tophetben nyolczvanezer ember dolgozott, zsibongott, küzködött, kínlódott, szaporodott örömtelenül és vég nélkül, küzködve az éhséggel és halállal.

Bébé valahogy keresztülhatolt rajta, gyakran elrejtőzött a vad fiatalság elől s inkább nem aludt, mintsem lefeküdjék a piszok azon tanyáin; de sokok évvel vénebbnek látszott, mikor valahára Charleroi háta mögött vala — sok, sok évvel vénebbnek, mint mikor otthon a kertben ült és font.

Mikor a Sambre völgyébe ért, ott viszont jól érezte magát, kivéve, hogy gyengébb volt, mint valaha, mert napjában nem merészelt egy sousnál többet költeni, egy sousért pedig nagyon kevés enivalót adtak.

Az Alne körüli erdőkben és mezőkben ismét szabadon kezdett lélekzeni, mint a facsabdából kiszabadult madár. Zöld vetés, zöld ágak, zöld gyepek, a harangok olvadékony játéka, döngicselő aranyos méhek, fonó asszonyok bölcső-dalai, megszokott illatai a kisedet veteményeseknek és gyümölcsfáknak a mezei lakok kerítései alatt — ezek környezték volt egész életében; Bébé csak ezek között lélekzett szabadon.

Gyakran elfáradt és faczipői annyira meg kezdettek kopni, hogy az országút forró pora délben rajtok keresztül égette lábait. Némelykor rövid ideig tartó, de ezelőtt soha sem érzett szédülés lepte meg, mert az eledel hiánya és a hosszas fáradság még az ő szijjas kis testét is meg kezdé viselni. De azért bátran haladt tovább s napjában ritkán gyalogolt hús mér földnél kevesebbet, némelykor pedig még többet is, mert, hogy időt nyerjen, gyakran éjjel is utazott, csak déltájban feküdt le tehénpajtáiban vagy szénás fészerekben.

A legnagyobb részt az emberek szivesek voltak hozzá; látták, hogy oly nagyon fiatal és oly szegény.

A nők megengedték neki, hogy hálószobáikban megfürödjék, a gyermekek pedig rendszeren arra kérték, hogy járjon a falu padján a gesztenyefa alatt, míg kedvenc bárányukat vagy bukázó galambjokat elhozzák, hogy neki megmutassák, de legtöbbször — ha csak nagyon fáradt nem volt — nem várt. Hisz annyi idejébe került volna, aztán ki tudná megmondani: hogy van Flamen Párisban?

A Charleroi és Erquelines közötti nagy területen szétosztott kis templomokba, igaz, hogy betért, de csak azért, hogy imádkozzék érte, ez pedig nem veszteség, hanem éppen nyereség volt rá nézve.

Így gyalogolt tovább, míg a francia határszélhez nem ért. Egy kissé szédelgős kezdett lenni; a kék eget és a zöldelő földet úgy kezdé látni némelykor, mintha valaki sebesen forgatná, hogy megijeszszze; de még sem ijedt meg, hanem csak ment, ment, mindig ment, míg nem utolsó lépést Flandria földjén.

Itt egy sajátságos, rettenetes, megfoghatatlan új akadály állott elébe: Bébének nem volt irása; azok meg visszataszították s úgy szóltak hozzá, mintha bűnös lett volna. Nem tudta felfogni, hogy azok mit akarhatnak. Soha sem hallott volt ezekről a törvényekről, szabályokról. Értett annyit homályosan, hogy neki nem szabad Franciaországba mennie, és le-sújtva, megszakadni készülő szívvél lerogyott egy fa alatt, és most először úgy zokogott, mintha életét akarná kisírni.

Semmit sem látott, semmit sem értett. Amott is ugyanazon út, azon gyepük, azon mezők, azon fehér mezei lakok, azon kék zubbonyos parasztok és a szekerek előtt azon rőt ökrök voltak. Ő semmi jegyet, semmi különbséget sem látott, hanem neki azt mondták, hogy a hol ő áll, ott Belgium van, a hol amazok állnak, ott Franciaország van s neki egyikből nem szabad a másikba mennie.

A határőrök számba sem vették Bébét; bementek az őrházba s pipáztak és iddogáltak. A virágpaszuly alatt egy macska sütkérezett a napon; fehér felhők úsztak a déli égen. Bébé meghalhat itt — Flamen meg amott — ezzel senki sem látszott gondolni.

Egy kis idő múlva egy öreg szatócs érkezett oda; faórákkal jött a Fekete erdőből. A szatócs megállt, a leányra nézett s kérdezte, mi baja.

Bébé letérdelt a szatócs lábához a porba.

„Oh segítsen rajtam!“ kiálta. „Oh kérem, segítsen rajtam! Idáig gyalog jöttem Brüsszelből — én odavaló vagyok — s most nem engedik, hogy elmenjek az előtt a ház előtt, melyben a katonák vannak. Azt mondják, nincsenek irásaim. Micsoda irásom kéne hogy legyen? Én azt nem tudom. Mikor az ember semmit sem vétett, sehol senkinek sem adós egy soussal is és gyalogolt egész idáig — pénz kell-e nekik? Pénzem nincs; aztán ezüst kapcsaimat is ellopták Brüsszelben; s ha Párisba nem mehetek, meg kell halnom — meghalnom a nélkül, hogy öt viszontláthattam volna — oh istenem!“

Fejét a porba hajtá, lerogyott és ott zokogott; ez az új korlát, a melyről nem is álmodta, hogy öt Páristól eltartóztat-hassa, teljesen megtörte bátorságát.

Az öreg szatócs elgondolkodva nézett. Sok férfit és aszszonyt látott volt, meg tudta ismerni, mi a való, mi a tettetés, s a gyermek szenvedése megindította.

A szatócs lehajlott s ezt sugá a Bébé fülébe:

„Kelj fel szaporán s én keresztül viszlek. A törvény ellen cselekszem, s börtönbe zárhatnak érette. De nem bánom, kockázatunk is kell valamit ebben a világban, különben nem érünk egy hajtófát. Leányom Marbaisban maradt mulatni, útlevelemben van az ő neve is, életkora pedig talál a tieddel. Kelj fel s jőjj velem, én keresztülviszlek. Szegény kis teremtmény, bármiért búsulsz, azt látom, hogy igazán búsulsz; aztán oly fiatal és oly csinos vagy. Kelj fel, a határőrök az őrházban vannak, ők nem látták; jer velem, de egy szót se szólj; azt kell hogy higyjék, hogy német vagy, néma légy mint egy darab fa.“

Bébé fölkel s engedelmeskedett, nem értette ugyan, de homályosan látott annyit, hogy irányában jóindulatú s beviszi Franciaországba.

A vén szatócs a korlátnál egy kis komédiát játszott, pirongatta Bébét, mintha leánya lett volna, hogy a találkozóra jöve eltévesztette útját s aztán úgy sirt, mint egy kis gyermek.

Az örök alig néztek Bébére, a szatócsesal tréfáltak leánya szép arcza miatt, megvizsgálták iratát, s Bébét is átbocsátották

abban a hiszemben, hogy ő a hartzi órás leánya. Egy némely hazugság oly áldásos, mint az igazság.

„Vétettem a törvény ellen, de úgy hiszem, az isten ellen nem,“ monda a szatócs. „Nem, nekem ne köszönd, s úgy ne viseld magad; a határőrök még láthatnak, s ha gyanítnák a csalást, tudom bizony, hogy ma éjjel én is, te is a börtön négy falát szemlélgetnök. Most már beszélj el nekem történetedet, szegény leányka — miért vagy gyalog egy idegen országban?“

Bébé nem akarta elbeszélni neki az ő történetét: még mindig zavart és kábúlt vala. Voltakép azt sem tudta, mi történt vele, de nem is beszélhetett magáról, sem arról, hogy miért utazik így Párisba.

A vén szatócs megneheztelt a Bébé hallgatásán, őt hátlatlan roszfélének nevezte, a kit báresak sorsára hagyott volna, és az első keresztútnál megvált tőle, azt mondván, hogy az ő útja nem esik össze a Bébéével; miután pedig ezt tevő, megbánta s gyöngéd szíviú lévén, visszabiczegett és egy öt frankos tallért akart rá erőltetni; de Bébé nem fogadta el, megcsókolta a szatócs barna kezét, minden áldást kívánt neki, azzal ott hagyta s viszont egyedül gyalogolt Sz. Quentin felé.

A vidék nagyon lapos volt és szegény, és mégis a térség hasonlított némileg az ő brabanti terjedelmes síkságaihoz, melyeken magas búzavetés lengett és a bárkák lassan haladtak az aluszékony folyókon.

A Bébé lábai nagyon fel voltak törve, ő maga gyakran nagyon fáradt, nagyon éhes, de Franciaországban — a Flamen hazájában — volt és a hozzá közelség érzete emelte kedélyét.

Utóvégre is az isten oly jó volt hozzá; szép fényes napok és éjek voltak, esett ugyan néhány zápor, de csak futólag; a lég oly hüvös és oly balzsamos volt, hogy csaknem étel helyett szolgált neki, és ritkán akadt oly szívtelen emberekre, a kik nem adtak volna egyetlen egy sousért egy darab kenyeret és fekhelyet valamelyik fészkerben.

Utóvégre is az isten nagyon jó volt; s a tizenhatodik vagy tizenhetedik napon megérkezendő volt Páris városába.

Bébének némelykor a szűkös táplálkozás miatt nem volt egészen helyén az esze; főleg mikor szokatlan helyeken csodás álmaiból felébredt; néha úgy tetszett neki, mintha lábai alatt reszketne a föld s az ég kereken forogna körülötte; de ez érzés ellen hatalmasan küzdött, bátorságát esökkenni nem hagyta, s törekedett semmitől meg nem ijedni.

Némelykor úgy tetszett neki, mintha éjszakánként Annémiet látná. „Hát aztán, ha látom is?” monda magában, „Annémie soha sem bánt engem.”

Most pedig, midőn végeztéljához közeledett, lelkének élénksége oly mértékben tért vissza, a minőben nem volt azon este óta, a melyen Flamen megcsókolta s ott hagyta. Képzelődése oly mértékben lőn merészebb és uralgóbb, a minőben teste fogyott és inkább-inkább kimerült. Mentében a föld és lég minden tárgyai beszéltek hozzá, mint szoktak volt régebben. A mit a hosszú hideg hónapok alatt a könyvekből tanult, csodásan és tisztán állott lelke elébe. Most már nem volt oly nagyon tudatlan — hozzá mérve, az igaz, tudatlan — de mégis tudott annyit, hogy olvashat neki, ha kívánja és megértheti, mikor komoly dolgokról beszél.

Arról semmi határozott fogalma sem volt, hogy mije lesz neki, mikor hozzá érkezik.

Úgy képzelődött, hogy szolgálja, ápolja, azt műveli, hogy magát jól érezze, hogy őt megsimogassa, aztán zöld levelekből és virágokból kellemes és csinos díszítésekkel körülrakja, lábaihoz térdel és kimondhatatlan boldog lesz, ha egyszermáskor érinti ajkaival; — a Bébé gondolatai ennél tovább nem mentek — az ő szerelme Flamen iránt oly benső és mindent elnyelő volt, a melyben önmagán kívül semmiről sincs emlékezet.

Mikor valaki nagyon szeret, habár oly kicsiny, oly egyszerű lélek is, mint Bébé, annak szemében a világ, ennek minden népsége, minden törvényei és utai megsemmisülnek. Mindezek megszűnnek létezni; olyanokká lesznek, mintha soha sem léteztek volna.

A kinek még eszébe juthat a külvilág, az játszhatik a szenvedélyvel vagy enyeleghet az érzelemmel, de szeretni, nem szeret.

Bébé nem hallotta, mit mondtak neki a falusiak. Nem látta azon városok útczáit, melyeken keresztül haladt. Magát mindig tisztán tartotta s bőjtjét csak pusztá ösztönből és szokásból törte meg olykor-olykor. Arról, hogy mit tesz, semmi tudalma sem volt, kivéve, hogy ment — ment — mindig ment s lebonyolított halvány szalagként látta maga előtt a fehér országútat.

Kék szemeiben némi álmadozó, de aludni nem tudó átható fény ragyogott, a melytől a mellette elmenők közül sokan megrémültek. Azt gondolták, hogy lázbeteg és nincs eszén.

Így hatolt ő át a sivár alföldön, kis faczipőit kikoptatta, de béketűrését és bátorságát nem.

Nagyon poros és kopott volt. Gyapjúkontósán az időjárás nyomai látszottak s ezenkívül a tövisek is megtépték. De főkötőjét a patak vizében mindig fehérre mosta, és csinos szőke hajfürtjeit lágyan és selymesen tartotta, hisz ezeket ő annyira szerette s nem sokára ismét meg fogja simogatni kezével. Ezt mondogatá Bébé magában ezer-meg ezerszer, hogy erőt nyerjen, mikor szemeit be-befogta a köd s a föld reszketni kezdett lábai alatt. Azon éjről, a melyen a hattyús tó melletti kunyhóját elhagyta, a tizenötödik napon Bébé meglátta Párist.

Meglátta Párist, azt a fehér és aranyos várost, a mely erdők és berkek között amott tündöklött a napfényben.

Oly fáradt — de oly nagyon fáradt volt — azonban még sem tudott pihenni. Fülében folytonosan harangok zúgtak, s fejében mindig ott volt némi fájdalom. Hát azután? — hisz ő közel volt Flamenhez.

„Beteg vagy-e te kis leány?“ kérdé egy nő, a ki a nagy város környezetében kora cseresznyét szedett.

Bébé rá nézett s mosolygott: „Nem tudom — boldog vagyok.“

Ezzel tovább ment.

Este volt. A nap lement. Nem evett volt huszonnégy óra óta. De most egy perczre sem tudott megállapodni. Átment a fénylő folyamon s hallotta a székesegyház harangjait. Páris teljes dicsőségében terült el körülte, de ő szint' oly kevésbbé vette számba, mint a rajta keresztül fészkéhez repülő galamb.

Senki sem nézett rá, senki sem állította meg azt a poros kis parasztleányt, egy pálczáról lelógó batyúval vállán.

Faczipői kipp-koppjára a hő kövezeten senki sem tekintett föl; ehhez hasonló kis parasztleány mindennap jön elég Párisba szerencsét próbálni. Némelyikök aranyos festett selyemvirággá, rövid nyaruk szulákjává növi ki magát; némelyikök pedig, mint annyi meggombásodott, széltől tépett, lehullott levél, melyet senki sem használhat, a Seine vizébe sodratik. Elég az hozzá ily csinos, de falusi teremtmények kopogó czipőikkel és mindeneket tartalmazó kis batyúikkal oly mindennapiságok, hogy Bébére senki sem vetett egyetlen tekintetet is.

Bébé nem volt megzavarodva. A mint szokott volt járni az ő városában, csak a kosarában lévő rózsákra és padlás-szobájában lakó vén Annémie-re gondolva, szint' úgy haladt Páris utczaín is, csak arra gondolva, a kiért ide jött.

Most, midőn valósággal a Flamen lakvárosában volt, Bébé boldognak érezte magát; boldognak, ámbár fejében volt az a különös nyomasztó fájdalom s a ragyogó mindenség úgy forgott körülte kereken, mint valami aranyos nagy zugócsiga, amolyan, a minőknek a gyermekek tapsoltak a vásárban.

Bébé boldognak érezte magát; most már bizonyos volt abban, hogy az isten Flament nem hagyja meghalni, míg el nem jut hozzá. Szint' úgy örült neki, hogy az egész hosszú télen magára hagyta volt, mert ez alatt olyan sokat tanult és oly sokkal inkább illett az ő társaságához.

Bármily fáradt volt s bármily csodásan érezte is magát, a miatt a főfájás miatt, Bébé boldog volt, nagyon boldog; halvány kis arca melegen fölpirúlt arra a gondolatra, hogy ő azt nem sokára megcsókolja, egész teste remegett attól a névtelen örömtől, a mely után oly rég és oly hasztalan esengett.

Noha maga körül semmit sem látott, de azt a néhány kis bokréta moharózsát meglátta, melyet a köparton egy leány árult, mint ő szokta volt árulni a Maison du roi előtt hajdanában. Csak két sousja maradt még, de megállott s két kis rózsabimbót vásárolt, hogy neki vigye. Hisz ő annyira kedvelte volt a moharózsát azon a nyáron Brabantban.

A virágárús-leány, kitől a rózsákat vette, megmutatta neki az utat a Flamen utczájához; nem volt igen messzi a köpartól. Bébének úgy tetszett, mintha a légben lebegne s szárnyai volnának, mint a fecskéknek és mindenfelőlről szép zenét hallana. Olvasója után tapogatott s hálából néhány „ave“-t mondott. Az isten olyan jó.

Mire az utczába ért s a ház számát kikereste, éj lett. A Flamen nevét halkán mondta ki reszketve a nagy örömtől, de minden félelem nélkül, úgy tetszett neki, hogy az ő neve igen szent arra, hogy valaha fenhangon mondja ki.

Egy öreg ember nézett ki az útcaajtó melletti kis szobából, azt mondta neki, hogy menjen föl egész a harmadik emeletig, és ott forduljon jobbra. A mint utána nézett az öreg, csattintott egyet a nyelvével s hallgatta a faczipők fáradt kopogását a kölpecsözeten.

Bébé mászta a lépcsőket — tizet, huszat, harminczat, negyvent. „Nagyon szegénynek kell lennie!“ gondolá, „hogyan ily magasan lakik;“ pedig a helyiség tágas és szép volt s gazdagnak látszott. A Bébé szive oly gyorsan dobogott, hogy majd megfuladt belé; lábai inogtak s szemei előtt vérpiros köd lebegett; de minden lépcsőn, melyre föllépett, áldotta az istent — egy pillanat, és látni fogja azt az egyetlen arcot, a melyet szeret.

„Ó megörvend; — oh, bizonyos vagyok benne, hogy ő megörvend!“ mondá magában, a mint egy eddigelé hozzá nem közeledett félelem érinté egy pillanatra: — hátha ügyet sem vet rád?

De ha mindjárt úgyis volna, mit tesz az a dologra? Mint-hogy Flamen beteg, ő majd éjjel-nappal virraszt mellette, s mikor megint jobban lesz, ha úgy kívánja, elmegy — hisz az ember mindig meghalhat.

„De ő megörvend — oh, tudom, hogy megörvend,“ mondá a rózsabimbóknak, melyeket az ő számára vitt. „S ha az isten megsegít, hogy életét megmenthessem, azután mit kívánok egyebet?“

A Flamen neve a szembe lévő ajtóra volt írva. A csengetyűhuzó az ajtó mellett csüngött, Bébé félve megrántotta. Az ajtó megnyílt, ő senkit sem látott s belépett. A szobában homályos lámpák égtek, tele volt előtte ismeretlen nehéz illatokkal s a gazdagon butorozott setétes szobákban régi fegyverzetek és fegyverek s régi képek szeszélyesen villogtak. A Bébé faczipői kopogását puha és vastag szőnyegek fogták föl.

Ez nem szegény ember lakása volt. Nagy félelem fagyaltta meg a Bébé szívét; — ha rá itt még sem lenne szükség?

Gyorsan keresztülhaladt három szobán, senkit sem látott, a harmadik végén kétfelé nyíló ajtó állott.

„Én vagyok — Bébé,“ mondá halkán, a mint az ajtót gyöngéden föltárá; s a két moharózsabimbót föltartotta.

Ekkor a szavak elhaltak ajkain, s némi nagy iszony, szóés mozdulatlanul oda fagyaltta.

A homályos termet mintegy álomban látta. Látta Flament az ágyon heverve, könyökére támaszkodva nevetni, s a csipkeágytakarón kártyázni. Látott nőt leeresztett fényes hajjal és meztelen lábakkal, meg veresen és fehérén tündöklő gyémántokat, rubintokat. Látott a pamlagokon heverő férfiakat, koczkázni, inni s egymással nevetközni.

Mindenek felett látott az ágya párnája mellett egy rozsfélének látszó barna szép hölgyet, mint valami bársonykirályt; ez a hölgy, midőn Flamen a kártyát a csipkére ledobta, reá hajlott s meggömbített meztelen karját, rakva drágaköves arany karpereczekkel, az ő nyaka körül kanyarította.

Az egész terem tele volt bor- és virágillattal, füstfelhőkkel, hangos kacajjal és élénk vig hangok zenéjével.

Bébé szoborrá fagyva állt ott és nézett — kezében a rózsabimbók. Azután egy átható, hangos sikoltással kiejtő a kis rózsákat, megfordult és futott. A sikoltásra Flamen feltekintett, meglátta Bébét s a szép barna szajhát egy szitokkal lerázta magáról.

De Bébé futott, keresztül az üres szobákon, le a hosszú lépcsőzeten, mint a nyúl fut az ebek előtt; kifáradt lábai egy perczre sem álltak meg, égő talpai nem kimélték magokat; futott mind tovább, tovább, meg tovább, ki a világitott utcákba, az éji üde légbe; mind tovább, tovább, meg tovább, egyenest a folyónak.

Ennek széléről egy férfi karja ragadta el s tartóztatta fel; Bébé küzködött vele.

„Hagyj meghalni, hagyj meghalni!“ sikoltá s egész erejéből törekvék tőle kiszabadulva a rá váró hideg sűrű hallgatag vízbe.

Azután elveszté minden öntudatát, s többé nem látta a csillagokat.

Mikor némileg magához jött, a csillagok még mindig ragyogtak s a Jeannot arca hajlott fölébe, könnyektől nedvesen.

Jeannot, mihelyt a Bébé eltűnését észrevették, legott utána indult Párisba, s vasúton egyenest ide jött, bizonyos lévén abban, hogy Bébé is ide törekszik, itt több napot kereste, a Flamen lakása körül vigyázzván utána.

Bébé, a mint Jeannotot meglátta, visszaborzadt tőle s könytelen, üres szemekkel nézett reá.

„Ne érints — vigy haza.“

Mindössze is ennyit szólott hozzá. Tőle egyszer sem kérdezett semmit, sem neki nem mondott semmit. Soha sem tünt fel neki, minő csodálatos volt, hogy Jeannotnak ott kellett lennie a folyó partján. Jeannot mentére hagyta s a hűvös éjben vasúton egy szó nélkül visszavitte Brabantba.

XXVII. FEJEZET.

Bébé hallgatva és egyenesen ült a vagonban, míg a sötét vidék rohant mellette. Egyszer sem szólt. Arczán oly ki-fejezés ült, hogy Jeannot megijedt tőle; valahányszor érinteni akarta a Bébé kezét, ez borzadva félre vonult tőle.

Az erdőben növekedett férfiak közt is erős és kemény szénégető meghúzta magát egy zúgba mint egy gyermek és sirt mint egy gyermek.

Így telt el az éj.

Bébé a vele történekről semmit sem tudott egész addig, míg korán reggel saját kertjén nem vezették keresztül és a seregély nem kiáltotta neki: „jó napot, jó napot!“ Ekkor is megzavarodva körültekintett, de egy szót sem szólt.

Álom volt-e ez a tizenhat nap?

Bébé nem tudta.

A nők, kiket Jeannot oda hívott, az ő anyja és testvérei, aztán Krebs mama, meg egy pár más nő, saját szívöknek Bébé iránt mutatott keménységén sirva, levetköztették, kis ágyába lefektették s az ablaktáblákat kinyitották, hogy a nap besüssön.

Bébé hagyta magát, azt tették vele, a mit akartak, azonban úgy látszott, mintha se nem látna, se nem hallana és egy szót sem szólt.

Jeannot mindössze is csak annyit tudott mondani, hogy a leányt Párisban találta s a folyamtól mentette meg.

A nők búsultak s szemrehányásokat tettek magoknak. Bébé lehet, hogy hibázott, de ők mégis igen kemények voltak, hisz ő olyan fiatal.

A kis faczipó s lyukassá kopott talpai elérékenyítették őket; s látva a fény nélküli meredt kék szemeket és a zokogás mint a mosoly elől bezárt kis száját, hibáztatták magokat, hogy szívöket s ajtajokat becsukták volt előtte.

Utóvégre is ő Bébé — az a virgoncz, kedves kis teremtmény, a ki gyermekeikkel tánczolt, velök énekelt és az első rózsákat mindig ő hozta volt nekik. Ha Bébé el is tévedt, nekik gyöngédebbeknek kellett volna lenniök irányában.

Így szóltak magoknak és egymásnak.

Mit láthatott szegény feje Párisban, hogy ennyire megváltozott? — azt ők nem tudták megmondani. Bébé egy szót sem szólt.

A kakas vígan kukorékolt a napfényben. A báránycák bögték a réten. A méhek döngicséltek a körtefa virágain. A zöld levelek változó árnyakat vetettek a kunyhó földjére.

Minden épen olyan volt, mint egy évvel ezelőtt, mikor Bébé arra az örömrre ébredt, hogy ő tizenhat éves nagy leány.

De most Bébé mozdulatlanul és hallgatva feküdt kis ágyában; oly csendesen, mint az a kis viasz Jézuska, a melyet karácsonkor a jászolba szoktak fektetni.

„Bárcsak szólana!” nyögtek a nők és keservesen sirtak.

De Bébé nem szólt, nem is látszék közülök ismerni senkit is; még a seregélyt sem, a mely párnájára repült és őt szólította.

„Hagyjátok nyugodni,” mondának mindnyájan, s egyenkint kisorjáztak; hisz szegény és munkás nép valának, a kik nem veszthettek el egy napot.

Krebs mama mellette maradt, Jeannot pedig a pitvarban ült, hol az ő kis fonókereke állott, derekát előre s hátra hajtogatta, kinos szorongások közt, de merőben tehetetlenül.

Ő tőle telhetőleg mindent megtett, s mind ez semmit sem használt.

Azután azok, a kik őt szerették, meghallván esetét, eljöttek a zöld ösvényeken a városból: a foltozó varga, meg a pléhes, meg az a vénasszony, a ki a Broodhuis előtt szent képeket árult. A Varnhart-gyermekek megrémülve és zokogva szévedeztek a kert rácsa körül. A vén Jehan térdeit csapdosta kezeivel s mindegyre mondogatta: „Egy más halott — egy más halott! a veres malom meg én meglátjuk mindegyiket meghalni.”

A hosszú aranyos nap haladt, a hattyúk ide s tova uszáltak és a füzek megezüstösödtek a nap fényében.

Csak Bébé feküdt ott csendesen s egy szót sem szólt. A seregély feje felett ült; szárnyait lebocsátotta s ő is hallgatott.

Este felé Bébé felemelkedett s fenhangon kiáltott, a nők hozzá szaladtak.

„Hozzatok nekem egy rózsabimbót, — olyat, a melyiknek a virága alatt moha van,” monda nekik.

Kimentek a kertbe s hoztak neki egy harmatost.

Bébé megcsókolta s az ágy mellett lévő egyik kis faczipőjébe tette.

„Küldjétek ezt neki,“ monda bágyadtan, „s mondjátok meg neki, hogy én egész addig gyalog mentem.“

Ezzel feje lehanyatlott; pillanatnyi öntudatossága kialudt; arczát viszont elfogta az előbbi merev életnélküliség, mely a halál árnyékához hasonlított.

A seregély kiterjesztette nagy fekete szárnyát a Bébé feje felett; ő meg viszont egészen csendes volt. A nők a rózsabimbót a faczipőben hagyták, nem értve, hogy Bébé mit akar.

Éj lett. Krebs mama virrasztott mellette. Jeannot lement volt az ódon templomba, hogy egyszerű, tudatlan, elkinzott egész lelkéből kérje az eget. A falusiak a kunyhó körül lézengettek, halk és bús hangon beszélgettek, csodálkoztak s egyenkint haza szálingóztak. Nagyon búsultak, igen nagyon búsultak; de mit tehettek?

Késő éj volt. A gyertyák az utcában kioltva. Jeannot Ferencz atyával a hét bánatú szent szűz oltára előtt imádkozott. Krebs mama gyékényülésű karszékében szunnyadott; ő vén volt s nehéz munkát dolgozott. A seregély ébren volt.

Bébé felemelkedett ágyában s körültekintett, mint mikor a moha-rózsabimbót kérte.

Kimondhatatlan általános fájdalom nyilaldosott egész testében.

Nem látta kis otthonát, ennek négy fehér falát, a holdvilágban fénylő ablakot, fatálait, tányérait, tölgyfa-polczait, szekrényeit, megszokott egyszerű bútorait, az előtte olykor oly kedveseket — mindezeket ő nem látta; — ő csak ama barna hölgyet látta, ki karját a Flamen nyaka körül köríté.

Felült ágyában, lábait a földre ereszté; azokat a rózsaszínű kis lábakat, melyeket ő selyemharisnyába akart öltöztetni.

Szegény kis lábak! Bébé sajátos sajnálkozást érzett irányokban; — hisz oly jól szolgálták, s oly fáradtak voltak.

Egy pillanattig különös nyomasztó kinok közt ült ott, teste lelke fáj mindenütt. Még egyszer megcsókolta a rózsabimbót s gyöngéden letette a faczipőbe. Maga körül semmit sem látott. Érezte, hogy némi rendkívüli bágyadtság lepte meg; nagy teher nyomta fejét mint egy darab vas.

Azt képzelte, hogy az idegen, lármás, kegyetlen városban van a folyó közelében s e folyóban minden meghalt álmai

mint annyi meggyilkolt gyermekek sodratnak le felé, míg az a hölgy Flament csókolja.

Lábait a földre ereszté, felemelkedett s egyenest állott. Ott volt a holdvilággal szemben a nyitott ajtó — az az ajtó, a melyben ezer boldog napon ült fonva és dalolva; a levendulabokor virágzott; a bimbózó zöld magas liliomok himbáltak a szélben; Bébé rájok nézett, de egyiköket sem ismerte meg.

Az éji szellő lenöltözékén keresztüláramlott, meztelen karjain játszadozott, fürteit fölemelte, épen az a szellő, a mely oly száma nélkül enyelgett körülte, kis korától fogva, mikor még a piros rózsabokrot sem érte fel fejével. De ez sem tudta észrevéteni vele, hogy hol van.

Ő csak azt a hölgyet látta, a ki Flament megcsókolta.

Amott volt a tó; az a barátságos csendes tó, zöld mohával, rigófészekkel, a mogyorók és füzek galyaival, ott, hol a hattyúk aludtak a sásban és a vizirózsák szélesesen elterülve hűvösen lebegnek.

De ő mindezekre nem emlékezett. Azt képzelte, hogy az a kegyetlen szürke folyam abban az idegen fehér városban; kiment a régi megszokott ösvényeken és egyet sem ismert közülök; elgyengülve és mégis gyorsan futott a bokrok és virágok között és a haldokló tehetetlen és elvakult tekintetével még egyszer felnézett a csillagokra.

„Neki nincs szüksége rám!” monda nekik. „Neki nincs szüksége rám! — más nők csókolgatják amott!”

Azután némi halk, repeső hanggal, minő a megszárnnyalt s mégis repülni akaró madaré, egy perczig a tó felett lebegett, karjait kinyújtá feléje.

„Neki nincs szüksége rám!” susogá; „neki nincs szüksége rám — én meg oly fáradt vagyok. Édes istenem!”

Azután leguggalt, mint a kis gyermek anyja mellé, és előrelökte magát, a sötétlő zöld vízre bizva, hogy oda vigye, a hol egy éves mosolygó kisedeként találták volt, a vizirózsák közé.

Nem sokára ott feküdt, csendesen, nagyon csendesen, a csillagok felé fordult arczczal, felette lebegett a seregély, örködni, míg alszik.

Ő csak Bébé volt — az isten és emberek útjai nagyon kemények voltak neki.

Másnap, mikor a Flamen küldöttei megérkeztek, egy hervadt moharózsát s a gyaloglásban kilyukadt egy pár kis faczipőt vittek vissza neki.

„Egy lény szeretett volt engem egykor,“ szokta mondani Flamen azoknak a nőknek, a kik csodálkoznak rajta, hogy mit keres nála az a kis faczipő.

Angolból.

BELENYESI GÁBOR.

ROMILÁNYI NEGYEDIK ÉNEKÉBŐL.

1.

A várkastélyban is gyakorta
A honfi bú megnehezült,
A jó kedvet el-elrabolta
S olykor haraggal is vegyült.
Egy-egy új hír a hírlapokban
Vagy Pestről érkezett levél . . .
És ím a szív új sebbe' dobban,
Az ajk sohajt, hallgat, beszél,
A honfi érzés csordul, árad,
Sok régi emlék föl-föltámad
S a kandallónál éjfélig
A hosszú est búban telik.

2.

Hetenkint egyszer, megvan napja,
A kastélyba föllátogat
A falnak két öreg papja,
És sokról elbeszél sokat.
Egyik Calvin, más' Róma híve,
De mindenik hű hazafi,
És honfi búval teltebb szíve,
Mintsem ki tudná mondani.
Egykor zajongtak egymás ellen,
Most más idő jár, más a szellem,
Együtt sohajtnak egy imát:
„Ég ója a szegény hazát!”

3.

Telegdi a tüzet felszítja
És még nagyobb tüzzel beszél,
Bachot, majd Schwarzenberget szidja
És pártjában folyvást remél.

„Ez menti meg majd nemzetünket,
 Előbb, utóbb, az mit se' tesz.“
 A két öreg pap mind csak ünget:
 „Az isten tudja, hogy mi lesz!“
 Romhányi hallgat, nincs reménye,
 S midőn föllobban a tűz fénye,
 Megébred és Ilonra néz,
 És lelke kettős búa vész.

4.

Nem ily csendes a kastély mindég,
 Egy-egy zajos nap is derül:
 A környékből sok úri vendég
 Úgy egyszer-másszor összegyűl
 Névnapra most, majd meg vadászni,
 Új hirt beszélni, hallani,
 S mint egykor vígan lakomázni,
 De kedvök nem a hajdani.
 Nem szól zene és táncz se' perdül,
 A pohár is ritkábban csendül,
 Csak szó ki nem fogy, vita foly,
 Mint a megyén, zajos, komoly.

5.

Valóban itt is, mint gyűlésen,
 Minden pártnak van szónoka,
 És uj-uj hévvel küzd a résen,
 Ha nő a szenvedély foka.
 Az ostromállapot, hijában,
 Elítélhet egy milliót,
 De el nem fojthat e hazában
 Pártszenvedélyt és dictiót.
 A fővárosban és vidéken,
 Ha összegyűlnek hárman-négyen,
 Folyvást föléled a megye
 S tüzes vitát kezd szelleme.

6.

A szélső jobb oldal vezére
 Egy öreg úr, gróf Szigety,
 Esküszik Nagy Pál nagy nevére
 S a rég múltat dicsérgeti.

„A sok reformmal feldulátok
Az őszalkotmányt könnyedén,
Gyümölcse muszka, német átok,
A mint sokszor megmondtam én,
S kimondom, bármily rosszúl essék :
A magyar nemzet a nemesség,
Alkotmányunk csak véle állt,
Együtt szenvedték a halált.“

7.

„Nem a reform, hanem rossz módja!“
Szabolcsi hévvel közbe szólt,
Most Széchenyinek hű apródja,
Régebben ellensége volt.
A pártok útján soha sem jár,
Tettben haboz, de szóra kész,
Bölcselkedik, ha késő immár,
S utólag mindig nagy vitéz.
A mit megírt Széchenyi régen,
Mint új dolgot elmondja szépen,
S oly önérzettel hallgat el,
Mint a ki nagy dolgot mivel.

8.

„A baj nem ez volt — tudtam mindég —
Telegdi gróf meg ezt veti —
Erős kormányra lett vón szükség,
Mely a reformot vezeti.
Mi ezt akartuk, ellenzétek,
S mi a mélyben lappangva forrt,
Kitört a vész, fölébredétek,
Későn, az mindent elsodort.
De új idők új lelket szülnek,
A régi pártok egyesülnek,
S legyen bár sorsunk mostoha,
Ily egyek nem voltunk soha!“

9.

„Bár egyek akkor lettünk volna,
Midőn kard volt kezünkbe' még,
Nyakunk igába nem hajolna,
És diadal lett vón a vég!“

Igyen kiált fel haragjában
 Geréb, egy ifju hazafi,
 Ki küzdött sok véres csatában
 S vérét most is kész ontani.
 A szélső elvek buzgó hive,
 Eszénél mindig több volt szíve,
 Mind hitte, mit félt vagy remélt,
 És mint valóról úgy beszélt.

10.

„Nem a fegyver győzött le minket,
 Ez a mi fáj, mi sebet üt,
 Rettelte győző sergeinket
 A német, muszka mindenütt.
 De mit kezdettek rút viszályok,
 Bevégzé azt az árulás . . .
 Hah Görgeire szálljon átok,
 Csak ő a bűnös, senki más,
 S Kossuth, szabadság prófétája,
 Kit áld e nemzet szíve, szája,
 Vezessen isten útadon,
 Hogy mentsd meg, visszavár e hon!“

11.

Tetszés, nem tetszés zajja támad, —
 Romhányi hirtelen feláll,
 Harag szemében, arcza sápadt,
 Gerébbel bátran szembe száll.
 „Ne ámítsuk mindig magunkat,
 Megadtuk árát, már elég ;
 E léha szellem tönkre juttat,
 S egy uj vihartól ójon ég!
 Nem árulás győzött le minket,
 S a ki vezérlé sergeinket,
 Hű honfi volt, dicső vezér,
 Habár jutalma nem babér.

12.

Hányszor ragadta győzelemre
 A három színü lobogót!
 S eladta volna? . . Istenemre,
 Alig tudok rá lelteni szót!

Gyalázat, hogy most így beszélünk,
Dicsőségünkön tapodunk,
A mi való, azt látni félünk,
S ébredve újra álmodunk.
Vezérem volt és híve voltam,
A hont szeretni ott tanultam,
Halálos vészbe öltözött
Csaták és ostromok között.

13.

Küzdöttem oldalánál, arcza
A harczi zajban felderült,
Míg máskor titkolt lelki harcza
Sötét gondjába elmerült.
Honát, bár némán, hön szerette,
De jövőjén kétségb'esett,
S ha kardjával meg nem menthette,
Megmenté a becsületet.
S mi most az övét elraboljuk?
Nevére a rágalmat szórjuk?
Ne emlegessünk árulást,
De tűrjük el a sorscsapást.“

14.

Ím erre most a szó megárad,
Két nagy párt a kis társaság,
És késő estig el nem fárad,
Zajongni, szólni, győzni vágy.
Nem könnyü győzni, sőt felette
Nehéz, hol szólni is bajos:
E hont ki az ki tönkre tette,
Görgei vagy Kossuth Lajos?
Ez a kérdés s mellette sok még,
A mi leginkább szíven fekvék,
Elmondja hévvel mindenik,
A hon javára, azt hiszik.

15.

Kossuth Lajost el-eldicsérik
És félistenné emelik,
És Görgeit, a meddig érik,
Egész ördögnek képzelik.

S viszont. — Elmondogatják sorra,
 Hogy mit s mit nem tett volna ez,
 Amaz ha épen nem lett volna,
 És e *ha* mindent elfedez.
 Nem ismétlem, hisz tudjátok jól,
 Szóból, könyvekből, hirlapokból,
 Még most is foly e régi per,
 Szerény lantom nem dönti el.

16.

De húrjain olykor megrezdül
 Egy méla hang. Mért nyomjam el?
 Habár dalom hiába zendül,
 Rá nyájas viszhang nem felel.
 A nép bálványt teremt magának,
 Ha jó szerencse emeli;
 Hisz benne, hisz minden szavának,
 Mintegy önmását tiszteli,
 S ha a balsors csapása éri,
 Bálványát akkor is kiméli,
 Áldozni bűnbakot keres:
 Kossuth s Görgei sorsa ez.

17.

Ember volt mindenik, ki tévedt,
 De nagy jót is tett s ez elég,
 Hatásukat a nemzetélet
 Érezte s most is érzi még.
 Hogy nyomorúltan el nem veszünk,
 Két szörnyű vést kibírhatónk,
 És nemzetül nagyobbá lettünk
 Győzön, legyőzve egyaránt:
 Köszönjük Kossuth lángszavának,
 És Görgei erős kardjának;
 Nincs bálványom, se' bűnbakom,
 A mi igaz, nem tagadom.

18.

Ki jobbágyságot eltörültél,
 Kivívtál új törvényeket,
 Vész közt kétségbe nem merültél
 És lelkesítéd népedet,

Hogy védje, nem kimélve vérét,
A múlt s jövője kincseit,
Hős küzdelemnek nyerje bérét,
Ha gyáván vesz, mindent veszít:
Ezért dicsőít lantom téged,
El-elfeledve gyöngeséged':
Hiszékeny elméd álmait,
S hívságod bal sugalmait!

19.

S te tiprott hős, hogy' meggyaláznak,
Kikért te annyit áldozál!
Majd egykor vége lesz e láznak,
Megismerik, hogy ki valál.
Nemzethiúság áldozatja,
Türtél nagyobb, türheted,
Enyhítsen annak gondolatja:
Mi jót tevél, el nem veszett.
A mit kivívtál száz csatába'
Beolvadt e nemzet sorsába
És olthatatlan fénynyel ég,
Erő, dicsfény és hősiség.

20.

De messze tértem, térjek vissza.
A társaság kifáradott,
Már enyhítő theáját iszsza,
Bevégzé a heves napot.
A nők, kik eddig hallgatának
S csupán tapsoltak olykoron
Egy-egy szónok heves szavának,
Mint egykor fenn a karzaton,
Pihent ajkkal csevegni kezdnek,
Dicsérnek, szemrehányást tesznek,
S pletykálnak is azon felül,
Magyarba oltott németül.

A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI ISKOLÁZÁS A XVI. SZÁZADBAN.¹⁾

A magyar tud. akadémia 1869-ben következő pályatárgyat tűzött ki: „Adassék elő a hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.“ A pályatéren Frankl Vilmos győzve, jelent meg czimzett művével, melynek egyik akadémiai bírálója én lévén, készséggel vallom, hogy mostani alakjában alig ismertem a munkára, szerzőnek levéltári búvárlatai s más munkák használatára folytán annyira megnövekedett úgy terjedelem-, mint belbecsben egyiránt.

A kitűzött feladat értelmében a munka első része XVI. századi tanügyünket mutatja fel, mely a század elején a minő szomorító volt, utóbb oly örvendetes lendületet vőn, sőt a virágzás nem csekély fokára emelkedett. Péterfy *Conciliaira* hivatkozva, felemlíti szerző, hogy az egyházi pálya jelöltjei irányában emelt igények, az érintett század elején, a legszerényebb mértékre voltak leszállítva. Tartományi zsinatok végzései szerint az egyházi rendeket fölvenni kívánók fölszenteltettek, ha, egyéb kellékeken kívül, tudományos tekintetben „jól tudtak olvasni, énekelni s az elemi ismeretekben némiképen jártasok valának.“ Ha a papságban ilyen foka a tudományos műveltségnek kielégítő volt, minő fokon állhatott a néptanító s minő lehetett a népnevelés! A reformatio s a mohácsi vész szülte okok új fordulatot adtak ez ügynek. A protestantismus elterjedett s minden gyülekezetben iskola díszlett, melynek élén többnyire külföldi egyetemeken képzett tanítók álltak. Bajmócz-, Bán-, Bártfa², Béla-, Beszterczebánya-, Bicsé-, Brassó-,

¹⁾ *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* A m. t. akadémia által jutalmazott pályamű. Irta Frankl Vilmos. Budapest, 1873. Akadémiai kiadás.

Breznobánya, Csepreg-, Csetnek-, Debreczen-, Eperjes-, Galgóc-, Gyula-Fejérvár-, Igló-, Kassa-, Késmárk-, Kis-Szeben-, Kolozsvár-, Körmöcz-, Lőcse-, Maros-Vásárhely-, Mosócz-, Neere-, Pápa-, Privigye-, Rózsahegy-, Sárospatak-, Selmeicz-, Sopron-, Szászváros-, Szeben-, Szepes-Szombathely-, Tolna-, Torda-, Tót-Próna-, Trencsin-, Turócz-Szent-Márton-, Várad-, Zólyomon és Zsolnán virágzó protestáns, illetőleg unitarius tanintézetek valának, melyekben Dévay Biró Mátyás, Szegedi Kis István, Stöckel Lénárd, Szikszai Fabricius Balás, Pesty Gábor, Ujfalvi Imre, Vizaknai Molnár Gergely, Károli Péter, Honter János, Dávid Ferencz főreformatorokon kívül külföldről behívott hires tanárok oktatták a seregesen tóduló tudomány-szomjas ifjúságot. E városokkal Dobó-, Drágfy-, Stansith, Horváth-, Nádasdy-, Petrovics-, Perényi-, Révay-, Thurzó-, Illyésházy- s több főcsaládok versenyeztek a tanintézetek felállításá- s fentartásában és a szegény tanulók segélyezésében.

A protestánsok e tevékenysége nem maradt hatás nélkül a r. katolikusokra. A protestantismus által elveszített tér visszahódítása végett Verancsics Antal, Ujlaky Ferencz, Gregoriancz Pál, Listhi János, Draskovich György, Mosóczy Zakariás, Telegdy Miklós, főleg Oláh Miklós nyomdokain járva, a jezsuiták behívása által is, megfeszített erővel keltek a protestánsokkal versenyre, miben az országgyűlések is támogatták őket. Így Beszterczén (Erdélyben), Eger-, Esztergom-, Győr-, Gyula-Fejérvár-, Kolozsvár-, Nagyszombat-, Pécs-, Pozsony-, Sellye-, Szeben- (Erdélyben), Szombathely- és Váradon részint új hajlékok emeltettek a tudományoknak, részint újból élesztettek azok föl.

A XVI. században elemi iskoláink, gymnasiumaink és akadémiáink valának. Föltehető, hogy minden r. kath. gyülekezetben elemi iskola is volt; legalább az 1560-ki nagyszombati zsinat elrendelte, hogy minden plebánia, vagy a szegényebbek többen egyesülve, iskolamestert tartsanak, ki olvasás-, írás-, egyházi ének- és vallástanra tanítsa a gyermekeket. E zsinati végzés mennyiben lőn foganatosítva, arról nincs tudomásunk, valamint ilyen elemi iskolák száma- és belsőszervezetéről, de arról sem, mikép képeztettek ki a r. kath. iskolatanítókat.

Az elemi tanügy fejlettebb volt a protestánsoknál. Nem volt gyülekezet, a legszegényebbek kivételével, a hol egyszersmind iskola ne lett volna, a tanítók pedig rendszerint

külföldi egyetemeken tanult egyének voltak, mi az egész tanügyre csakis jótékony hatású lehetett. Ily tanítók mellett nem lett volna ugyan képtelenség, a mit szerző az elemi iskolák általános jellemzésében, de kútfőidézés nélkül, állít (16. l.), hogy gyakran kis faluhelyeken a latin, görög, sőt néha a zsidó nyelv is tanított, mit az utóbbi két nyelvre vonatkozólag kétségbe vonhatunk. Szerzőt tévutra vezethette valószínűleg a besztercebányai gymnasium tanrendje, mely szerint a zsidó, görög és latin nyelvek tanítandók voltak (330. l.), magától értetvén, a gymnasiumban. Mit is kerestek volna nem kis, de nagy faluhelyeken is az elemi tanodákban a görög, még inkább a zsidó nyelvek?

Részletesebben, mert szerző több adattal rendelkezhetett, vannak ismertette fővonásaikban a r. kath. székesegyházi és kolostori s a protestáns városi és főúri középiskolák vagy gymnasiumok. Amazok még mindig a középkori trivium és quadrivium keretében mozogtak. Tantárgyaik, a hittan mellett: grammatika, retorika, dialectika, arithmetika, geometria, astronomia és zene, illetőleg ének. Írásbeli dolgozatok prózában és versben, szónoklati és vitatkozási gyakorlatok kiegészítő részei a tanrendszernek, hanem e tudományágak nem minden iskolában tárgyaltattak teljes számban.

A protestáns gymnasiumok külföldi minták szerint voltak szervezve. Szerző megismertet különösen a bártfai, modori, brassói, szebeni iskolák szervezete-, tantárgyai- (ezek a latin, görög, zsidó nyelveken kívül a dialectika, retorika, arithmetika, physika és ethika voltak), heti leczkerendje-, törvényeivel, sőt a tanulók nemesebb mulatságaival, melyek közé tartoznak, mint r. katolikusoknál is, szindarabok előadása s talán csak a protestánsoknál a kakasviadal. Ez utóbbi, tudomásom szerint, eddig ismeretlen mulatsága volt az ifjúságnak s Franklé az érdem, hogy azt a porlepte irományokból felderítette. Nem írja ugyan, mert aligha akadt rá, miben állt e kakasviadal, csak szavaiból hagy következtetnünk, hogy az az angolok ismeretes kedvteléséhez hasonlíthatott. A tanulók Gál napján rendezték e mulatságot. Mivel azonban e kakasviadalk alkalmával a tanulók összecsendülésében a kisebb gyermekeket baj érte; továbbá jóval a kakasviadal napját megelőzőleg a tanulók elhanyagolván tanulmányaikat, kakasaik betanításával foglalkoztak: több helyen, így Késmárkon 1596-ban, eltörölték azt.

R. kath. főiskola csak Nagyszombatban és Sellyén volt s a gymnasiumok színvonalánál annyiban álltak magasabban, hogy a tantárgyak között a latin és görög nyelv mellett a héber, továbbá a hittudomány és bölcsészet is előfordúl. A protestánsok magasabb tanintézetekkel Debreczenben, S. Patakon, és Brassóban bírtak, következő tantárgyakkal: hittudomány, szentírás magyarázata, latin, görög és zsidó nyelvtan, a remek írók közül Cicero, Virgil, Ovid, Horác, Caesar, Homer, Hesiod, Demosthenes, Isokrates, Plutarch, dialektika, retorika és a többi szabad művészetek. Ezen, úgy r. kath., mint prot. főiskolák belső szervezetével, kormányzatával és törvényeivel részletesen ismerkedünk meg a munkában.

Tankönyveknek többnyire külföldiek használtattak, de hazai tanárok is, a bártfai Eck Bálint, Honter, Wagner Bálint, jelentek meg műveikkel az irodalom e terén, magyarul pedig Székely István, Heltai Gáspár, Gálszécsi István, Batizi András, Szikszai Helopoeus Bálint terjesztették iskolákban a tudományt s azon irodalmi curiosum is megtörtént, hogy Wagner Bálint görög nyelven adott prot. kathekismust.

A tannyelv, mint Európaszerte, nálunk is a latin volt. Folyékonyan latinul beszélni és correcte írni, a tanulás egyik főcélja volt. Az iskolai törvények szigorú büntetések alatt tiltották a tanulóknak anyanyelvükön beszélni. Mihelyt az iskolába léptek, Róma nyelvét kelle használniok. Mikép volt az lehetséges, hogy társalgásban oly nyelvet használjanak, melyet még nem bírnak? E nehézségen, a tanító ügyessége és türelme mellett, kis, latin és magyar nyelven írt gyakorló könyvecskék voltak hivatva segíteni. Ezek az alsóbb osztályokban használtattak, a felsőbbekben a latin nyelvtanok is latinul voltak szerkesztve s többnyire külföldről behozva; de voltak hazai tanáraink közt is, kik műveikkel e szakban a külfölddel versenyezni buzogtak, mint Gemmarius Tamás sebepi, Honter brassói és Molnár Gergely kolozsvári tanárok. A latin nyelv megtanulásához mulhatatlanul szükséges volt latin-magyar szótár. Ilyeneket írtak Szikszai Fabricius Balás, Ujfalvi Imre s Mylius János, mindnyáját pedig megelőzve Pesthi Gábor hat, u. m. latin, olasz, francia, cseh, magyar és német nyelvű, Bécsben 1561-ben kiadott szótárával.

A tudományok más ágaiban használt kézikönyveket szerző szintén felemlíti, azon hazai tanárokkal együtt, a kik erejüket e nembem megkísérlették. Latin irálytant Heltai Gáspár írt;

latin remekírókat Honter, Wagner Bálint, Baranyai Decsi János adtak ki; görög nyelvtanokat Wagner Bálint, Károli Péter, Honter bocsátottak közre; görög remekírók külföldi kiadásokban használtattak, úgy héber nyelvtanok is; a magyar nyelv nem lévén egészen elhanyagolva, magyar nyelvtanokat azon korból Erdősi János és Dévai Biró Mátyástól birunk; rhetorikát Honter irt, de minő költészettan volt használatban, eddig tudva nincs; bölcsészettudományi kézikönyvekkel Honter, Wagner Bálint pótolták a szükségét; a számtan, habár Frisius után, magyarul több kiadásban szólalt meg; a csillagászatban a külföldre szorúltunk; földíratot Hontertől kapunk; de a mi sajnosan említhető, az újabb vagy a hazai történelem a tantárgyak között nem fordul elő. Az ókori történelmet a latin és görög remekírókból tanulták.

A tanítók anyagi ellátását minden város, község, főpap vagy főúr esetről esetre állapította meg akkor, midőn a megürült tanítói állomás betöltetett. Az ellátás rendszerint évi fizetésből, tan- s az egyházi szolgálatok után járó díjakból állott. Szerző 13 iskoláról állított össze tanítói fizetésekre vonatkozó adatokat. Ezek szerint legnagyobb fizetése volt a tanítónak Szebenben 1578-ban: 100 ft, 3 hordó bor, 25 köböl búza, legkisebb Zólyomban 1510-ben: 6 ft. A tan- s egyházi szolgálatok után járó díjakról is érdekes adatokkal lőn megjutalmazva Frankl kutató szorgalma. A tanítók anyagi helyzete, az eddig mondottakból is látszik, nem volt egyenlő. Sokan, főleg a városokban vagy tudománypártoló főurak birtokain, igen kedvező viszonyok között éltek. Nem hiányoztak azonban oly tanítói állomások sem, melyeken nélkülözések és nyomor várakoztak a tanítókra, kik, hogy életüket fentarthassák, kényszerítve látták magokat oly foglalkozásokhoz nyúlni, melyek hivatásokkal legkevésbé sem állottak összhangzásban. Némelyek korcsmát vagy borbélyműhelyt nyitottak, mások mesterséget kezdtek. Szikszai Fabricius Balás híres debreczeni tanárról olvassuk, hogy nagy- idai tanító korában a predikátor igen rosszul élelmezte, méltatlanul bánt vele, lealázó konyhai szolgálatokra akarta alkalmazni. Frölich Miklós, hodrusbányai tanító is fizetése csekélysége miatt panaszkodik s neje sincs könnyebbségére, mert csak fát tud hordani. Bocatius, a híres eperjesi tanár is szomorú színekkel ecsetelte a protestáns tanítók egy részének anyagi állapotát.

A tanpályát úgy a r. katolikusok-, mint a protestánsoknál megkönnyítették a convictusok, melyeknek néhányával, névszerint a bártfai, brassói, debreczeni és sárospatakival szintén megismerkedtet a kötet; a szegény tanulókat segélyezte a pozsonyi kamara is, a papságra készülöket pedig a nagyszombati papnövelde.

XVI. századi iskoláink ezen általános jellemzése után következik 167, köztök 33 r. kath., 125 prot., 9 unitarius, városi és falusi iskola rövidebb-hosszabb ismertetése, tanáraik megnevezése s a hiresebbek rövid életrajzaival. 167 iskola az egész országban azon korból, melyre tudományos szempontból most is büszkélkedve utalunk! Csekély szám, igaz, de melőzve vannak azok, melyekről egyebet annál, hogy fenállottak, Frankl megtudni nem volt képes, pedig azoknak száma nagy, csakhogy írott oklevelek rólok vagy tanítóikról nincsenek; én mégis azt vélem, nem fogott volna hálátlan munka lenni, ha szerző az olyanokat is, melyekről tudomása lön, összeállítá vala. Legtöbb részlettel vannak kidolgozva a bártfai, brassói, debreczeni, eperjesi, esztergomi, gyulafehérvári, kassai, kismárki, kolozsvári, körmöczi, löcsei, marosvásárhelyi, nagyszombati, pozsonyi, sárospataki, selmeczi, soproni, szebeni, várad tanintézeteink.

E tanintézetek sokszor külföldről behítt, de hazai híres tanárok által is vezetettve, gazdag ismeretekkel jutalmazták ugyan a növendékek szorgalmát: ennek daczára külföldi egyetemekre is tódultak magasb kiképeztetést áhító ifjaink, nem csak főcsaládok sarjai, hanem szegény szülők gyermekei is. És e zarándoklás a külföld tudománytemplomaihoz soha sem volt oly gyakori, mint a XVI. században. A tudányszomj oly nagy vala, hogy még a szegényebb ifjú is, mi nem tartozott a ritka esetek közé, egymásután több főiskolát látogatott meg és bejárta az egész művelt Európát, olyanok pedig, a kik két vagy három egyetemet látogattak meg, igen nagy számban találkoztak. Az akkori ifjakban volt tudányszeretet, azokban is, a kik megyei s országos hivatalok útján, vagy az ősi birtokon gazdálkodva, mint táblabirák készültek szolgálni a hazát.

A külföldi egyetemeken tanulhatást szegény, de tehetőséges ifjaknak megkönnyíték a r. katolikusoknál a szerzetek; a papi pályára készülők javára Bécsben, Bologna-, Rómában társodák alapítottak; az sem volt szokatlan, hogy papi vagy

kanonoki javadalmakkal bíró papok, megtartva javadalmaikat, engedélyt nyertek a külföld egyetemlein tölteni néhány évet. A főpapok nem csak papjelölteket, hanem világi pályára készülő ifjakat is segítettek, első sorban rokonaikat, azután idegeneket is, mint Várday Pál Révay Ferencz nádori helytartó fiait, Oláh Miklóst, Istvánffy Miklóst stb.

A prot. ifjak külföldi iskoláztatását leginkább főurak és városok segítették elő. Amazok közül szerző megemlíti Alaghy Jánost, Balassa Andrást és Menyhértet, Bánffy Farkast, Székely Gáspárt, Berzeviczy Mártont, Bethlen Gábort¹⁾, Bocskay Istvánt, Csáky Mihályt, Forgách Imrét, Kállay Ferenczet, Kendi Sándort, Perényi Gábort, Petrovics Pétert, Révay Ferenczet, Sulyok Ferenczet, Telegdy Miklóst. Nagyobb áldozatkészséget tanúsítottak Bártfa, Eperjes, Kassa, Körmöcz, Korpona, Selmece, Lőcse Thurzó Elek alapítványából, Selmece pedig Schlacher Quirinuséból. Legtöbb ifjút taníttatott Bártfa, Lőcse és Selmece. A külföldön így tanult hazánkfiak közül olyanok is váltak ki, a kik külföldi iskolákban mint tanárok működtek. Bécs, Prága, Grác, Oszlavan (Morvában); Rataj (Csehországban); Braunschweig, Jéna, Regensburg, Ágosta, Bretten, Pforzheim, Neisse, Königsberg, Goldberg, Odera melletti Frankfurt, Prerau, Luther születési helye Eisleben, Pádua magyarokat is számítanak tanáraik közé; sőt Melanchtonnak is János nevű magyar tanítója volt (Johannes Hungarus 240. l.).

Negyvenhárom külföldi egyetemet s kisebb fokú iskolát sorol Frankl elő, melyekben magyarok is bővíték hazai tanintézetekben szerzett tudományukat, névszerint is megemlítve őket, a mennyiben adatokat szerezhettek rólok. Legtöbb adattal rendelkezett Bazel-, Bécs-, a bécsi Krisztus-collegium-, Bologna-, Boroszló-, Odera mel. Frankfurt-, Grác-, Heidelberg-, Jéna-, Krakkó-, Pádua-, Róma-, Strassburg-, Wittenberg-ről. Bécs növendékei közt 1500—1597-ig, salvo errore calculi, 812, Krakkóban 1508—1558-ig 534, Wittenbergben 1521—1600-ig 1016, e szerint csak e három egyetemen 2362 volt a magyar s ha összeszámíthatnók a többi egyetemen tanultakat, nagyítás nélkül 3000-nek vehetnők számát azoknak, a kik a XVI. században külföldi tanintézetekben képesekké tet-

¹⁾ Bethlen csak 1623-ban, de a mi már a XVII. századba esik, 15 ifjút küldött Kassáról Wittenbergbe s közülök tizet saját költségén taníttatott. *Hazai okmánytár.* II. köt. Győr, 1865. 466. l.

ték magokat úgy polgári, mint egyházi pályán szolgálni a hazát s értékesíteni a magokkal hozott tudománykincseket. Csak a Wittenbergben tanultak közül száznál többen már ott tudományos műveket, beszédeket, latin és görög verseket nyomattak ki (289. l.) s ha nem is mindnyájából, de nagyobb részéből itthon is író vált ki. Így lőn, hogy a XVI. századot irodalmunk virágzó korszakának nevezzük s hova fejlődhetett volna hazánk, ha e tudományszeretetet és pártolást, ez irodalmi munkásságot nem hűti, nem akasztja meg a következőt kor szerencsétlensége! A lendületnek, melyet akkor a tudományok közöttünk is vőnek, fényes bizonyítéka XVI. századi nyomtatványainknak azon összeállítása is, melyet Frankl a 347—415. l. közöl s melyeknek száma 765.

Szűk keretbe szorítva ez XVI. századi iskolázásunknak képe. Azon kor, melyet Frankl felkarolt, nagy, a tárgy részletekben gazdag, s ha valakinél kevés róla, mint valószínűleg szerzőnél is, az előmunkálat: a fogatkozások, tévedések kikerülhetetlenek. Az „Előszó“-ban maga a szerző is bevallja, hogy a történeti nyomozás lehetővé teendi egykor műve hiányait pótolni. E szempontból szabadjon nekem is némi, habár kevés, pótlással és helyreigazítással járulnom a mű kikerekítéséhez.

Így protestáns iskoláink közt nincs említve a békési, hol 1553-ban Szegedi Kis István tanított ¹⁾, a külföldiek közt pedig Magyar-Bród, hol Huldenreich Rázmán tanult ²⁾.

Hogy szerző munkája több helyét nem vetette össze, igazolja: Cserődy Márkról, a nagyszombati főiskola tanáráról, az van az 5. l. ígérve, hogy a megfelelő helyen tüzetesen lesz róla szó, Nagyszombatnál pedig, 128. s köv. l. elő sem fordul.

Stöckel Lénádról 73. l. mondva van, Késmárkon folytatta tanárkodását, de a késmárki tanárok közt, 107—109. l., nincs.

Seratoris György galgóczy tanárról 95. l. állittatik, azelőtt Trencsinben tanított, de a trencsini tanárok közt, 169. l., nincs.

Soczovinus Sándor szintén galgóczy tanárról 95. l. olvasuk, előbb neerei segédtanító, majd mosóczi tanító volt, de se Neerénél, 135. l., se Mosócznál, 127. l., nem fordul elő.

¹⁾ Haan Lajos: *Békés vármegye hajdانا.* I. k. 74. l.

²⁾ Klein: *Nachrichten.* III. k. 180. l.

Sommer János kolozsvári unitarius tanárkodása előtt Szebenben tanított volna, 115 l., de a szebeni tanárok közt, 515—161. l., nincs.

Szántó Istvánról, 172. l., mondva van; Váradról Gyulafejérvárra küldetett, de a gyulafejérvári tanárok közt, 97. l., nincs.

A gyulai tanárok közt, 97. l., nélkülözzük Sztáray Mihályt és Szikszai Fabricius Demetert ¹⁾.

Keresztúron 1599-ben Zvonarics Mihály tanárkodott ²⁾.

Stöckel Dávid és Berner Kristóf selmeczi ³⁾, Radaschin György bártfai ⁴⁾, Colatinates Miklós mosóczi ⁵⁾, Abrahamides Izsák zólyomi ⁶⁾, Melczer Gergely iglói ⁷⁾ tanárok kötetünkben a nevezett iskoláknál nincsenek.

A külföldön tanulhatásban a városok részéről segélyezettek közt, 198—200. l., Radaschin György, Schaidler János, Charitänius Mátyás, Esztergomi Ferencz, Scharffl Márton, Landtmann Kristóf, Maschko Boldizsár, Fischer Márton, Rudloff Seraphin, Breyer Bruno, Huber Boldizsár, Anser Boldizsár, Neugebauer Jakab, Sycelius Mihály, Staudacher Pál, Kressling János, Kermeser Kristóf, Scholz János, mint wittenbergi, Lévai Mihály mint tübingeni tanulók említetnek, de az illető névjegyzékekben nem fordulnak elő, kétségtelenül azért, hogy folyamodtak bár, mire szerző állítását alapította, de a városok segélyt nekik nem adhattak. Ez lehet Grundl Tamás esete is, a ki a Thurzó-alapítványból segélyeztetve, Augsburgban tanult volna (202. l.), de a Thurzó-alapítványosok közt (199. l.) nincs.

A külföldön tanultak névjegyzéke is bővíthető. Így Félégyházi Tamásról, 190. l., állítatik, Boroszlóban s Odera mel. Frankfurtban tanult, de 238. s 242. l. az illető egyetemek tanulóinak közt nincs.

Szentantali Gergelyt maga szerző legelsőnek írja azok közt, a kik a wittenbergi egyetemet meglátogatták, 288. l., de a wittenbergi névjegyzékbe nem vezette be.

¹⁾ Haan Lajos: i. h.

²⁾ Hrabovszky György kézírata a *Dunántúli ág. vall. ev. püspökökről* birtokomban.

³⁾ Klein: *Nachrichten*. III. 2. és 164. l.

⁴⁾ U. o. 2. l.

⁵⁾ U. o. 3. l.

⁶⁾ U. o. 4. l.

⁷⁾ U. o. 270. l.

Basilius István 1549—1555-ig ¹⁾, Szentkirályi Antal 1551-ben ²⁾, Kún Ferencz 1556-ban ³⁾ Wittenbergben, Türk Dániel Goldbergben ⁴⁾, Quendel, máskép Serpilius Lőrincz, Krakóban ⁵⁾, Abrahamides Izsák Prágában ⁶⁾, Kruschpier István morvaországú Iglón ⁷⁾ tanultak.

A Paduában tanultak közt Verancsics Faustus nem fordul elő ⁸⁾.

A Nürnbergben tanultak közül, szerző állítása szerint, 269. l., egyet sem ismerünk, holott a 200. l. maga mondja, Nylander István ott tanult, de a miről, meg kell vallanom, életírói: Klein ⁹⁾ és Schmal ¹⁰⁾ szintén mitsem tudnak.

XVI. századi nyomtatványaink összeállítása sem teljes. Bővíthető még az nem csak irodalmunk történetirőiből, hanem magának szerzőnek munkájából. Így péld. Pesthi Gábor szótára, 40. l., Stöckel Lénárd „Tractatos“-a, 74. l., az összeállításba bevezetve nincs.

Beythe András, 136. l., és Beythe János, 145. l., tollhiba Beythe István helyett.

Ezek csekélységek, apró forgácsok, de XVI. századi iskolázásunk képének kikerekítéséhez szintén tartoznak s bizonyítékul szolgáljanak, hogy az elvitázhatatlan szeretettel irt munkát teljes figyelemmel tanulmányoztam s becséből apró megjegyzéseimmel valamit levonni annál kevésbbé akarhattam, mert ubi plura nitent, non ego paucis offendar maculis.

GARÁDY.*)

1) Kerékgyártó Árpád: *Magyarok életrajzai*. I. köt. 301. l.

2) Fessler: VII. r. 510. l.

3) *Prot. egyh. és isk. lap.* 1860. 425. l.

4) *Századok*. 1871. 12. l.

5) Klein: I. köt. 325. l.

6) U. o. III. köt. 3. l.

7) U. o. 223. l.

8) *Monumenta Hungariae historica*. XX. köt. 281. l.

9) Klein: I. köt. 467—499. l.

10) *Monumenta evang. aug. conf. in Hungaria historica*. I. köt. 51—55. l.

*) A boldog emlékezetű derék szerző nem sokkal halála előtt küldötte e cikket a *Szemlének*. Szerk.

É R T E S I T Ő.

Charles Darwin. A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fenmaradása a létérti küzdelemben. Az eredeti hatodik bővített s javított kiadása után fordította Dapsy László. Revidiálta Margó Tivadar. Kiadja a természettudományi társulat könyvkiadó vállalata. Budapest, I. köt. 1873. XVI és 303 l., II. köt. 1874. VII és 361 l. A szerző aczélmet-szetü arczképével.

Két díszes kötet fekszik előttünk, melylyel a kir. magyar természettudományi társulat ajándékozta meg irodalmunkat.

Darwin tanának fölvei és műveinek iránya sokkal ismeretesebbek, hogysen e helyen részletes ismertetésükbe, illetőleg bírálatukba akarnánk bocsátkozni. Azért itt csak elismerésünket nyilvánítva a természettudományi társulatnak e fontos alapmunka kiadásáért, röviden jelenteni kívánjuk annak megjelenését.

Legyünk bár Darwin tanának követői vagy ellenesei, az *Origin of Species* magyar kiadását csak örömmel fogadhatjuk: e munka volt az, mely első megjelenésekor mintegy tizenöt év előtt megindította azon üdvös mozgalmat, mely a szerves lények tanának egészen új irányt jelölt ki. E mozgalom, mely az addig csak száraz adatgyűjtéssel foglalkozott állat- és növénytant az exact tudományok sorába emelni iparkodik, azóta roppant tért foglalt s jótékony befolyása az említett tudomány-szakok mezején már is minden lépten-nyomon érezhető.

A Darwin által fejtegetett tanok azonban már természetöknél fogva nem csak a szaktudósok figyelmét kötik le, de felköltik egyszersmind a nagy közönség figyelmét is; mert hiszen nem kevesebb, mint a *szerves lények eredetének kérdése* volt az, melynek okszerű megoldását első sorban feladatukká tévék.

A kérdés lényegében nem volt új. Ez foglalkoztatta már e század elején is egy Lamarek, Geoffroy, St. Hilaire és Cuvier lángelméjét; e körül forogtak a francia akadémia ama jelesei-nek nagyszabású, híres vitái. Valamint napjainkban, úgy akkor is két párt állott e tekintetben egymással szemközt. De még akkor az okszerű megfejtés hívei elegendő bizonyítékok hiányában a Cuvier vezérlete alatt diadalmasan küzdő supranaturalisták elől hátrálni kényszerültek: ma már épen megfordítva áll a dolog. Az őslénytan, földisme és földtan, valamint az

állat- és növényföldrajz s a boncz-, élet- és kifejlődéstan terén az utóbbi évtizedekben oly sok nyomos érv, biztos adat és megdönthetetlen bizonyíték gyűlt össze, hogy midőn Darwin munkája megjelent s a már-már feledett vitás kérdést ismét felújítá, tanainak győzelmében alig lehetett kételkedni. És valóban e tanok rövid idő alatt útat törtek magoknak a társadalom minden művelt rétegében s napról-napra tért foglalnak mindenfelé. Valóságos szellemi forradalom az, mely az egész művelt világban meghordozza diadalmas zászlóját.

A magyar közönség Darwin elveit eddig csak egy pár értekezésből ismerte, s kénytelen volt a nagy angol természettudósnek még ezen legfőbb munkáját is nélkülözni. E hiányon kívánt a természettudományi társulat a jelen fordítással segíteni. E munka nem tartozik ugyan a könnyű olvasmányok közé; — mindamellett reméljük, hogy a benne tárgyalt kérdések általános érdeke és nagy fontossága mi nálunk is többeket fog annak komoly tanulmányozására ösztönözni s ekként a modern természettudományok egyik legkitűnőbb fejezetének megismerésére vezetni.

A mi a fordítást magát illeti, az elég sikerültnek mondható; s ha itt-ott kissé nagyon is nehézkes, mentségül szolgálhat az, hogy mind a fordító, mind a revisor lehető hűségre törekedtek és mint az előszóban is olvassuk, nem akarták a műnek eredeti, jellemző nyelvezetét feláldozni. Ez csak helyes eljárással, valamint az is, miszerint óvakodtak túlságos purismus által a munka érthetőségét csökkenteni, s hogy magyar műszavak gyártása helyett a latin és görög eredetű műszavakat változatlanul adták. Bárha valamennyi természettudományi írónk ez elvet követné!

Van tehát magyar Darwinunk is, melyre méltán büszkék lehetünk, és mely bátran megállhat a más nyelveken megjelent fordítások mellett. — Csak egy sötét pont van benne; és ez: a fordító előszava. Ezen előszó méltó megrovásban és megérdemelt, alapos visszautasításban részesült már a napi sajtó részéről is ¹⁾.

A fordító ugyanis haszontalan erő- és időfecsérlésnek s csupán nemzeti önhittségünket növelőnek mondja „azon törekvés legnagyobb részét, mely az emberi szellemi működés még oly mezőin is, hol a külföldi nemzetek bennünket már rég

¹⁾ Ungar. Lloyd. 1873. szept. 20-ki esti kiadása.

messze túlszárnyaltak, — eredeti magyar irodalmi dolgozatokra vesztegette a nemzet legbecsesebb tőkét,“ és azt ajánlja, hogy igyekezzünk e helyett inkább csak a külföldi munkákat fordítgatni, s így „olesó áron“ előrehaladni.

Darwin fordításának ily szomorú indokolásra valóban nem volt szüksége; megtartotta volna az a magyar közönség előtt teljes becsét és értékét e nélkül is. Igazán kétségbe kellene esnünk a magyar tudományosság jövőjén, ha ily elvek vezérelnék hazai tudósainkat s ily nézetek terjednének el nagy közönségünk zömében is. Öszintén sajnáljuk, hogy a természettudományi társulat, noha egyes munkásainak magán nézeteiért felelőssé nem tehető, ama meggondolatlan sorok kinyomtatását meg nem akadályozta. Kétszeresen sajnáljuk, hogy azok épen egy Darwin munkájának élén dísztelenkednek. XX.

Előadások az elemi élettan köréből. Irta Huxley Th. H. Az eredetinek harmadik kiadása után fordította Magyar Sándor. Átvizsgálta Balogh Kálmán. Címképpel és nyolczvanhat famesztetű ábrával. Budapest, 1873. Kiadja a természettudományi társulat könyvkiadó vállalata.

Ha a természettudományok általában véve még mindig alárendeltebb szerepet játszanak a tanítás szervezetében, mint a milyent érdemelnének azon nagy befolyásnál fogva, melyet az önálló gondolkozás s az értelmi képesség szabatos fejlődésre képesek gyakorolni: még ez alárendelt szerepkörben is a legutolsó hely jutott azon tannak, melynek specialis hivatását a szervezetek élettüneményeinek fejtegetése s az azokban működő végső okoknak kutatása képezi. A gyermek, ki a sok könyv nélkülözés mellett is a harmadik-negyedik elemi iskolában megtanulhatja, mily sebességgel halad a villám, hogyan keletkezik a szivárvány, hány holdja van a Saturnusnak, hány év telhetett el a föld első kifejlődése óta stb.; ki tehát a kivülről létező dolgok természetrajzi és természettani viszonyairól legalább egy bizonyos ismeretöszletnek birtokába juthat: saját egyéni élete mindennapi tüneményeinek, az emésztés, vérkeringés, látás, hallás, a beszélés közönséges jelenségeinek magyarázatáról alig, vagy talán nem is hall soha semmit. A középiskolai tanulónak is csak pályája vége felé van alkalmja némi elemeivel megismerkedni e tudománynak. Sőt a felsőbb oktatás szervezetében is csak mint egészen szakszerű tárgy foglal

helyet az orvosi tanfolyam alatt, mintha csak egyedül az orvosra bírnának érdekkal a szervezetben véghezmenő természettani és vegytani folyamatok, melyek alapját teszik egyéni, sőt végelemzésben társadalmi életünk valamennyi anyagi és szellemi tüneményeinek.

Hogy az élettan a közértelem fejlesztésére való hatásban ily csekély szerepre birt vergődni, csak a többi természettudományágakkal szemben is, annak oka kétségkívül nem abban keresendő, mintha e tannak az értelem fejlesztésére kevesebb paedagogicai bece lenne, mint többi társainak a magyarázó természettudományok köréből, mert hiszen itt is ugyanazon módszerek által jutunk a tünemények megértéséhez, mint amott: hanem inkább abban, hogy e tan bűvárai és művelői nem igen gondoltak arra, hogy a szoros szakszerűséget átlépve, ismereteiket igyekezzenek egyfelől a boncztni előismeretekben járatlan paedagogusoknak, másfelől a nagy közönségnek hozzáférhetővé tenni s ez úton e tant a közértelem fejlesztésében érvényre emelni. A népszerű természettudományi felolvasások élettani előadásai, a sajtóban megjelenő egyes közérthető nyelven írott élettani cikkek csak kifejezői ez irány természeti szükségességének, de csekély mértékben képesek pótolni a hiányt, mit az iskolai oktatás e tekintetben folytonosan mulaszt.

Külföldön a közel időkben két életbűvár tűnt fel, kik sokat fáradoztak azon, hogy az élettant paedagogiailag érvényre emeljék. Egyik, egy volt pesti egyetemi tanár, Czermák, ki Lipcsében alig pár éve saját költségén egy nagyszerű élettani laboratóriumot állított fel egy kitűnő élettani kísérletekre specialisan berendezett hallgató teremmel. Ő czélül tűzte ki, mint maga mondja: kísérletet tenni arra nézve, hogy a physiologiát oly módon tárgyalja, mint az általános philosophiai collegiumokban szokás a logikát, physikát, psychologiát és világtörténelmet, hogy az így nélkülözhetetlen eleme legyen minden magasabb műveltségnek s helyet foglaljon minden egyetemi hallgató tantervében. Törekvése valósítását kora halála — fájdalom — még mindjárt a munka kezdetén megghiúsította. A másik úttörő Huxley Angliában, ki úgy a sajtó terén, mint társadalmi úton, alkalmi felolvasásaiban rég előharczosa azon eszmének, hogy az élettani ismereteket hozzáférhetőkké kell tenni mindenki számára, egyfelől a nevelés útján, másfelől társadalmilag, czélszerűen választott élettani felolvasásokkal tart-

ván fen a közönségben a fogékonyságot az élettani ismeretek iránt. Ő az élettan rendszeres tanítását, minthogy teljes megértésére előleges természettani és vegytani ismeretek szükségesek, csak a középiskolákban tartja czélszerűnek, míg az élettan közönséges tényeit mindjárt az elemi iskolákban kívánja megismertetni a tanulókkal.

Huxleynek fen czímzett műve, melyet a rövid idő alatt három kiadást ért munka utolsó kiadása után magyarra fordítva vesz az olvasó, arra van szánva, hogy tankönyvül szolgáljon az a tanítóknak és tanulóknak a fi- és leányiskolákban. Ez összesen 280 lapot elfoglaló, számos magyarázó ábrával ellátott tizenkét előadásban, mindaz megvan írva egyszerű és szabatos, de mégis kellemesen folyó nyelven, mit mindenkinek tudni kell, és a mit előleges boncztani, természettani és vegytani ismeretek nélkül is akárki megérthet, ki az emberi élet-tan elemeivel meg akar ismerkedni.

Az első előadásban általános átnézetet nyújt a szerző az emberi test alkotásáról és egyes alkatrészeinek működéséről, valamint azon változásokról, melyek az élettevékenységek megszűnésekor a halálban folynak le a szervezetben. A többi előadások az élettan egy-egy nagyobb fejezeteit tartalmazzák, tiszta világos közérthető átnézetben. Így a második előadás a test edényrendszerével s a vérkeringés egyes tünetnyeivel ismertet meg bennünket; a harmadik a vérnek és nyirknak göröcsői és vegyi tulajdonságait tárgyalja. Terjedelmesen vannak előadva a negyedik előadásban a lélekzés s az ezekkel egybefüggő tünetnyek. A szervezet vegetatív életjelenségeinek tárgyalása az ötödik és hatodik előadásban ér véget, melyekben a vérszerzés, a vérvesztés forrásai, a táplálkozási folyamatok vannak leírva élénken és könnyed modorban. A következő előadások az u. n. állatéleti tünetnyekkel foglalkoznak, u. m. a hetedik, a mozgás és helyzetváltoztatás s a berzélés tünetnyeivel. A nyolczadik előadás az érzéseket s az érzéklő szerveket; a kilenczedik különösen a látásérzéklet ismerteti. A tizedik előadásban az van előadva, miként egyesülnek érzéseink egymással s az öntudat más állapotaival. A tizenegyedik előadás fejezi be az élettan állatéleti részét az idegrendszernek s az innervatio tünetnyeinek magyarázatával. Végre a tizenkettedik előadásban az állati test szöveteinek finomabb szerkezete van leírva, s így a szövettannak közérdekű része kivonatossan ismertetve. A magyar kiadásban megemlí-tendő még a műszótár s a tárgymutató.

Huxleynek e munkájában teljesen sikerült az, mit kitűzött magának, hogy a rosta szerepét játszsza és kiválaszsza az alapost és lényegest a kétséges és jelentéktelen részletektől az

ismeretek és vélemények ama roppant tömegéből, melyet ember-élettannak neveznek, s hogy e kiválasztott ismereteket hozzáférhetővé tegye, a behatóbb szakszerű előismeretekkel nem bíró paedagogusoknak és tanulóknak, sőt mindazoknak, kik egyáltalában óhajtának megismerkedni saját egyéni életök mindennapi tüneményeinek jelentőségével.

E munka előhírnöke gyanánt tekintendő amaz időnek, midőn a physiologia is mint a többi nyelvészeti, történelmi és természettudományok általános művelődési tényezővé fognak válni, mely idő hogy minél előbb eljőjön, csakis óhajtani lehet, mert épen a physiologián kívül nem létezik más tudomány, mely tárgyánál és kutatás-módoránál fogva valóbb és igazabb belátást nyújtana magának az embernek saját természetébe és lényegébe, s a mely biztosabban, ellenállhatatlanabbúl volna képes oly világnézetet kelteni, mely igazán szabaddá, előítélet-nélkülivé és türelmesekké tenné az embereket embertársainak tévedési, gyengeségei és fogyatkozásai irányában.

Hazai viszonyaink között pedig most, midőn tudományegyetemünk kebelében a modern igények szerinti élettani intézet folyamatban lévő sürgetése által a felsőbb élettani oktatás tekintetében új korszak van ébredőben, a természettudományi társulat e munka magyarra fordítása által az élettani képzés ügyének kétségkívül hasznos szolgálatot tett, mert legalább tudtunkkal alig van más ilyenmű munka, mely könnyed módoránál fogva kellemes olvasmányúl szolgálván, alkalmasabb volna közönségünkben a fogékonyságot az élettani ismeretek elsajátítására és szellemi életébe való beolvasztására fölkelteni.

A munka külső kiállítása, mint e társulat könyvkiadó vállalatának többi kiadványainál, itt is választékos.

HÓGYES ENDRE.

Családi könyvtár. Budapest, 1873—74. Kiadja Ráth Mór. Vörösmarty lyrai költeményei. Ára 2 ft. Kölcsey Ferencz válogatott prózái: elbeszélések, beszédek, vegyes. 1 ft. 40 kr. Országgyűlési naplója és Wesselényi védelme. 1 ft. 40 kr. Szemere Bertalan: Utazás keleten a világosi napok után. 2 kötet. 2 ft. Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok a forradalom előtt és után. 1 ft. Levelek 1849—62. 1 ft. Manzoni: A jegyések. Regény. 2 ft. 80 kr. De Foë: Robinson Crusoë. Regény, fordította Malmosi Károly. 1 ft. 40 kr. Scott Walter: A lammermoori menyasszony. Regény, fordította Palóczy Lajos. 2 ft.

E könyvtárból újabb tíz kötet jelent meg, mind kitünő, részint eredeti, részint fordított művek. Itt találjuk Vörös-

marty összes lyrai költeményeit, először önálló és olcsóbb kiadásban; itt Kölcsey válogatott prózáit, Gregusztól irt bevezetéssel. Kölcsey, a magyar újabb szónoki próza megalapítója, legkevesbbé sem avult el, sőt ifjuló fényben ragyog. Újabb emlékbeszédeink nem tudták háttérbe szorítani az övéit; a legjobbakban talán több eszme van, de kevesebb a szónoki hév és formaszépség, inkább essayk vagy életrajzok, mint tisztán szónoki művek. Igaz ugyan, hogy Kölcsey nyelve nem ment a latinismustól, de vajon újabb szónokainkban nem több-e a germanismus? Naplóját és Wesselényi védelmét olvasva, élénken érezzük az 1848 előtti és mai alkotmányos élet közti különbséget. Egy idő óta az 1848 előtti magyar alkotmányos életet bizonyos dicső övedzi; nem egy lap és szónok hivatkozik e boldog időkre, midőn a magyar alkotmány még nem ismert közös ügyeket. Ha van valami, a mi illő mértékre szállíthatja le ez inkább célzatos, mint kegyeletes lelkesülést, az bizonyára Kölcsey naplója. Mily elkeseredést és reménytelen fájdalmat lehel e napló minden lapja. Az országgyűlés éveken át alig tud kivívni egy kis törvényczikket, a felső és alsó tábla végtelen izeneteket vált, s ha nagy bajjal valamiben megegyeznek, mily ritkán válik törvénynyé, s a törvény valósággá. Az önállóság csak névleges, az ország egész gyarmati állapotban, a nemzetiség ügyét inkább csak egyesek támogathatják, mint maga az állam; a sajtó cnyomva, s Wesselényi egy oly beszédért, a minőket ma minden nap hallunk és olvasunk, éveken át üldözést és börtönt szenved.

Szemere Bertalantól négy kötetet nyújt e könyvtár: keleti utazását, leveleit, szónoklatait és szépirodalmi dolgozatait. Szemere egy eléggé zajos és fényes írói pálya után csakhamar egészen elfeledett ember lőn. Az akadémiában, melynek egyik régi tagja volt, eddig emlékbeszédet sem tartottak fölötte s munkáit nem igen olvassa a közönség. Épen nem vagyunk oly bővében a kitünő férfiaknak, hogy e jelenséget igazolva találjuk. Bárhogyan ítéljük meg Szemere politikai pályáját, annyi bizonyos, hogy azok közül, a kik utána a belügyminiszteri széket elfoglalták, egy sem hasonlítható hozzá se tehetség, se tudomány tekintetében. Mint író fogyatkozásai és hibái mellett is kiváló helyet foglal el. Nyugot-európai utazása, a melyet a negyvenes években irt, mind tartalom, mind forma tekintetében oly mű, a minőt e nemben azóta sem irt senki. Mint szónok a legjobbak közé tartozott, különösen irodalmi műveltségre és nyelvbeli csinra nézve. A magyar szónoki prózát alig művelte valaki több szerencsével, mint ő. Hátrahagyott munkái közt van egy olyan is, a mely a maga nemében a legkitünőbb művek közé tartozik. Czime: *Atyám emlékezete. Sze-*

mere stilje sehol sem önkéntesebb, tárgyyszerűbb mint itt; ment minden fölösleges ékeskedéstől, érzélgésbe sem esik, a mi különben nem ritka eset nála. Az elbeszélés könnyed bája, a szónoki hév s a genrekép-festő biztossága művészileg egyesülnek e kis munkában, a mint azt a tárgy természete hozza magával. Gyermekek- és ifjúkori emlékeiből atyja képét rajzolja, egy magyar katonaviselt táblabíró typusát. A nemesi udvarház tája megelevenül, s jellemző vonásokkal emelkedik ki belőle a házi gazda. Az elbeszélés folyamában könnyedén oda vetett genreképek váltakoznak, a melyek között a szüret rajza rendkívül találó és bájos.

A fordított művek között három híres regényt veszünk, melyeknek átültetése valódi hézagot tölt be irodalmunkban. Manzoni *Jegyesek* című regénye minden művelt európai nyelvre le van fordítva, még csak nálunk hiányzott. Azon nagy mozgalomnak, melyet Scott Walter Európában a történelmi regény terén megindított, ez legeredetibb s legérettebb gyümölcse. Goethe nem ok nélkül bámulta s tette olvasottá Németországon. Bár újabbán a németek közt némi reactio állott be, s Wolf a *Geschichte des Romans* című munkájában nem nagy elismeréssel nyilatkozik e műről, mind a mellett a németek maig sem dicsekedhetnek ily történelmi regénnyel. Valóban kitünő olasz nemzeti mű ez, mely a XVII-ik századbeli olasz életet rajzolja Lombardiában, egyszerű, nemes nyelven s az elbeszélés oly világosságával és bájával, melyet Goethe méltán hasonlított az olasz éghez. Az olasz társadalom minden osztálya szerepel e regényben, a királyi helytartón, érseken s az aristokrátián kezdve le egész a bravókig. Mily jellemző minden alak, mennyire mérsékli magát a költő; sehol egy torzvonás, mégis mindenütt élet s eleven jellemzetesség. A főszemélyek a jegyesek, a kik az alsó osztályhoz tartoznak s Christophoro atya, a kiből minden egyesül, a mi szépet és jót a katolikus papság felmutathat. S nem csak a jellemrajz biztos és eleven, maga a cselekvény is az, a költő oly kevés vadász-sza a hatás szokott eszközeit, hogy művében egyetlen nem valószínű pontra sem találhatni. S mily nagyszerűen megható a pestis rajza! Valóban Manzoni ez egyetlen regényével a legnagyobb regényírók közé emelkedett. Legfőbb árnvoidala, mely némely aprólékos történelmi adatok hosszas és tudóskodó elősorolásából áll, a magyar kiadásban kevésbé feltűnő, mert a fordító e részekben kihagyásokat tett.

A másik két mű angol regény: egyik De Foë *Robinsonja* és Scott Walter *Lammermoori menyasszonya*. Az elsőt a fordító a Robinsonok történetével és a szerző életrajzával vezeti be, az újabb források után. A többek között megjegyzi, hogy

nálunk eddig csak Vajda Péter adott egy kis művecskét, mint Foë és Geiger Robinsonjának kivonatát. Ez nem áll. Campe átdolgozása a jelen század elején két fordításban is forgott a magyar közönség kezén. Egyik, ha jól emlékszünk, Kolozs-várott jött ki. A fordító itt az eredeti Robinson fordítását nyújtja, a harmadik rész kihagyásával, melyet újabban az angol kiadások is elhagyogatnak. Valóban szégyene volt irodalmunknak, hogy az eredeti munka még nem jelent meg magyar nyelven. Foë munkája azon ritka halhatatlan művek közé tartozik, melyek egyaránt gyönyörködtetik a nőt és férfit, a gyermeket, ifjút és aggot. Soha rendkívüli történetet, regényes kalandotoly természetesen, érdekesen, lélektani finomsággal még nem irt le senki, mint Foë. A regényköltő egyik legnehezebb feladatát oldotta meg: úgy irni le a regényest, hogy az megszűnjék regényes lenni, minden lelemény igaz történetté váljék s mint ilyen ragadja meg képzelőnk és szívünk részvétét. Robinson az által önkénytelen az emberiség képviselőjévé válik. Látjuk, hogy az ember a belső ösztön s a kényszerűség hatásai alatt hogy emelkedik a természeti állapotból a polgárosodás felé. Robinson története egyszersmind az emberiség fejlődésének története. S a mű ez oldalát mennyire érthetővé teszi Robinson jellemrajza, a ki közönséges ember s nincsenek semmi kiváló tulajdonságai s csak úgy gondolkozik, érez és tesz, mint más ember. Jól jegyzi meg egy angol kritikus, Coleridge, hogy ha Robinson kiváló előszeretettel csüngne a természet tárgyain vagy mechanikai találékonysága volna, a regény néhány érdekes bonyodalommal és rajzzal gazdagodnék ugyan, de megszűnnék az lenni, a mi: az emberiség példája és tükré.

Scott Walter *Lammermoori menyasszonya* a harmadik regény Scottól, a melyet magyar nyelven birunk. Az első *Ivánhoe* ezelőtt negyven évvel jelent meg Thaisz fordításában, *Poveril lovag* ez évben a Frecskayéban. Nem válik irodalmunk becsületére, hogy míg annyi rosz német és francia regényt birunk magyarul, Scottól csak hármát tudtunk nagy bajjal lefordítani negyven év alatt. Pedig viszonyaink közt alig hathatna valami jótékonyabban a magyar közönség izlésére, mint e testileg-lelkileg egészséges regényíró művei. Nem mély a szenvedélyek rajzában, de éles szemügre vette az emberi viszonyokat és történelmi érzéke felülmulthatatlan. Phantasiája gazdag, de soha nem vesztegeti meg se esztét, se szívét. Fordítása talán mérsékelné közönségünknek azt a hajlamát, mely örömet fogadja költészetnek a hóbortos észjárást s a teremtő erő szülöttinek a beteges phantasia lázálmaít.